

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

**RUSİYA ELMLƏR AKADEMİYASININ SİBİR
BÖLMƏSİNİN FİLOLOGİYA İNSTİTUTU**

**KOQNİTİV VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİYİN
AKTUAL PROBLEMLƏRİ**

**ADLI BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
TEZİSLƏRİ**

(20-21 oktyabr 2016-cı il, Bakı, Azərbaycan)

**BOOK OF ABSTRACTS
INTERNATIONAL CONFERENCE ON
CURRENT ISSUES IN COGNITIVE AND
APPLIED LINGUISTICS**

(20-21 October 2016, Baku, Azerbaijan)

**ТЕЗИСЫ
МАТЕРИАЛОВ МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
ПО АКТУАЛЬНЫМ ПРОБЛЕМАМ
КОГНИТИВНОЙ И
ПРИКЛАДНОЙ ЛИНГВИСТИКИ**

(20-21 октября 2016 года, Баку, Азербайджан)

*Toplu ADU-nun Elmi Şurasının 08.07.2016-cı il tarixli iclasının
(06 sayılı protokol) qərarı ilə çap olunur.*

Korrektorlar:

Xatirə Aslanova

Nərgiz Səfərova

**Koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri adlı Beynəlxalq elmi
konfransın tezisləri (20-21 oktyabr, 2016-cı il).** –Bakı: Mütərcim, 2016. -480 s.

© ADU, 2016

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Yunusov D.N. *f.e.d., prof., ADU-nun icraçı rektoru*

Üzvlər:

- Cəfərova L.M. *f.e.d., ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının müdiri*
- Cunusbəy A. *f.e.d., prof., Qazaxıstan EA- nın professoru*
- Hüseynzadə G.C. *p.e.d.,prof., ADU-nun Linqvodicə tətbiqi kafedrasının müdiri*
- İsmayılov B.B. *f.e.d., ADU-nun Fransız dili kafedrasının professoru*
- Məmmədov A.Y. *f.e.d.,prof., Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri*
- Silantiyev İ.V. *f.e.d.,prof., REA-nın SB Filologiya İnstitutunun direktoru (Novosibirsk)*
- Selyutina İ.Y. *f.e.d., baş elmi işçi, REA SB Filologiya İnstitutunun nəzdindəki V.M.Nadelyayev adına Eksperimental-fonetik tədqiqatlar laboratoriyasının müdiri (Novosibirsk)*
- Şirobokova N.N. *f.e.d.,prof., REA SB Filologiya İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini (Novosibirsk)*
- Veysəlli F.Y. *f.e.d.,prof., ADU-nun Eksperimental-fonetika və tətbiqi dilçilik laboratoriyasının müdiri*
- Zərbəliyev H.M. *f.e.d., ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının professoru*
- Babayev C.M *f.f.d., ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının dosenti, məsul katib*
- Aslanova X.Q. *ADU, konfransın əlaqələndiricisi*

I BÖLMƏ

Müasir dilçiliyin əsas istiqamətləri: dilçilikdə yeni paradigmlər

Linguistic identity in political discourse

The paper deals with the study of linguistic identity in political discourse. In general, a considerable interest to the problem of linguistic identity has recently grown. This phenomenon is, first of all, caused by conditions of the global communication and free access to information possibilities of a linguistic identity. The aim of the thesis is the consideration of direct manifestation of a linguistic identity in political discourse.

Being the study of identity, linguistic anthropology deals with variety of culturally specific subject positions that communicators enact by means of language. It is the linguistic production of culture that pictures not simply kinds of speech but kinds of speakers, who produce and reproduce identical personalities through language use.

The social essence of language is that it exists first of all in collective and individual language consciousness. Language, in itself, is the integral component of consciousness, its tool and acts as the mediator between the person and a cognitive map of the world. It is communication of the person with the world map containing language which he speaks, with frames of representations, images and concepts which are imprinted in language. In modern linguistics verbal and semantic, cognitive and pragmatic levels of linguistic identity are distinguished. Linguistic identity is the type of absolute representation containing mental, social, ethical and other components, but refracted through language, discourse.

The concept of linguistic identity acquires particular interest and some evident manifestation in political discourse since it is the most influential on public consciousness and widespread in mass media. Discourse is political when it accompanies the political act in a political situation. How does the linguistic identity in a political discourse become apparent? To answer this question, we need to recourse to the cognitive model of political discourse itself which embraces the following components.

- On one hand, characteristic of the politician as linguistic identity. At this point, we can define linguistic identity as the set of abilities and characteristics of a person motivating creation and perception of speech

acts which differ according to: a) the degree of complexity; b) the depth and accuracy of reflection of reality; c) the target orientation. The given definition features not only personal speech activity, but also specifics of different aspects of the text created or perceived that allows to pay heed to the maintenance of a political discourse.

According to Y.N.Karauolv, methodical model of the linguistic identity offered is also important (Karaulov, 2002). This model has three-level organization: 1) verbal and semantic (or structural-semantic); 2) linguo-cognitive (or thesaural); 3) motivational. The first level assumes mastering a vocabulary, skills of building and using standard grammatical structures achieved as a result of training on samples. The second level is the development of the linguistic identity at which the individual choice of language means, thematic creation of texts, understanding of their main idea is realized. The third level assumes manifestation and the characteristic of motives and purposes driving development and management of text building. Thus, the three-level structure of model of a linguistic identity finds reflection and in the scheme of semantic perception of the text, and generation of speech.

In our opinion, on characterising a politician as a linguistic identity, quality of tolerance is especially considerable: first, as a psychological phenomenon (quality of sincerity); secondly, as social phenomenon (interpersonal relations); thirdly, as communicative phenomenon (behavior of the personality). Since tolerance is multifunctional, its consideration from political positions is quite appropriate.

- On the other hand, characteristic of cognitive-speech strategies of a politician. In a political discourse the linguistic identity is also characterized by communicative strategies which are important characteristic behavior. Strategy of communication is directly linked with intensions of communicants - if intensions have global character, discourse strategies are internally inherent in it; if it is about achievement of the private purposes within this or that genre of a certain discourse type, either local, or communicative tactics are preferred.

T.V.Dijk (Teun A. van Dijk, 1989) shows several cognitive-speech strategies used by politicians - generalization, citing example, correction, intensification, concession, repetition, contradiction, mollification, progress, evasion, presupposition, implication, assumption, indirect speech act. Politician, as a linguistic identity, makes use of numerous rhetorical-linguistic means in each strategy.

Thus, all the above mentioned aspects, in particular, characteristics of a politician (especially, tolerance) and characteristics of his communicative-cognitive strategies, represent no other than realization of his intensions in political discourse, and characterize him as a linguistic identity to a considerable extent.

Allahverdiyeva F.
(ADU)

Variativliyin müəyyənləşməsində transformasion təhlil metodunun rolu

Bir dil vahidinin digər dil vahidi ilə dəyişməsinin sadə operasiyaları təbii dil fəaliyyətinin bütün sahələrində özünü büruzə verir. Bu növ dəyişmə dili mənimsəmə proseslərində və onun məhsuldarlığında əsas yer tutur. Lap erkən uşaq yaşında dilin mənimsənilməsindən başlayaraq ayrı-ayrı sözlərin, sözləmlərin dəyişməsinə və əvəz edilməsinə müşahidə etmək olar. Çox vaxt uşaq mətni hər dəfə təkrarlamır, sadəcə olaraq ona bəzi dəyişikliklər əlavə edir. Tez-tez müşahidə olunan üsullardan biri sözdürlüklüyün dəyişməsidir. Bəzən “sözlərin sinonimik dəyişməsi”, bəzən də mətnin bəzi hissələrinin buraxılması baş verir ki, bu da müəyyən mənada sözlərin ümumi anlaşılması üçün kifayətdir.

Dəyişmənin bu cür prosedurları yazılı mətnin təkrar edilməsində, redaktəsində, başasalmada, söz və ifadələrin xaricilərə və az təhsilli adamlara açıqlanmasında istifadə olunur. Bir dildən başqa dilə tərcümə mətnin dəyişməsi kimi nəzərdən keçirilir. Bir dilə yiyələnmə danışanın öz fikrinin ifadəsi zamanı müxtəlif vasitələrdən istifadə etmə qabiliyyətini ortaya çıxarır. Dili mənimsəmə nə qədər mükəmməldirsə, onun sinonim sistemindən istifadə bir o qədər geniş olur.

Elementlərin dəyişməsi spontan xarakter daşıyır, onlar dil fəaliyyətinin normal şərtidir.

XX əsrin 50-ci illərinin ortalarında Amerika dilçiliyində qrammatik modelləşmənin yeni mərhələsi başlayır ki, bu da transformasion qrammatikanın yaranması ilə bağlıdır. Transformasion metod başlanğıcda deskriptivizmin ən görkəmli nümayəndəsi olan Z.Hərris tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun tələbəsi N.Xomski də törəmə qrammatikanın transformasiya modelini yaratmaq üzərində çalışmışdır. Lakin deskriptivizmin bəzi müddəalarına əsaslanmağına baxmayaraq, N.Xomskinin qrammatik müddəaları deskriptiv dilçilikdən qəti surətdə fərqlənir.

N.Xomski klassik deskriptivizmin əsas qüsurlarını onda gördü ki, onun məqsədi yalnız təhlil prosesində fərqləndirilən üsürləri yalnız təsnif etməkdən ibarətdir. Belə ki, həmin dövrdə faktları yalnız qeyd etməklə kifayətlənirdilərsə, artıq 50-ci illərdən sonra onları izah etmək zərurəti meydana çıxdı. Transformasiya qrammatikasının uğur qazanmasının bir səbəbi də, artıq deskriptiv modellərin imkanlarının tükənməsi olmuşdur. Deskriptivlərin izah edə bilmədiyi faktları transformasiya qrammatika aşkarlamağa çalışırdı. Transformasiya metod sintaktik strukturları ən əvvəl paradiqmatika spektrindən təhlil edir. Məhz bu aspekt deskriptiv təhlilin bacara bilmədiyi bir metoddur. İlk dəfə transformasiya metodu Z.Hərris irəli sürüb onu deskriptiv dilçiliyə əlavə kimi göstərsə də, onu əvəz edən metod kimi göstərməmişdir. N.Xomski isə sintaktik bütövün komponentlər üzrə təhlil metodu kifayət etmədiyi üçün transformasiya metodundan istifadə etmişdir. Deskriptiv metodla transformasiya metodunun başlıca fərqi ondan ibarətdir ki, deskriptiv metod daha kiçik dil vahidlərindən necə cümlə yaratmaq lazım olduğu qaydalarını öyrədir. Transformasiya qrammatika isə sözlərin struktur dəyişmələri nəticəsində bir tipdən başqa tipə çevrilmə qaydalarını öyrənir.

Beləliklə, transformasiya qrammatikada birinci yerdə cümlənin konstituent səviyyədə təhlili durur ki, onun üzərində transformasiya səviyyəsi qurulur.

Transformasiya nəzəriyyəsinə görə, dildəki bütün cümlələr iki bərabər olmayan kateqoriyaya bölünür. Bunların bir qismi strukturca çox sadə olur və nüvə cümlələr adlanır. Digər kateqoriya isə nüvə cümlələrin qrammatik strukturunu dəyişməklə əldə edilən düzəltmə cümlələridir. Beləliklə, dilin bütün cümlələri bir sıra nüvə cümlələr üzərində əməliyyatlar aparmaqla düzəlir. Transformasiya modelləri əməliyyat nəticəsində dilin sadə strukturlarından mürəkkəb strukturlar alınmasına səbəb olur. Bu əməliyyatlar nəticəsində cümlənin strukturu dəyişdirilir, o ya yığcamlaşdırılır, ya da genişləndirilir. Bütün bu dəyişikliklər cümlənin təşkil olunduğu vahidlər sistemini dəyişmir, onun yalnız qrammatik strukturunu dəyişir. Transformasiya qaydaları əsasında aparılan əsas əməliyyatlar aşağıdakılardır:

1. Permutasiya (vahidlərin yerinin dəyişdirilməsi). Məsələn, *Evdən köçdünüz? - Köçdünüz evdən?*

2. Substitusiya (bir vahidin digəri ilə əvəz edilməsi). Məsələn, *Biz onunla yolda dostu ilə söhbət edərkən rastlaşdıq. - Biz onunla rastlaşdıq.*

3. Adyunksiya (əlavə). Məsələn, *Bir kəsi görmədim. - Heç bir kəsi görmədim.*

4. Ellipsis (vahidlərin buraxılması). Məsələn, *Səndən soruşuram ki, bu kimin fikridi? - Soruşuram ki, bu kimin fikridi.*

Dilçilikdə sinonimlik problemi ən vacib məsələlərdən biridir. Müəyyən məqamda əvəz etməyə imkan verən sözlərə sinonimlər deyilir.

Mətnin transformasiya təhlili sinonimliyin ənənəvi, xüsusən, qrammatik və sintaktik məsələlərini əhatə edir. Sinonimiya və transformasiya arasındakı əsas fərq metodik səciyyə daşıyır. Təsviri dilçilik mətndən istifadə edib dil faktlarını toplayaraq sinonimlər haqqında məlumatlar əldə edir. Struktur dilçilik dil elementlərinin potensial xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaq üçün mətn vahidlərinin dəyişməsi üsulundan sistemli olaraq istifadə edir.

Aslanova Ş.
(ADU)

Linqvistik sahə modeli

Sahə prinsipi dil sisteminin elementləri arasındakı mövcud münasibətlərin təsviri üçün istifadə edilən əhəmiyyətli üsullardandır. Sahə aralarında qarşılıqlı əlaqə olan və bir-birindən qarşılıqlı asılı olan dil elementlərinin müəyyən qrupudur.

Sahə nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafı onun prinsiplərinin dilin semantik komponentinin təsvir modeli, eləcə də dilin funksional üzvlənməsini aşkarlamağın baza konstruksiyası kimi tətbiqində ifadəsini tapmışdır. Bütün hallarda forma, semantika və ya funksiya sahəsində müəyyən ümumi keyfiyyətə malik olan dil elementlərinin sahə prinsipi üzrə qruplaşdırılması ideyası əsas götürülür.

Sahə nəzəriyyəsinin formalaşdırılmasının ilk mərhələlərində sahənin müxtəlif tipləri və növləri aşkara çıxarılmışdır. Onomasioloji və semasioloji, sintaqmatik və paradiqmatik, sadə və mürəkkəb sahələr müəyyənləşdirilmişdir. Belə modellər sahə konstituentlərinin dil xarakteristikalarının və ya bu konstituentlər arasındakı münasibətlərin müxtəlifliyinə əsaslanır, yaxud sahə dominantının tipindən asılı olur.

Sahə dominantının xalis semantik səciyyəli olması mütləq deyil. Duxaçek forma oxşarlığına görə dayaq sözü ətrafında qruplaşan morfoloji, komponentlərinin xətti birləşməsinə əsaslanan sintaqmatik və müəyyən şəraitdə, yaxud müəyyən mühitdə meydana gələn assosiasiyaya görə, leksik elementləri birləşdirən kontekst (assosiativ) sahələrinin mövcudluğunu qeyd etmişdir.

Sahənin dominantı kommunikativ məqsəd daşıyır və ya illokutiv gücə malik ola bilər. Məsələnin bu şəkildə qoyulması belə illokutiv gücə malik nitq aktlarının ifadə formalarını bir sahədə birləşdirməyə imkan verir. Belə sahələri kommunikativ pragmatik sahə adlandırmaq olar. Sahə modelinin nitq aktlarının reallaşma formalarının təhlilinə tətbiqi nitq aktları nəzəriyyəsinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Sahə modelinin köməyi ilə elementlər arasındakı sistem münasibətlərini aşkara çıxarmaqla, onların funksional qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirmək mümkündür. Sahə strukturu elementlər arasındakı paradiqmatik və sintaqmatik münasibətləri açmağa imkan verir. Nəhayət, sahə modeli dilin müxtəlif alt sistemlərinin təşkili xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa əsas verir.

Funksional-kommunikativ sahə kommunikativ fəaliyyətin müəyyən tipini, onun özünəməxsus əlamət strukturunu gerçəkləşdirən dil vasitələri və onların kombinasiyalarının qruplaşmasıdır.

Son dövrlərdə danışıq aktı nəzəriyyəsinin, eləcə də, pragmatik dilçiliyin inkişafı ifadələrin, ifadə birləşmələrinin kommunikativ funksiyasının danışıq aktları üzrə öyrənilməsinə əlavə imkanlar açmışdır.

Hər bir kommunikativ aktın əsasında illokusiya durur. C.Ostin illokusiyanı ifadənin illokutiv gücü adlandırmışdır. Sözlər, hökm və cümlələr müəyyən kommunikativ niyyətin gerçəkləşdirilməsi üçün canlandırılır. İllokutiv aktla danışanın məqsədi gerçəkləşir. İllokutiv akt danışanın hansı şəraitdə olmasını, hansı məqsədi (arzu, əmr, təklif və s.) güdməsini də təyin edir. İllokusiya və ifadə modelləri kommunikativ –pragmatik sahənin əsas konstituentləridir.

Nəhayət, danışıq aktı nəzəriyyəsinin vacib müddəalarını diskurs təhlilinin əsaslarını təyin etmək üçün istifadə edərək belə bir qənaətə gəlmək olur ki, müəyyən danışıq aktlarına aid müxtəlif dillərin hökm modellərini tədqiq etməklə onların oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq mümkündür.

Aslanova Z.
(AUL)

The problem of author's intention in linguistic pragmatics

The above mentioned topic is devoted to investigating the main problems of intention in belles-lettres text, that is revealing the notion of intention in the communicative and pragmatic aspect and studying the role of intention in the author's position.

The notion “intention” in the modern linguistics was firstly used by the followers of J.Austin, one of the founders of the theory of speech acts which was the essence of pragmalinguistics. The notion "intention" means the communicative purpose of the speaker. The communicative function is considered to be the general moment which allows investigating the literal and nonliteral texts in a row. The literal text is distinguished not only by communicative and informative function, but also by communicative aesthetic one. In accordance with it, the major role in realization of the aesthetic influence of the literal text on the reader plays its structural organization. That's why, the study of the stylistic system of the literal text also includes the analysis of its constructive plan. The combination of the lingual units arranging the literal text is accomplished in such a way that the perception of the information presented in text would effect at the same time on the feelings, mood and even the view point of the reader. The purpose of each writer is to influence his/her reader. By its structure the belles-lettres text is considered to be not only the means of transformation of the information, but also as definite system of concrete signs intended on the emotional and aesthetic influence, and at the result, the reader apprehends the social and vivid content embodied in this literal text. Intention, as a rule, is not expressed in text. It defines and organizes the substantial material of the text, thus even the aims of the communicator are not always declared by the communicator. Intention is the orientation of man's consciousness to the surrounding reality to cognize (to receive, to reject, to explain, etc.) the life phenomenon and himself/herself in this world. That's why we identify intention as a cognitive world of a man formed with its help. The intention directed to the outer world creates the inner world.

The purpose of any communication is to attract the addressee's attention to any situation, problem or concern that is to induce someone to act. These are obvious aims lying on the surface, but any communication has the hidden intentions. Any text is creating with the definite intentions. As Fillmore stated that “a text induces the interpreter to construct an image or maybe a set of alternative images. The image the interpreter creates early in the text guides his interpretation of successive portions of the text and these in turn induce him to enrich or modify that image. While the image construction and image revision is going on, the interpreter is also trying to figure out what the creator of the text is doing

– what the nature of the communication situation is. And that, too, may have an influence on the image creating process.

The goal of interpretation is to discover the meaning of the text. If the meaning of any communication is in the intention of the author, then, in order to grasp the meaning of the author's text, the interpreter must attempt to decode the author's intention.

The text strategy is considered to be the desire of the addresser/author to influence on addressee/reader. The use of unfolded metaphor in the text carries the intentional character. The transmission of some sense usually renders more effect on addressee as it involves him with the co-working with the author that stimulates the active efforts of interpretation. With the help of metaphors, the author can form the new vision of the habitual things and events, conceptualize the new experience, arise or display the emotional attitude to the description in the text, characterize the heroes, enter the intertext, urge, create the atmosphere, decorate the speech, etc.

The author's pragmatic arrangement reflects in the lingual structure of the text. The author takes into consideration how the reader will decode the message and programs this activity of the addressee accomplishing the choice and organization of the elements of metaphorical field in the text. The author's intention is distinguished in the concrete texts and is connected with the choice and placement of metaphorical elements in the linear structure of the text. The purpose to conceptualize the new experience and to form the new vision is realized only in texts where the metaphorical model mainly consists of metaphorical elements.

In accordance with Eco U. concept, "A text is a device conceived in order to produce its Model Reader. This reader is not one who makes the "only right" conjecture. A text can foresee a Model Reader entitled to try infinite conjectures. Since the intention of the text is basically to produce a Model Reader who is able to make conjecture about it, the task of the Model Reader consists in figuring out a Model Author who ultimately corresponds to the intention of the text."

İngilis dilində leksik və leksik-qrammatik omonimlər

Hər bir dilin omonimləri struktur cəhətdən öz rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Bəzi hallarda qrammatik cəhətdən omonimlərin bütün formaları uyğun gəlir. Məsələn, scale – balığın pulları; scale – nərdivan. Bəzi hallarda isə qrammatik cəhətdən yalnız müəyyən bir hissəsi uyğun gəlir: lie – uzanmaq, lie – yalan danışmaq.

Struktur tərkibinə görə omonimlərin müxtəlifliyi müəyyən bir təsnifatın hazırlanması tələbatını yaradır. İngilis dilçilik ədəbiyyatında omonimlərə aid material çoxdur, lakin bu ədəbiyyatda omonimlərin təsnifatına rast gəlinmir. Bununla əlaqədar, müxtəlif dövrlərdə İngiltərədə, Almaniyada və Yaponiyada tərtib edilmiş ingilis dilinin omonimlər lüğətində omonimlərin növləri verilməmiş və aşağıdakı şəkildə tərtib edilmişdir: know (bilmək) – no (yox, deyil); knows (bilir) – nose (burun); knew (bilirdi) – new (təzə); light (ışıq) – light (yüngül); feat (şücaət) – feet (ayaq); your (sizin) – yaw (atın çapması) – yore (qədim zamanlarda) və s.

Omonimləri təsnif edərkən sözlərin səslənmə və yazılış eyniliyi, məna müxtəlifliyi və nitq hissələrinə mənsubiyyəti əsas götürülməlidir. Həmçinin dil vahidlərinin omonimik səciyyəsi, omonim vahidlərin tamlıq dərəcəsi, onların mənşə və mənbələri, morfoloji quruluşları və mənaları da nəzərə alınmalıdır.

Dil vahidlərinin omonimlik xarakterinə görə. Bu prinsipə görə omonimlərin aşağıdakı növlərini göstərmək olar: omonim morfemlər; omonim sözlər; omonim birləşmələr; omonim cümlələr; qarşıq omonimlər; şəkilçi ilə sözün omonimliyi; sözlə söz birləşməsinin omonimliyi; söz birləşməsi ilə cümlənin omonimliyi.

Mənşəyinə görə. Omonimlər mənşəyinə görə iki yerə bölünür: 1) bir kökdən əmələ gələnlər; 2) müxtəlif kökdən əmələ gələnlər. Bir kökdən əmələ gələn omonimlərə etimoloji-semantik omonimlər, müxtəlif kökdən əmələ gələn omonimlərə tarixi omonimlər deyilir. Etimoloji omonimlər müxtəlif mənşəli olub, tarixən fonetik dəyişməyə uğrayaraq tələffüzə eyniləşən, eləcə də qrafik cəhətdən eyni olan omonimlərdir. Məsələn, cotton (pambıq) – cotton (razılaşmaq); toast (qızartmaq) – toast (sağlıq demək).

Semantik omonimlər bir sözün bir və ya iki mənasının əsas mənadən ayrılaraq müstəqil məna ayrılığına malik olması nəticəsində əmələ gəlir. Məsələn, wage (zəhmət haqqı) – wage (döyüşə çağırış); trust (inam, etibar) – trust (etibar etmək); kind (cins, növ) – kind (mehriban) və s.

Yaranma yollarına görə. Omonimlər yaranma yollarına görə iki yerə bölünürlər: 1) dilin daxili imkanları hesabına yarananlar: long (uzun) – long (asta, darıxdırıcı) – long (darıxmaq); miss (ötürmək) – miss (darıxmaq) və s. 2) başqa dillərdən alınma sözlər hesabına yarananlar: staff (taxta, çomaq) – staff (heyət); iron (ütü) – iron (zəncir, qandal); air (nəğmə) – air (hava).

Mənalara görə omonimlərin təsnifi. Omonimlərin mənacə dörd növü vardır: leksik omonimlər, leksik-qrammatik omonimlər, qrammatik omonimlər və qarışıq omonimlər.

Leksik omonimləri müəyyən edərkən sözlərin nominativ mənası və sintaktik əlaməti nəzərə alınır. Leksik omonimləri ayırd etmək üçün aşağıdakı şərtləri də nəzərə almaq lazımdır: omonim cərgənin üzvləri fonetik tərkibinə görə eyni olmalıdır; qrafik baxımdan eyniyyət təşkil etməlidirlər; eyni nitq hissəsinə aid edilməlidirlər; leksik mənalara görə müxtəlif olmalıdırlar.

Məsələn: case (seyf, qutu) – case (hal, iş-vəziyyət); rose (qızılgül) – rose (qalxmaq – keçmiş zamanda) və s. Bu omonim cərgələrin üzvlərinin fonetik tərkibləri eynidir. Onlar eyni şəkildə tələffüz olunur və yazılırlar. Bu omonimləri fərqləndirən cəhət onların leksik mənalardır.

Müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, bir-birindən leksik və qrammatik mənalara görə fərqlənən omonimlər leksik-qrammatik omonimlər adlanır. Leksik-qrammatik omonimlərin komponentləri müxtəlif nitq hissələrinə aid olsa da, onlar səslənmələrinə və yazılışlarına görə eyni olurlar. Onlarda ümumi cəhətlərlə yanaşı fərdi, ancaq o nitq hissəsinə xas olan əlamətlər də vardır. Cərgənin üzvləri aid olduqları nitq hissələrinin formal əlamətlərini qəbul edir. Lakin bu formal cəhətlər onların mənasına təsir göstərmir, onların omonimliyinə mane olmur.

Leksik-qrammatik omonimlərin əsas əlamətləri aşağıdakılardır: müxtəlif nitq hissələrinə aid olmaları; leksik və qrammatik mənalalarının fərqli olması; səslənmələrinə və yazılışlarına görə eynilik; sintaktik funksiyalarının müxtəlif olması.

Leksik-qrammatik omonimlər sözün mənacə inkişafı, substantivləşmə, qrammatik formaların leksikləşməsi və s. yollarla əmələ gəlir.

Qrammatik omonimlər kökləri omonim olan və ya olmayan sözlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla əmələ gəlir. Onlar iki qrupa bölünür: həm kökləri, həm də düzəltmə formaları omonim olanlar. Məsələn, mined (minalanmış) – mined (minaladılar); köklərinə görə deyil, düzəltmə formalarına görə omonim olanlar. Məsələn, toaster (çörək qızartmaq üçün elektrik qab) – toaster (sağlıq deyən); industry (zəhmətkeşlik) – industry (sənaye) və s.

**Бекирова А.
(Azərbaycan)**

Определение и типы дискурса

В первой половине XX столетия языкознание на протяжении долгого периода было сосредоточено на изучении языковой системы, однако, начиная со второй половины 60-х годов, центр внимания лингвистов переносится на другую сторону этого диалектического единства – речевую деятельность и ее продукт – дискурс, формальные характеристики которого были определены в 1952 году З. Харрисом. В результате антропоцентрического поворота в современном языкознании центральной проблемой изучения стал человек как создатель и потребитель вербальных сообщений, которые сегодня анализируются на качественно новом уровне исследований – на уровне дискурса.

Среди актуальных проблем современной лингвистики исследованию дискурса принадлежит особое место, поскольку дискурс является единым организмом, в котором одновременно реализуются самые разнообразные аспекты не только языка, но и языкового мышления. Возникновение нового вида дискурса, который называют медиа-дискурс, медийный дискурс или дискурс СМИ, обусловлено тенденциями интернационализации и глобализации, развитием современных телекоммуникационных технологий в мировом сообществе.

Дискурс, включающий в себя лингвистические и экстралингвистические компоненты, проявляется в коммуникации, коммуникация без дискурса невозможна. При этом понятие коммуникации также лишено однозначной трактовки. Наиболее общим является взгляд на коммуникацию как на целенаправленный процесс, служ-

аций для передачи сообщения, для семантико-символического взаимодействия, одним из средств которого является речь, а знаковой целостной формой организации – текст.

Коммуникация – это процесс взаимодействия адресанта – автора текстового сообщения и адресата – читателя с целью получения информации. Этот процесс включает как объективно существующий экстралингвистический контекст, так и вербализованную речемыслительную деятельность, привязанную к данному контексту, т.е. дискурс, продуктом которого и является текстовое сообщение.

В современной лингвистической литературе достаточно распространенным является рассмотрение речи, преимущественно устной, как феномена тождественного дискурсу. Такое понимание восходит к французской традиции, представители которой отождествляют дискурс с семиотическим процессом. Дискурс трактуют также как особое использование языка для выражения ментальности, особый мир, «за которым встает особая грамматика, особый лексикон, особые правила словоупотребления, особая семантика». Таким образом, общим для всех приведенных выше трактовок является определение дискурса как речевого продукта, в котором имплицированы социальные структуры и правила. Текст как ценностная знаковая форма организации речи, участвует в обмене коммуникативной деятельностью в качестве предметно-знакового носителя обмена. Будучи разграниченным по способу репрезентации на устный и письменный, текст не имеет ограничений по протяженности, он может равняться слову, словосочетанию, предложению, если они представляют самодостаточную информацию, ситуативно обеспечивающую понимание ее адресатом.

Текст как форма организации речи в процессе передачи сообщения является более узким понятием, чем дискурс, который следует рассматривать не только как само речевое произведение, но и как деятельность, взятая в совокупности процесса и результата, в ходе которой и порождается речемыслительный продукт.

Учитывая все вышеизложенное, можно сделать вывод, что дискурс – это вербализованная речемыслительная деятельность, понимаемая как совокупность процесса и результата и обладающая как собственно лингвистическим, так и экстралингвистическим планами. Дискурс реализуется в двух планах: собственно лингвистическом и лингво-когнитивном. Первый отражается в используемых

языковых средствах и проявляется в совокупности порожденных текстов (дискурс как результат). Второй связан с языковым сознанием, обуславливает выбор языковых средств, влияет на порождение текстов, проявляясь в контексте и пресуппозиции (дискурс как процесс).

Cəfərova K.
(ADU)

Diqllossiya və onun növləri

Müasir dilçilikdə bilinçvizm və diqllossiya problemləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses dillərarası əlaqələrin xüsusi formasıdır. Bilinçvizmə nisbətən diqllossiyaya dilçilik ədəbiyyatında daha az yer ayrılıb. Hətta bir çox dilçilik lüğətlərində belə bu dilçilik hadisəsinin izahı verilməmişdir. Diqllossiya nədir? V.A.Vinoqradovun təbirincə desək, diqllossiya cəmiyyətdə eyni zamanda iki dilin və ya eyni dilin müxtəlif funksional sferalarda işlədilən iki formasının mövcudluğudur. Göründüyü kimi, burada həm də iki müxtəlif dildə danışmaqdan da söhbət gedir.

Diqllossiyanın bir neçə növü var:

1. Fərd iki dialekti və ya onun iki hissəsini (alt dialekt, şivə) bilir. Funksional olaraq bu dil altsistemləri bölünməyib, belə ki, diqllossiya bir-biri ilə bilavasitə kontaktda olan dil cəmiyyətləri arasında baş verir. Bu növ diqllossiya danışanların digər dialekt cəmiyyəti ilə əlaqələrinin intensivliyindən asılı olaraq onların az və ya çox hissəsini əhatə edir. Buna misal olaraq qonşu kənddə yaşayan insanların hər ikisinin bir-birlərinin ləhcələrini bilməsi və bu ləhcələrdə danışmasını göstərmək olar. Bu hal həm də digər dialekt zonasında yerləşən və şəhərə işləməyə gedən kəndliləri də əhatə edir. Sonuncu halda biz sosial diqllossiya ilə üzləşirik. İndividin daimi və ya müvəqqəti olaraq işləməyə şəhərə getməsi onun sosial vəziyyətinin dəyişməsinə göstərir. Şəhərdə işlədilən nitq formasına yiyələnmək əsasən istehsal prosesində ünsiyyət zərurəti ilə şərtlənir. Lakin bu həmişə əsas motiv deyil. Şəhər dialekti individin öz dialektindən çox da fərqlənməyə bilər və individ ətrafdakılarla ünsiyyət qura bilər. Lakin individ ən çox “hamı kimi” danışmağa can atır. Belə həvəs individin ətrafdakılarının onun dialektinə göstətdikləri mənfi münasibətlərdən və individin ətrafdakıların hörmətini qazanmaq istəyindən yaranır.

Bu növ diqlossiya zamanı dialektlər funksional fərqlənməyə məruz qalırlar. Doğma dialekt ailədə ünsiyyət forması kimi lokallaşır və individin bütün ömrü boyu saxlanılır. Məminsənیلən dialekt daha geniş kommunikasiya vasitəsi olur (işdə, ictimai həyatda, dini ayinlərin yerinə yetirilməsində və s).

2. Bir-birini başa düşməyən dialekt cəmiyyətləri arasında kommunikasiyada qəbul olunan qədim dialektin ünsiyyət vasitəsi olduğu üst dialektli diqlossiya. Avarlarda formalaşan bolmaça (ümumu dil) belə ünsiyyət vasitəsidir.

İndiki dövrdə ərazi dialektinin və ünsiyyət vasitəsi olan üst dialektin funksional olaraq məhz necə yayılmasını müəyyənəşdirmək çox çətin-dir. Amma zənn etmək olar ki, köyneyə ən əvvəl daha çox hərəkət edən əhali qrupları yiyələnmişlər. Bunlar ticarətçilər, inzibati aparatın məmurları və təhsil sisteminin işçiləri olmuşlar. Bu tip diqlossiya müəyyən istisnalarla, bütün əhalidə deyil, ancaq onun müəyyən sosial təbəqəsində ola bilər.

3. İndividin şüurunda ərazi dialektinin və ədəbi dilin mövcud olduğu diqlossiya. Bu növ diqlossiya çox yayılıb və ona daha çox kənd yerlərində rast gəlinir.

Nəzərdən keçirilən diqlossiyanın kənd əhalisi arasında yayılmasının dərəcəsi həmin cəmiyyətdə ədəbi dilin hansı səviyyədə istifadə edildiyindən asılıdır. Yaponiya kimi ölkələrdə belə diqlossiya geniş yayılmışdır. Belə diqlossiyanın yayılması, eyni zamanda təhsilin nə qədər geniş yayılması ilə də sıx bağlıdır. Bu növ diqlossiya bir sıra ölkələrdə ancaq kənd ziyalılarına (müəllimlərə, yerli məmurlara, mədəniyyət xadimlərinə) və əsasən şəhərlərdə təhsil alan iri və ya orta səviyyəli torpaq sahiblərinə aiddir. Kəndlərin əsas hissəsi isə ədəbi dili bilmir və ondan öz gündəlik həyatlarında istifadə etmir. Bu təbəqə ünsiyyət məqsədi ilə yerli dialekt-dən istifadə edir.

4. Adi-məişət nitqi və ədəbi dilin birliyi ilə xarakterizə olunan diqlossiya. Bu növ diqlossiya şəhər əhalisi arasında yayılıb. Bu komponentin birinci tərəfi ilk növbədə kənd əhalisi tərəfindən şəhərə gətirilən dialektlərin “qarışması” nəticəsində yaranan şəhər ləhcəsi, daha doğrusu, “qarışan” dialektlərin birinin xarakterik izləri ilə interdialekt koynə olur. Buna Əlcəzairin paytaxt və digər şəhərlərinin “yüksək dərəcədə qarışan” ləhcələrini göstərmək olar. Bu növ diqlossiya zamanı kommunikativ yük, şübhəsiz, ədəbi dilin üzərinə düşür. Əgər sadə xalq dili epizodik olaraq ancaq ailə-məişətlə bağlı məhdud sosial şəraitdə işlənsə, şübhəsiz, diqloss, in-

divid bütün digər sahələrdə ədəbi dildən istifadə etmək məcburiyyətindədir.

5. Nəhayət, bir dil sisteminə aid olan müxtəlif altsistemlərin yığımı ilə xarakterizə olunan, çox funksiyalı ədəbi dil kimi diqlossiya növünü fərqləndirmək olar. Bu halda individ eyni ədəbi dilin müxtəlif funksional üslublarında danışa bilir. Danışanın şüurunda mövcud olan funksional üslubların sayı və uyğunlaşdırılması onun sosial mənşəyindən və vəziyyətindən, aldığı təhsildə və ixtisasından asılı olaraq fərqli ola bilər. Ən azı individ ədəbi dili və onun iki əsas növünü bilir.

Göründüyü kimi, diqlossiya da bilinçvizm kimi mürəkkəb hadisədir. Burada da sosioloji, psixoloji və linqivistik faktorlar üst-üstə düşür və bütün bunlar bir dil hadisəsini yaradır.

Cəfərov A.
(ADU)

Diskursda koherentlik və frazeoloji intensivator (Fİ)

Qeyd etməliyik ki, diskursda koherentlik, əslində, müəyyən söyləmə yaratma kimi özünü göstərir. Praktiki cəhətdən bizim hər birimiz nizama salınmamış (çoxlu miqdarda) söyləmələrdən əlaqəli diskursu fərqləndirmək qabiliyyətindəyik.

“Diskurs heç də o düşüncə deyildir ki, dilin xarici formasında öz proyektini yerləşdirsin, o həmin dil deyil, xüsusən, hər hansı bir subyekt deyil, onun haqqında danışan deyil, ancaq təcrübədir ki, xüsusi fərdi yanaşma formalarına və şəxsi (fərdi) ardıcılıq forması olan bir şeydir” (Fuko 1996:168).

Mətn dilçiliyi istiqamətində aparılan linqivistik tədqiqatlarda “koherentlik” termini “koheziya” ilə eyniləşdirilir. Bu adını çəkdiyimiz problemlə məşğul olan tədqiqatçıları şərti olaraq üç qrupa bölmək olar: birinci qrupa o tədqiqatçıları aid etmək olar ki, onlar koheziyaya mətdaxili formal-qrammatik əlaqənin məcmusu kimi yanaşırlar (Halidey, Hasan 1976, Stoddart 1991, Cook 1989, Kuxarenko 1988, van Deyk 1989) və onunla oppozisiya təşkil edən koherentlik daha yüksək qaydada təzahür edir, mətnin vahid mənalı olmasını təmin edir; ikinci qrupa daxil olanlar isə bu iki termini oxşadır və sinonim hesab edirlər (Moskalskaya 1981) və üçüncü qrupa daxil olan tədqiqatçılar, ümumiyyətlə, koherentlik

terminini fərqləndirmir, bu zaman onlar koheziyanı eyni vaxtda formal əlaqə vasitəsi, həmçinin mətdəki əlaqənin məzmunu kimi təhlil edir (Qalperin 1981). Yeri gəlmişkən Qiy Q. tərəfindən “məntiq” və “koherentlik” terminləri arasındakı fərqi qeyd olunmasını bu münasibətlə izləmək heç də maraqsız olmazdı.

Q.V.Laybnınsın “şeylər bir-birinə mane olur, ideyalar isə bir-birinə qəti mane olmur” fikrinin əksinə çıxan fransız alimi vacib saymışdır ki, vurğulasın ki, maddiləşmə zamanı bizim bircə yolumuz qalacaq koherentlik, ideallaşdırma zamanı təbii olaraq maddiləşməsiz bizim qarşımızda məntiq yolu olacaq. Beləliklə, məntiq mühakimə yolunu birbaşa göstərir. Koherentlik nizamlı irəliyə hərəkəti göstərir ki, bu da birbaşa yolu həyata keçirə bilmir (Qiy Q. 1992:19).

Yuxarıda göstərdiyimiz yanaşma (yəni “koherentlik” və “koheziya” termininə) mahiyyəti və sərhədinin necə başa düşülməsindən asılı olmayaraq, onların hamısı bir sıra ümumi momentləri üzə çıxarır. Onların mahiyyəti onunla bağlıdır ki, koheziya, həmçinin koherentlik bütövlüyü təmin edir və diskursun vahidliyini göstərir. Bununla bərabər, biz həmçinin o tədqiqatçıların fikirlərini bölüşürük ki, koherentlik koheziyaya nisbətən genişdir və söyləmə əlaqəsini formal-qrammatik aspektdən başqa semantik-praqmatik, funksional məna aspektlərini və diskursla bağlı fəaliyyəti də əhatə edir.

T.A. van Deyk diskurs koherentliyinə həm lokal, həm də qlobal səviyyədə baxır. Lokal koherentliyi alim terminlərdə yəni propozisiya münasibətləri arasında, qonşuluqda olan cümlələrdə ifadə olunan hallar ilə müəyyənləşdirir, qlobal koherentliyə isə o hər bir konkret söyləmin ümumi kommunikasiya planına münasibətdə baxır, təhlil edir.

Əlbəttə, bizim tədqiqatımızda diskurs linqvistik mövqedən təhlil olunduğundan əsas məqsəd, vəzifə bu prosedurada diskursun mənasının tapılmasıdır. Həmçinin biz çalışırıq tədqiq edərkən ki, sözün mənası cümləyə münasibətdə necə olur, təbii olaraq, cümlə formallaşdırılarkən, eləcə də ardıcıl bütün cümlə düzülüşünə məna verərkən cümlənin mənasına sözün münasibəti, həmçinin cümlələrin münasibəti hansı formada olur. Başqa sözlə desək, diskursun propozisiyası necə əlaqələndilir, eləcə də ardıcillıq yaratmaq və diskursun mənasının ümumi şəkildə necə yaradılmasını öyrənmək bizim əsas məqsədimizdir.

Diskurs təhlilinə diskursun əsas məfhumunun mənasına belə yanaşma diskursun semantik koherentliyi və propozisionallığını meydana çıxarır.

Qeydlərimizi aşağıdakı cümlə səviyyəsində frazeoloji intensivləşmələrlə (Fİ) illustrativ şəkildə göstərək.

/I don't operate now and I feel like hell / (E.Hemingway. A farewell to arms. Ch.XXV) – (Mən indi əməliyyat etməyə və qəlbimdə iyrənclik, mənfurluq var).

/"It's raining like hell" he said / (Galsworthy. Maid in waiting. Ch.XXV) – (Elə yağır tut ucundan göyə çıx – o dedi).

/One of em's lying like hell, But which?/ (A.Christie) – (Onlardan hansısa həyasızcasına yalan danışır, Bəs kim? Bəs hansı?)

/My head was aching like mad/ (Maugham). – (Başım şiddətli dərəcədə ağrıyır).

/My heart was beating like mad. I could scarcely speak / (A.Cronin) – (Başım o dərəcədə ağrıyırdı ki, çətinliklə danışırıdım).

Cəfərova P.
(ADU)

Müasir ingilis dilinin bu günü və gələcəyi ilə bağlı öncəgörmələr

Bildiyimiz kimi, standart ingilis dili Böyük Britaniyanın rəsmi dilidir. Həmçinin, Böyük Britaniyanın özündə ədəbi formanı saxlayan 2 variant - Şotland və İrland variantları və 5 qrup yerli dialektlər var: şimali, orta, şərq, qərbi və cənub qrup dialektləri. Hər bir qrup 10-a yaxın müxtəlif dialektləri özündə birləşdirir.

Standart ingilis dili nədir? Bu suala adətən belə cavab verirlər; standart ingilis dili təhsil ocaqlarında, nəşriyyatda, televiziya, dövlət müəssisələrində tələb olunan rəsmi ingilis dilidir. Bu elə bir ingilis dilidir ki, məktəbdə müəllimlər məhz bu dildə danışmağı və yazmağı tələb edirlər. Onun tərkibində ikili inkarlıq olmur. (/we don't have no bread/ deyə bilmərik), done və seen feili sifət formalarıdır, keçmiş zamanda işləmə bilməz (/I done it yesterday/ -deyə bilmərik). Lakin, standartlıq bununla bitmir. Bəzən insanlar eyni bir ifadəni standart hesab etdiyi halda, digərləri bunu inkar edir. Standartlıq daim dəyişir. Əgər belə olmasaydı, /Our father, which art in heaven/ (Bibliya) cümləsini indi də hamı başa düşərdi. Halbuki, verilmiş cümlə /Our father who's in heaven/, kimi hazırda işlənilir və hamı tərəfindən başa düşülür. 1982 - ci ildə Oksford lüğəti /It was different than I had expected/ cümləsini standart hesab

edirdi, amma 1990 da 8-ci nəşr artıq " It was different from I had expected/ , cümləsi standart hesab edilir. Əgər biz qədim ingilis dili ilə müasir ingilis dilini müqayisə etsək baş verən dəyişiklikləri asanlıqla görə bilərik. Lakin dildə baş verən dəyişiklikləri birbaşa müşahidə etmək qeyri-mümkündür. Hələ heç kim dildə baş verən səs dəyişməsinə birbaşa müşahidə edə bilməyib. Bu yalnız əldə olunan nəticəni müqayisə etməklə mümkün olur. Bilavasitə müşahidələr göstərir ki, dil həmişə dəyişib, dəyişir və dəyişməkdə davam edəcək. Belə ki, XVI əsrdə ingilis dilinə təsir edən böyük səs dəyişməsi, orta əsr o: nun erkən müasir ingilis dilində [:] olması, bir sıra sözlərdə saitlərin qısa tələffüz olunması (cook, food, look) və s. Bundan başqa, Standart ingilis dilində Britaniya əhalisinin cəmi 3 % i danışır. Bu formanı modelləşdirmək bəzən çətin olur. Belə ki, qrammatik formalar Cənub və Şimali İngiltərədə fərqlənir. Şimalda You haven't got to eat your cabbage\ - You mustn't eat your cabbage\ (sən kələmini yeməməlisən) mənasını verdiyi halda, cənubda You are under no obligation to eat your cabbage (sən kələmini yemək məcburiyyətində deyilsən) mənasını verir. İngilis dilinin variantları ərazi müxtəlifliyinə görə fərqlənir və ingilis dilinin hər bir variantı təsir dairəsinə görə standart hesab olunur. Bu ingilis dilli ölkələrə də aid edilir. Beləliklə biz, amerikan ingilis dilini Yeni Zelandiya standart ingilis dilindən, Avstraliya standart ingilis dilini Kanada standart ingilis dilindən fərqləndirməli oluruq.

Hazırda ingilis dilinin variantları və dialektlərlə yanaşı dünya standartlı şifahi ingilis dili də mövcuddur. Demografik meyllər, yeni texnologiya və beynəlxalq ünsiyyət ingilis dilinin gələcək global statusunu müəyyən edir. Dilin daxilində baş verəcək yeni meyllər isə özünü leksik, morfoloji, fonoloji və sintaktik səviyyələrdə büruzə verir. Sosial medianın təsiri abrivasiya, akronim, söz yaradıcılığı və mürəkkəb sözlərin leksik dəyişməsinə şərait yaradır. Yeni leksik vahidlər abrivasiyaların köməyi ilə yene də artacaq, şəkilçilər isə azalacaq, alınma sözlərlə lüğət fondunun genişlənməsi davam edəcək. Həmçinin bir sıra leksik vahidlər dünya standart ingilis dilinin tərkibinə daxil olacaq (əgər yeni texniki vəsaitlər ixtira olunarsa), bəziləri isə yan keçəcək(əgər yeni söz dünyanın müəyyən hissəsində ixtira olunan varlığa aiddirsə). Yeni yaranan sözlərin mənası kontekstdən aydın olacaq. Məsələn; /geep/ - hibridini irland fermeri yaradanda mediada ancaq kontekst vasitəsilə sözün mənası aydın oldu. İngilis dili hazırda dünyada ən zəngin lüğət ehtiyatına malikdir. Axırıncı min ildə xeyli sayda alınma sözlərlə lüğət fondunu zənginləşdirmiş və bu ənənə gələcəkdə də davam edəcək. Baş verən dəyişikliklər özünü fonoloji

səviyyədə də göstərir. İngilis dili diftonqlarla zəngindir, amma onlardan çoxu sabit deyil, onlar yavaş-yavaş, lakin əminliklə gənclərin dilində işlədilir və dəyişir. Diftonqlar getdikcə uzun saitlərə çevrilir, uzun saitlər isə qısalmağa meyllidir. Nəinki Amerikada, hətta İngiltərədə kar samitlər cingilti, kipləşən - partlayışlı samitlər isə novlu samitlərə çevrilir. Eynilə morfoloji səviyyədə də dəyişiklikləri müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, ingilis dilinin diaxronik tədqiqi zamanı şəkilçilərin getdikcə itməsinin şahidi oluruq. Məsələn; müqayisə və üstünlük dərəcələrində \more\ və \most\ analitik formalar /-er, -est/ sonluqlarını əvəz edir və proses ümumiyyətlə gələcəkdə onların tamamilə sıradan çıxmasına gətirib çıxaracaq. Məsələn, simple sözündə olduğu kimi (simpler- more simple).

İngilis dili hazırda 350 milyon insanın danışdığı dildir, ən azı 600 milyon insan onu ikinci dil kimi işlədir və getdikcə artmaqdadır. Hazırda ingilis dili Latın Amerikasında və bəzi Avropa ölkələrində ikinci dil kimi fransız dilinin yerini tutmuşdur. Niderland və skandinav ölkələrində köməkçi dil olmuşdur. Ticarət dili kimi Uzaq Şərqdə geniş işlədilir. Deməli gələcəkdə iki ingilis dili mövcud olacaq. Biri qlobal ingilis dili, digəri isə dialektlər. Gələcəkdə ikinci dil ingilis dilində danışanlar ana dili ingilis dilində danışanlardan çox olacaq. Nəticədə yenilikləri dialektlər də qəbul edəcək. Dil zamanla ünsiyyət roluna görə dəyişir və göstərilən faktorlar illərlə deyil, əsrlərlə baş verəcək.

Eyvazlı G.
(ADU)

Mətnin formalaşmasında aktual üzvlənmə

Cümlə sintaksisin əsas vahididir. Dilin mühüm xüsusiyyətləri cümlədə öz ifadəsini tapır. Dil kommunikativ funksiyasını cümlələr vasitəsilə həyata keçirir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, cümlə şifahi və yazılı nitqdə ünsiyyətin əsas vasitəsidir. İnsanlar ətraf aləm haqqında fikirlərini, bir-birinə demək istədiklərini rəbitəli nitqin canlı vahidi olan cümlələr vasitəsilə həyata keçirir.

Məlumdur ki, cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə fikir mübadiləsi aparmaq, eyni zamanda ünsiyyətə girmək üçün ən mühüm vasitədir. Hər bir dildə səsləndirilən cümlə həmin dilin daxili qanunları əsasında formalaşır. Bil-

diyimiz kimi Azərbaycan dili aqqlütinativ dillər qrupuna aid olduğundan bu dildə hal şəkilçiləri və feilin təsrif formaları cümlənin qurulmasında mühüm rol oynayır: sözlər müxtəlif şəkildə dəyişərək əlaqələnir və danışanın məqsədindən asılı olaraq cümlənin lazımı şəkildə formalaşmasına səbəb olur.

Cümlə o zaman yaranır ki, müəyyən bir fikrin ifadəsinə ehtiyac olur. Belə bir zərurət olduqda cümlənin strukturu və leksik dolumu seçilir, cümlə danışanın istəyindən, təfəkkür və nitq qabiliyyətindən asılı olaraq formalaşır. Cümlənin kommunikativ funksiyası qrammatik üzvlənmə zəminində aktual üzvlənmənin də formalaşmasına səbəb olur.

Cümlənin daxili əlamətləri sırasında mübtəda - xəbər əlaqəsi əsas təşkilədiçi vasitələr hesab edilir. Onlar cümlənin alınması və bitkin fikir ifadə etməsi üçün elə əlaqəlilik yaratmalıdırlar ki, orada qarışıqlıq olmasın və bitkin, tam məna yaransın. Bunun üçün hal şəkilçilərini, qoşmaları, bağlayıcıları, ədatları, modal sözləri və bütün digər qrammatik vasitələri düzgün nəzərə almaq və yerində istifadə etmək lazımdır. Bu cəhətdən xəbərin üzərinə mühüm vəzifə düşür: xəbər zaman, şəxs, modallıq əlamətlərinin köməyi ilə predikativliyin yaranmasına, sözün, söz birləşməsinin cümlə şəklində formalaşmasına səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, aktual üzvlənmə problemini linqvistik zəminə çex dilçisi V.Matezius gətirmişdir. O, söyləmin kommunikativ funksiyasını ön plana çəkməklə aktual üzvlənmə barədə müasir təlimin yaradıcısı kimi şöhrət tapmışdır. V.Matezius aktual üzvlənmənin dil hadisəsi olduğunu sübut etməklə, cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə söyləmin aktual üzvlənməsinin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etmiş, onların bir çox hallarda qarşı-qarşıya durduğunu izah etmişdir.

Hazırda dilçilik elmi ünsiyyət üçün vacib olan daha bir dil vahidinin mətnin mövcud olmasını aktuallaşdırmış və cümlədən daha geniş olan mətnin aktual üzvlənməsi tədqiq olunmaqdadır. Məlumdur ki, hər bir dil kateqoriyasının öz işlənmə çərçivəsi var. "Aşağı" səviyyəyə aid dil kateqoriyalarını təşkil edən vahidlər kifayət qədər dəqiq müəyyən olunsalar da, "yuxarı" həddi müəyyənləşdirmək çətinliklər törədir. Mətn kateqoriyalarının cümlə hüdudlarını keçdiyini qəbul etsək, aydındır ki, bu kateqoriyaların dairəsinin genişləndirilməsi məsələsi ortaya çıxır və bu zaman onlardan ən mühümünü kimi mətn daxili əlaqəlilik, mətn funksional perspektivi, informasiyanın mətnə bölüşdürülməsi, mətnin üfüqi və şaquli stratifikasiyası kimi məsələlər də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

**Four dimensions of linguistic and information analysis:
a theoretical approach**

The experience of reality begins with phenomenon and ends with the analyzing the thing-itself. According to Melandri (2004), the knowledge has a pre-univocal and circular foundation; and it needs, as stated by Popper (1968), hypotheses and conjectures allowing us to analyze it. We use conjectures, or concepts, to interpret the reality and on which we operate falsification processes to observe which of concepts is more likely to be reality, than others. We believe that the logic of concepts is intimately related to the language; and so we propose a theoretical approach about language.

My proposal wants to analyze formally the information and its reliability through four dimensional levels (or framework) of analysis: endophasic dimension, formal dimension, computational dimension and quantum dimension. According with this theory, endophasic framework consists on formalizing conjecture, hypothesis based on evidence; meanwhile the other three frameworks give deductive rules with the aim to falsification hypothesis, selecting one with the best probability.

According to this theory, we are not talked about dimensions that are excluded among them; but about integrated levels to comprehensive analysis of language. In the endophasic dimension, we study proportional inferences; and in the remaining three dimensions propositional inferences. This falls in the schemes of the Aristotelian formal-syllogistic logic, characterized by the analysis of the properties of two terms: predicate and object (formal dimension). But the propositional inferences are analyzable whether via compositional processes of Chomsky's linguistic generative, with reference to intuitionistic logics (computational dimension); or through the flow of information between sub-structural linguistic constituents (quantum dimension).

Our analysis about evidence and information turns to the formalization of the behavior of agents which use argumentative and evaluative skills. An agent is capable generating conjectures, hypotheses and new type associations (not strictly rational, but that still follows logical rules), in which the central inference is proportional inference (or

analogy). Indeed, proportional inferences allow an interpretational study of the facts of the world through seven conceptual and linguistic processes: example or paradigm, proportion or analogy of proportionality, interpretation or distributional analogy, enthymeme or rhetorical argument, intensive induction or "Merkmalsinduktion", inductive tropes; rhetorical tropes. The proportion, contrary to the proposition, exploits the relation between four terms. Therefore, the analogy allows an expansion cognitive interpretation of the phenomena even once acquired language; through the expansion of the semantic domain. The analogy allows categorizing, finally, the phenomena through a relationship with past experience.

1 Ph.D. in Computational Linguistics in Financial Trading
The Constantinian University
1120 Avenue of Americas - New York, N.Y. 10036 - U.S.A. Phone
(646) 527-9079

BIBLIOGRAPHY

- Bargh John A. , "La nostra mente inconscia", LE SCIENZE, n. 547, Marzo 2014.
- Bellone E. , L'origine delle teorie, Codice, Torino, 2006.
- Casalegno P., FILOSOFIA DEL LINGUAGGIO. Un'introduzione, Carocci editore, Roma, 1998. - Chomsky N., NEW HORIZONS IN THE STUDY OF LANGUAGE AND MIND, Cambridge University Press, Cambridge, 2000. - Heunen C., Sadrzadeh M., Grefenstette E. (edited by), QUANTUM PHYSICS AND LINGUISTICS, Oxford University Press, Oxford, 2013. - Hofstadter D. e E. Sander, SURFACE AND ESSENCES: Analogy as the Fuel and Fire of Thinking, Basic Books, New York, 2013.
- Melandri E. , LA LINEA E IL CERCHIO, Quodlibet, 2004.
- Popper Karl R., THE LOGIC OF SCIENTIFIC DISCOVERY, Harper & Row, New York, 1968.
- Sabim G., G. Battilotti and C. Faggian, "Basic Logic: Reflection, Symmetry, Visibility", in The Journal of Symbolic Logic, Vol 65, No. 3 (Sep., 2000), pp 979-1013.
- Usberti G., SIGNIFICATO E CONOSCENZA, Guerini e Associati, Milano, 1995
- van Atten M., ON BROUWER, Wadsworth Philosophers Series, Toronto, 2

Роль когезии в формировании текста

Текст является речевым произведением, состоящим из ряда предложений, расположенных в определённой последовательности и объединённых в целое единством темы, основной мысли и с помощью различных языковых средств.

Содержание текста основывается на сложной системе взаимосвязей языковых средств, помогающих выявить характер связности текста. Связность — важнейшая текстовая категория, опосредующая развитие темы и обеспечивающая целостность, интеграцию текста.

Понятие «когезия» принадлежит к основным понятиям теории связного текста. Когезия — это формы связи — грамматические, семантические, лексические — между отдельными частями текста, определяющие переход от одного контекстно-вариативного членения текста к другому.

Средства когезии в тексте можно классифицировать по разным признакам. Кроме традиционно-грамматических, несущих текст образующую функцию, их можно разделить на логические, ассоциативные, образные, композиционно-структурные, стилистические и ритмико-образующие.

К традиционно-грамматическим признакам относятся союзы и союзные речения типа *в связи с этим, вот почему, однако, так как, поэтому, так же, как и*, все дейктические средства (местоимения, союзы и пр.); причастные обороты. Эти средства названы традиционно-грамматическими средствами когезии, поскольку они уже описаны как средства связи между отдельными предложениями. Но они же служат и средствами связи между более крупными отрезками — СФЕ, абзацами и в этом плане приобретают статус когезии.

Понятия последовательности, временных, пространственных, причинно-следственных отношений относятся к логическим средствам. К подобным формам когезии относятся и формы перечисления: *во-первых, во-вторых*, графические средства *а), б), в)* или выделение частей высказывания цифрами *1), 2), 3)* и т.д. Именно в логических средствах когезии наблюдается пересечение грамматических и текстовых форм связи. Грамматические средства пере акцентируют-

ся и таким образом становятся текстовыми, т.е. приобретают статус когезии.

В основе ассоциативной когезии лежат другие особенности структуры текста, а именно ретроспекция, коннотация, субъективно-оценочная модальность. Ассоциативная когезия не всегда улавливается. Ассоциативные формы когезии характерны главным образом для художественной литературы.

Под образной когезией понимаются такие формы связи, которые, переключаясь с ассоциативными, возбуждают представления о чувственно воспринимаемых объектах действительности. Одна из наиболее известных форм образной когезии — развернутая метафора. Этот стилистический прием может развивать сообщение внутри сверхразового единства или, интегрируя все произведение, может соединять в одно целое два параллельно идущих сообщения. Особенность этого вида когезии заключается в том, что автор связывает не предметы или явления действительности, а образы, которыми эти предметы-явления изображаются. Получается как бы движение характеристик при относительной статичности объекта, который, однако, тоже подвержен пространственно-временным изменениям. Образная когезия особенно четко проявляется в поэтических произведениях и весьма расплывчато в произведениях прозаических.

Стилистические и ритмикообразующие формы когезии во многом переплетаются. Простейшей стилистической когезией является прием хиазма. Порядок следования предложений в одном абзаце инвертирован по отношению к предыдущему или последующему. К этим формам когезии относится также определенное повторение одного и того же стилистического приема (сравнения, аллюзии, метафоры), если его основа тождественна, а формы реализации разные.

Наконец, ритмикообразующие формы когезии. Эти формы труднее всего поддаются восприятию. Они главным образом являются достоянием поэзии.

Azərbaycan atalar sözlərində qadın stereotipləri

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də qadının bioloji, zahiri və daxili xarakteristikaları mikrokonseptləri fərqləndirilir. Elin yad-daşı hesab olunan «Atalar sözləri» ində qadın stereotiplərinin necə əks olunması üzərində dayanmağı məqsədyönlü hesab edirik. Qadın stereotiplərinin necə yarandığı Azərbaycan dilində də müəyyən dərəcədə müşahidə olunur, lakin tarix boyu Azərbaycan, daha geniş götürdükdə türk aləmində qadının yeri və rolu Avropaya nisbətən fərqli olmuşdur. Bu qismən islami dəyərlərlə bağlı olsa da, daha çox qədim adət-ənənələrdən, qadının ailə ocağının qoruyucusu kimi funksiyalarından gəlir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan dilində «Ana vətən», «Ana dili» ifadələri var, azərbaycanlılar «Ana südü»nə and içir, «Ananın südü kimi halal olsun» deyirlər. Artıq bu deyimlər Azərbaycan cəmiyyətində «Qadın» konseptinin təzahürlərindən biri olan «Ana» aspektinin qeyri dillərdəkindən fərqli yerinin və rolunun olduğunu göstərir. «Qadın» konsepti ilə bağlı Azərbaycan atalar sözləri əsas etibarilə tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır və bu gün də həmin funksiyanın yerinə yetirilməsinə ünvanlanıblar.

«Dədə Qorqud»dan gələn «Qız anadan görməyincə öyüd almaz» deyimi bu gün də aktuallığını saxlayır. Bilavasitə onunla səsleşən atalar sözləri də var:

«Qız anadan qorxmasa, öyüd almaz»

«Qızın döyməyən dizin döyər»

Dilimizdə bir sıra atalar sözləri var ki, bilavasitə yuxarıdakı deyimlərlə səsleşir və onların vasitəsilə izah olunur. Məsələn:

Yetim qızsan, qıvrıl yat!

Anası olmayan qızın öyüd almağa yeri olmadığı kimi, sözünü deyəni, qeydinə qalanı da olmaz:

İngilis cəmiyyətində qadına onun cehizi, yəni cehiz kimi verilən varidata görə qiymət verildiyi və kişinin bunu daha çox qiymətləndirməsi, hətta arvadın ölümündən sonra da onun bu «qazancı» əldən verməməsi özünü göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan ənənəsində bunun tamamilə əksini görürük. Yuxarıda qız seçimində hansı dəyərlərə üstünlük verilməsi vurğulansa da, qızın valideynlərinə də maddi deyil, mənəvi dəyərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.

Qızını vərmə dəli dəvəçiyə, dəvəsi gedər, dəlisi qalar.

Qızı otaqlıya yox, papaqlıya ver.

Arvadın puluna görə evlənən kişi, Azərbaycan stereotiplərinə görə, çətin ki xoşbəxt olsun. Bu fikir el məsəllərində dönə-dönə vurğulanır:

Arvad evinə girənin qapısı alçaq olar.

Arvad malı alçaq qapı kımıdı; girəndə də başına dəyəcək, çıxanda da.

Arvad malı başa toxmaq kımı dəyəər.

Burada milli mentalitet məsələsi ön plana çıxır. Yuxarıda gördüyümüz kimi, ingilis mentalitetində hətta ən yuxarı təbəqələrdə belə qadına nə onun varidatına görə qiymət verilsə və kişi qadının hesabına yaşamağı norma hesab edirsə, Azərbaycan cəmiyyətində qadının daxili və zahiri xarakteristikaları önə çıxır, həlledici rol oynayır, onun maddi baxımdan kişidən daha təminatlı olması kişinin alçalması kimi qavranılır.

Azərbaycan mentalitetində valideynin övladın taleyində həlledici rol oynaması, onun müqəddəratında yaxından iştirakı əsas şərtidir və yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz atalar sözlərində bu dəfələrlə bu və ya digər şəkildə səslənmişdi. Gənc qızın həyata hələ hazır olmaması və seçimini düzgün edə bilməməsi nəzərə alınaraq, deyilir:

Qızı özbaşına qoysan, ya halvaçıya gədər, ya nağaraçıya.

«Ata yetirən qız ərլənər, ana yetirən oğul qızlanar»

Gördüyümüz kimi, burada da ana amlinə xüsusi vurğulanır. Ananın qız üçün örnək olması əsas şərt hesab olunur.

«Anası çıxan ağacı qızı budaq-budaq gəzər»

Bu atalar sözlərində əsas etibarilə mənfi konnotasiya özünə yer alsada, əslində, «Qızın anasına bənzəməsi, ondan tərbiyə alıb, onun yolu ilə getməsi» mənasında müsbət konnotasiya da daşıya bilər. Buna görə də el arasında «Anasına bax qızını al, qırağına bax bezini al» deyirlər.

Anasının gördüyü iş danlaqsız bitməz

Əslində, bu məsəl yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz məsəlin səsləndirdiyi fikri başqa tərəfdən şərh edir, yəni anadan görməyən, ondan öyrənməyən qız danlaqlı olar. Digər tərəfdən bu məsəl «yetim qız»la bağlı məsələ də səsləşir, çünki yetim qızın öyüd yeri yoxdur.

Nəzərdən keçirdiyimiz atalar sözlərində əsasən ana və qız münasibətləri stereotipləri əks olunmuşdur. Bu, yalnız məsələnin bir tərəfidir. Digər tərəfdən Atalar sözlərində xalqın şüurunda formalaşmış başqa stereotiplər də əksini tapır. Bunlardan biri övladlara fərqli münasibətdir:

Oğlan doğdum - öydü məni,

qız doğdum - söydü məni

Gördüyümüz kimi, bu atalar sözündə oğulun daha yüksək qiymətləndirilməsi, oğul doğan qadının daha hörmətli olması vurğulanır. Bu da ta qədimdən oğulun nəslin davamçısı hesab edilməsi ilə bağlıdır.

Əkbərova F.
(Azərbaycan)

İqtisadi diskursda paradigmatik və sintaqmatik əlaqələr

İqtisadi diskursla tanış olan oxucuya, vizual, yaxud oxu vasitəsilə həmin iqtisadi diskursun təsir mexanizmi, praqmatik aspektin komponentlərinin tərkibi, onların praqmatik məqsədlə reallaşma xüsusiyyətləri ötürülür. Bu zaman diskursu birləşdirən vasitələr arasında paradigmatik və sintaqmatik əlaqələrə əməl olunması vacib hesab olunur.

İqtisadi diskursda yaxın münasibətdə olan sözlər arasındakı semantik əlaqəni paradigmatik, düzxətt boyunca gələn sözlər arasındakı əlaqəni isə sintaqmatik əlaqə adlandırırlar. Sintaqmatik semantika sözlərin yanaşı gəlməsini, paradigmatik isə bir-birinin yerində gəlməsini təyin edir.

İqtisadi diskursda paradigmatik və sintaqmatik əlaqələrdən danışan zaman ilk xatırladığımız məfum F.de Sössürün “Dəyər” (“Value”) termini olur. Bu terminin izahını verərkən F.de Sössür qeyd edir ki, şahmat oyununda işlədilən fiqurların nədən hazırlanmasının önəmi yoxdur, əsas məsələ oyun zamanı fiqurların lövhə üzərində mövqeyidir. Həmin mövqey uyğun olarq “şah”ın və digər fiqurların dəyəri ortaya çıxır. F.de Sössür iddia edirdi ki, sözlər arasındakı əlaqəlilik, O cümlədən iqtisadi diskursda işlədilən sözlər arasında əlaqəlilik təkcə sinonimlik və omonimliklə sübut olunmur. F.de Sössür daha sonra yenə də belə müqayisə apararaq fikrini açıqlayır. Məsələn, ingilis dilində /Depression/ (ECONOMICS - a period of time when there is a lot of unemployment and poverty because there is very little economic activity) sözünün /The depression/ (in the UK, US, and some other countries, a period during the late 1920s and early 1930s when there were very few jobs and a lot of poverty because the economy was so bad sözündən fərqli dəyəri var. F.de Sössür eyni mənəni ifadə edən sözlərin paradigmatik və sintaqmatik mənalarına görə fərqli siniflərə bölünməsi fikrini belə əsaslandırır: ingilis dilində *economy, agronomics, austerity, boom,*

buoyancy və s. kimi iqtisadiyyat bildirən sinonim sözlər mətn, yaxud diskurs daxilində fərqli anlamlar ifadə edərək bir neçə kateqoriyanı əks etdirə bilər.

Söz mənalı dil vahididir. Danışq dilində sözü diqqətə çatdıran əsas siqnallardan biri vurğudur. Bir sözdə bir əsas vurğu ola bilər. Məsələn, *blackbird* tək bir söz kimi, *black bird* isə iki söz kimi deyilir, digər mürəkkəb sözlər *shoeblack*, *shoe-horn* və *shoe polish* sözlərində olduğu kimi. L.Blumfild təklif edirdi ki, sözləri minimum sərbəst formalar hesab etmək lazımdır. Yəni ayrılıqda rast gəlinə bilən ən kiçik forma. Amma bu təbii ki, sözü tək və ya ayrılıqda işlətdikdə nə nəzərdə tutulur ondan asılıdır. Çünki *the*, *is*, *by* və s. bu kimi sözləri normalda ayrılıqda işlətmirik. Bu sözləri mütləq digər söz, yaxud söz birləşmələri ilə bərabər istifadə edirik. L.Blumfild həmçinin təklif edirdi ki, sözdən daha kiçik vahid, mənalı vahid olan morfemə də diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, *blackberry* sözündə *-berry*, yaxud *Johnny* sözündə *-y* morfemləri. Daha sonra dilçilər məsələn, *loved* sözü kimi sözlərdə *love* və *-d* morfemlərinin müəyyənləşməsinə diqqəti yönəldirlər. Bu yerdə leksem ifadəsini də xatırlamaq yerinə düşər. Belə ki, sözün texniki termin kimi digər adı leksem adlanır. Lüğətlərdə sözlər leksem başlığı altında yığılır. Məsələn, *love* və *loved* sözləri üçün lüğətdə iki başlıq yoxdur. Ancaq *love* söz yazılır və buna uyğun olaraq digər yaranan sözlər meydana çıxır. Deməli, biz sözün mənasını ayrıca araşdırırıq və müstəqil qrammatik elementlərin məsələn, cəm forma, yaxud keçmiş zaman formalarını da ayrıca araşdırırıq. Qeyd etmək lazımdır ki, sözü hissələrə bölmədən belə söz daxilində elementləri müəyyən etmək olar. Amma elementlərin ifadə etdikləri mənaları aydın anlamaqda problemlə üzləşmək olar. Bəzi sözləri elementlərə ayırdıqda bəzən hər hansı bir elementin mənası alınmaya da bilər. Məsələn, L.Blumfild *cranberry* (mərcanı, quşüzümü) sözündə olan *cran-* sözünün statusuna diqqəti çəkərək, qeyd edir ki, bu sözdə müstəqil mənə yoxdu və ona digər sözlərdə rast gəlmək olmur. O, *strawberry* (çiyələk) və *gooseberry* (motmutu) sözlərinə də diqqəti cəlb edərək qeyd edir ki, bu sözlərin *straw* (saman) və *goose* (qaz) sözləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Yaxud *blackberry* (böyürtkən) sözündə *black-* (qara) sözünün bu mürəkkəb sözlə heç bir əlaqəsi olmadığı halda, *blackbird* (qaratoyuq) və *blackboard* (qara lövhə) sözlərində *black-* sözü öz mənasını saxlayır. *Greenfinch*, *bullfinch* və *chaffinch* sözləri maraqlı trio yaradır. Hər üçü *finch* (alaçəhrə) mənasını ifadə edir. *Greenfinch* sözündəki *green-* (yaşıl)

onun rəngini müəyyən edir; *bullfinch* sözündəki *bull-* sözünün sözlə heç bir əlaqəsi yoxdur; *chaffinch* sözünün birinci elementi olan *chaf-* sözünün isə demək olar ki, heç mənasına rast gəlinmir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində çox sözlər *phonaesthetic* hesab olunur, bu cür sözlərin ancaq bir hissəsi mənə bəzədə məlumat verir. Təbii ki, ingilis dilinin lüğət tərkibində bütün sözlər əks etdirdikləri mənalara belə fonoloji xüsusiyyətlə göstərmirlər. Söz daxilində tanıya biləcəyimiz semantik birləşmələrdə ardıcılıq deyilən bir şey yoxdur. Bu araşdırma bizi eyni sözün mənasının fərqli elementlərlə əks olunmasına aparıb çıxardır.

Əliyeva V.
(ADU)

Yarımşəkilçilərin yaranmasında çoxmənalılıq və omonimlik

Forma və mənaca söz qruplarının əsas hissəsini çoxmənalı sözlər və omonimlər təşkil edir. Çoxmənalılıq və omonimlik yarımşəkilçilərə də xas xüsusiyyətdir. Belə ki, sözün mənalara artıqca müəyyən dövrdə, şəraitdə onlara sədd qoymaq olar. Lakin bu hüdudu mütləq hesab etmək olmaz. Söz mənaca inkişaf etdikcə öz təkmənalılığından uzaqlaşaraq çoxmənalılığa və omonimliyə doğru gedir. Dildə sözün müxtəlif formalarını yaratmaq üçün şəkilçilərdən istifadə olunur. Şəkilçi sözün müxtəlif mənaya malik olmayan qeyri-əsas hissəsidir. Kökə məxsus olan xüsusiyyətlərin heç biri şəkilçiyə aid deyil. Bununla belə köklə şəkilçini bir-birinə yaxınlaşdıran cəhətlər də vardır. Belə ki, istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində elə söz kökləri mövcuddur ki, onları şəkilçidən ayırmaq olmur və omonimlik yaradır. Belə leksik mənalı sözlər əsasən qoşularaq, şəkilçiyə xas olan xüsusiyyətləri ösündə əks etdirir.

Bir sıra sözlərin kökü şəkilçidən yalnız şəkli əlamətlərinə görə deyil, eyni zamanda məzmununa görə də fərqlənir. Çünki, ingilis dilində elə söz kökləri var ki, onlar şəkli əlamət, hətta fonetik tərkib etibarilə şəkilçilərdən fərqlənir. Məsələn, *-ship*, *-dom*, *-proof*, *-like* və s. kimi sözlər eyni şəkildə, eyni fonetik tərkibdə söz kökləri olduqları kimi, müxtəlif köklərlə birləşib işləndikləri zaman şəkilçi də ola bilər.

Omonimlər üç qrupa bölünür: leksik omonimlər, leksik-qrammatik omonimlər və qrammatik omonimlər. Yarımşəkilçilərin omonimləşməsi qrammatik omonimlərə məxsusdur. Belə ki, ingilis dilində *-man*, *-proof*, *-like*, *-ship*, *-hood* və s. kimi yarımşəkilçilər, Azərbaycan dilində isə *-süz*, -

ov, *-sən*, *-xana*, *-kar* və s. kimi yarımşəkilçilər omonimləşirlər. Məsələn, *proof* isim kimi *sübut*, *dəlil*, *water* sözünə artırılarkən (*waterproof*) şəkilçi kimi anlaşılır. Yaxud da, *like* (feil- xoşlamaq)- *gentlemanlike* (şəkilçi), *ship* (isim- gəmi) - *friendship* (şəkilçi), *child* (isim -uşaq) - *childhood* (şəkilçi); Azərbaycan dilində *süz* (feil) - *üzsüz* (şəkilçi, məsələn, *üzsüz pendir*), *sov* (feil) - *uzunsov* (şəkilçi), *sən* (şəxs əvəzliyi) - *gəlmisən*(şəkilçi), *xana* (ev -fars sözüdür) – *çayxana*(şəkilçi), *kar* (sifət - kar adam) - *füsünkar* (şəkilçi) və s. Omonimlərin bir qismi çoxmənalı sözlərdən törəyir, bir qismi isə əslində müxtəlif olub, tarixi inkişaf prosesində səslənmələrinə və fonetik tərkiblərinə görə bir-birinə uyğun gələn müxtəlif mənşəli söz və şəkilçilərdən düzəlir. Tarixi omonimlərlə (müxtəlif mənşəli) semantik omonimləri (eyni mənşəli) eyniləşdirmək olmaz. Tarixən müxtəlif söz və şəkilçilərdən fonetik və orfoqrafik dəyişmə nəticəsində yaranan omonimlər fonetik tərkibcə uyğunluq şərtidir. Məsələn, *inci* (sədəf) - *inci* (narazı olmaq) - *inci* (səra sayının şəkilçisi), yaxud da *yan* (böyür) - *yan* (alovlan - feil) - *yan* (feili sifət şəkilçisi) və s. Onların səs kompleksləri eyni olsa da heç kəs onların mənə əlaqəsinin olduğunu dərk etmir, onu axtarmağa ehtiyac da olmur.

İngilis və Azərbaycan dillərində yarımşəkilçilərin yaranmasında çoxmənalılığın da rolu az deyildir.. Onlar əsasən ismi xarakter daşıyır, isimlərin əsası ilə birləşərək çoxmənalılıq yaradır. Məsələn, *-man* yarımşəkilçisi ilə yaranan sözlərin çoxu ismi xarakter daşıyır, belə ki, ismin əsasından və daha az sifətdən törəyir. Feilin kökünə gəldikdə isə *-man* şəkilçisi onlarla çox nadir hallarda birləşir. İsmi əsası ilə birləşən *-man* yarımşəkilçi fəaliyyətdə olan şəxsi göstərir və çoxmənalılıq yaradır. Məsələn, *iceman* - 1)alpinist, 2) dondurmaçı, *penman* - 1) yazıçı, 2) xəttat, 3) kalligraf və s.

Sözün mənası onun ifadə etdiyi əşya və ya məfhumla bağlıdır. Sözün məna strukturu sabit deyildir. Onun dəyişməsi əsasən üç istiqamətdə gedir: əşyayı məzmunun dəyişməsi, qrammatik əlaqələrin dəyişməsi və semantik sistemdə məna əlaqələrinin dəyişməsi. Çoxmənalılıq müxtəlif məna elementləri, leksik-semantik variantları bir məna strukturunda birləşir. Məsələn, *foreman* - 1) usta, 2) briqadir, 3) baş vəkil; *headman* - 1) sərkərdə, 2) baş fəhlə kimi mənalar bir məna strukturunu yaradır və ilkin mənalarında törəyir. Yarımşəkilçilərin səs kompleksinə, ifadə etdikləri məfhumlara, əşyalara görə eyniləşdirmək və ya fərqləndirmək olar. Fikir mübadiləsi prosesində söz hər dəfə yenidən yaranmır. O, danışanın təfəkküründə hazır vahid kimi yenidən təkrar olunur. Bir sözlə

həm bir, həm də bir neçə oxşar və ya oxşar olmayan əşyaları adlandırmaq mümkündür. Başqa sözlə desək, eyni səs kompleksi ilə həm eyni, həm də müxtəlif məfhumları ifadə etmək olar. Məsələn, *fireman*- 1) yanğın söndürən, 2) ocaqçı, *footman* - 1) nökar, 2) piyada adam (danışıqda), *fugleman* -1) başçı, 2) natiq, *guardsman* - 1) qvardiyaçı, 2) gözetçi, *headman* - 1) sərkərdə, 2) baş fəhlə, *keyman* - 1) teleqrafçı, 2) təcrübəli mütəxəssis, 3) açar düzəldən (danışıqda) , *newsman* - 1) qəzetçi, 2) qəzetsatan, 3) korrespondent, *oilman* -1) neftçi (amer.), 2) yağ və boya satan adam, *toyman* - 1) oyuncaq taciri, 2) oyuncaq düzəldən adam)

Çoxmənalılıq sinonimlik və omonimlik terminlərinə verilən tələblərə uyğun gəlməsə də, *-man* və *-woman* yarımşəkilçilərində onlara təsadüf olunur. Topladığımız dil faktlarına əsasən deyə bilərik ki, semantik qruplar içərisində omonim və çoxmənalılığın da yarımşəkilçilərin yaranmasında böyük rolu vardır.

İngilis dilinin quruluşunda zəruri elementlərdən olan yarımşəkilçilərin keçdiyi inkişaf yolunun, derivatların, müxtəlif variantların müxtəlif faktlar əsasında öyrənilməsi, müasir dövrdə dilin morfoloji-semantik, sintaktik-üslubi xüsusiyyətlərinin araşdırılması həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin quruluşunu və inkişaf yolunu tədqiq etmək baxımından vacib və faydalıdır.

Əliyeva N.
(Azərbaycan)

Feil əsasdan yaranan törəmə isimlər (deverbativlər)

Feildən törəyən isimlər (deverbativlər) özlüyündə proses və predmet haqqında ontoloji cəhətdən vahid təsəvvür yaradır və həmin vahidin (yəni dil vahidinin) çoxfunksiyalılığını göstərir. Belə möhkəm birlik (yəni müxtəlif əlamətlərin çoxşaxəli əlaqələrini yaradır) praktik olaraq dilin bütün yarım sistemlərini əhatə edir (leksikani, morfolojiyanı, sintaksisi və s.). Bu zaman deverbativin sintaktik xüsusiyyətinin analogi olaraq infinitivlə müqayisəsinə xüsusi diqqət yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Əlbəttə, deverbativlərin funksiyasının xüsusiyyətlərinin tədqiqatə cəlb olunması tamamilə təbii olaraq cümlə səviyyəsində həmçinin, mətn daxilində baş verməlidir.

İngilis dilin olan *state* (n) isim kimi vəziyyət, dövlət, ştat (isim), sonrakı inkişaf prosesində həmin söz (adj) sifət kimi semantikaya malik

olmuşdur. Məsələn, state service - dövlət xidməti, state boundary - dövlət sərhəddi və başqaları.

Konversiya yolu ilə state sözü feilə çevrilir və ifadə etmək, bəyan etmək, qeyd etmək, müəyyənləşdirmək kimi semantik çalarlığa malik olmuşdur. Məsələn,

/It is often stated that English weather is uncertain // - (Çox vaxt deyirlər ki, İngiltərədə hava dəyişkəndir.)

Növbəti mərhələdə state-in üzərinə hood şəkilçisi əlavə olunaraq yeni bir söz deverbativ statehood yaranmışdır. Feildən törəyən isimdə qeyd etdiyimiz mənalar üzrə çıxarılır, müəyyənləşdirilir: hərəkət, vəziyyət, proses, xadim, alət, hərəkətin nəticəsi, obyekt, yerləşmə, maddi əşyalar, insan qrupu və bu sözlərin əsas məna istiqamətini aşağıdakı konstruksiyalarla ifadə etmək olar: “the act/practise”, “the state/condition”, “the act/the process”, “agent/person who does something”, “an object used to help in work”, “the result of action”, “perception”, “place”, “material/things”, “group of people”.

Bununla yanaşı hərəkətin sintaksisinin spesifik xüsusiyyəti müəyyənləşdirilir, bunlar bütün sintaktik səviyyələrdə özünü göstərir və beləliklə, deverbativ həm cümlənin baş üzvü, həm də ikinci dərəcəli üzvi kimi – təyin, tamamlıq və zərflik kimi çıxış edə bilər.

Bu halda yarımpredikativ söz forması komponentlə – deverbativlə birlikdə budaq cümləyə aid ola bilər. Deverbativlərin sintaktik imkanı həm feilin, həm də ismin bütün funksional imkanlarını həyata keçirməyə köməklik edir, şərait yaradır.

Deverbativlər mətn yaratma funksiyasına malikdir, bu da özünü kompressiya, propozisiyanın məhdudlaşdırma bacarığında göstərir. Mətn funksiyası dil vahidinin mətnə funksiyası ilə əlaqəlidir, onların mətn yaratmada rolu, mətnin strukturunun açıqlanması, sujet şəbəkəsi üslubi müxtəliflik üçün nəzərdə tutulur.

Feil əsasından yaranan (-tion, -ion, -ation, -sion) sonluqlu isimlər hərəkətin mənasını, vəziyyəti, hərəkətin nəticəsini ifadə edir, yəni o mənanı verir. Nümunə üçün aşağıda bir cümlədə, mətn formasında tərkibində qeyd olunan şəkilçilər olan sözlər vardır. Məsələn,

The rise of sciences occurs when, as a product of division of laboter there begins a special investigation of the properties of various natural objects, distinct from production itself, and when there also occurs a special elaboration, a generalization and systematisation of ideas in connection with such investigation.

Bu cümlədə verilmiş investigation sözününü necə törəməsinə diqqət mərkəzinə gətirməyimiz olduqca yerinə düşərdi. Sözün kökü invest feildir.

The government has invested heavily in oil exploration. - Hökumət neft axtarışına çoxlu pul/kapital qoyub.

Darkness invests the earth at night. - Qaranlıq yeri bürüyür/çulğayır.

The governor has been invested with full authority to act. - Fəaliyyət göstərmək üçün qubernatora tam səlahiyyət verdilər.

Həmin feildən yeni bir feil yaradılıb invest – investigate.

Scientists investigate nature. - Alimlər təbiəti öyrənirlər.

Investigate kökünə yenidən -tion şəkilçisi əlavə olunaraq daha bir deverbativ investigation yaranıb mənası yoxlama, istintaq, tədqiqatdır.

This problem requires a long investigation.

Bu problem uzun müddətli araşdırma/tədqiqat tələb edir. Həmin əsasdan daha bir söz sifət (adjective) investigative törəyir və yenidən həmin əsasdan yeni bir isim investigator yaranır. Bir anlığa biz həmin prosesi aşağıdakı sxemdə göstərə bilərik:

verb → verb → noun → adjective → noun

feil → feil → isim → sifət → isim

invest – investigate – investigation – investigative - investigator

Bütövlükdə qeyd etmək istərdik ki, feildən düzəldilən (törəyən) isim nominativ funksiya daşıyır, nominativ mənaya malik olur və əşya-viliyin ümumikateqorial mənasına daxil olur.

Feildən törəyən isimlərdə feilin qrammatik və semantik kateqoriya sistemi öz əksini tapır, bu da öz növbəsində kateqorial mənənin morfoloji, sintaktik və semantik cəhətdən bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olması faktını təsdiq edir.

Əyyublu S.
(ADU)

Fransız dilindəki yeni neologizmlərin struktur-semantik təhlili

Neologiyanın əsas problemlərindən biri yeni sözlərin yaranma səbəbləri və bu təbii prosesə təkan verən hərəkətverici qüvvələr haqqında olan sualdır. Hamıya məlumdur ki, leksik dəyişikliklər sıx surətdə eksrəliqvestik faktorlarla bağlıdır. Bununla belə, yeni sözlərin əmələ gəlməsində dilxarici faktorlarla yanaşı dildaxili faktorlar da az əhəmiyyət

kəsb etməirlər. Xarici faktorların təsiri daxili amillərlə müqayisədə daha aydın nəzərə çarpır. Bu onunla izah olunur ki, dildaxili amillərlə bağlı yaranan yeni sözlər əksər hallarda tədqiqatçıların maraq dairəsindən kənardadır. Məlum olduğu kimi neologizm problemi ilə təkcə sözdüzəltmə sahəsi deyil, həmçinin semasiologiya, stilistika və fonetika sahələri də çox sıx surətdə bağlıdır. Məqsədimiz XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində yaranan yeni sözlərin struktur və semantik təhlilini aparmağa cəhd etməkdir. Bu zaman bu yeni sözlərin yaranma səbəbləri, lüğət tərkibinin evolyusiyası, neologizmlərin əmələ gəlmə yolları və üsulları, aid olduqları sferalar üzrə təsnifatlandırılması, nəhayət yaranma tarixi ilə bağlı məlumat veriləcəkdir.

Neologizmlər daha çox iqtisadiyyat və informatika sahələrində yaranır və yaranmaqdadır. Bunların bəziləri izahlı lüğətlərə daxil edilir, bəziləri isə xüsusi lüğətlərə daxil edilir, heç də bütün neologizmlər ümumişlək olmur, bəzi neologizmlər okkasionizm (təsadufi) statusundan irəli getməirlər, digər neologizmlər müəlliflər tərəfindən dar bir sahə üçün yaranır və sonra dildə vətəndaşlıq ala bilməyərək ölüb gedirlər.

Lüğət tərkibi həmişə bir sistem olaraq açıq qalır və o, belə demək olarsa, nisbi hərəkətdədir, sinxron planda lüğət tərkibi yavaş-yavaş dəyişir. Diaxron planda hər bir canlı milli dil nəsillər dəyişdikcə nəzərə carpaq dərəcədə inkişaf edir.

Yeni sözlərin yaranması kortəbii bir proses olmayıb müəyyən dil qanun və qaydalarına tabe olan hadisədir. Bu proses əsasən aşağıdakı yollarla baş verir:

- affikslər (prefiks, suffiks, fleksiya, parasintez);
- sözdüzəltmə (sinapsiya, teleskop sözlər, kvazimorfemlər);
- imitasiya və deformatsiya (onomatopelər, yalançı ixtisarlər, qrafik oyun, paranomiya)
- funksiyanın dəyişməsi (konversiya, leksik-sintaktik birləşmələr)
- mənanın başqa cür ifadə olunması (metafor, metanim, digər üslubi vasitələr)
- formanın ixtisarı (qısaltma, səs ixtisarı)
- praqmatika (əvəzlənmə)
- xarici mənbə (alınma sözlər)

Neologizmlərin meydana gəlməsində, müşahidələrimizə əsasən, ən çox iştirak edən suffikslər bunlardır:

age (le lookage, clavardage), ation (altermondialisation, antimondialisation), isme (caméleonisme, biisme, euhisme, bioterrorisme), ité

(hyperinvisibilité, comorbidité, cybercrim, inalité), tique (connectique, eurosceptique, créatique, domotique, productique, monétique), eur (décideur, filéueur, graffeur), ard (taulard), oir (défouloir), iste (lobbyiste, téléologiste bloguiste), teur (agrégateur, cablo-opérateur), euse (une badgeuse, dameuse), ade (causnade), ance (infogérance), logie (addictologie, algologie), ien, ienne (bilaterien, ne). Qeyd etmək lazımdır ki, yeni neologizmlər arasında üstünlük isim və sifətlərin payına düşür, lakin digər nitq hissələri də yaranmaqdadır. (məs. liker, faxer, autorépliquer, badger, bloguer, chatter və s.kimi fellər bu qəbildəndir).

Prefikslərin də, yeni sözlərin yaranmasında xüsusi rolu var. Daha çox rast gəlinənlər sırasında contre,cyber(cyberespace, cyberculture, cybermonde və s), anti (antimondialisation, antichiraquisme), ultra, méga, hyper, dé (dédroitisation), info (infobulle, infogérance), re(recadrer réinitialiser), retro (rétrocommission), en, alter (altermondialisation), sous, sur,super (supertribun, supervoleur), archi (archiviol), auto (autoentreprise), ultra (ultrasonique), hyper (hyperssuisance, hyperlien, hyper-textuel), post (postcommunisme), pré (préresse), bio (bio-informatique), və s. göstərmək olar.

Neologizmlərin əmələ gəlmə yollarından biri də ixtisarlardır: SIDA,PMU (Pari Mutuel Urbain), X-er (censurer), BCBG (bon chic bon genre), BD (bande dessinée), JT (journal télévisé), TNT (télévision numérique terrestre),ZRR (zone de revitalisation rurale), TSS (tout sauf Sarkozy),TSF (tout sauf Fabius)və s.kimi misalları göstərə bilərik.

Qısaltma vasitəsilə yaranan yeni sözlərə aid bir neçə misal:blème (problème),tain (putain), petit dej (petit déjeuner), Raff (Raffarin), ciné, sympa (sympatique), pub (publicité), xéno (xénophobe), schiso (schisophrène)və s.

Söz birləşməsi yolu ilə:bronze-cul, lave-linge,voiture-bélier,turbo-prof və s.

Teleskopiya yolu ilə stabecroissance (stabilité + croissance), télématique (télévision + informatique), clavardage(clavier + bavardage), beurgois(bourgeois + beur) və s.

Alınma sözlər yeni yaranan neologizmlər arasında əsas və vacib yerlərdən birini tutur.Bu proses əsasən ingilis dili və onun dünyada durmadan artan rolu ilə bağlıdır.Məlum olduğu kimi ingilis dilinin təsir dairəsi artdıqca digər dillərə öz təsirini göstərir və təbii olaraq yeni sözlər digər dillərin, o cümlədən fransız dilinin lüğət tərkibinə daxil olaraq zamanla vətəndaşlıq alaraq ümumişlək sözə çevrilir. Misal olaraq motel,

caméraman, show, l'ubersexuel, Internet, modem, server, steward və s.kimi sözləri göstərmək olar; neologizmlərin yaranmasında konver-siyanın da müəyyən rolu var, belə ki, artıq dildə mövcud olan söz funk-siyasını dəyişərək başqa funksiya yerinə yetirir.Misal olaraq pénétrante sifəti la pénétrante(mərkəzə gedən avto magistral yol) mənasında işlə-nərək süstantivləşir.écoutant indiki zaman feli sifəti un écoutant kimi işlə-nərək inam telefonu sahəsində işləyən şəxsi bildirir.Transplanté(e) feli sifəti un/une transplanté(e) kimi işlə-nərək orqan transplantasiyasına məruz qalmış xəstəni göstərir.Göründüyü kimi təyin funksiyası mübtəda funsiyasına keçir. Bu tip sözlər fellərdən də əmələ gəlir,bu zaman məsdər sonluğu er qısaldırılaraq e ilə əvəzlənir:gratter (une gratte olur və gənclərin dilində gitara anlamı verir).

Belə qənaətə gəlmək olar ki, dil canlı bir orqanizm olmaqla cəmiy-yətin bütün sahələrində gedən yeniliklərə reaksiya verir və bu hal da onun lüğət tərkibinin daima zənginləşməsinə səbəb olmaqla yaşamasını təmin edir.

Алиева Е.

(АУЯ)

О некоторых вопросах текста

Лингвистика текста в её сравнительно-сопоставительном ас-пекте оформилась как самостоятельная дисциплина относительно не-давно, однако, по глубине теоретического осмысления проблем, по широте диапазона разрабатываемых вопросов, она стала ареной борьбы ученых, постулирующих различные точки зрения. Следует отметить, что на сегодняшний день это важная область языкознания развивается в нескольких направлениях:

1. Изучение текста как целостности и связности структуры;
2. Построение типологии текстов по коммуникативным параметрам;
3. Изучение единиц, конструирующих текст;
4. Выделение особых текстовых категорий;
5. Изучение межфразовых связей и отношений.

Причем изучение текстологических параметров способно син-тезировать данные не только собственно языкознание, но и смежные науки, как-то: психология, логика, философия, эстетика и др. Следо-вательно, для современной лингвистики текста характерны погра-

нические исследования, осуществляющие «стыковку» различных областей и знания.

И в первую очередь текст мы рассматриваем как особое единство. В нём, по словам Э. Косериу, в первую очередь находит и отражение двумерная структурно семиотическая организация языка, в котором пересекаются различные аспекты языка – динамический и статический, структурно – коммуникативный и номинативный.

Текст – есть информация, отчужденная от своего носителя и зафиксированная в виде последовательности высказываний, объединенных смысловой связью; текст-эта та единственная форма, в которой язык является доступным наблюдению исследователя.

С точки зрения своего происхождения текст есть реализация и продукт активной языковой деятельности человека согласно этой концепции воспроизведение текста на чужом или родном языке вне коммуникативного намерения (напр: с учебной целью, как упражнения для развития речевых навыков) рассматривается только как реализация речевой способности или как воспроизведение языковой структуры, но не речевая деятельность, имеющая активный характер.

С современных позиций текст должен изучаться в различных аспектах:

1←Онтологический аспект текста, характер существования текста, его статус, отличие от устной речи;

2.←Гносеологический аспект текста, характер отражения объективной действительности в тексте;

3. ←Прагматический аспект, характер отношения автора текста к объективной действительности и к содержательному материалу;

4. ← Психологический аспект, характер восприятия текста;

5. ←Микролингвистический аспект, характер собственно языкового оформления текста.

Следует особо подчеркнуть, что текст в качестве объекта произведения речи принадлежит первичной моделирующей системе, то есть языку в его номинативной, естественной функции.

Развитие синтаксической науки демонстрирует тенденцию к неуклонному расширению её границ. Для современного состояния синтаксиса было бы целесообразно определить его предмет как изучение синтаксического строя речи (текстов).

Ведь анализ словосочетаний и предложений не самоцель. Он нужен для познания синтаксической организации речи с целью свободного владения ею.

Синтаксический характер организации текстов прослеживается на всех его уровнях или ярусах. Рассмотрим первый уровень- уровень связи предложений.

Исследователи выделяют самые разнообразные средства связи: лексические, местоименные, союзные, вводно- модальные и др.

Следовательно, связь между предложениями текста имеет непосредственно синтаксический характер. Поэтому целесообразно пересмотреть распространенное мнение о существовании наряду с синтаксическими лексических и морфологических средств связи. Как было показано, это лишь сигналы, средства выявления синтаксической, структурной связи. Союзы же, вводно – модальные слова, частицы и др. выполняют вспомогательные функции- служат для усиления связи, проясняют логические отношения, играют стилистическую роль.

Многомерность связи соответствует сложной, многоуровневой структуре сообщения: говорящий, субъект действия, предикат, предмет (тема). Каждая из этих линий, также их совокупность может получить развитие в тексте. Принцип многомерности связей может лечь в основу типологии текстов, характеризуя большую или меньшую сложность их содержательной и синтаксической структуры.

**Наси́ева Ә.
(ADU)**

Müxtəlif sistemli dillərdə hərbi slənglər

Sləng - bir sözün və ya birləşmənin müəyyən yaş qruplarının öz aralarında başqa mənalarda işlənməsidir. Əlbəttə, belə söz və ifadələr qeyri-qanuni olaraq danışıqda işlədilir. Slənglər müəyyən vaxt ərzində davamlıdır. Belə ki, bu gün bizim üçün yeni olan sleng, vaxt keçdikcə yeni nəsil üçün köhnəlmiş hesab oluna bilər, ona görə də, slənglərin ömrü qısa olur.

Slənqlər insanların gündəlik danışdığı dilində qeyri-rəsmi, qeyri-qanuni olan söz və birləşmələrdir ki, onlar adətən, lüğətlərdə verilmir (amma xüsusi slənq lüğətləri vardır)

Slənq dilçilik termini olub, ingilis dilində "tullamaq, səpəlmək" mənalarını bildirir. Slənq müəyyən peşə, yaxud sosial təbəqə nümayəndələri tərəfindən işlədilən söz və ifadələrdir. Bəzən slənqlər varvarizmlərə, jarqon və arqo sözlərlə eyniləşdirilir. Əslində, bunlar müxtəlif dilçilik terminləridir. Slənqlər varvarizmlərdən, jarqon və arqolardan fərqli olaraq, ədəbi dilin ətrafında fəaliyyət göstərir. Hətta bəzən ədəbi dilə də keçə bilər. Məsələn, mənası "tullantı, lazımsız əşya" kimi anlaşılan "şparqalka" sözü bir vaxtlar slənq, sonralar isə ədəbi dilə keçmiş söz kimi qəbul olunur. Slənqlərdən daha çox 15-25 yaşlarında olan gənclər istifadə edir, lakin bu o demək deyildir ki, slənqləri başqa yaş dövrlərində olan insanlar başa düşmür. Məsələn, müasir dövrdə biri digərindən borc pul alıb qaytarmırsa ona "atanşik" deyirlər və bu ifadə hamı tərəfindən anlaşılır. Elə bu kimi xüsusiyyətləri olan slənqlər jarqon və arqolardan fərqlənir. Jarqonları hamı başa düşməyə bilər, məsələn, oğruların jarqon sözlərini ancaq özləri başa düşə bilər, amma slənqlər əksəriyyət tərəfindən anlaşılır.

Slənqləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: hərbi slənqlər, kompüter slənqləri, jurnalist slənqləri, gənclər slənqi, narkomanların slənqləri, cinayətkar slənqlər, oyun slənqləri və s.

Hərbi slənqlər qeyri-formal şəkildə hərbi mühitdə ünsiyyət zamanı yaranır. Belə ki, şifahi nitqdə hərbi slənqlər əsgərlər arasında çox işlədilir. Burada psixoloji durum və sosial durumlar əsas şərtədir, situativ kontekst əsas rol oynayır. Slənqlər bərabər statuslu əsgərlərin bir-birinə münasibətində yaranır, hərbi məktəbin kursantları ilə zabıt heyəti arasında yox, məhz əsgərlər, hərbi kursantlar arasında olan situativ söz və söz birləşmələridir. Belə söz və birləşmələr hərbiçilərin peşə dili olub, həqiqi xidmətdə olan hərbiçilərin cəmiyyətdən kənar yaşayış prosesində yaranır və hərbi hissə çərçivəsi hüdudları ilə məhdudlaşır.

Təzəcə hərbi xidmətə gəlmiş əsgərə *chicken*, yaxud *infant* deyə müraciət olunması həmin əsgərin statusunu aşağı salır. Ancaq onu da demək lazımdır ki, belə ilkin hərbi slənqlər təcrübəsiz, hələlik əsgərlik peşəsinə malik olmayan insan obrazına xas ifadələrdir. Eyni zamanda, hərbi sahədə işlədilən tibb əşyaları, hadisələr və insanlar müxtəlif cür adlandırılır ki, onlar cəmiyyətin adi məişətində işlədilən söz və ifadələrdən fərqlidir. Məsələn, *bone factory (hospital)*, *butch (sanitar)*, *laughing academy (dəlixana)*, *bomb happy (kontuziyalı)* .

Əsgər və serjant heyətinin yüksək təhsil və mədəni səviyyəsi slənqlərin işlədilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, I've known Kin Ching from his *donkey's years* (S.Maugham); Father Arnold's face looked very black, but he *was not in a wax* . He was laughing (J.J.) (*hirsli olmaq*); *to be hot under the collar* (*özündən çıxmaq*) All we have to do is hold on to it and it's sure to go up. But what's made you *so hot under the collar*? Wilhelm?

Ünsiyyətin səmərəliliyi həm də əsgərlərin şəraitə uyğunlaşmasıdır. Şəraitə uyğun olaraq dil vasitələrindən ehtiyatla istifadə olunmalıdır. Belə ki, hərbi slənqlər mülki həyat şəraitindən fərqlənməlidir. Bu kimi amillər göstərir ki, danışıq aktında işlədilən slənqlər əsgərlərin məişəti ilə bağlıdır. Məsələn, yeməxana və yeməyin əsgərlər arasında işlədilən bir çox slənqləri mövcuddur: *dog vomit* (*yeməxana*), *punk -çörək*, *hot water -şorba*, *baby food - aş (plov)*, *mystery balls - küftə*, *submarine turkey - balıq*, *vazeline - yağ*, *mouse trap - pendir*, *ink - kofe*.

Hərbi slənqləri hərbi həyatın bütün sahələri əks olunur. Onların tematik qruplarına nəzər saldıqda aşağıdakıları göstərmək olar: hərbi silahlar üçün işlədilən slənqlər: *funeral glide//flying coffin - təyyarə*, *hell buggy - tank*, *hell on wheels - cəhənnəm*, *Doom 's day weapon - nüvə silahı* və s. (Şevçuq). Metafor kimi işlənən bir sıra slənqlər də mövcuddur ki, onlar da neytral konnotasiyalı nominasiyalar adlanır və bənzətmə yolu ilə yaranır. Məsələn, *pineapple - qumbara*, *can opener - tank əleyhinə silah*, *pan-pom - avtomat*, *ben - petrol //juice - benzin*, *boot/shoes - təkər*; hərbi formalarda aksesuarların adlarını bildirən slenqlər: *pips - ulduz*, *brass- metaldan hazırlanmış fərqlənmə nişanları*; məkan bildirən obyektlərin və təşkilatların adlarını bildirən slənqlər: *the Pond - Atlantik okeanı*, *the Med - the Mediterranean Sea*; zabit heyətinin nümayəndələrini bildirən slənqlər : *shave-tail general - briqada generalı*, *gold leaf - mayor*, *half luen - kiçik leytenant*, *light colonel - podpolkovnik*; şəxsi heyətə həm ayrı-ayrı qoşun növlərinin və onların xidmət növlərinin, həm də hər hansı qoşun növünə mənsubluğundan asılı olmayaraq sırası heyətin nümayəndələrinin adlarını bildirən slənqlər: *soldier of misfortune - piyada*, *red legs - artilleriya*, *umbrella man - paraşütçü*.

Hərbi slənq sosial-peşə mühitində işlədir, əsgərlər bu kimi terminləri özləri yaradırlar. Belə terminlər ordu mühitindən kənarında anlaşılmaz olur, yalnız hərbiçilər onlardan öz aralarında işlədir. Ümumiyyətlə, hərbi sleng ordu həyatının xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış olanlar üçün səciyyəvidir. Zabit heyətinin fərqlənmə nişanlarına görə adlandırılması da

mülki şəxslər üçün çətinlik yaradır. Məsələn , *gold leaf* və *silver leaf* . Bu iki hərbi sleng bəzən qarışıqlığa səbəb olur. Amma *gold leaf* mayor mənasında işlənir və rütbədəki zabitin paqonlarındakı nişanına görə adlanır. *Silver leaf* isə podpolkovnik kimi anlaşılır.

**Hüseynova İ.
(ADU)**

Sadə cümlənin yaranması və variativliyi

Cümlə ünsiyyətin əsas vahididir. Özünün çox aspektliliyi ilə səciyyələnən cümlə bir tərəfdən, ifadə edilən fikrin formalaşması, ifadəsi, başqasına ötürülməsi (istər şifahi, istərsə də yazılı) üçün əsas vasitədir. Tamamilə təbii olaraq cümlənin aspektləri hesab edilən struktur, semantik və kommunikativlik bir-biri ilə sıxı surətdə bağlıdır və həmişə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdir.

S. Potter yazır ki, “Hind-Avropa dillərindən müasir ingilis dilinə qədər keçilmiş yol ərzində (ümumi german, qərbi german anqlo-friz, qədim və orta ingilis dilləri) dilimiz tədricən sadələşmə prosesini və şəkilçilərin düşməsində özündə əks etdirir. İnkişaf bütün vaxtlarda bir istiqamətdə olmuşdur: sintetiklikdən analitikliyə doğru. Bu yolda həm nəşə əldə edilmiş, həm də itki olmuşdur”.

Həmin müəllif daha sonra vurğulayır ki, Hind-Avropa dilləri flektiv olduğundan onlarda söz sırası sərbəst idi, cümlənin mübtədə və xəbərə görə bölgüsü heç də aydın şəkildə bürüzə vermirdi. O, latın dilindən bir nümunə gətirir. “Taurus puerum fugavit - Öküz oğlanı qovdu və Taurum puer fugavit - Oğlan öküzü qovdu”. Bununla bağlı biz eyni ilə ingilis dilində də Boy killed the ox - Oğlan öküz öldürdü; The ox killed the boy - Öküz oğlanı öldürdü.

Burada bir məqama diqqət çəkmək istərdik. Bu da ondan ibarətdir ki, latın dilindən gətirilmiş cümlədə də mübtədanın yer dəyişməsi ifadə olunan hərəkətin istiqamətini dəyişməklə cümlənin semantikasını dəyişir, eləcə də ingilis dilindən gətirdiyimiz cümlə nümunəsində mübtədə ilə obyektin yerinin dəyişməsi cümlənin semantikasını dəyişir, baxmayaraq dilçilikdə söz sırasının dəyişməsinin mümkünlüyü barədə fikirlər mövcuddur.

Müəyyən fikir ifadə edən ünsiyyət vahidi vardır ki, buna da dilçilikdə söyləm deyilir. Dilçilik ədəbiyyatlarında cümlə bəzən söyləmdən fərqləndirilir.

L.Blumfild yazır ki, hər bir söyləmdə müəyyən bir dil forması ya hansısa daha böyük bir dil formasının tərkib hissəsi kimi, məsələn, “John ran away - Con qaçıb getdi” kimi söyləmdə Conun etdiyi kimi, yaxud daha böyük dil formasına daxil olmadan müstəqil forma kimi, məsələn nida cümləsində olan John - Con kimi meydana çıxır.

O.Musayev qeyd edir ki, söz sırasının sabitlik və yaxud sərbəstlik dərəcəsi həmin dilin qrammatik, konkret desək, morfoloji quruluşundan çox asılı olur. Dildə morfoloji quruluş nə qədər zəngin olsa, söz sırası da bir o qədər sərbəst olur. Əksinə, dildə morfoloji quruluş nə qədər zəif olsa, məsələn ingilis dilində olduğu kimi, söz sırası bir o qədər sabit olur.

Yeri gəlmişkən biz burada başqa bir məqama diqqət yetirmək istədik, yəni söz sırası özünü nəinki üslubi cəhətdən cümlənin vasitəsi kimi göstərir, eyni zamanda, daha çox tam kommunikativliyə və informativliyə xidmət göstərən amil kimi çıxış edir.

Başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, yuxarıda bir söz sırasının dəyişməsi zamanı cümlənin semantikasının dəyişməsini qeyd etmişdik. Lakin elə hallar da vardır ki, söz sırasında subyekt ilə obyektin yerlərini dəyişən zaman (yəni mübtədə ilə xəbərin) ötürülərkən demək olar ki, informasiya eyni qalır.

Vugar is an interesting. - Vüqar maraqlıdır.

An interesting is Vugar. - Maraqlıdır Vüqar.

Bu cümlələri müqayisə edərkən müşahidə edirik ki, onların arasında sintaktik baxımdan heç bir fərq yoxdur, yəni hər iki nümunə gətirdiyimiz cümlələrdə Vugar mübtədə, is an interesting isə xəbərdir. Biz bunu ona görə vurğulayıırıq ki, cümlələr arasında ümumi semantki baxımdan da fərq yoxdur, hər iki halda eyni bir fakt (Vüqarın ağıllı olması məsələsi) haqqında hökm, fikir söylənilir.

Həmin məsələ ilə bağlı daha bir qədər geniş cümləni nəzərdən keçirək.

He'll be here in a moment. - O burada bir neçə dəqiqədən sonra olacaq.

Here he'll be in a moment. - Burada o bir neçə dəqiqədən sonra olacaq.

In a moment he'll be here. - Bir neçə dəqiqədən sonra o burada olacaq.

Göründüyü kimi, biz burada sadə geniş cümlədə söz sırasını dəyişməklə həmin cümlənin variativliyinə nail olduq, lakin cümlənin strukturunda, söz sırasında dəyişiklik etməyimizə baxmayaraq ümumi semantik nöqtəyi-nəzərdən həmin cümlələr arasında heç bir fərq yoxdur yəni hər üç cümlədə bir neçə dəqiqədən sonra onun gəlməsi informasiyası ötürülür. Belə qənaətə gəlirik ki, müəyyən bir söyləm də (cümlədə) mövcud söyləm (cümlə) məhz sadə bir şərt daxilində hüdudlanır, hər bir cümlə müstəqil dil formasıdır, heç bir daha geniş qrammatik konstruksiya vasitəsilə hər hansı bir dil formasına daxil olmur. Həmçinin dillərdə cümlələr bir-birindən müxtəlif cümlə növlərini fərqləndirmək üçün istifadə olunan müxtəlif taksemaların köməyiylə ayrılırlar.

Hüseynova M.
(ADU)

İmplit əlaqələrin aşkarlanmasında pressupozisiyanın rolu

İmplit (gizli) məna problemi dəfələrlə dilçilərin tədqiqatlarının mövzusu olmuşdur. İlk növbədə implit məzmunun mahiyyəti, onun yaranma mexanizmi və bir dil daxilində verbal kommunikasiyanın fəaliyyət üsulları tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatçılar baxmayaraq ki, informativ məzmunu tanınan, yetərinə geniş termin dairəsini qeyd etmişdilər, lakin, kifayət qədər dəqiq bölünmə və təyinat əldə edə bilməmişdilər.

Tədqiqata tez-tez cəlb olunan ən çox implikasiya, implit məzmun və implit məna anlayışları idi. Bundan başqa, bu hal semantik maneə, qabaqlayıcı fikir, məlumat, nitq mənası, semantik kompressiya, məna qalığı, semantik ellipsis, gümanlı söyləm, ikinci məna, niyyətli məna parolları, kontekstin artırılması, parafrazın deyimi, məna sirri və b. təyin edilməsi ilə bağlı idi. Dilçilər söyləmin güman edilən mənasına, bütöv mətnin podtekstinə (mətnaltına) də maraq göstərirdilər. Uzun zaman ərzində söyləmin güman edilən mənasını söz birləşmələri ilə söz komponentləri arasında məna əlaqələrinin olmaması fikirləri əsas götürülürdü ("kibrit fabriki", "şəkər kralı" kimi bu tipli söz birləşmələrində). Həmçinin sözün mənasının mütləq komponentlərinin və ya vəziyyətin əlamətlərinin yoxluğu kimi ifadə olunurdu. Bunlar koqnitiv dilçilikdə subfreymlər və ya freym terminaları, dilçilik semantikasında isə implikasiyalı əhəmiyyət kimi başa düşülür.

Bəzən implisitliyi aşkar etmək istəyi informasiya artımı təhlili üçün riyazi aparatdan istifadə etməklə uzlaşır. Deyimin implisitliyi dolayı istifadə imkanlarından və başqa əlavə məlumatın ondan çıxarılmasından ibarətdir, məs: *Bu gün mən Elçin Əfəndiyevlə söhbət etdim*, implisit mənə-mən məşhur yazıçı ilə tanışam.

İmplikatura müəyyən etdiyimiz deyimin mənasını bir dil istifadə etməklə göstərilən, verbal kommunikasiyada aşkara çıxan məzmun kimi öyrənilir. Belə məzmunun daha tez-tez göstərilməsi "implikasiya" terminini ortaya çıxarır. Burada implikasiya "mikro kontekstdə yaranan və əlavə mənə baxımından göstərilməmiş dil vahidinə salınan" kimi başa düşülür.

İmplikasiya aşkarlanmayan mənə, bu mənənin nəticəsi, iki və daha çox fikir arasında əlaqələrin məntiqi düşüncəsidir. "İmplicitlik predikasiyası" sözün fərz edilən mənası kimi nəzərdən keçirilir.

İmplikasiya mətnin vahidləri arasında qeyri-xətti əlaqələrin hesabına reallaşan əlavə mənə və emosional məzmundur. İmplikasiya özündə mətnin podtekstinin gizli mənəyə qədər olan ayrı-ayrı implikasional sözlərin məzmununu birləşdirir. Belə məzmun – cümlədən bütöv bir bədii əsərə qədər olan kontekstdə meydana gəlir. Əlavə ifadə edilməyən məzmun əsasən bədii üsulların və mətn materiallarının təşkili hesabına yaranır: artıqlıq, söz sırası, sözlərin işlədilməsi, məntiqi şərh pozan və s.

Kommunikasiya sahəsində fəaliyyət göstərən qabaqlayıcı sözləmlər, məzmun(dil məzmunu) mənəyə başqa məlumat (bizim dərkimizdə implikaturaya) çevrilir. Burada məlumat öz məzmununa görə rabitəli olur. Məs: duet (məzmun, mahiyyət) -Qapını örtün (məlumat).

İmplikasiya bəzən güman etməyin istənilən təzahürü kimi başa düşülür. Bu güman etmənin bir prosesidir. Həm də deyimin fərz edilən mənası nəticə etibarlı ilə, eksplisit mənə kimi başa düşülür. İmplikasiya kommunikasiya və üslubi priyomlarda danışmaq vahidləri kimi nəzərdə tutulur.

İmplikasional aşkar olmayan, lakin dil kollektivi üçün məcburi və sözün semantik hissəsinin bütün üzvlərinin parçalanması kimidir. Məsələn, ədatlarla fərz edilən mənə kontekstin təqdimatında implisitliyə, konsituasiyaya, presuppozisiyaya yaxınlaşır. Nitq ifadələrinin tərkibində belə sözlərin istifadəsi, deyimin eksplisit mənası ilə uyğunlaşan bu ifadə olunmayan məlumat, və yaxud implikasional, mənə nəticəsi və ya nəticəyə gətirib çıxarır. Məs: *"Azərgildəki gonaqlıqda, hətta Emil də Pərvizə baxanda tutuldu"*. Burada fikirlərin ümumi nəticəsi ətrafdakı kontekstə

əsaslanaraq "hətta" sözünün köməyi ilə əvvəllər məlum olmayan insanlar haqqında məlumat verir.

İmplicit mənanın mövcudluğu bir vəziyyətdə olan əlamətdən digər bir vəziyyətin bərpa olunmuş əlamətlərindən çıxmasıdır. Məs: *We get our directions from the sun = from the position of the sun in the sky.* Bu cümlədə implicitlik gün ərzində günəşin səmada bir qisim subyektin yerləşmə vəziyyəti ilə müqayisə olunur.

Beləliklə, bu hadisələri təhlil etdikdə bir çox terminlərdən istifadə olunur, lakin hər biri eyni cür adlanmır və bu deyimin implicit mənasının, anlayışının birmənalı şəkildə olmadığını göstərir.

Huseynova R.
(AUL)

On some cognitive principles of discourse construction

As any phenomenon discourse has also its own structure. Despite the researches with different approaches in this field the linguists accept the existence of almost similar relations between its parts or fragments. S. Thomson and W. Mann introduce the theory of rhetoric structure and the interesting model of discourse structure. According to this theory, any unit of discourse is connected with other unit through meaningful relations. These relations are called rhetoric. The rhetoric relations perform the function of addition in order to achieve certain goal by the sender. The discourse unit which is the part of rhetoric relations can vary from maximum (the whole discourse) to minimum. The structure of discourse is characterized by hierarchy and by the similar rhetoric relation for all levels of hierarchy. The rhetoric relations can be asymmetric and symmetric.

W. Chafe considers the discourse structure as the intonation unit that is as the mode of discourse relevant to a focus in consciousness. Each intonation unit usually has one element of new information and opposition of new and old information is interlinked with prosodic (stress and unstressed) and lexical (pronominalization- name) actualization of certain references.

Analyzing the structure of discourse T.Givon indicates that the internal structure of discourse is motivated by several factors including topic and participant continuity, temporal continuity, action or theme continuity. Such structuring of context creates basics for revealing and

description of the informational structure of language units which help to construct temporal continuity in a text. T. Givón gives priority to referential continuity, classified as the retrospective and the prospective which are characterized by their formal signals. For example, the retrospective reference implies the definite referent, whilst the prospective reference implies the definite referent.

One main point in the study of discourse should be stressed that none of the connections can exist isolated within discourse. As a rule one semantic connection coexists with other connections and even certain semantic connections do not exist throughout the whole text of discourse. Different types of semantic connections can be realized within discourse.

It should be noted that the use of linguistic devices which ensure those semantic connections is motivated by several factors: not only by those in-depth trends in language but also by the factors of socio-linguistic nature. The factors of socio-linguistic nature cover the specifics of the functional styles and the relevant requirements imposed on them. The change of these requirements has a big impact on the choice of the relevant linguistic devices.

Various linguistic devices belonging to all levels of the structure of language are used to organize discourse types. These linguistic devices perform not only temporal and spatial functions but also play a major role in the construction of thematic continuity in discourse. In fact, serving as the signals for the receiver they have different communicative weights. Given human ability to keep a certain amount of information in memory these signals eventually perform strong cognitive functions in order to ensure global connectivity in discourse. Discourse analysis can not be carried out ignoring the mental patterns because they are real basics for choosing necessary communicative information of both common and particular semantic structures.

The functional-cognitive approach to discourse mostly relies not only purely on certain linguistic phenomena and on the pragmatic intention of the sender, but also on the cognitive ability of the receiver (background or shared knowledge, intercultural competence, etc.). During the realization of discourse the explicit and implicit relations construct certain cognitive structures. The sender uses the rhetoric devices trying to convey his or her pragmatic intention to the receiver, on the other hand, these devices represent very important cognitive perspectives for the receiver, as they give instructions for cognitive operations to be performed

by the receiver of the text. Thus it is necessary to put clear difference between the pragmatic perspectives of the sender and the cognitive perspectives of the receiver. It can be assumed that information structure of text can be considered from the perspective of the sender and cognitive structure of text from the perspective of the receiver. For the last decade the issue whether discourse is more social or individual practice has become central. The recent studies in this field clearly show this dilemma. As the subjectivity of discourse depends mostly on the participants' internal context which represents the relevant cultural values necessary for mutual understanding and mutual influencing.

**Гусейнова Л.
(АУЯ)**

Проблемы разграничения текста и дискурса

Для современного гуманитарного мышления характерно повышенное внимание к роли языка в формировании культурно-семантического компонента общественного сознания и в межкультурном социальном взаимодействии, что влечет за собой и соответствующее расширение сферы лингвистических исследований. Интересы лингвистики в настоящее время существенно сменились со структурного описания языка на тот исторический контекст, в котором язык развивается и функционирует. В каком бы плане ни проводились исследования везде объединяющим началом служит, как правило, понятие дискурса, трактуемое различными направлениями по-разному. Дискурс существует как процесс общения и научные рассуждения, как политическая речь и как художественное произведение. Взаимодействие дискурса с текстом не имеет никакого антогонизма: они взаимно дополняют и обогащают друг друга. Но смешивать эти понятия как в рамках лингвистической теории, так и в рамках других исследований недопустимо.

Общепризнанным становится, что высшей и наиболее независимой единицей языка является не предложение, а текст. Текст, являясь центральным понятием языка, синтезирует все его уровни. Текст – целостная, сложная структура, единство, обусловленное его общим целевым назначением, которому подчиняются частные цели

единиц низших ярусов, и единой структурной и семантической организацией, с которой взаимодействуют единицы низших ярусов.

Текст – это сообщение, объективированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, состоящее из ряда особых единств, объединенных разными типами лексической, грамматической, логической связи и имеющее определенный модальный характер и прагматическую установку.

В настоящее время в лингвистике термин «текст» употребляется без последовательного их разграничения. Под текстом понимается, с одной стороны, любое высказывание, состоящее из одного или нескольких предложений, несущее в себе по замыслу говорящего законченный смысл, а, с другой стороны, такое речевое произведение, как повесть, роман, газетная или журнальная статья, научная монография, документы различного рода. В качестве текстов рассматриваются также части целого речевого произведения – главы, параграфы, абзацы. Объединяются все эти разнообразные речевые произведения и их относительно законченные части прежде всего на основе критерия смыслового единства и функционального критерия коммуникативной значимости.

Дискурс – это процесс живого речевого общения, при котором наблюдается всевозможные отклонения от стандартной, нормированной письменной речи; это общение, рассматриваемое с позиций принадлежности коммуникантов к той или иной группе или применительно к той или иной речеповеденческой ситуации, вербальная форма социального поведения, коммуникативный отрезок, модель перехода устной формы общения в письменный, социально детерминированный тип связи между ценностным содержанием и регулярно воспроизводимым и относительно устойчивыми коммуникативными ситуациями. Дискурс – это коммуникативное явление, непосредственно текст или речь в действии в совокупности с экстралингвистическими факторами, когнитивными элементами: язык в его постоянном движении, вбирающий в себя многообразие исторической эпохи, индивидуальный и социальный особенности коммуниканта и коммуникативной ситуации.

Дискурс – это речь, которая погружена в жизнь; именно поэтому, дискурс, в отличие от текста, не применим к древним и другим текстам, которые не имеют прямой связи с живой жизнью.

Дискурс – когнитивный процесс, связанный с реальным рече-производством, созданием речевого произведения, а текст же является конечным результатом процесса речевой деятельности, выливающимся в определенную и зафиксированную форму. Дискурс трактуется как текст плюс ситуация, а текст, соответственно, как дискурс минус ситуация. Дискурс – это интерактивный способ речевого взаимодействия, в противовес тексту, обычно принадлежащему одному автору.

Xanbutayeva L.
(ADU)

Cümlə təfsirində psixolinqvistik amillərin rolu

Mürəkkəb və polifunksional xüsusiyyətlərə malik olan cümlənin təfsiri istər dilçilərin, istər psixoloqların, istərsə də psixolinqvistlərin diqqət mərkəzindədir. Cümlənin təfsirində istifadə edilən hər bir psixolinqvistik amil fərd tərəfindən işarələr sistemi kimi başa düşülür və onun qavranılmasında bir sıra faktorların - duyma, qavrama, görmə, eşitmə və s.rolu böyükdür.

Cümlə işarələrdən təşkil olunmuş, kommunikativ vahid, fərdin qavrama fəaliyyətini göstərən bir prosesdir. Kommunikativ fəaliyyət zamanı cümlənin formalaşmasında üç əsas informasiya tipi - koqnitiv informasiya, dil informasiyası, kommunikativ informasiya meydana çıxır.

Bu informasiya tiplərini ayrı-ayrılıqda təhlil etdikdə, burada psixolinqvistik amillərin meydana çıxmasının şahidi olur.

“Koqnitiv informasiya” individin ətraf mühit haqqında aldığı informasiya, bu informasiyanın həmin fərd tərəfindən dərk olunması və onun hafizədə buraxdığı izdir. “Dil informasiyası”nda dilin məzmun və forma planı əsas götürülür, dil vahidlərinin, demək olar ki, bütün səviyələri nəzərə alınır. Nitqin formalaşmasında cümlələrdə sintaktik əlaqələrin də rolu böyükdür. “Kommunikativ informasiya” tipində, cümlələrdə müəllifin verdiyi informasiya, onun hissləri, emosiyaları, bir sözlə psixoloji durumu əsas götürülür.

Cümlənin yaranmasında formal əlaqələrin də rolu böyükdür. Formal əlaqə dedikdə, cümlələr arasındakı qrammatik kateqoriyalarla, əvəzləklərlə əlaqə, əvvəlki sözün ona uyğun sinonim sözlə əvəzlənməsi, məna və struktur əlaqəsi nəzərdə tutulur.

Dilin strukturu qaydalar yığını ilə müəyyənləşir. Məsələn, ingilis dilində əgər nominal element+verbal element+nominal element ardıcılığı özünü göstərsə, deməli, I nominal element (NE) II NE üzərində hər hansı bir hərəkəti icra edib. Əksinə, cümlədə II NE-in I NE-ə təsiri hiss olunursa, deməli, II NE I NE üzərində iş görür. Deməli, ingilis dilinin sintaktik strukturu aşağıdakı cümlələr arasındakı fərqi açıq göstərir: “The doctor examined the patient. The patient was examined by the doctor”.

Dili öyrənərkən insan çoxlu sayda linqvistik qaydalar mənimsəyir. Lakin cümlənin uzun və ya qısalığından asılı olaraq, hər cümləyə xas qaydaları öyrənmək qeyri mümkündür. Cümlədə sözlər, söz birləşmələri və ya komponentlər arasındakı əlaqə onun başa düşülməsini daha da asanlaşdırır. ”Ginnesin rekordlar kitabında ingilis dilində ən uzun cümlənin 1.300 sözdən ibarət olması haqqında məlumat var. İngilis dilində tərkibində 20 və ya daha az söz olan cümlələr mövcuddur”. Cümlə qurmaq üçün qaydalar məcmusu və onun ifadə etdiyi məna əsasdır.

İnsanlar cümləni təfsir etmək üçün eşitdiyi hər sözün tərcüməsini anlamağa çalışırlar. “Cast və Carpenter cümlənin oxunması zamanı oxucuların gözlərinin hərəkətini öyrənmişlər. Belə məlum olmuşdur ki, oxucuların demək olar ki, hamısı oxu prosesində hər bir sözün üstündə durur. Onlar belə qənaətə gəlmişlər ki, tanış olmayan söz və ya terminə oxucu daha çox vaxt sərf edir. Cümlənin sonunda gələn sözün anlaşılması üçün müəyyən fasilə tələb olunur.

Deməli, cümlənin yaranmasında insan maksimal dərəcədə çox informasiya əldə etmək istəyir və sonda hər frazaya əlavə vaxt sərf edir. Cümlədəki ayrı-ayrı sözlərin mənasını birləşdirib, ümumilikdə cümlənin mənasını aydınlaşdırmaq məqsədi ilə 2 informasiya mənbəyindən - söz sırası və funksional markerlərdən - “a”, “the” artikllərdən, who bağlayıcı əvəzliyindən və s. istifadə olunur. Şübhəsiz, markerlər sözlərin daxil olduqları sinifləri, başqa sözlərə olan münasibəti və mənanı bildirir. Söz sırası cümlədə sözlərin ardıcıl düzülməsini, onlar arasındakı əlaqəni göstərməklə yanaşı, cümlənin qrammatik quruluşunu təşkil edir, vasitəsiz söz yığınının cümləyə çevrilməsində mühüm rol oynayır. Məs. / Tom saw John. John saw Tom // . I cümlədə Tom subyektdirsə, Con obyektidir və ya əksinə. /

(1) The dish delivered by my mother was very tasty. (2) The dish that was delivered by my mother was very tasty //.

1-ci cümlədə nisbilik - bir qədər zəiflədiyindən (that istifadə olunmadığına görə), belə fikir yürüdüldür ki, cümlədə that-i istifadə etməklə,

oxucuların “mübtəda-feil”, “agens-hərəkət”+by my mother cümləsini oxuyub anlaması daha çətin olur. Cümlədə “that” iştirak etdikdə isə müəyyən qədər fasilə hesabına oxucu vaxt qazanır və beləliklə cümləni daha yaxşı anlamağa müvəffəq olur.

Cümlənin təfsirində semantik faktorlarla yanaşı sintaktik faktorlardan da istifadə ön plana keçir. Bu onunla izah olunur ki, sintaksis dil modulunun spesifik hissəsi olub çevik və avtonom fəaliyyət göstərir.

**Xanızadə P.
(ADU)**

Hüquqi diskursun informativ-dinamik modeli

Hüquqi diskurs-hüquqi subyektlərin qarşılıqlı informativ fəaliyyət prosesidir. Bu zaman hüquqi şəxslər hüquqi kommunikasiya mühitində qarşılıqlı ünsiyyətə daxil ola bilirlər. Hüquqi kommunikasiya prosesinin əsasında hüquqi və fiziki şəxslərin professional səviyyədə zəngin və effektiv ünsiyyətləri dayanır. Hüquqi diskursun obyektinin müasir inkişaf mərhələsinin öyrənilməsində ayrıca və konkret bir şəxsin nitqi deyil, diskursiv ünsiyyət təcrübəsi olan fiziki və hüquqi şəxslərin nitqləri dayanır. Hüquqi diskurs bir struktur, proses kimi nəzərdən keçirilir. Bu prosesin əsas iştirakçısı isə məlumatı dialoji formada ötürən danışan şəxs, yəni insandır. Məhz o, konkret bir informasiyanı seçərək onu ötürmək qabiliyyətinə malikdir.

Hüquqi sahədə əksər mütəxəssislərin uğurlu peşə fəaliyyətləri onların iş münasibətlərinin düzgün, səriştəli təşkili ilə təyin olunur. Bu isə öz növbəsində hüquqi münasibətlərin savadlı təşkili və nitq fəaliyyətinin dərk olunaraq idarə olunması sayəsində həyata keçir. Bu zaman dialoqların idarə olunması vərdişlərini inkişaf etdirmək bacarığına malik olmaq lazımdır. Belə bacarıq isə məhz bu sahənin professionalları üçün zəruri olan keyfiyyətlərdən biridir. Ünsiyyət prosesində iştirak etməyi öyrənmək və onun gedişinə təsir etmək bacarığına malik olmaq diskursiv ünsiyyət səriştəsinin mühüm və çətin olan vəzifələrindən biridir. Belə bir nitqin tətbiqi və onun uğurlu istifadəsi isə peşəkar hüquqşünasın uğurlu fəaliyyətinin əsas göstəricisidir.

Hüquqi diskursun modeli özündə hüquqi diskursun mahiyyətini konkretləşdirən “nüvə” funksiyasını yerinə yetirir. Hüquqi diskursun bir

sıra universal modellərinin mövcudluğu onun daima dəyişikliklərə məruz qaldığını inkar etmir. Hüquqi diskursun modeli onun cəmiyyətdə hüquqi, linqvistik, koqnitiv və mühitlə bağlı elementlərinin tədqiqini gücləndirir. Araşdırmamızda avstraliyalı dilçi Maykl Xalideyin nəzəriyyəsinə müraciət etmişik. Belə ki, Xalideyə görə “hüquqi diskurs” termini özündə diskursun situativ tipini əks etdirmiş olur ki, bu da mahiyyət etibarı ilə diskursun invariant strukturu rolunu oynayan bir modeldir. Dilçi bu strukturun ölçü vahidi kimi 3 komponenti əsas götürür. Bunlar semantik sahə, məna və vasitə kimi komponentlərdir.

Semantik sahə-diskursun daxil olduğu sosial mahiyyətə malik olan hərəkət, hüquqi diskursdur. Bir qayda olaraq o, konkret mövzu ətrafında cəmlənmiş olur ki, bu da öz növbəsində diskursun komponentlərinin məntiqi və empirik aktivliyi sayəsində həyata keçmiş olur. Mövzunu tematik açar sözlərin, məntiqi predikatların köməyi ilə başa düşmək olar. Bunun üçün, zaman, məkan hüquqi subyektlərin münasibətləri kimi situativ şərait lazım olur. Konkret hərəkət verbal təlimatlar vasitəsilə ifadə oluna bilər. Məsələn, “Qalxın! Məhkəmə gəlir!” cümləsində olduğu kimi.

Məna-hər hansı bir situasiya ilə bağlı semiotik komponent olmaqla yanaşı həm də hüquqi diskursun tərkib elementi də ola bilər. Ünsiyyətin linqvistik səviyyəsinə isə kod və registr anlayışları da daxil edilir. Kod dilin sosial-şərti variantı kimi dərk olunur. Bu zaman hüquqi subyekt özünün cəmiyyətdə sosial mövqeyi kimi istifadə olunur. Kodun diskursda informativ məna və çalar baxımından oynadığı rolu məhduddur. Registr isə hüquqi subyektlərin sosial-ekpressiv təşkili kimi dərk olunur. Tonallıq, yəni siatuativ çalarlılıq isə situasiyadan və ünsiyyətin məqsədindən asılı olaraq dəyişir.

Vasitə-“situativ tipin” semiotik tərkib elementi olub diskursun tekst komponenti ilə müşayiət olunur. Bu, ünsiyyətin hansı yolla həyata keçməsinə təyin edən bir vasitədir. Yəni o, yazılı və ya şifahi formada həyata keçə bilər. Ünsiyyətin linqvistik səviyyəsi üçün mühüm rolu diskursun funksional xarakteristikası oynayır ki bu da ünsiyyətin situasiya və məqsədinə əsaslanmış olur.

Hüquqi diskursun nəzəri modelinin qurulmasında əsas bir neçə amili nəzərdən keçirmək lazımdır ki bunlar da aşağıdakılardır:

1) Hüquqi diskursun subyekti, yəni hüquqi təfəkkürün daşıyıcısı olan insan.

2) Nitq-dil ünsiyyəti, hüquqi informasiya kanallarını vasitəsi ilə gerçəkləşən və konkret məqsədə nail olmaq prinsipi daşıyan fəaliyyət.

3) Növbəti qrupa hüquqi diskursun predmeti, yəni nitq ünsiyyətinin məzmununu özündə cəmləşdirən və məhkəmə mətinlərində öz əksini tapan hüquqi məlumat, onun hüquqi dillə, yəni hüquqi terminalogiya vasitəsilə ötürülməsi aiddir. Məhkəmə nitqi isə rəsmi və məhdud peşəyönlümlü olub yalnız məhkəmə prosesi zamanı müzakirələrdə iştirak etmək hüququ olan iştirakçıların söylədikləri nitqdır. Bu nitqin əsas aparıcıları, yəni tərkib elementləri dövlət ittihamçısı, vəkillər, iddiaçı və ya onun təmsilçiləridir.

4) Nəhayət sonuncu amil, sosial-mədəni, ideoloji, informativ və kontekstual, yəni situativ reallığı əks etdirən mühitin olmasıdır.

Bütün bu söylənilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, hüquqi diskursun modeli özündə insan, fəaliyyət, informasiya və mühit kimi anlayışları cəm etmiş olur. Beləliklə də hüquqi subyektlər dedikdə konkret fərdlər və ya təşkilatlar nəzərdə tutulur ki, onlar da öz növbələrində hüquqi normalar çərçivəsində hüquqi münasibətlərin iştirakçılarına çevrilə bilərlər.

İbrahimova D.
(Azərbaycan)

Frazeoloji variasiya və frazeoloji variantlar

Dildə oxşar semantikanı təzahür etdirmək üçün frazeoloji birləşmənin leksik, leksik-qrammatik, qrammatik baxımdan dəyişikliyə məruz qalmasına frazeoloji variasiya, bunun əsasında formalaşan bu cür sabit birləşmələrə isə frazeoloji variantlar deyilir. Frazeoloji variantlar kəmiyyət və keyfiyyət mənasına, həmçinin də üslubi və sintaktik funksiyasına görə eyniyyət təşkil edir. Frazeoloji variantların tipləri frazeologiyada əsas rol oynayır. Hər bir dildə frazeoloji variantların tipləri bir sıra hallarda fərqli ola bilər. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində mövqe variant, qrafik variant, kvantativ variant və kombinə edilmiş variant frazeoloji tədqiqatlarda göstərilir. Amma ingilis və rus dillərinə aid olan frazeologiya dair araşdırmalarda bu tiplərin də şərhə verilir.

İngilis və rus dillərinin materialları əsasında adverbial frazeoloji vahidlər sferasında yeddi variant (leksik, morfoloji, fonetik, pozision (mövqe), qrafik, kombinə edilmiş variantlar) fərqləndirir. Azərbaycan dilçiliyində isə üslubi, leksik, qrammatik variantlardan bəhs edilir.

Frazeoloji variantların müəyyənləşdirilməsində bir sıra cəhətlərin nəzərə alınması vacib məsələlərdəndir. Bu, o baxımdan əhəmiyyətlidir ki, frazeoloji sinonimlə frazeoloji variantların sərhədləri dəqiqləşdirilsin. Nəzərə alınacaq cəhətlər bunlardır: bunlar bir sıra frazeoloji vahidin leksik, leksik-qrammatik cəhətdən deformasiyası ilə təşəkkül tapmışdır; frazeoloji variantlar üçün ortaq komponentin və ya komponentlərin olması zəruridir; frazeoloji variantlar eyni mənaya malik olmalıdır; dilin bütün üslublarında bir-birini əvəz edə bilməlidir; bu əvəzlənmə mətnin məzmununa heç bir xələl gətirməməlidir.

Frazeologiyaya, adətən, dildə mənə baxımından hissələrə ayrılmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözləri, məsəllər, söz sənətkarlarının «qanadlı sözlər» biçiminə düşmüş ifadələr və buna bənzərləri daxil edilir. Bunlar semantik tamlıq təşkil edən məcazi mənalı söz birləşmələridir.

Bizcə, dil sistemində milli dərkətmə, şüur və düşüncənin ümumi inkişafına bilavasitə bağlı olan kommunikativ səciyyəli simmetrik-asimmetrik xarakteri bir hadisə – frazeologizmləşmə, deyimləşmə prosesi gedir. Bu, mütəmadi prosesdir. Başqa sözlə, həmin dil hadisəsi leksik vahidlərlə, söz birləşmələri və deyimləşmiş konstruksiyalarla məcazi olaraq reallaşan ikinci bir dil vasitəsi ilə qavrama və nominativ xarakterlidir. Buna görə də frazeologiyanı əhatə edən bütün problemlərin, o cümlədən variantlıq məsələsinin müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında lazımi konseptual-lingvistik təhlili qarşıda bir mühüm vəzifə kimi durur.

Frazeoloji vahidlər ingilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində formalaşmış, bu dildə mürəkkəb frazeoloji bir sistem yaranmışdır. Nitq prosesində digər leksik vasitələr kimi, frazeoloji vasitələrlə də bu və ya başqa bir fikri aydın biçimdə digərlərinə çatdırmaq mümkündür. Həmin dilin frazeoloji vahidlərinin min illik tarixi vardır. Bu dil vahidləri müxtəlif və gərgin sosial situasiyada yaranmış, danışığda, şifahi və yazılı ədəbiyyatda öz şəbəkəsini genişləndirmişdir.

Dil sistemində elə frazeoloji vahidlər də mövcuddur ki, belələrinin leksik tərkibində və komponentlərində baş vermiş dəyişmələr semantikaya təsir göstərə bilmir, mənalar arasında diferensiasiya görünür. Beləliklə, semantikasi dəyişikliyə məruz qalmayan, tərkib hissələrində leksik, leksik-qrammatik, eləcə də qrammatik dəyişiklik özünü göstərən birləşmələr frazeoloji variantlar sayılır. Frazeoloji variantlar-kəmiyyət və keyfiyyət mənalının eyniliyi, sintaktik cəhətdən şərtləşdirilmiş (digər leksik elementlərin uyğunluğu), həmçinin də üslubi və sintaktik funksiyasına

görə ümumi leksik invariant, leksik tərkibi söz formaları və söz sırası fərqlənən dil vahidləridir. Frazeoloji variantlar adı altında aşağıdakılar nəzərdə tutulur: frazeoloji vahidin forma və strukturu dəyişir. Ümumi struktur ölçü qarşılaşdırılan frazeologizmlərdə fərqli görünür. Ümumi assosiativ məzmun, aydın və canlı daxili obrazlar qorunub saxlanılır. Əgər daxili obrazlılıq pozulsa, o zaman ümumi assosiativ məzmun nitq axınında frazeoloji sinonimə çevrilir. Eynilik konkret distributiv şəraitdə özünü göstərir, kəmiyyət və keyfiyyət mənalı bəzi hallarda bir-birindən fərqlənir, üslubi və sintaktik funksiya daşıyır, emosional-ekspressiv rənglərə boyanır. Frazeoloji variantlar təsadüfi deyil ki, leksik invariantlardır. Leksik invariantlar variantyaradıcı dərəcəyə malikdir. Belə frazeoloji vahidlərin komponentləri transpozisiya hadisəsinə məruz qalır.

Frazeoloji vahidlərində kəmiyyət mənasının eyniliyi frazeoloji variantların əsas kriteriyalarıdır: 1) semantik eynilik, 2) sintaktik funksiyanın və kateqorial mənanın eyniyyəti; 3) leksik tərkibdə fərqli leksik invariantlar; 4) obrazın ümumiliyi (frazeoloji vahidlərin obrazlılığı üçün), 5) məna həmrəyliyi (çoxmənalı frazeoloji vahidlər üçün).

İngilis və rus dillərinin adverbial frazeoloji vahidlərinin variantlığı məsələsi frazeoloji vahidlərin struktur-semantik cəhətdən səciyyələndirilir. Adverbial frazeoloji vahidlər sferasında variantlılıq: leksik variantlar, morfoloji variantlar, fonetik variantlar, pozision (məvqe) variantları, qrafik variantlar, kvantativ variantlar, kombinə olunmuş variantlara ayrılır.

İmanova N.
(ADU)

Yeni media diskursunun linqvistik xüsusiyyətləri

Yeni media diskursu mətn əsaslıdır, belə ki, ismarışlar kompüter klaviaturasında yazılır və ekranda ismarışı alan tərəfindən oxunur. Flanaqan onlayn mətnlərin üç əsas qrupunu fərqləndirir: “istinad mətnlər”, “kommunikativ mətnlər” və “interaktiv mətnlər”. İstifadəçinin artıq mövcud olan materiallara baxmaq üçün istifadə etdiyi birstiqamətli kommunikasiya növü olan elektron səhifələr istinad məqsədi daşıyır. Elektron poçt ismarışları ayrı-ayrı şəxslərə və ya qrupa kommunikativ məqsədlə göndərilir və cavab gözlənilir. Onlayn söhbət səhifələrində isə kommunikasiya cari anda baş verir və iki və ya daha çox şəxs arasında həm yazı-

lı, həm də səsli diskurs formasında reallaşır. Virtual kommunikasiyanın iki növü - sinxron və asinxron müəyyən olunub. Sinxron kommunikasiya normal telefon və ya üzbəüz söhbətlərdə olduğu kimi eyni vaxtda baş verir, asinxron kommunikasiyada isə bunun tam əksi müşahidə olunur. Belə ki, bu iki kommunikasiya tipi arasında ən əsas fərq temporallıqdır. Asinxron kommunikasiyaya elektron poçtu misal göstərmək olar.

Elektron mətnlər ənənəvi kağız üzərindəki ardıcıl mətnlərdən fərqlidir. Məsələn, Neqropont hipermətnləri oxucunun istəyindən asılı olaraq, genişlənilib kiçilə bilən “elastik” ismarışlar kolleksiyası hesab edir. Elektron səhifələr mütləq əvvəldən axıra kimi deyil, istənilən sıralama ilə oxuna bilər. Təbii ki, bu da tərcüməçidən bir tərəfdən daxili məntiqi əlaqəni nəzərə almağı, digər tərəfdən isə mətnin istənilən hissəsinin oxunduğu zaman anlaşılıqlı olmasını tələb edir.

Qeyri-müəyyən auditoriyası olan elektron səhifələrdən fərqli olaraq, elektron poçt diskursu adətən müəyyən qəbuledicilərə yönəlir. Bu tip ismarışlar şifahi kommunikasiyanın bir çox özəllikləri ilə (məsələn, cümlə fraqmentləri, hərf səhvləri, durğu işarələrinin səhv istifadəsi və onlayn jarqonlar) oxşarlıq təşkil edir. Qeyri-verbal diskurs növləri olan elektron poçt və söhbət səhifələrində üz ifadəsini, jest və yaxud səsin tonunu kompensasiya edən “emotikonlar” adlanan kodlardan istifadə olunur. Bu simvolların tərcümədə implikasiyası göndərilən ismarışın kontekst daxilində anlaşılmasına xidmət edir və daha çox müəyyən mədəniyyətlərə xas olurlar. Məsələn, Yaponiya mədəniyyətinə xas olan və Yapon kommunikasiyasında istifadə olunan emotikonlar buna misal ola bilər. Yaponlar ismarış göndərən zaman alıcının inciməsini ehtimal etdikləri situasiyalarda “soyuq tər” (“cold sweat”) “(^ ^ ;)” emotikonundan istifadə edirlər. Yapon virtual diskursuna xas olan “(^ · ^)” emotikonu təbəssüm bildirir və yalnız qadınlar tərəfindən istifadə olunur, çünki qadın gülərkən dişləri görünməməlidir. “(^ _ ^)” duyğu işarəsi isə “banzai” adlanır və gülərək əlləri yuxarıya doğru tutub qarşıdakı şəxsə hörmət ifadə edir.

Yeni media diskurs növü olan interaktiv onlayn söhbət səhifələri, məsələn, Facebook, LinkedİN, GooglePlus, Whatsapp və Twitter kimi sosial şəbəkələr şifahi diskursun bir çox özəlliklərinə malikdir. Belə ki, müxtəlif qeyri-normativ cümlə strukturlarından istifadə olunur. ‘Friending’, ‘liking’, ‘connecting’ və ‘following’ kimi yeni terminlər dilimizə daxil olmuşdur. Bu terminlər dilimizə kalka yolu ilə də daxil oluna bilər, yəni müvafiq tərcümə ilə əvəz oluna bilərlər. Lakin reallıqda bu heç də belə olmur. Son zamanlar tez-tez işlədilən “layk etmək” (to

like), “koment”, “status” sözləri kimi dilimizdə bir çox yeni virtual mənşəli sözlər meydana gəlir.

Elektron kommunikasiyanın qrammatikası daha çox mübtəda vəzifəsində işlənən əvəzlilik və ya sözlünün silinməsi kimi qeyri-standart, zəif cümlə konstruksiyaları və ellipsis ilə xarakterizə olunur. Məsələn, *Never tried speaking to them to be honest and not about to start*. Göstərdiyimiz nümunədə, heç bir qrammatiklikdən söz gedə bilməz. Sözlünü ilə müqayisədə, mübtədanın silinməsi daha geniş istifadə olunur. Qısaltmalar (contractions) adətən fonetik səslənmələrlə əlaqədirlər: ‘*dunno*’ (*don’t know*) ‘*prolly*’ (*probably*), və ya ‘*snot really me, yknow?*’ (*It has not really me, you know*). Qrammatik səhvlərlə yanaşı, hərf səhvləri də virtual kommunikasiyada tez-tez müşahidə etdiyimiz hallardır. D. Kristal belə hərf səhvlərinin implisit norma kimi artıq qəbul olduğunu qeyd edir. Hərfin və ya rəqəmin bütöv sözü əvəzlənməsi kimi qeyri-standart omofonlar üslubi təsirə malikdir. Məsələn ‘*CULSER*’ = ‘*See you later*’, ‘*R U there?*’ = ‘*Are you there?*’, ‘*NEI*’ = ‘*anyone*’. Abreviaturalar da sinxron media diskurs növlərində təsadüf olunur: IMHO (in my humble opinion), TTYL (talk to you later).

Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, yeni media diskursu dilçilikdə yeni tədqiqat sahələrindən biridir və hal-hazırda dünya dilçiliyində bu haqda bir çox nəzəri və təcrübi araşdırmalar aparılır. Yeni media diskursu müxtəlif linqvistik vasitələrlə, belə ki, deyişmələr, müxtəlif emosiya işarələri və ya şifahi nitqdə adət etdiyimiz leksik səhvlər və ya qeyri-standart qrammatik ifadələrlə xarakterizə olunur. Lakin bu səhvlər bəzən mənaya üslubi çalar vermək üçün şəxs tərəfindən bilərək istifadə olunduğu halda, çox zaman isə tərəflər arasında anlaşılmazlığa səbəb olur. Odur ki, virtual diskurs şifahi nitqlə ortaq xüsusiyyətlərə malik olsa da, yuxarıda qeyd etdiyimiz özünəməxsus normalara malikdir.

**İsmaylova S.
(Azərbaycan)**

Müxtəlif sistemli dillərdə feili sifət tərkiblərinin təhlili

Müasir ingilis dilində feili sifətlər tərkib yaradır. Azərbaycan dilinə obyekt halında olan feili sifət tərkibi və obyekt halında məsdər tərkibi kimi tərcümə olunur, məsələn: “Mən onu qaçan gördüm. Mən onun qaçdığını

gördüm.” Ancaq feli sifət tərkibi ilə məsdər tərkibi arasında mənə fərqi olur, feli sifət hərəkətin tamamlanma prosesində uzunsürən hərəkətin mahiyyətini bildirir, məsdər isə çox zaman bitmiş (tamamlanmış) hərəkəti bildirir. Buna görə də feli sifətlə tərkib felin bitməmiş tərzli budaq cümləsi kimi, məsdərlə tərkib isə felin bitmiş tərzli budaq cümləsi kimi tərcümə edilir, məsələn: I heard *him come up* the stairs a few minutes ago. – Mən bir neçə dəqiqə əvvəl onun pilləkənlərə yaxınlaşdığını eşitdim. I heard *him coming up* the stairs slowly, as if he was carrying something heavy. – Mən onu sanki ağır yük daşıyırımı kimi yavaş-yavaş pilləkənlərə yaxınlaşdığını eşitdim.

Bəzən də məsdərlə feli sifət tərkibi mənaca, demək olar ki, fərqlənir. Bu, fel uzun sürən hərəkəti bildirdikdə baş verir. Məsələn: I saw *them walk* along the bank of the river. – Mən onları çayın sahilində gəzən gördüm. I saw *them walking* along the bank of the river. – Mən onları çayın sahilində gəzən gördüm.

İndiki zaman feli sifətinin obyekt halı tərkibində həmçinin məchul növlü indiki zaman feli sifəti də işlədilir, məsələn: The captain watched *the goods being discharged*. He saw *the engines being carefully packed* in cases.

Obyekt halında olan keçmiş zaman feli sifət tərkibi bütün hallarda ismi birləşmə və ya keçmiş zaman feli sifətində obyekt halında olan əvəzliliklə işlənir. Bu birləşmə cümlənin bir üzvü, ancaq mürəkkəb tamamlıq rolunu oynayır. Bu tərkiblər işlədilir:

1. Hissiyat, duyğu bildirən fellərdən sonra “to see, to watch, to hear” və s., məsələn: I heard *his name mentioned* several times during the conversation. – Danışığda onun adının bir neçə dəfə xatırlandığını eşitdim.

2. Arzu, istək bildirən fellərdən sonra. Bu zaman keçmiş zamanda feli sifətlə obyekt halı tərkibi ilə yanaşı, məchul növdə məsdərlə obyekt halı işlədilir, məsələn: He wants *the work done* immediately. He wants *the work to be done* immediately.

3. “To have” felindən sonra. “To have” feli keçmiş zaman feli sifəti obyekt halı tərkibi ilə göstərir ki, hərəkəti mübtədə özü deyil, kimsə başqa biri icra edir, məsələn: I had *my hair cut* yesterday. I shall have *the letters posted* immediately.

İngilis dilində zərflik vəzifəsində feli sifət tərkibinin iki tipi var.

1. Cümlənin mübtədasına aid olan hərəkəti ifadə edən feli sifət tərkibi. Belə tərkib Azərbaycan dilinin feli bağlama tərkibinə uyğun gəlir,

məsələn: Having lost the key he could not enter the house. – Açarı itirdiyindən o evə daxil ola bilmədi.

2. Özünün ümumi halda ismi ifadə edən, xüsusi mübtədası olan feli sifət tərkibi, məsələn: The students know English well, the examination did not last long. – Tələbələr ingilis dilini yaxşı bildiyindən, imtahan uzun çəkmədi. Bu tipli feli sifət tərkibi sərbəst feli sifət tərkibi adlanır, belə ki, xüsusi isimli mübtədalar cümlənin mübtədасыndan asılı deyil. Belə tərkib Azərbaycan dilinin feli bağlama tərkibinə uyğun gəlir.

Sərbəst feli sifət tərkibinin mənasını kontekst müəyyən edir. Bununla bərabər belə tərkiblər aşağıdakı mənaları ifadə edir: budaq cümlənin zamanına uyğun zamanı, məsələn: The sun having risen (= after the sun had risen), they continued their way. – Günəş qalxanda onlar yollarına davam etdilər.

Səbəb budaq cümləsinə uyğun səbəbi, məsələn: The professor being ill (= as the professor was ill) the lecture was put off. – Professor xəstə olduğundan mühazirə keçirilmədi.

Sərbəst feli sifət tərkibi “there is” tərkibli budaq cümləyə və “it” formal mübtədalı cümlələrə uyğun gəlir. Bu feli sifət tərkibində feli sifətdən əvvəl uyğun olaraq “there” və ya “it” olur. Məsələn: There being a severe storm at sea (= as there was a severe storm at sea), the steamer could not leave the port. – Dənizdə güclü fırtına olduğundan gəmi limanı tərk edə bilmədi. It being Sunday (= as it was Sunday) the library was closed. – Bazar günü olduğundan kitabxana bağlı idi.

Sərbəst feli sifət tərkibləri elmi-texniki və siyasi-iqtisadi ədəbiyyatda çox yayılmışdır. Onlara bədii ədəbiyyatda daha az rast gəlinir və danışiq dilində demək olar ki, heç işlədilmir. Müasir ingilis dilində aşağıdakı feli sifət tərkibləri işlədilir: 1) Tamamlıq-feli sifət tərkibi (The Objective Participial Construction); 2) Mübtədə-feli sifət tərkibi (The Subjective Participial Construction); 3) Müstəqil Nominativ Feli Sifət tərkibi (The Nominative Absolute Participial Construction); 4) Müstəqil Feli Sifət tərkibi (The Absolute Participial Construction) və onların müxtəlif funksiyaları var.

Söz birləşmələri arasında əlaqələr

Söz birləşmələri leksik vahid olduqlarına görə, onlardan ardıcılıqla işlədilən və bir-birlərini izləyən sözlərin sabitliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sabitlik semantik baxımdan da özünü büruzə verir. Belə sabitlik formasını aşağıdakı kimi dərəcələrə bölmək mümkündür.

1. Birinci mərhələ, sabitliyin ən zəif dərəcəsi, öz **/Haare waschen/-saç yumaq/** kimi birləşmələrdə özünü göstərir. Bu birləşmə ilk baxışdan sərbəst söz birləşməsi kimi görünür və heç cür formal və yaxud semantik xüsusiyyətə malik olmur. Bu söz birləşməsinin sabitliyi ondan ibarətdir ki, həmişə **/waschen/** feili **/Haare/** sözü ilə bağlı olur, hərçənd ki, **/Haare reinigen, säubern/** kimi formaların da işlədilməsi ehtimalı mümkündür. Bu sabitlik ona görə zəif sabitlik adlandırılır ki, burada feilin dəyişdirilməsi düşünülməz, fikrə gəlməz olur. Bu, yəqin ki, qeyri-adi görünür, ancaq buna baxmayaraq onu başa düşülən hesab etmək olar.

2. Sabitliyin ikinci bir forması isə bir az qüvvətli (stärkere Form) mərhələdir ki, burada söz birləşmələri həm sərbəst, həm də bağlılıq bildirən, əlaqələndirilmiş mənaya malik olurlar. Məsələn: **/blutiger Anfänger/ (sehr unerfahrener Anfänger) (– təcrübəsiz başçı, işə başlayan adam)**. Burada **/Anfänger/** ismi özünə məxsus mənəni ifadə edir və buna görə də öz mənasında sərbəstdir və **/blutig/** sifəti isə söz birləşməsinə daxil olduqdan sonra yeni əlaqəli, bağlı mənaya, **/sehr unerfahren/** (çox təcrübəsiz) mənasına yiyələnir. **/Blutig/** sözünün yeni mənəsi həmçinin **/Laie/ (qeyri – peşəkar)** sözü ilə də əvəz oluna, reallaşa bilər. Burada sabitlik bir sinonimlə mümkün olur.

3. Sabitliyin ən qüvvətli, möhkəm forması, üçüncü elə bir formadır ki, belə birləşmələrdə sözlər bir-birləri ilə bağlı mənalara malik olurlar. Məsələn: **/dicke Luft/ = /gespannte Atmosphäre/ (gərgin atmosfera, mühit)** birləşməsində olduğu kimi, burada ümumi mənəni dəyişdirmədən hər iki tərəfin digər bir sinonim vasitəsilə dəyişdirilməsi mümkün deyil. ***/Fette Luft,*/ /dicke Luft/** kimi birləşmələrin işlədilməsi məqbul sayılır.

Birinci dərəcə	İkinci dərəcə	Üçüncü dərəcə
sərbəst sərbəst	bağlı, sərbəst	bağlı bağlı
/Haare waschen/	/blutiger Anfänger/	/dicke Luft/

Söz birləşmələrinin sabitliyi onların işləklikliyinə əsaslanır. Bir söz birləşməsinin leksik vahidə çevrilməsi üçün o, imkan qədər daha çox danışanlar tərəfindən şəraitə, vəziyyətə aid olaraq tətbiq olunmalıdır. Belə söz birləşmələri artıq bir söz kimi işləklikliyə malik olurlar. O dərəcədə ki, bir çox variantlar onunla seçimdə olmasınlar.

Belə seçim prosesi komplekslik təşkil etməlidir. Bu cür seçim prosesinin necə kompleks keçməsi ilə əlaqədar olaraq adlandırılma, göstərilmə ağırlığı, çətinliyi XXI əsrin birinci onilliyinə daha çox təsadüf edir. Son dövrlərə qədər bu məsələyə vahid yanaşma problem olaraq qalmaqdadır. Buna görə də bu problemlə əlaqədar olaraq bir sıra təkliflər mövcuddur.

Söz bağlılığının leksik sabitliyi paradigmatik məna əlaqələri ilə nisbətə, vertikal müstəvidə birləşmə nisbətində olur. Bu zaman sinonimlik əlaqələri, söz bağlılığının oxşarlığı və eyniliyi ilə müəyyənləşir. Sin-onimlik təşkil edən frazeologizmlərin leksikləşmiş söz birləşmələri çoxluq təşkil edir, xüsusilə də insan münasibətləri, əlaqəsi olan sahələrdə. Məsələn: insan münasibəti bildiren frazeologizmlərdə - **/prahlen / feili /** (öyünmək, özünü tərifləmək) sözü ilə bağlı işlənir. Məsələn:

“1. Den Mund/ das Maul voll mehen/ (öyünmək), /den Rachen weit aufreißen/

2. /Sich mit fremden Federn schmücken/ (başqa bir cildə girmək).
3. /Schwalben schießen/ (qaranquş ovlamaq).
4. /Große Bogen spucken/ (özünü çox tox tutmaq), /Er spuckt große Bogen spucken// (onun ağızına çullu dovşan yerləşmir).
5. /Sich dicke tun/ (lovğalanmaq, təkəbbürlənmək)
/dicke Töne reden/ (lovğalanmaq)

Məna sahəsinin sinonimik frazeologizmlərini nəzərdən keçirdikdə onların çox vaxt ayrıca struktura malik olmaları nəzərə çarpır. Məs.: uzun və yaxud qısa sözlər. Bu fərqliliyin semantikaya heç bir təsiri olmur. O, daha çox stil-istik problemdir. Məs.: danışmaq dilinə məxsus olan **/auf die Kacke hauen/** və ya /geh-oben/ birləşmələri. Semantikada fərqliliyə gəldikdə isə onlar müəyyən spesifikləşməyə əsaslanırlar. **/sich mit fremden Federn schmücken/** birləşməsində olduğu kimi. Digər bir variant, **/mit fremdem Gut prahlen/ (yad mülklə lovğalanmaq).** **/Mit fremdem Gut/** - dak məna komponentləri **/prahlen/** feilini dəqiqləşdirir.

Sinonimlərin miqdarı güclü ədəbi frazalarda özünü göstərir. Bunlar əsasən variantlar olurlar, bu uzun bir dövrü əhatə edən vaxt kəsiyində qorunub saxlanılırlar və leksikona daxil olurlar. İşlədilmə, tətbiq edilmə

baxımından sinonimlik üçün fərqli obrazlılıq o qədər də vacib deyil. Fərqli obrazlılığın arxasında bir perspektiv dəyişməsi dayanır.

Kərimova K.
(ADU)

Passivdə agens məsələsi və onun üslubi xüsusiyyətləri

Məlum və məhcül növ oppozisiyasında diqqət çəkən məqamlardan biri də aktantların paylaşılmasıdır .

Feliln cümlədəki yaratdığı düyün, sanki cümlə üzvlərinin kiçik bir teatr pyesindəki rol paylaşımına bənzəyir. Bu zaman fel həmin aktyorları - aktantları ətrafına toplayır və onların birləşdirici mərkəzinə çevrilir.

Fransız dilində məchulun işlədilmə tezliyinə görə daha çox rastlanılan yeri inzibati diskurs (discours administratif), elmi diskurs (discours scientifique), jurnalistik diskurs (discours journalistique) və s. diskurslardır.

Üslubi işlənmələrlə yanaşı, fransız dilində passivin ifadə vasitələrində də müxtəlifliklər mövcuddur.

- 1) “être” köməkçi feli + əsas felin participe passé-si;
- 2) “faire”, “laisser” + “infinitif” konstruksiyaları;
- 3) passiv məna ifadə edən pronominal fellər;
- 4) “-able” – “-ible” suffikslərinin vasitəsilə məchulluğun ifadəsi və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz diskurs tiplərində istifadə olunan forma isə “impersonnel” passif adlanır. Burada “şəxssiz” “-il” referentinin işlədilməsi hərəkətin cavabdehinin uzaqlaşdırılmasına və məlumdan məchula keçidi asanlaşdırmağa şərait yaradır. “Boş” (“vide”) morfem hesab edilən “il” passiv növdə olan felin qrammatik mübtədasıdır.

Jurnalistik diskursa aid bir misala nəzər salaq:

Il a été parlé des difficultés de vie.

Təqdim olunan cümlə informasiya tutumuna görə natamam göründüyündən ona *où? quand?* və digər sualları verməklə jurnalistik əənəyə əsasən cümləni genişləndirsək,

Au conseil municipal du 22 février, il a été parlé des difficultés de vie dans nos banlieues.

- şəkildə yenidən formalaşdırılmış cümlədə dinləyici və oxucu konkret mübtədə, iş görünə bağlı sual vermək ehtiyacı hiss etmirlər. Bu

tip diskursda cavabdeh şəxs anlayışı ilə əlaqədar düşüncələr istənilən cür formaləşə bilər.

Ümumilikdə passiv növdə agens (agent), pasiyent (patient), victime (qurban) və prosesin aləti (instrument du procès) kimi terminlərdən istifadə olunur.

Agens hərəkətin cavabdehi, “patient” və “victime” isə hərəkətin icrasına məruz qalanlar və s. kimi dəyələndirilir.

Fransız dilində passivin işlənmə tezliyi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif fikirlər mövcuddur:

F.Dübuanın fikrincə şifahi və yazılı fransız dilində hər dörd məlumatdan biri məchuldur. T.Qredanus fransız danışıq dilində 1,6% məchulun olduğunu qeyd edir. C.Hajejin fikrincə məchulun işlənmə tezliyi 40% - ə çata bilər.

Passiv diatezin xüsusiyyəti agensi buraxmaga icazə verməkdir. Onun rolu agensin harada buraxılmasını icazə verməyi təqdim etməkdir. O məlum növün heç bir seçim buraxmadığı yerdə alternativlik yaradır. O agensin üzərindən sakitcə keçdikdə hərəkətin tezliyini təsdiq edir, onu ifadə etdikdə isə nəzərə çarpdırır və hərəkətin təzi tezliyinə çevrilir.

Məchul növün işlənməsi nə üçün lazımdır:

1. D.Bodonun fikrincə naməlum “agent” passivdəki fəvqəltəbii gücü, müşahidə edilə bilməyən və təyin olunmayan təbii qüvvəni simvolizə etmək imkanı verir. Məs. Allahın hökmü ilə olan. – Il y aura plus de paille que de grain, plus d’appelés que d’élus et ce malheur n’a pas été voulu par Dieu– Dəndən çox əlaqə otu olacaq, seçilmişlərdən çox çağırılmışlar olacaq. Yox! Bu bədbəxtliyi Tanrı istəmədi. Məlum növ kimi tərəcəmə olunub.

2. Mübtədanın rolunun daha da vacib olduğunu vurğulamaq üçün. Məs. Les enterrements seront organisés par la ville dans les conditions qu’on verra– Dəfnlər şəhər hökuməti tərəfindən həyata keçiriləcəkdir.

3. İcraçı tamamlıq olmadan işlənen məchul növdə, məhz, iş görünin deyil işin nəticəsinin daha vacibliyini vurğulamaq üçün. Məs. Cette grande tour a été construite en 1900. – Bu böyük qala 1900-cü ildə tikilmişdir.

4. Passivdə agensin qeyd olunmamış halda, arxa planda qalması, aktiv cümlədən çox, passivdə nəzərə çarpır. Məs. Celui-là se dit le petit prince, tandis qu’il poursuivait plus loin son voyage, celui-là serait méprisé par tous les autres, par le roi, par le buveur, par le businessman (“Le Petit Prince” Antoine de Saint-Exupéry) – Balaca Şəhzadə yoluna

davam edə-edə öz-özünə dedi: hamımızın-kralın da, şöhrətpərəstin də, ayyaşın da, işbazın da, nifrət edə biləcəyi adam bax, budur (“Balaca Şahzadə” Cəfər Bağır).

Nəticə: 1. Passivin işlədilməsindəki məqsədlər: a) məlum növdə verilən hər hansı bir fikir üslub xatirinə passiv növdə ola bilər; b) kommunikativ üzvlənməyə görə; c) aktual üzvlənməyə görə; d) təsvir və ya işin nəticəsinin xüsusi vurğuya alınması və s. səbəblərdən passiv növ işlənə bilər.

Qafarova S.
(Azərbaycan)

Siyasi diskursda kontekstin rolu

Frazeoloji vahidlər dilin yaradıcısı və daşıyıcısı olan xalq tərəfindən yaradılır, lüğət tərkibinə, yeni frazeoloji vahidlərin formalaşması üçün mənbə rolunu oynadıqda hətta dilin əsas lüğət fonduna daxil olur. Tərcümə olunmayan, yalnız yenidən mənalandırılaraq qavranılan frazeoloji birləşmələrin köməyiylə dilin estetik aspekti qüvvətləndirilir. “İdiomların köməyiylə, güllərin müxtəlif rəng çalarları ilə olduğu kimi, dilin informasiya cəhəti dünyamızın hissi-intuitiv təsviriylə dolğunluq qazanır”. N.İ. Tolstoyun dəqiq ifadəsinə görə, bu və ya digər frazeologizmlərin etimoloji tərəfinin öyrənilməsi mənimşənildir xalqların mədəniyyətini və məişətini başa düşməyə kömək edir.

Dillər yalnız qrammatik quruluşuna görə deyil, eyni zamanda semantik quruluşuna görə də fərqlənir. Semantik quruluş dedikdə sözlər, sərbəst və sabit söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, hər bir dilin semantik aspektlərinin öz inkişaf yolu vardır. Dilin semantik quruluşu tərcümə ilə sıx bağlıdır. Danılmaz faktdır ki, heç də mənbə dildəki bütün sözlərin qarşılığını tərcümə edilən dildə tapmaq asan olmur. Bəzən hər iki dildə eyni məna verdiyi düşünülməli söz mətn, yaxud diskurs daxilində fərqli məna verə bilər. Məsələn idiomların üzərində dayanmaq. Belə ki, bir çox idiomların tərcüməsini və ya mənasını onları təşkil edən sözlərdən aydın müəyyən etmək olmaz.

2000-2008 –ci illərdə ABŞ prezidenti olmuş C.U. Buşun (*ing. George Walker Bush*; Amerika Birləşmiş Ştatlarının 43-cü prezidenti) terror hadisəsindən sonra amerika xalqına etdiyi müraciətdən bir parçanı nəzərdən keçirdək:

.... Today, our fellow citizens, our way of life, our very freedom *came under attack* in a series of deliberate and deadly terrorist acts. The victims were in airplanes, or in their offices; secretaries, businessmen and women, military and federal workers; moms and dads, friends and neighbors. Thousands of lives were suddenly *ended by evil*, despicable acts of terror.

The pictures of airplanes flying into buildings, fires burning, huge structures collapsing, *have filled us with disbelief*, terrible sadness, and a quiet, unyielding anger. These acts of mass murder were intended *to frighten our nation into chaos and retreat*. But they have failed; our country is strong.

A great people has been moved to defend a great nation. Terrorist attacks can *shake the foundations* of our biggest buildings, but they cannot *touch the foundation* of America. These acts *shattered steel*, but they cannot *dent the steel* of American resolve.

America was targeted for attack because we're the brightest beacon for freedom and opportunity in the world. And no one will *keep that light from shining*.

Today, our nation *saw evil*, the very worst of human nature.

To come under attack – hücuma məruz qalmaq

End by evil – faciə ilə nəticələnmək

To fill smb.with disbelief – inamsızlıqyaratmaq; kiminsə inamını doğrultmamaq

To frighten smb.into chaos and retreat -kimisə qorxutmaq və geri çəkilməyə məcbur etmək

To shake the foundations of smth.-nəyinsə təməli silkələmək

To touch the foundation of smth. – Nəyinsə təməlinə toxunmaq

To shatter the steel – poladı tərpətmək, silkələmək

To dent the steel of smth.-poladı əzək, sökmək

To keep the light from shining – işığın qarşısını kəsmək; işığı parıldamağa qoymamaq

To see the evil – faciənin şahidi olmaq, dəhşəti görmək; məc. iblisi görmək

İstənilən konteksti qurub bu idiomları işlədə bilərik.

Məsələn, Terrorist attacks can *shake the foundations* of our biggest buildings, but they cannot *touch the foundation* of America. – Terror hücumları bizim ən böyük binaların təməlini silkələyə bilər, amma onlar Amerikanın təməlinə toxuna bilməzlər. Prezidentin çıxışındakı bu ifadə

yerində işlədilmiş və o qədər qüvvətli əks olunur, obrazlılıq yaradır, danışanın niyyətini elə aydın əks etdirir ki, daha başqa əlavəyə, yaxud izaha ehtiyac duyulmur. Digər bir situasiya: They cannot touch the foundation of Amerika – Onlar Amerikanın təməlinə toxuna bilməzlər. və s. kimi tək və istənilən fərqdən nitqində hansısa bir səbəbdən işlədilən bu ifadə lazım olan mənanı kontekst olmadan tam əks etdirə bilməz. Mənanı anlamaq üçün mütləq digər cümlələri, yaxud abzası, yaxud məti oxumaq lazım ola bilər. İstənilən kontekstdə əsas mənbə söz hesab edilir və həmin kontekstdə işlədilən sözün hansı mənada işlədilməsini bilmək üçün həmin kontekstin mənasını tam anlamaq lazımdır.

**Qasımova G.
(Azərbaycan)**

Cümlənin aktual üzvlənməsində intonasiyanın rolu

Cümlənin aktual üzvlənməsində tema-rema münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsində prosodik vasitələrin rolu az deyildir. Buraya intonasiya, vurğu, fasilə daxildir.

Bütövlükdə qəbul olunub ki, intonasiya hər hansı bir cümlənin qurulmasında ümumi bir vasitə rolunu oynayır. İntonasiya cümlənin əsas işarələrindən biridir. İntonasiya sözə və ya sözlər qrupuna mənalılıq verir, sözləri ünsiyyətinin vahidinə - cümləyə çevirir, məlumatın mənalı mərkəzini – remanı ifadə edir, cümlənin kommunikativ növünü (nəqli, sual, əmr və onların növləri) müəyyən edir, nitq aktını cümlələrə bölür, cümləni isə sintaqm və nitq taktı üzrə bölür, eyni zamanda sözləri nitq aktı, sintaqm və cümlə şəklində birləşdirir.

M.Y. Bloxun da qeyd etdiyi kimi, dilin fonetik tərkibi düzgün şəkildə nəzərə alındığı təqdirdə intonasiyanı məhdud deyil, bütün növ dil kontekstlərində aktual üzvlənmənin ümumi və qəbul olunan vasitəsi kimi görmək olar.

M.Şubigerin fikrincə, intonasiya cümlə üzvlərini müəyyən kommunikativ funksiya ilə yükləyən ən səmərəli vasitə kimi çıxış edir. Buna cümlənin hansı hissəsində yerləşməsindən asılı olmayaraq ən çox fərqlənən cümlə üzvünü qalxan-düşən tonla işarə etməklə nail olmaq olar. Məsələn: "John told me about that. John told "me about that. John told me about "that.

İngilis dilində isə cümlənin aktual üzvlənməsinin ifadə olunmasında intonasiya (yəni, melodiya, vurğu, pauza və s.) bu funksiyanı icra edir. Mateziusun fikrincə, *What happened to Mary?* sualına cavab olaraq *Mary | didn't "come* cümləsində obyektiv T-R sıralanması mövcuddur. *Who else didn't come?* sualının cavabında isə "*Mary | didn't come* subyektiv R-T düzülüşü mövcuddur. Burada "Mary" sözü kontrastiv vurğu ilə deyilir.

Nümunələrdən də göründüyü kimi, T-R əvəzlənməsi kontrastiv vurğu vasitəsilə mümkündür ki, bu vurğu vasitəsilə hər hansı bir cümlə üzvü cümlənin əvvəlində işlənməsinə baxmayaraq rematik funksiya daşımış olur ("*Nobody came* cümləsi ilə müqayisə etdikdə).

Məlum olduğu üzrə, cümlənin aktual üzvlənməsi intonasiya vasitəsilə ifadə olunduğu üçün sabit söz sırası ciddi məhdudiyətlər ortaya qoyur. N.İ. Serkova və T.İ. Sneginyova bu halı belə izah edirlər: *Интересным было "второе действие* cümləsinin ingilis dilində ekvivalenti yoxdur. İngilis dilində *The "second act was interesting* cümləsində "second act" birləşməsinə görə "interesting" sözü vurğu ilə fərqləndirilir.

Eləcə də "Обратно вернуться он не мог" və yaxud "Счастлив не был никто" tipli cümlələrin ingilis dilinə tərcüməsi zamanı müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Belə halda başqa bir konstruksiyadan istifadə etməklə "Going back was impossible", "There was no one happy" kimi tərcümə edərək ingilis dilində söz sırasının yaratmış olduğu məhdudiyətləri kənarlaşdırmaq olar.

İngilis dilində söz sırası mütləq sabit olmadığı üçün danışıqda intonasiya və söz sırasının sıx birgəliyi vasitəsilə bu məhdudiyətlər aradan qaldırılır. Cümlənin hər hansı bir hissəsində sərbəst işlənə bilən üzvlər, məsələn situativ zərflilər (zaman, yer və s.) cümlənin əvvəlində gəldikdə intonasiya vasitəsilə vurğulanır. Məsələn: *Don't tell me your sick friend went to the tropics. In the "tropics he will never recover.*

Təkcə situativ zərflilər deyil, cümlənin digər üzvləri də söz sırası və intonasiya vasitəsilə vurğulana bilərlər. Məsələn: *"Money he had none. How he spent the "next few years, nobody knows.*

Söz sırası və intonasiyanın birgə fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən fərqli nəticələr ayrıca bir tədqiqat obyektini kimi araşdırılmalıdır.

XX əsrin ikinci yarısında fonosemantik araşdırmalar

XX əsrin ikinci yarısında kifayət qədər çox nəzəri və sınaq materiallarının olmasına baxmayaraq, bəzi tədqiqatçılar dilin səstəsviri əsasını qəbul etməmişlər.

Ç.Uolles ingilis dilinin fonosemlərinin siyahısını və onların izahlarını çap etdirmişdir. Onun verdiyi siyahıda iki samitdən ibarət birləşmələr və onların uyğun gəldikləri semantikalar verilmişdir. Məsələn, $[-wɪ]$ maili olmağı və ya burulmanı ifadə edir. Əyri, qeyri-düzgün, qəza, bütün istiqamətlərdə fırlanma mənaları da bu fonostemə aid edilir.

$[-br]$ «deşik, dəlik, qırılma, kəsilmə» mənalarını əhatə edir. Aparıcı fonosemantik leksem «breach» sözüdür. Bundan başqa «break, brook» sözləri də yaxın mənadadır.

$[-cl]$ «sədaqət, bağlılıq, qoruma, saxlama» reflekslərini ifadə edir. Bu birləşmə cərgəsində ingilis dilində cleave, clay, climb, close və s. sözlər vardır.

Ç.Uolles müxtəlif sözlərin mənalarını onların fonosemləri əsasında müəyyənləşdirməyin mümkünliyünü qeyd etmişdir. Məsələn, «sparkle» sözündə anlautda $[sp]$ birləşməsi durur. Bu anlautla başlanan «spit, splash, sprinkle» sözləri də mənə yaxınlığı ilə seçilir. «Sparkle» sözündə orta mövqedə $[ar]$ birləşməsi durur. Bu birləşmə kəskin bölünməni, parçalanmanı ifadə edir. Sonrakı $[k]$ qəfil dayanmanı, son $[l]$ yüksək tezlikli təkrarı ifadə edir.

Rus dilçiliyində fonosemantika sahəsində yazılmış fundamental tədqiqat işi S.V.Voroninə məxsusdur. Alim 250 dildə səstəqlidi ilə yaranmış onomatopik quruluşları araşdırmışdır. Gerçəkliyin əsas səslənmə tiplərini və onların korrelyatlarını dilin fonetik müstəvisində öyrənən S.V.Voronin səslərin differensial əlamətlərinə əsaslanmışdır. Müxtəlif dillərin fonoloji tərkibində variantivliyi nəzərə alaraq, S.V.Voronin ilk işlərində «fonomotip», sonrakı tədqiqatlarında «fonotip» terminlərindən istifadə etmişdir. Onun daxil etdiyi termin fonemlərə münasibətdə invariant vahidi ifadə edir. Fonotip müəyyən artikulyasiya və ya akustik əlamətlərə görə fonemə yaxınlığı ilə seçilir. Fonosemantika tarixində S.V.Voronin ilk dəfə olaraq tək-cə ayrı-ayrı fonemləri, yaxud differensial əlamətlərə deyil, sözlərin vokal və konsonantlara görə kök modellərinə

(məş.[cvç], [vcc], [ccv] və s.) də diqqət yetirmiş, onların ifadə etdikləri xarici səslənmə tiplərini aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Gerçəklik səslərinin differensial akustik parametrləri (instantlar, kontinuantlar, frekvantlar və onların müxtəlif növləri) və onların dilin fonetik imkanları ilə uyğunluğu S.V.Voroninin tədqiqat işində əhəmiyyətli yer tutmuşdur. S.V.Voronin səs təqlidi ilə səs simvolizmini səs təsviri adlanan eyni bir dil prosesinin tərkibi saymış və bu prosesi dilin yaranması ilə inkişafının əsasında qoymuşdur (primer genetik motivləşmə).

S.V.Voroninə görə səsəqlidi sözlərin müxtəlif tipləri vardır. İngilis dilində 9 səslənmə tipi və səslənmə birləşməsi bir yerdə 18 denotat tipini ifadə edir. Müxtəlif dillər üçün ifadə olunan denotat tiplərinin sayı dəyişir. Məsələn, başqırd dilində 15 (9+6), indoneziya dili üçün 13 (8+5) tip vardır.

İngilis dilində instantla **tap, bubble, guggle**, ton kontinuantlarına (ton zərbəsi) **hoot, too, cheap, bleep**, xalis küy kontinuantlarına **whistle, hiss, fuff, flash, swish**, ton-küy kontinuantlarına **buzz, sizz, hum, zoom**, frekventativlərə **croak, rap, jerk**, xalis frekventativlərə **jar, br-r-r, brr** və s. sözlər aiddir. Təbii ki, verilmiş nümunələr tiplərə aid bütün mümkün sözlər deyildir. Səsəqlidi sözlərin eksperimental tədqiqi bu tiplərə aid sözləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

XX əsrin ikinci yarısından sonra ayrı-ayrı dillərdə səsəqlidi sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsində bir çox işlər görülmüşdür. Bu dövrdə iki və daha artıq dildə səs təqlidi sözlərin müqayisəli linqvistik təhlili, həmçinin qohum dillərdə səsəqlidi sözlərin araşdırılması istiqamətində də monoqrafik tədqiqatlar yerinə yetirilmişdir.

Beləliklə, fonosemantik tədqiqatlarla bağlı aparılmış təhlil göstərir ki, bu sahənin meydana çıxmasında dilin yaranmasını öyrənmək xüsusi rol oynamışdır.

Quliyeva K.
(ADU)

Frazeoloji vahidlərin diskurs çərçivəsində təsnifi prinsipləri

Diskursa müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən – sosioloji, psixoloji, tarixi aspektlərdən baxmaq mümkündür.

Diskursun tədqiqinə XX əsrin əvvəllərindən Z.Hərris tərəfindən başlanılmışdır. Sonralar Avropada geniş miqyaslı tədqiqatlar vüsət aldıq-

dan sonra bu sahədə tədqiqatlar aparmağa başlayanlardan biri də A. Van Deyk olmuşdur.

Bir çox dilçilər bəzən diskursu fəaliyyətdə olan dil adlandırırlar.

Ümumilikdə, diskurs digər kommunikativ vasitələrin həyata keçirilməsi, onun funksiyası, növləri, hüdudları və əlamətləri müəyyən mənada sırf dil elementlərindən başqa fərqli cəhətlərin də aşkar edilib öyrənilməsilə səciyyəlidir.

Diskurs çərçivəsində tədqiq olunan dil elementlərdən biri də frazeoloji vahidlərdir.

İlk dəfə olaraq frazeologiyanın diskurs və üslubiyyatla birgə sintezinə A.Nasizione öz kitabında toxunmuşdur. Kitabda qeyd edilir ki, frazeoloji vahidlərin, eləcə də feili frazeoloji vahidlərin diskursda üslubi işlənməsi onu göstərir ki, frazeoloji vahidlər ilə üslubiyyat və diskurs arasında bağlar mövcuddur və müəllif, frazeoloji vahidlərin üslubi-diskursiv səviyyədə xüsusiyyətlərinə koqnitiv rəqursdan baxmağa cəhd etmişdir.

A.Nasizione həmçinin “idiom” və “frazeoloji vahid” terminlərinin aydın və anlaşılıqlı yazılmış təriflərini vermişdir. O, ikinciyə “stabil və bir-biri ilə əlaqəli olan (koheziv) və tam və ya qismən məcazi mənəli” sözlər birliyi kimi tərif verir. Buradan, onun idiomatik və qeyri-idiomatik sabit söz birləşmələrini fərqləndirən rus müəllifi A.Kuninin fikirlərinin tərəfdarı olması sezilir.

Keçmişdə frazeoloji vahidlər işləndikləri kontekstdən asılı olmayaraq qapalı vahidlər hesab edilmişlər. Analizdən belə məlum olur ki, mətn “fikir axınıdır” və yalnız frazeoloji vahidlərin üslubi işlənməsi ilə deyil, həm də frazeoloji vahidlərin diskursda üslubi işlənməsinə koqnitiv yanaşma olmalıdır. A.Nasizione-nin fikrincə, frazeoloji vahidlər məcazi mənəni əks etdirə bilən vasitələrdən (metodlardan) biridir.

Frazeoloji vahidlərin təsnifi məsələsinə gəldikdə burada aşağıdakı prinsiplərin olduğunu diqqətə çatdırmaq lazımdır: semantik prinsip, struktur prinsip, praqmatik prinsip.

1. Semantik Prinsip. Dilin kommunikativ funksiyası əsas funksiya olaraq informasiyanı bir nəfərdən digərinə ötürməyə xidmət edir. Kommunikasiya prosesinin əsas materialı isə söz, söz bloklarıdır ki, onların da arasında frazeoloji vahidlər yer alır. V.N.Komissarovun fikrincə “mənalar mənə bloklu təşkil edir və onların əsasında ifadə məzmunu yaranır.” Onu da qeyd edək ki, bu blokların mətn strukturunda müxtəlif çəkisi və yüklənməsi vardır.

2. Struktur prinsip: Frazeoloji Vahidlərin təsnifində iştirak etən ikinci prinsip struktur prinsipdir. Hər bir frazeoloji vahid müəyyən bir modelə uyğun olaraq yarıdır və müəyyən struktura malik olur. Məsəl üçün, müqayisəli frazeoloji vahidlərin strukturu aşağıdakı modeldən ibarət ola bilər:

Adv (as) + Adj + (as) N.

(as) Adj + (as) Adj + N

(as) Adj + (as) N + Prep + N + N

(as) Adj + (as) N + Prep + N

3. Praqmatik prinsip: Frazeoloji Vahidlərə xas olan sonuncu prinsip praqmatik prinsipdir. Burada məndən diskurs əxz etmək üçün iki məna üzə çıxarılmalıdır: mətnin intrinsik və ya formal xüsusiyyətləri (səs, tipografiya, lüğət tərkibi, qrammatika və s.) və ekstrinsik kontekstual faktorlar. Sonuncu, mətnin linqvistik mənasına təsir etmək üçün götürülmüşdür.

Feili frazeoloji vahidlər də daxil olmaqla frazeoloji vahidlərə, diskursun bir çox növlərindən - siyasi, mədəni, biznes – diskurslarında istifadə olunur.

Quliyeva Z.
(ADU)

Avstriya ədəbi dil variantının linqvistik əlamətləri

Avstriya standart dil variantını ilk dəfə H. Levi (Hermann Lewi) özünün 1875-ci ildə nəşr olunan “Avstriya ədəbi dili, onun nəzərə çarpan səhvlərinin və yalnız xüsusiyyətlərinin təsviri” əsərində tədqiq etmişdir. Adından da görüldüyü kimi, o bu əsərində dillər arasındakı fərqliliyi yalnız kimi təsvir etmişdir. O öz əsərində belə yazır: “Avstriya ədəbi dili yalnız sözdüzəltmələrlə xüsusilə zəngindir ki, bunlar özünü yalnız ayrı-ayrı sözlərdə deyil, bütöv bir cümlədə də göstərir”. Avstriya standart alması dominantlıq təşkil edən Almaniya ədəbi dili və İsveçrə almancasından çox də olmasa, aydın nəzərə çarpacaq şəkildə söz ehtiyatı, intonasiya və tələffüzdə fərqlənir. Konkret şəkildə isə həmin fərqlərə dilin aşağıdakı sahələrində rast gəlinir: leksik, qrammatik, fonetik və praqmatik aspektlərində rast gəlinir:

Leksik sahə üzrə olan fərqlər digər sahələrlə müqayisədə daha çox nəzərə çarpır. Bu zaman sahələr üzrə tematik təsnifat aşağıdakı kateqoriyalara əsasən aparılır:

○ **Qida:** Krapfen (oladya), Kren (qırtıgotu), Palatschinke (omlet);
○ **Ev əşyaları/geyim:** die Abwasch (çirkli qablar), Fauteuil (kreslo), Sackerl (torba);

○ **İdarə təşkilat/hüquq/səhiyyə/məktəb:** Anrainer (qonşu), einheben (yığmaq – vergi, faiz), Familienbeihilfe (çoxuşaqlı ailəyə yardım)

○ **Peşə/kənd təsərrüfatı/nəqliyyat:** Autospengler (avtoçilingər), Rauchfang (tüstü bacası), Vorrangstraße (əsas küçə)

○ **İdman/oyunlar:** Autodrom (avtodrom), Ringelspiel (karusel)

○ **Digər:** Jänner (yanvar), heuer (bu il), Nikolo (şaxta baba)

Qrammatika sahəsi üzrə ədəbiyyatlarda avstriya ədəbi dil variantı digər dil variantlarından aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir:

İsim

○ cinsə kateqoriyasına görə: das E-Mail (Avstriya) - die E-Mail (Almaniya) - elektron poçt;

○ xüsusi isimlərdə artiklin işlənməsi: Der Franz hat ... (Avstriya) – Fraz hat ... (Almaniya) – Fransın var ... və s.

Feil

○ qüvvətli feillərdə indiki zamanda 2-ci və 3-cü şəxs təkdə umlaut düşür: du backst, er backt / du bäckst, er bäckt – bişirmək (un məmulatları);

○ modal feillərin partisip 2 formasında cümlədə işlənməsi - Sie hat schon früher wollen (Avstriya) – Sie hat schon früher gewollt (Almaniya) – o artıq əvvəldən istəmişdi və s.

○ Sözlərinin işlənməsi: in und zur: Er geht in die Schule. (Avstriya)/ Er geht zur Schule (Almaniya) – o məktəbə gedir.

Sifət və zərflər:

○ Sıra saylarında – entel morfeminin işlənməsi: siebentel (Avstriya) – siebte (Almaniya) – yeddinci;

○ bəzi sifətlərdə sıfır morfemin işlənməsi: fad (Avstriya) – fade (Almaniya) – dadsız/zövqsüz;

○ yeni sözlərin yaranması: fallweise – gelegentlich – təsadüfən; von Vornherein – im Voraus – öncədən/əvvəcdən və s.

Fonetika sahəsində dil variantları arasında xüsusi nəzərə çarpacaq fərqlər var. İlk nəzərə çarpan fərqlilik isə danışanın sürətindədir (temp), belə ki, avstriyalılar almanlarla müqayisədə daha yavaş danışırlar. Bu

fərqləri yalnız danışanın tempində deyil, eyni zamanda sait və samit səslərin tələffüzündə də aydın şəkildə görə bilərik. Məsələn:

○/ä/ - səsi Avstriya variantında qapalı /e/, Almaniya variantında isə açıq {ε} şəklində tələffüz olunur.

○|b|/p|, |t|/d|və|g|/k| samitləri sözlün əvvəlində gəldikdə kar samit kimi tələffüz olunur və qətiyyənlə kipləşən partlayışlı deyillər. Məsələn: (<Gebäck> - <Gepäck>, <danken> - <tanken>).

○|i|səiti /r/ samitindən əvvəl gəldikdə /i/ səsi açıq tələffüz olunur. Məsələn: „Kirche“ – kilsə; „wirklich“ – həqiqətən və s.

○-/it/, -/ik/, -/iz/, -/atik/, -/atisch/ sonluğu ilə bitən vurğulu sözlər Almaniya variantından fərqli olaraq, Avstriya variantında qapalı tələffüz olunur: Appetit (iştah), Fabrik (fabrik), dramatik (dramatik) və s.

○Almaniya variantından fərqli olaraq Avstriya və İsveçrə variantlarında /ß/ hərfi yoxdu və onu qoşa /ss/ hərfi əvəz edir.

○/j/ və /q/ hərfli Avstriya variantında /jee/ və /kwee/ şəklində, standart alman dilində isə /jot/ və /ku/ şəklində tələffüz olunur.

Praqmatik fərqlər – alman dilində alışdığımız “Guten Tag” (hərvaxtınız xeyir) salamlama forması Avstriyada “Grüß Gott”, “Guten Appetit” (nuş olsun) sözü “Mahlzeit” şəkillərində geniş yayılmışdı. Bundan başqa Almaniya müəllimə müraciət edərkən soyaddan, Avstriyada isə elmi tituldan istifadə edirlər. Məsələn: Herr Schwarz (cənab Şvars) və ya Herr Doktor/Professor (cənab doktor/professor) və s.

Kurbanova F.
(AUL)

Analysing the theories for defining the meanings of words

The thesis investigates the theories for defining the meanings of words. As it is known not all words have the same kind of meaning as others. Some seem to have little or none. For instance, Girls like to entertain. It is easy enough to define the meaning of girls, like and entertain. But what about the meaning of to? The thesis states that meaning implies choice and the words such as girls, like, entertain can be replaced by other words, but to cannot be replaced by anything.

It is noteworthy to state that the English grammarian H. Sweet drew a distinction between “full” words and “form” words. Tree, sing, blue,

gently can be used as examples of full words. Examples of form words are it, the, of, and, etc.

The American linguist L. Bloomfield also offered his solution about defining the meanings of words. He suggested that the word is the 'minimum free form', the smallest form that may occur in isolation. He suggested that we should look for an element smaller than the word, a unit of meaning – the morpheme.

A Hungarian linguist S.Ullman suggested his distinction between transparent words and opaque words as well. Transparent words are those whose meaning can be determined from the meaning of their parts, opaque words those for which this is not possible.

Traditionally semantic is defined to study the meanings of words. This is the definition that the linguists often use. It means that if we want to study the meanings of words firstly we need to study its semantic meaning.

The words that we use are considered to be the part of a person's linguistic knowledge and the part of a grammar as well. Depending on different kinds of situation words can give various meanings.

Look at the English term "mean" inside some contexts and observe its various usage inside them.

(1) Mary means well.

The sentence means that Mary doesn't harm anyone, and she has a good intension towards everyone. Actually, the intension of the speaker is not clear in the sentence. Other example using the word "mean" inside other context:

(2) That red flag means danger.

Using this example everyone understands the danger of the red flag. Hearing this sentence everybody becomes aware that there is some danger for instance, a crevasse on a snow hillside or the imminent use of explosives in a nearby quarry. Other example:

(3) Smoke means fire.

As we see the word "smoke" means warning. Each of these sentences means warning but in different concepts. Look at the meanings of the warning in these examples. As you see the word "mean" is used in each of the sentences, but they introduce different linguistic meanings. We can explain the differences like this: (3) smoke – is a natural sign of fire, it is casually connected to the object that it signifies. It expresses fire and fire was created culturally. (2) red flag – is a conventional, or traditional

sign of danger; it is a culturally established sign. The distinctions between intentional and non-intentional concepts express natural and normal signs, on the other hand they organize the main part of the theoretical investigation of the meaning.

Every natural language has its own word stock, and each word has its form and meaning. J. Lyons writes: "All natural languages have their own words and each word has its form and meaning. The meaning of the sentence is defined by the meanings of words that organize the sentence." Not any of these suppositions are argumentative. Each of them sounds correct.

The investigations show that there are some theories for defining the meanings of the words. Let us form such a kind of listing:

1. the referential (or denotational) theory ("the meaning of an expression is what it refers to (or denotes), or stands for"; e.g., "horse" means either the general class of dogs or the essential property which they all share);

2. the ideational, or mentalistic theory ("the meaning of an expression is the idea, or concept, associated with it in the mind of anyone who knows and understands the expression");

3. the behaviourist theory ("the meaning of an expression is either the stimulus that evokes it or the response that it evokes, or a combination of both, on particular occasions or utterance");

4. the meaning-is-use theory ("the meaning of an expression is determined by, if not identical with, its use in the language").

**Гулиева В.
(АУЯ)**

Языковая политика азербайджанского государства, как одна из социолингвистических проблем

Лингвистика является областью знаний, которая соприкасается со многими науками как гуманитарными, так и естественными. Сегодня наряду с традиционным подходом к изучению языка большой интерес представляет прикладная лингвистика. Прикладная лингвистика занимается практическим использованием лингвистической теории в других областях. Прикладные сферы языкознания издавна отличались широким разнообразием. В последние годы появились смежные лингвистические направления на стыке тех или

иных наук. Изучение языка в обществе, воздействие социальных условий, в которых реально функционирует и развивается язык, социальный статус языка рассматривается в смежной области как социолингвистика. В рамках социолингвистики активно развивается, например, политическая лингвистика.

Особо следует сказать об азербайджанской социолингвистике. Для азербайджанских лингвистов лишь недавно открылись те области приложения знаний о языке, которые относительно давно традиционны для зарубежного в частности нам известного европейского и вообще западного сообщества лингвистов. Социолингвистические исследования в Азербайджане, как и во всем советском пространстве, в течение долгих лет были либо запрещены, либо не могли избежать советской цензуры, обусловленной социально-политическим строем.

Социально-политические изменения, начавшиеся в 1980-1990-х годах в Азербайджане, создали благоприятные условия для изучения азербайджанского языка как отдельного социального феномена. В связи с этим различные изменения нашедшие свое отражение в новых языковых формах и в речи стали объектом изучения языковедов.

Одной из главных социолингвистических проблематик является языковая политика и языковое строительство. Следует отметить, что такие понятия как языковое строительство, языковое планирование по отношению азербайджанского языка применялись еще в советскую эпоху, и являлась частью советского языкового планирования. В центре государственного регулирования функционирования языка стояли такие конкретные мероприятия как разработка и введение алфавита, фиксация литературной нормы, формирование терминов, разработка национальных программ и т.д.

Особую значимость языковая политика приобрела во второй половине 20 века с процессом ликвидации колониальной политики, без сомнения это и ускорило процесс развития языков. Изучение развития и языковой политики азербайджанского языка можно рассматривать как часть процесса деколонизации. О языковой политике относительно азербайджанского языка можно говорить со времен восстановления независимости.

В ее основе стоят политические, социальные и экономические цели, которые достигаются путем воздействия на язык. Это мы можем особенно наблюдать в советский период развития азербайд-

жанского языка. Социальные и политические трансформации советского периода, представленные конкретным образом, показали специфику советского режима, который был направлен на создание единого советского государства с единым советским народом. Приближение, слияние и, в конечном счете, растворение всех национальностей в единой и как оказывается, русской нации была сомой целью советской идеологии. Языковое строительство занимало очень важное место среди политических задач коммунистического режима. Изменения языка, а именно литературного, которое должно было основываться на народном языке, введение ее в образование и в администрации было главной точкой нового языкового планирования советской эпохи. Язык представлялся делом государственной важности.

Языковая политика независимого периода особо характеризуется этническим стремлением исправить негативные последствия «колониального наследия» в области национального языка. Главным образом речь шла о принятии мер направленных на расширение социальных функций азербайджанского языка во всех областях общественной жизни без исключения. Этот процесс, первым долгом представлял собой реальное установление социального государственного статуса азербайджанского языка, которого она была лишена в течение всего советского периода, направленное на то, чтобы сделать азербайджанский ведущим языком преподавания. Также требовалось перестроить лексическую систему в соответствии с современными коммуникативными требованиями языка и исправить фальсификацию в изучение истории национального языка, как и в национальной истории в целом.

Следует отметить что, если не учитывать предпринятые некоторые научные работы языковая политика азербайджанского языка как и вообще истории языка как одна из социолингвистических проблем становится объектом системного исследования к 1930 годам XX столетия. Предпринятые исследования относятся к следующим периодам; 1930-1950, 1960-1980 и после 1980 годов. Нужно особо отметить, что до 1980 годов азербайджанский язык рассматривается вне общетюркского контекста. Общетюркский контекст рассмотрения этноязыковых процессов в Азербайджане принимается во внимание только с конца 1980 начало 1990 годов XX века в связи с установлением и консолидацией политической, экономической и со-

циальной независимости страны и процессом культурной регенерации.

**Mahmudova Ş.
ADU**

Deyksis praqmalinqvistikanın əsaslandırıcı kateqoriyası kimi

Deyksis kateqoriyası praqmalinqvistikanın əsaslandırıcı kateqoriyalarından biridir. Deyksisin kontekstlə və nitq situasiyası ilə əlaqəsi onun praqmatika aləminə aidiyyətini bildirir. Deyksis nitq aktının komponentləri, iştirakçıları haqqında olan əşya, xəbər verilən faktın vaxt və fəza lokalizasiyası, həmçinin nitq aktına bilavasitə aid olan işarələri əhatə edir . Uyğun verbal vasitələrə deyktik ifadə, yaxud elementlər adı verilmişdir. Deyktik elementlər özlərini referensiyanın bir üslubu kimi göstərir. Onlar işarəedicini funksiyasını yerinə yetirir və danışıqda seçimindən asılı olaraq hər bir əşyaya bağlıdır .

1940-cı ildə Ç.Pirs işarəedicini əvəzlilikləri söz və obyekt arasında bilavasitə əlaqə yaradan indeksal işarə adlandırmağı təklif etdi. Deyksisi öyrənmək üçün daha bir ənənənin yaradıcısı, 1922- ci ildə dil vahidlərinin xarakterizəsi üçün , istifadəsi və başa düşülməsi danışan və qulaq asandan asılı olan şifər anlayışını təklif edən, O.Yespersen oldu. Deyktik elementlər şifərlərin tipik nümunələrini bildirir.

Deyksis dilin universal üsuludur, lakin onların bir çox dillərdə növü və üslubları dəyişir. Dildə heç də daima deyktik fikirlərin ifadəsi üçün sistemli, təşkil olunmuş üslublar yoxdur Bu dil ayrılığı xüsusən deyktik elementləri olan ifadələrin tərcüməsində özünü daha dəqiq şəkildə biruzə verir. İngilis dilində iki işarə vahidi uyğundur: here – there.

Kommunikativ şəraitə münasiblik deyksisin mənasının və bir sıra konkret elementlərin istifadəsinin dəqiq izahına və bununla deyksisin semantikasına dərinlən yanaşmağa şərait yaradır.

Bu dil fenomeninə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Adətən deyktik elementlərə işarəedicini və şəxsi əvəzliliklər, həmçinin yer və vaxtı bildirən əvəzlilik zərflərini aid edirlər. Yazılı ünsiyyətdə hansı anın – məlumatın yaranma anı, yoxsa ünvanlanan şəxsin məlumatı aldığı an - əsas olduğunu S.Levinson qarşı-qarşıya qoyur. Müxtəlif dillərin deyktik sistemləri dəqiq təhlil olunmuşdur. Hər dəfə semantik teoriyalarda deyktik ifadələr mənası

kontekstdən asılı olmayan “normal” dil vahidlərindən seçilir. Həqiqətdə dil vahidlərinin geniş dairəsi deyktik komponentlərə malikdir.

Hər bir söyləm heç nəyə baxmayaraq yarandığı dildən kənar real-
lıqla uyğunlaşır. Q.A.Şamovun fikrincə bu iki cür həyata keçirilir:

a) dinləyicinin fikrini cəlb edən obyektin təsvirilə

b) ona jest və funksional ekvivalentliyi olan dil vahidilə (məsələn söz)

Birinci mərhələ qrammatika sahəsilə məşğul olan qədim yunan alimlərinin çalışdığı antik dövrə aiddir (Aristotel, Apolloniy, Diskol və b.). Məlum olduğu kimi “deykses” termini yunan dilindən “təyin” mənasından götürülmüşdür. Latın dilinə “demonstrative” sözlə tərcümə olunmuşdur. Antik dövrün alimləri deyktikləri işarə əvəzlilikləri kimi tanıyırdı, “deykses” termini isə əvəzliliklərin bu xüsusiyyətini digər cümlə üzvündən ayıran əşyayla nisbətini müəyyən edirdilər, yəni danışanın münasibət göstərdiyi müəyyən obyektə işarə. Deykəsi demək olar ki, əvəzliliklərlə bağlayan bu ənənə yaxın keçmişdə saxlanılmışdır. Deykses kateqoriyasının teoretik anlayışı XX əsrin əvvəlinə aiddir, lakin indiyənədək bu məsələ ilə bağlı yekdil bir fikir yaranmamışdır. Bir çox dilçilər, xüsusən Q.Suit, Q.Keri, L.Blumfeld, L.Tenyer əvəzliliklərin mətnə əvvəl, yaxud sonra gələn sözlərlə əlaqəsinə fikir verirdilər. Digərləri əks olaraq əvəzliliklərin əsas funksiyasını şərh edilən hadisəni nitq anıyla müqayisədə görürdü. O, anafirik funksiyayla yanaşı, linqvistikaya əvəzliliklərin ikinci əsas funksiyası olan geniş ad almış “deykses” terminini daxil edən K.Bruqman və K.Bülerin işlərində gələcək inkişafını davam etdirmişdir. Bu termin həm əvəzlilik funksiyasının termini həm də dil işarələrinin qeyd olunması üçün istifadə olunur. Dildə iki sahənin öyrənilməsi və işarəedici sahənin (Zeigefield) simvollar sahəsinə (bolfield) qarşı qoyma fikri K.Bülerə aiddir. Bu iki sahə obyektin qeyd edilməsi və adlandırılmasıyla müxtəlifləşir. Deykses müəyyən nitq vaxtı yalnız aid olan əşyaların xarakterizəsini guman edir və bununla sözün altında olan qeydlərin əsasında işarələyir. Linqvistikamızda əvəzliliklərin işarəedici sözlər kimi verilməsi A.A.Potebninin işində göstərilmişdir.

İngilis dilinin şəxssiz konstruksiyaları

Dil inkişaf etdikcə öz strukturunda, fonetikasında, qrammatikasında, sintaksisində, orfoqrafiya və orfoepiyasında dəyişikliyə səbəb olur. O cümlədən, dil inkişaf etdikcə hər bir dilin qrammatik quruluşunun məhsulu olan cümlə konstruksiyaları meydana gəlir ki, bu da dilçilik qarşısında yeni problemlər qoyur.

Şəxssizlik anlayışı Hind-Avropa dillərində və dilçiliyində rast gəlinir. İngilis dilçiliyində əsas məsələlərdən biri şəxssiz fellərin və konstruksiyaların tədqiq olunmasıdır. Dilçilikdə şəxssiz konstruksiya termini dilçi-alimlər tərəfindən struktur və kommunikativ - funksional baxımından tədqiq olunur. Struktur baxımından şəxssiz konstruksiyalar cümlədə mübtədanın işlənilməsinə əsaslanır. B. Miçelə görə şəxssiz cümlə (konstruksiya) mübtədası yalnız formal "it" ilə təsvir olunan konstruksiya

It was better not to think of the past. (Oscar Wilde)

It's easy to say that, now that he's abroad. (A. J. Cronin)

It's nice to see you again, Andrew. (A. J. Cronin)

It was nothing to worry about. (A. J. Cronin)

İngilis dilçiliyində şəxssiz (impersonal) konstruksiyalar və ya fellər *subject-less, nominative-less, quasi-impersonal* konstruksiyalar da adlanır. Mübtədanın tədqiqi zamanı Van der Gaf şəxssiz felləri (konstruksiyaları) iki yerə ayırmışdır. İlk növbədə Van der Gaf "it" əvəzliyindən başqa heç bir mübtədası olmayan cümlələri ifadə edən felləri "*həqiqi şəxssiz fellər*" (*really impersonal verbs*), digər tərəfdən cümlənin məntiqi mübtədasını əvəz edən "it" əvəzliyi ilə ifadə olunan felləri isə "*qeyri-real şəxssiz fellər*" (*quasi-impersonal verbs*) kimi təsnif etmişdir. Fişer və van der Likə əsasən şəxssiz fellər termini ümumi semantik əsası olan bir qrup fellərə əsaslanır.

Van der Gaf "*The Transition from the Impersonal to Personal construction in Middle English*" adlı elmi işində, bir neçəsi istisna olmaqla, qeyri-müəyyən şəxssiz fellərin orta əsrdən başlayaraq ya dilin tərkibindən çıxarılaraq arxaik fellərə çevrilməsini və ya "şəxslilə" fellərə çevrilməsini qeyd etmişdir.

Rain, snow, hail etc. – really impersonal verbs

Bitiden, ilimpen (as the meaning of happen), like, rue etc. – quasi-impersonal verbs

Villi Elmer şəxssiz konstruksiyaların tədqiqi zamanı **“impersonal construction”** yerinə **“subject-less construction”** terminini işlətmişdir. V. Elmerə görə mübtədaların yerinə işlənən (non-nominative noun phrases) adlıq halında olmayan ismi birləşmələrlə rast gəlinən xəbərlər şəxssiz konstruksiyaya adlanır.

Deməli, ingilis dili qrammatikasında mövcud olan şəxssiz konstruksiyalar haqqında bəzi dilçi–alimlərin müxtəlif fikirləri mövcuddur. Buna baxmayaraq, onların fikirləriarasında ümumi cəhət şəxssiz cümlələrin formal mübtədə və onun **“it”** əvəzliyi ilə ifadə olunmasına əsaslanır.

“It” əvəzliyinin ingilis dilinin qrammatikasında formal mübtədə rolunda çıxış etməsini aşağıdakı ardıcılıqla təsnif etmək olar;

1. Təbiət hadisələrini, vaxt və məsafəni göstərəkən, hava haqqında məlumatı ifadə edərkən **“it”** əvəzliyi şəxssiz, boş (**empty or dummy**) mübtədə kimi çıxış edir:

It's hot in here.

It's eleven o'clock now. (John Grisham)

It was dark outside now. (John Grisham)

It's still raining.

Şəxssiz konstruksiyalarda işlənən **“it”** əvəzliyi cümlənin mübtədəsi kimi heç bir sintaktik funksiya daşımır və təbiət hadisələrini, vaxt və məsafəni ifadə edən şəxssiz cümlələr Azərbaycan dilinə şəxssiz cümlə kimi tərcümə olunur:

Now *it was Friday morning.* (Oscar Wilde) – İndi cümə günü səhər idi.

It was dark when she got there. (John Grisham) – O, ora çatanda qaranlıq idi.

It was eleven at night. (John Grisham) – Gecə on bir idi.

It was spring in London. (Oscar Wilde) – Londonda yay idi.

It was too late. (John Grisham) - Çox gec idi.

It was a fine summer afternoon. (A.J. Cronin) – Güzəl yay günü idi.

2. İngilis dilində məsdər və cerundun iştirakı ilə formalaşan cümlədə **“it”** əvəzliyi əvəzedici (**preparatory or anticipatory**) mübtədə kimi çıxış edir, harada ki məsdər və ya cerund cümlənin əsas mübtədəsidir və Azərbaycan dilinə şəxslə cümlə kimi tərcümə olunur:

It was easy to get out of the house. (John Grisham) – Evdən getmək asan idi.

It didn't take them long to empty the box. (John Grisham)

— Qutunu boşaltmaq onların uzun vaxtını almadı.

It's pleasant lying in the sun. — Günəş altında uzanmaq xoşdur.

It's no use telling him. — Ona demək səmərəsizdir (faydasızdır).

It's too early to be sure. (John Grisham) — Əmin olmaq çox tezdir.

It was dangerous to quarrel with the nurse. (A. J. Cronin)

— Tibb bacısı ilə mübahisə etmək qorxulu idi.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilinin qrammatikasında şəxssiz konstruksiyaların olması onun şəxssiz fellərin və ya cümlədə formal mübtədanın iştirakı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilinin qrammatikasında şəxssiz cümlələrdə (konstruksiyalarda) baş üzvlərin hər ikisi, yəni formal mübtədə və xəbər olur və şəxssiz cümlələrdə formal mübtədə kimi “it” əvəzliyindən istifadə olunur.

Məhərrəmovə M.

ADU

Alman dilində “Haus” konseptinin verballaşmasına dair

Dilin vəzifəsi və dünyanın dərk olunmasında onun rolu biliklərin konseptuallaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması proseslərində reallaşır. Biliyin və onun müxtəlif strukturlarının dildə formalaşması onların obyektivləşdirilməsilə bağlıdır. Predmet və ya hadisəni drk edən danışan (adresant) dildə dünyanın konseptuallaşdırılması və kateqoriyalaşdırılmasının dil biliklərində əks olunmuş kollektiv təcrübəsinə istinad edir. Çünki istənilən bilik ətraf dünyanın konseptuallaşmasının bə kateqoriyalaşmasının nəticəsidir (N.N.Boldrev).

Koqnitiv dilçiliyin ümumi məqsədinə uyğun olaraq semantik nəzəriyyə üçün konseptuallaşma və kateqoriyalaşdırma mərkəzi anlayışlara çevrilmişlər. Hər iki anlayış insan şüurunda konsept və kateqoriyalar kimi biliklər sisteminin formalaşmasında mühüm idrak prosesləridir (N.N.Boldrev). Konseptuallaşma altında “insan şüurunda konseptlərin yaranması və formalaşması”, kateqoriyalaşma altında isə “gerçəklik hadisələri və obyektlərinin kateqoriyalar – ümümləşdirilmiş anlayışlar çərçivəsində anlaşılması” başa düşülür. Bu terminlərin çox işlədilməsinə baxmayaraq, koqnitoloqlar arasında fikir birliyi yoxdur. Lakin diskussiyaların dərinliyinə varmadan qeyd etmək istərdik ki, hər iki termin gerçəkliyin mənimsənilməsinin “intellektual üsullarını” təmsil edir. Koqnisianı təyin edən insa-

nın təsnifat fəaliyyətinin bu iki əsas növü qarşılıqlı əlaqədədir. Koqnisiya sistemi subyektiv təcrübə vahidlərini yadda saxlayıb onları müəyyən əlamətlər üzrə informasiya klaslarına bölməkdir (F.Y.Veysəlli).

Real dünyanın müxtəlif obyektlərinin nominasiyası problemi konseptuallaşdırma və kateqoriyalaşdırma xüsusiyyətlərilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bu və ya digər dildə adlandırmanın (nominasiyanın) həm tiplər, həm də həmin adlandırmaya daxil olan strukturlar da müxtəlifdir. Buna görə də bu və ya digər mənanı məhz hansı vahidin daşması və nominativ fəaliyyətin necə bağ verməsi koqnitiv baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqalədə alman dili materialında “Haus” (ev) konseptini representasiya edən dil vahidlərinin (leksemlərin) fəaliyyət xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməyi məqsəduyğun hesab edirik. Koqnitiv tədqiqatın ana ideyası ondan ibarətdir ki, yaddaşda saxlanılan koqnitiv strukturlar ətraf aləmi mental əks etdirirlər. Koqnitiv strukturların ən kiçiyi konseptlərdir (F.Y.Veysəlli). Dünya və dünya haqqında biliklərin konseptuallaşmasında eynilik və ekvivalentlik fundamental prinsiplərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Haus” konseptinin verbal representasiyasında ilk növbədə alman dilindəki Haus leksemi və Wohnung, Hof, Heim və s. iştirak edir. Dil materialının kvantativ (kəmiyyət) təhlili göstərir ki, konsepti əks etdirən dominant nominasiya vahidi “yaşayış üçün nəzərdə tutulmuş tikili” “Haus” leksemidir. İşlənmə tezliyinə görə ikinci sırada gələn leksik vahid isə “Wohnung” leksemidir.

“Hot” leksemi isə tarixi baxımdan konseptin geniş anlamda verballaşmasında istifadə olunmuşdur, məsələn, “kəndlinin yaşayış yeri, habelə knyazın müvafiq tikililərlə birlikdə yaşayış yeri”. Müq. et: “zu einem Gebäude (komplex) gehörender, von Mauern, Zaun umschlossener Platz” (Duden). Müasir alman dilində bu məna desemantikləşmə dərəcəsində semantik reduksiya məruz qalmış və suffiksə çevrilmişdir ki, bu da onun işlənmə tezliyinə təsirsiz ötürülməmişdir. Məsələn: “Im größten Hot sitzen die Bewohner beim Schwatz zusammen”.

“Heim” sinonim leksemi də tarixi baxımdan “insanın yaşayış yeri”ni işarələmək üçün böyük rol oynamışdır: “jemandes Wohnung, Zuhause”. Lakin müasir mətbuat dilində bu leksik vahid qeyd edilən mənalarda nadir hallarda aktuallaşır.

Tədqiq edilən dil vahidlərinin funksional əhəmiyyəti onların “suffiksələr/yarımsuffiksələr” kimi işlədilməsi sayəsində xeyli artmış olur. Bu cür yarımsuffiksələr “koqnitiv yaddaşın izlərini”, yəni sözün müstəqil mənasına aid olan semantik komponentləri qoruyub saxlayırlar. Kompo-

zitlər yarımuffikslərlə birlikdə daha məhsuldardır, çünki dildə həmin komponentlərlə birləşmə əsasında insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin (yaşayış yerindən tutmuş iş yerinə qədər) konseptuallaşmasında iştirak edirlər. Nominasiya aktında yaranan mürəkkəb adlandırma (nominasiya) dil daşıyıcıları tərəfindən ətraf gerçəkliyin əks olunmasının əsas üsullarından biri kimi nəzərdən keçirilir. Bu törəmələrdə birinci komponent evin xüsusiyyətini, onun təyinatını dəqiqləşdirən “klassifikator” rolunu oynayır.

**Məhərrəmovə N.
(ADU)**

Müasir ingilis dilinin formalaşmasında orta əsr Britaniya multikulturalizminin rolu

Multikulturalizm – bir ölkə daxilində yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan hümanist dünya görüşüdür. Başqa sözlə desək, multikulturalizm dedikdə biz yalnız dominant olan mədəni etnik qrupların deyil eyni zamanda azlıq təşkil edən və yeni gələn etnik qrupların müxtəlif təsir reaksiyaları nəticəsində meydana gələn mədəni çalarlıqları nəzərdə tuturuq. Britaniya multikulturalizmi qəbul edən ilk ölkələrdən biridir. Multikulturalizm termini ilk olaraq 1960-cı illərdə meydana gəlmişdir.

Dil dedikdə biz şəxsi identikliklə mədəniyyətin bir sosial qrupda əks olunan kommunikasiya vasitəsini başa düşürük. Dil və mədəniyyəti bir birindən ayırmaq olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman dil multikulturalizmə və öz növbəsində multikulturalizm dilə təsir edir. Misal olaraq VI əsrdə Britaniyaya xristian dinin gəlməsi ilə latın dilindən *school*, *bishop*, *priest* sözlərin keçməsinə və hal-hazırda da işlənməsini göstərmək olar. Dilçilərin hesablamalarına görə məhz bu dövrdə ingilis dili latın dilindən altı min söz mənimsəmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bura latın dilindən düzələn sözlər aid edilməmişdir. Bildiyimiz kimi, çox mədəniyyətli ölkədə müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır. Müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan dillər bir-birinə təsir edir və müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Başqa sözlə, multikulturalizmi ifadə edən hər bir vahid dildə öz izini buraxır.

Dilçilər ingilis dilini qarışıq dil kimi qiymətləndirir. Buna səbəb bir çox sözlər ümumi mənaları eyniyyət kəsb etsə də, köklərinə baxdıqda tam

fərqli köklərə mənsub olmalarıdır. Məsələn, *head-chapter-chief*. Bu misaldan biz üç dilin qarşılıqlı əlaqəsini aydın görə bilirik. Anqlo-sakson mənşəli sözlər konkret predmetləri bildirirlər - *head* sözü anqlo-sakson mənşəli sözdür. Elm və təhsil dili olan latın dilindən *chapter* sözü keçmişdir. Keçmişdə zadəganların gündəlik istifadəsində olan *chief* sözü isə fransız dilindən keçmişdir.

Orta əsrlərdə Britaniya anqloların, saksonların, yutların və friziyalıların təsiri altında olur. Anqlolar və saksonlar özləri ilə gətirdikləri mədəniyyəti anqlo-sakson mədəniyyəti, gətirdikləri alman dilini isə ingilis dili adlandırdılar. Bu dil britanların doğma dili olan kelt dilini və sonradan qazanılmış dil olan latın dilini sıradan çıxardır. Anqlo-sakson tayfalarının təsiri nəticəsində ingilis dilinə *chalk, mile, mint, butter* və s. kimi sözlər keçmişdir. IX əsrdən başlayaraq datçların hücumları nəticəsində Britaniyanın mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər öz əksini dildə də tapmışdır. Müasir dövrdə ingilis dilində *-sk, -sc* hərf birləşmələri ilə başlayan sözlər skandinaviya tayfalarının ingilis dilinə etdiyi təsirin ən bariz nümunəsidir. Misal olaraq, *skull, sky, skin* və s. kimi sözləri göstərmək olar. XI əsrdən başlayaraq İngiltərə Fransanın mədəniyyətinin və dilinin təsiri altına düşür. Hər bir tayfa özü ilə öz mədəniyyətini, dilini gətirirdi və nəticədə yeni anlayışlar meydana gəlirdi.

XI əsrdə Fransızların Britaniyaya hücumu nəticəsində xalqın tarixində 3 dil erası başlanır. Aristokratların dili fransız dili, elm dili latın dili, adi xalqın dili isə anqlo-sakson dili hesab olunur. Məhz bu üç dilin qarışığı müasir ingilis dilinin təməlini qoyur.

3 dil erasının ingilis dilinə olan təsirini hal-hazırda da müasir ingilis dilində açıq şəkildə görmək olur. Belə ki, heyvan adlarını bildirən ingilis sözləri alman mənşəli olduğu halda, onların ətlərinin adını bildirən sözlər isə qədim fransız mənşəlidir. Məsələn, *ox-öküz, cow-inək, calf-dana, sheep-qoyun, pig-donuz* sözləri alman mənşəli, lakin *beef- mal əti, veal-dana əti, muton-qoyun əti, pork-donuz əti* qədim fransız mənşəli sözlərdir.

İlk ingilis dilində yazılan ilk kitab Uilyam Kekstonun kitabı hesab olunur. Bu kitab Raul Lefevranın “Troya hekayələr toplusu”nun tərcüməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz onun yaradıcılığı sayəsində bir sıra sözlər nəhayətki özünün tam formasını alır. Kekstonun istifadə etdiyi qrammatika haqqında danışdıqda qeyd etmək lazımdır, o daha çox özünün yaratdığı qrammatik qaydalardan istifadə edirdi. Daha sonra bu nəşr hamı tərəfindən qəbul edilərək ən düzgün qrammatik variant hesab olunur.

Deyilənləri nəzərə alaraq, qeyd etmək olar ki, orta əsrlərin müasir ingilis dilinin formalaşmasında rolu böyükdür.

Məlikova G.
(ADU)

İtalyan dilinin sosio kulturoloji realilərinin semantik təhlili

İtaliyanın cənubu və şimalı arasındakı iqtisadi, sosial fərqlər, hər bir italyana məxsus individualizm hissləri onları digər qərb xalqlarından fərqləndirir. Mədəniyyətə məxsus bu fərqlər, təzadlar təbii olaraq dildə də öz əksini tapmışdır. Bizim tədqiqat mövzumuz italyan dilindəki kulturonimlər-realilər olduğu üçün, müxtəlif sahələrə dair reali nümunələri seçmişik.

İtalyan sosiokulturoloji realiləri arasında İtaliyadan danışarkən ilk təsəvvürə gələn bu anlayışları qeyd etmək olar.

Mafia- bu söz Zingarelli 2011 lüğətinə əsasən aşağıdakı mənada istifadə olunur: Siciliyada XIX əsrin birinci yarısında yaradılmış kriminal qruplaşmanın adıdır və sonralar siciliyalıların xaricə və xüsusilə də ABŞ-a mühacirəti sayəsində İtaliya sərhədlərindən kənara da yayılmışdır. Bu qruplaşma yerlərdə qarşılıqlı ört-basdır etməyə və gizliliyə əsaslanmaqla dövlət orqanlarının işini primitiv ədalət forması şəklində yerinə yetirməyi öz öhdəsinə götürür; bu təşkilat qəsbkarlıq, təhdidlər, insanları oğurlamaqla və qətlər törətməklə öz iqtisadi maraqlarını qoruyur və xüsusilə narkotrafik və podrat sahələrində qeyri-qanuni qazanclar əldə edirlər. *Mafia* sözü mənə baxımından genişləndiyi üçün müxtəlif ölkələrdə Siciliya mafiyasına oxşar qruplaşmaları da *rus mafiyası*, *alban mafiyası*, *çin mafiyası* kimi adlandırırırlar s. Əlavə olaraq müəyyən maraqlar ətrafında birləşən insan qruplarını da ifadə edə bilər: *şərab mafiyası*, *narkotika mafiyası*.

Mafiya sözü Azərbaycan dilində də istifadə olunur. Burada təbii ki, italyan dilində olan mədəni xüsusiyyətləri itirərək ümumi xarakter daşıyır. Azərbaycan dilinin korpusunda *italyan mafiyası*, *mafioz qruplaşma* kimi ifadələrə rast gəlmək olar.

Kriminal aləmdən danışmağa davam etsək *omertà`* sözünü də xatırlatmaq olar. Zingarelli 2011-ə istinadən *omertà* cinayətkar qruplaşmaların üzvlərinin qarşılıqlı şəkildə günahkarların tapılması üçün istənilən işarəni, dəlili gizlətməklə, susmaqla bir-birlərini qorumaq üçün həmrəy anlaşma

mənasını verir. Məs: *Omerta` rende impossibile ogni indagine – Bu anlaşma hər bir tədqiqatı heç eləyir*. Geniş mənada bu davranış qorxudan, həmrəylikdən, şəxsi maraqları qorumaq məqsədilə digərlərinin qanunsuz hərəkətləri, günahlarını bəyan etməkdən imtina edir və ya özünü görməməzliyə vurur. Bu söz ilkin olaraq referensial mənə daşıyırdı, çünki məhz İtaliyanın cənubundakı bəzi regionlara məxsus mafioz aləmə münasibətdə müəyyən sosial davranışı ifadə edirdi. Daha sonra isə bu mənfi mənəli söz digər semantik sahələrdə də istifadə olunmağa başlandı. Bu halda isə *omerta`*-digərlərinin günahlarını örtmək üçün bir qrupun üzvlərinin arasında olan pis niyyətli həmrəylik anlaşmasına aid olunur. Azərbaycan dilində *omertà* anlayışı və sözü mövcud deyil, düşünürük ki, Azərbaycan dilində yalnız mafiya sahəsinə aid mətnlərdə rast gəlinərsə mənəni izahlı şəkildə ifadə etmək və ya sözü olduğu kimi saxlamaq olar.

İtalyan cəmiyyətindən danışan zaman “*ozio*” anlayışını da xatırlatmaq maraqlı olar. *Ozio* qədim latın dilindən “*otium*” sözündən gəlir, mənəsi heç nə etməmək, bekarçılıq, istirahət deməkdir. Müasir dövrdə isə *ozio* anlayışı neqativ çalar daşıyır və bu da təsadüfi deyil. Çünki *ozio* ildən-ilə ağır iş və təhsil dövrlərinin və darıxdırıcı bekarçılığın bir-birini əvəz etdiyi qərb həyatında dəhşətli bir şey kimi qəbul olunur.

Lakin qədim Romada *ozio* izdihamlı, qızmar çimərlikdə şəzlonq üzərində uzanıb krossvord eləməkdən ibarət deyildi. [*L`otium*] [*negotium*]*un* əksinə şəhər kənarında öz təhsilinə, intellektual inkişafına həsr etdiyi vaxt idi ki, bu da şəhərdə öz işləri və öz sənəti ilə məşğul olma zamanının tam əksi idi. Təbii ki, müəyyən müddət işlədikdən və çalışdıqdan sonra enerjinin bərpası üçün intellektual istirahət zərurüdür.

Qədim Romanın yaşam tərzindən 60-70-ci illərin həyat təzi və istirahət növlərinə baxsaq italyan “*dolce vita*”-sını görə bilərik. *Dolce vita* ifadəsi – isə tipik italyan həyat təzinə aid bir ifadədir. *La Dolce Vita* ifadəsinin hərfi tərcüməsi *şirin həyat* deməkdir. Bu bir dövrü, İtaliya kinomatoqrafiyasının şah əsəri olan Federiko Fellinin “*Dolce Vita*” filmindən sonra 50-ci illərdə Romadakı həyat tərzini ifadə edir. Mühəribədən sonrakı dövrdə Roma artıq yenidən dirçəlməyə başlayır, iqtisadi boom (partlayış) müşahidə olunur. İnsanlarda dünyanın ən gözəl şəhərlərindən biri olan Romada yaşamaq, gözəlliklərdən, əyləncələrdən zövq almaq həvəsi artırdı. Cinecitta`-da yalnız italyan filmləri deyil, amerikan filmləri də çəkirdi və şəhər aktyorlar, rejissorlar, produserlərin, intellektualların görüş yerinə çevrilmişdir. Beləliklə *dolce vita* ifadəsi sonralar qayğısız,

dünya zövqlərinin dadını çıxarmağa həsr olunmuş həyat tərzini mənasında istifadə olunmağa davam etmişdir.

Dolce vita filmindən söhbət açan zaman *Paparazzi* fiquru barədə də məlumat vermək maraqlı olardı. Federiko Fellinin *Dolce Vita* filmində iştirak edən fotoqraf personajının soyadı *Paparazzoidi* və məhz buradan da bu adməşhurluq qazanmışdır. *Paparazzo* termininin italyan fotojurnalistikasında hörmətli bir fiqur kimi dəyərləndirilməsində Rino Barillari-nin xidməti olmuşdur. Filmə bu adın seçilməsində Fellini və filmin sse-naristi Flaiano o zamanlar Fellinin oxuduğu Corc Cissinqin kitabında bir personajdan ilhamlanmışlar: Koriolano Paparazzo ingilis yazıçısının 1897-ci ildə İtaliyaya səyahəti zamanı Katanzaroda qaldığı mehmanxana-nın sahibkarı idi. *Paparazzi* termini bütün dünya mediası tərəfindən 1997-ci ildə Parisdə Lady Diana və Dodi Al-Fayed-in faciəvi avtomobil qəza-sında həlak olması zamanı yayılan xəbərlərdə istifadə olunmuşdur. Bu qəza bir qrup jurnalistin izləməsindən yaxa qurtarmaq məqsədilə avtomobilin yüksək sürətlə idarə edilməsi zamanı baş vermişdir. *Paparazzi* adı ulduzların şəxsi həyatı ilə maraqlanan xüsusi peşəkar fotoqraflara həsr edilmiş bir neçə filmin adında da əks olunmuşdur və son dövrlərdə hətta bir fotoqraftan da bəhs edərkən cəm formasında istifadə olunur.

Məlikzadə A.
(ADU)

Müasir ingilis dilində ambiqitivliyin işlənmə xüsusiyyətləri

Ambiqitivlik hər hansı bir linqvistik element və ya strukturun iki və ya daha çox mənaya malik olmasıdır. Ambiqitiv strukturları mövcud linqvistik qaydalara əsasən şərh etmək və danışanın niyyətini anlamaq çə-tin olur. Yunan mənşəli söz alan ambiqitivlik “iki fərqli mənə” deməkdir, (yunanca “ambi” 2 deməkdir), lakin bəzi hallarda söz və ya cümlənin ikidən çox mənaya malik olması da istisna deyil.

Ambiqitivlik dilin müxtəlif yaruslarında, yəni fonetik, leksik və sintaktik, baş verən bir linqvistik fenomendir. Fonetik səviyyədə baş verən ambiqitivlik omofon sözlərin hesabına yaranır. Məsələn, *He had a wife and eight children. He had a wife and ate children.*

Leksik ambiqitivlik nümunələrinə isə demək olar ki, hər yerdə rast gəlmək olar. İngilis dilində əksər sözlərin birdən çox mənəsi mövcuddur

və buna görə də həm çoxmənalılıq və həm də omonimlik ambiqitiv situasiyalara yol açır. Məsələn, *bank, get, man, seal, note, və s.*

Sintaktik ambiqitivlik həm söz birləşməsi və həm də cümlə səviyyəsində yaranaraq anlamaya daha çox maneçilik törədir və onun çözülməsi elə də asan olmur. Söz birləşməsi səviyyəsində əmələ gələn ambiqitivliyin yaranma səbəbləri müxtəlifdir, lakin onlardan biri “a little” sözü-nün istifadəsi ilə bağlıdır. Belə ki, “a little” sözü nitq hissəsinə görə həm isim və həm də sifət olan sözlərdən sonra istifadə olunarsa, söz birləşməsinin mənasını anlamaq çətindir. Məsələn, *a little patient, a little antique, a little savage, a little negative*, və s. Göründüyü kimi qeyd olunan misallarda “being patient və being a patient”, “being savage və being a savage”, “being antique və being an antique”, “being negative və being a negative” mənaları arasındakı fərq “a little” sözü-nə görə itib. “A little” aşağıdakı birləşmələrdə həm sifət kimi “balaca”, və həm də təyinedici söz kimi “bir az” mənasında istifadə oluna bilər. Aşağıdakı lətifədə anlaşmazlığın necə yarandığına diqqət yetirək:

Doctor, doctor, I think, I am shrinking.

Well, you will just have to be a little patient.

Cümlə səviyyəsində əmələ gələn ambiqitivlik aşağıdakı hallarda ortaya çıxır:

a) Bir söz müxtəlif nitq hissəsinə aid olduqda. Məsələn, “*College demands change*”, “*Money talks*”. Bu misallarda “demand” və “talk” həm isim və həm də feil kimi anlaşıla bilər.

b) İsim+isim strukturu zamanı. Məsələn, *She is an English teacher. I am a French student*. Birinci misalda müəllimin milliyətə ingilis olduğu, ya da ingilis dilini tədris etdiyi, ikinci misalda isə tələbənin fransız olduğu və ya fransız dili öyrəndiyi məlum deyil.

c) Məsdər sifətdən sonra istifadə olunduqda. Məsələn, *This tiger is too small to kill. The cat is ready to eat*. Bu cümlələrdə ambiqitivlik nəticəsində cümlələrdə həm məlum və həm də məchul məna yaranır. Yəni bu pələng öldürülmək üçün çox balacadır ya da bu pələng kimisə öldürmək üçün balacadır. Eynilə bu pişik yeməyə hazırdır və ya bu pişik yeyilməyə hazırdır. İkinci məna məntiqi baxımdan mənasız olsa belə, ünsiyyət zamanı müəyyən dərəcədə yumoristik effekt yaradacağı istisna deyil.

d) Bəzi təsirli feillərdən sonra. Məsələn, *I found him an experienced worker. I saw her play* cümlələrini iki cür şərh etmək olar: Mən ona təcrübəli işçi tapdım. Mən onun təcrübəli işçin olduğunu hesab

etdim. İkinci nümunədə isə mən onun oyununu ya da (pyesini) gördüm və eləcə də mən onun oynadığını gördüm.

e) Tabesizlik bağlayıcısı “and” sözləri birləşdirərkən. Məsələn, *Tom and Lucy are married*. Bu cümlədə Tom və Lusinin birlikdə evli olduqları, ya da hər ikisinin başqa biri ilə evli olduğu məlum deyil.

f) Budaq cümlədə istifadə olunan əvəzliliklərin bəzi hallarda kimə aid olduğu da məlum olmasa, ambiqitivlik yaranır. Məsələn, *The man informed his brother that he should lose weight*.

g) “-ing” + isim strukturu zamanı. Məsələn, *Students hate annoying professors*, ya da Noam Xomskinin məşhur “*Flying planes can be dangerous*” cümlələrində “-ing” formanın cerund ya da feili sifət olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir.

Sonda isə qeyd etmək lazımdır ki, ambiqitiv strukturlar bu göstərilən qısa siyahıyla məhdudlaşmayıb söz birləşmələrinin və cümlənin sintaktik baxımdan iki və ya daha çox şərh oluna bildiyi digər hallarda da ortaya çıxır.

Mirişova E.

(ADU)

Frazeoloji əksmənalılığın mahiyyəti

Frazeoloji semantika dünyanın mənzərəsi, modelidir. Bu məsələyə konsepsfer aspektində yanaşmaq lazımdır; frazeoloji semantika və dünyanın obrazı səviyyəsində. Dünyanın gerçək (real) əksliyi də bu modeldə inikas olunur. Frazeoloji əksmənalılıq müxtəlif insan fəaliyyəti sferalarında geniş dairədə tətbiq olunur. İnsanların fərdi və sosial keyfiyyətləri, mənəviyyətə, fəaliyyətə də öz təsirini göstərir. Deyək ki, frazeoloji əksliklər də indi qavramlar dünyasına görə müəyyənləşdirilməlidir. İndi həmin frazeoloji tipin (frazeoloji əksliyin) koqnitiv-konseptual əlamətləri açılmalıdır. Dərk edilməyən frazeoloji əkslik modellərinin “formal təsviri” elmə heç nə verə bilmir.

Əl-Fərabî hələ X əsrdə əksliklər haqqında demişdi: “Ağın olması qaranın yoxluğu deyil. Özü-özlüyündə hər bir əkslik onun əks tərəfinin yoxluğu demək deyildir. Lakin hər bir əkslikdə başqa tərəfin yoxluğunun əsası qoyulub, çünki cisim bir əkslikdən başqasına keçir”.

Məsələnin mahiyyəti üzərində dayanaq: Bunun üçün bir sıra termin-anlayışlara münasibət bildirmək lazım gəlir.

Əksmənalı frazeoloji vahidlərin formalaşma yolları

Bu sahədə iki yoldan bəhs etmək olar:

1) dilin öz daxili resursları hesabına yarananlar: *əl-qolunu açmaq* - 1. (istədiyini etmək) to untie someones hands-to give someone full scope (swing)/to give someone all the rope/to give someone the bridle/to give rein to someone/to give someone freedom - *əl-qolunu bağlamaq* (bir iş etməyə imkan verməmək)- not let someone stray one step/ to keep someone in check/to keep someone in leading strings.

Əks mənalı frazeologizmlərin bir hissəsi tam şəkildə ziddiyyətləri ifadə etmək xatirinə əmələ gəlmişdir: to be in everybodys mouth-adı dildən-dilə düşmək; to lose prestige/to leave a bad name of oneself/to lose fame/to fall into dispute -adı batmaq (pis) ad çıxarmaq; only one name (the dead), to get a good name - adı yaxşılığa çıxmaq; adı var, özü yox; Yazıya pozu yoxdur; uzun ömür- qısa ömür, düz söz-əyri söz; böyük dayaq- kiçik dayaq və s.

Bəziləri müəyyən anlayışlara müvafiq olaraq yeni söz əmələ gətirilməsi əsasında yaranır: Məs.: dar-enli, boş-dolu xəyallar, kasıb-varlı təbəqə; gəlimli-gedimli dünya, keçmiş-gələcəyi xoş ölkə və s.

Digər dillərdəki sözlərin birikməsi yolu ilə yarananlar: A close friend may be a treacherous enemy - adam adamın rəhmanı, adam adamın şeytanı; aydın fikirlər-zülmətə düşər olan düşüncələr; ağalar dünyası- nökrələr aləmi; qoca dünya- cavan dünya; aqıl cəmiyyət- cahil cəmiyyət, qalib ordu-məğlub ordu, halal çörək-haram çörək, müvəqqəti həyat-əbədi həyat; dost münasibəti-düşmən münasibəti, xoşbəxt qadın-bədbəxt qadın və s.

Frazeoloji əksmənalılığı təşkil edən sözlər onun komponentləri, tərəfləri sayılır. Məsəl üçün: bərkə-boşa düşmək, bərkdən-boşdan çıxmaq antonim frazeoloji vahidlərində «bərk-boş» I, «düşmək», «çıxmaq» isə II komponentdir.

Tutuşdurulan dillərin əks frazeoloji vahidlərinin komponentləri iki, üç və daha çox sözdən təşkil olunur. Bu cəhətdən onları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. İki komponentli əks frazeoloji vahidlər: foul play (treachery)-fair play (honest dealing), open shop (a shop in which workman of different classes, esp nonunion and intion workman, are employed without discrimination)- closed shop (a shop that refuses to employ one or more classes of workmen, esp, one closed to nonunion wremen); ad almaq-ad batırmaq, özünə gəlmək-özündən getmək, başı açılmaq- başı qarışıq olmaq və s.

2. Üç komponentli əks frazeoloji vahidlər: play a losing game (have a plan that will wall)- play a winning game (have a plan that will succeed); üzü ağ olmaq-üzü qara olmaq, kələfin ucunu itirmək-kələfin ucunu tapmaq, ağı başına gəlmək-ağı başından çıxmaq və s.

3. Daha çox komponentli əks frazeoloji vahidlər: play ones cards well (conduct awairs with judgement and discretion) - play ones cards badly (conduct awairs without judgement and discretion) və s.

Mustafayeva L.
(ADU)

İngilis dilində zevqmanın növləri haqqında

“Cəmiyyətin mövcud olduğu dövrdən başlayaraq insan təfəkkürü, dil və məntiq arasındakı əlaqələr daim dil, məntiq və onların fəlsəfəsini tədqiq edən mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Ünsiyyətdə deyilənin məzmununu, danışanın məqsədə çatması, eşidənin ötürülən informasiyanı alıb başa düşməsi, eşidənin öz münasibətini bildirməklə uyğun hərəkət etməsi ünsiyyətin məzmunlu olmasını şərtləndirir. Kommunikativ məqsədə çatmaqla ünsiyyət zamanı məzmunun, başqa sözlə desək, mənanın düzgün çatdırılması və doğru başa düşülməsi anlam və mühitdən asılıdır.” Anlamın uğurlu qavranılması isə təqdim olunan sözün, ifadənin, daha doğrusu, cümləni təşkil edən leksik-üslubi vasitələrin düzgün və yerində işlədilməsindən asılıdır. Uzun cümlələrə sadəlik və canlılıq gətirmək məqsədilə işlədilməyə başlanan “zevqma” anlayışı həm də struktur cəhətdəndigər üslubi vasitələrdən özmüxtəlifliyi ilə seçilərək hal-hazırda da aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Belə ki, zevqma eyni qrammatik, lakin fərqli semantik əlaqəyə malik, məzmunca iki yaxın sözün işlənməsidir. Bu zaman sözlərdən biri hərfi, ikincisi isə obrazlı mənə daşıyır. Məsələn; “A leopard changes his spots, as often as he goes from one spot to another.” Misaldan da görüldüyü kimi, “spot” sözü iki dəfə təkrarlanır, lakin, birinci dəfə o “ləkə” mənasında, ikinci dəfə “yer” mənasında işlənir. Demək, bu üslubi vasitə mənaların qarışması məqamında sözün ilkin mənasının saflığını qorumaq üçün güclü və effektiv vasitədir. Elə bu baxımdan da, bu üslubi vasitə ingilis dilinin emosional nəsrində və eləcə də nəzmində geniş istifadə olunur.

Cümlədə əsas, yəni idarə edən sözün harada yerləşməsindən asılı

olaraq zəvqmanın bir neçə növü ayırd edilir;

a) Diazevqma – burada bir mübtədə bir neçə feli və ya feli konstruksiyanı idarə edir:

"We shall *pay* any price, *bear* any burden, *meet* any hardship, *support* any friend, *oppose* any foe to assure the survival and the success of liberty."(John.F.Kennedy)

b) Prozevqma - burada idarə edən söz yəni, fel cümlənin əvvəlində gəlir:

Histories make men wise; poets, witty; the mathematics, subtle; natural philosophy, deep; moral, grave; logic and rhetoric, able to contend. (Francis Bacon).

c) Mezevqma- burada birləşdirici funksiyasını daşıyanfel cümlənin ortasında gəlir:

"What a shame is this, that neither hope of reward, nor feare of reproch **could any thing move him**, neither the persuasion of his friends, nor the love of his country." (Henry Peacham)

ç) Hipozevqma – burada idarə edən söz, dah adöğrusu, fel cümlənin sonunda gəlir:

Friends, Romans, countrymen, **lend** me your ears... (Shakespeare, Julius Caesar)

d) Sinzevqma – buzevqma növündə idarə etmə və ya birləşdirmə funksiyasını daşıyan fel frazeoloji birləşmələrin ortasında işlənir. Bu xüsusiyyətinə görə mezevqma ilə sinonimlik təşkil edir.

Either withdisease beauty fades or with time (O.Henry)

e) Epizevqma – idarə edən fel ya cümlənin lap əvvəlində gəlir, ya da ən sonunda :

"Cry out to the hills, to the meadows, to the Heavens above..."

"By fairmeans or souls, by any means possible, I triumph " (Ch. Dickens)

Çox zaman zəvqma anlayışı istər ingilis dilli, istərsə də digər xarici dilçilər tərəfindən pan və sillepsis kimi oxşar üslubi vasitələrlə eyniləşdirilir. Bizim fikrimizcə, bu anlayışlar bir-birindən fərqlənirlər. Belə ki, digər üslubi vasitələrdən fərqli olaraq, zəvqmada strukturuna görə idarə edən və idarə olunan tərəflər vardır. Başqa sözlə desək, iki və daha çox məna bir söz tərəfindən idarə olunur. Məs: "You held your *breath* and the *door* for me."Pan isə söz oyunudur və strukturca daha müstəqildir. O daha çox kontekstdən asılıdır. Məs:- Did you miss my lecture ?- Not at all.

Məhz bu fərqli xüsusiyyətinə görə zəvqmanın ayrıca bir üslubi vasitə kimi tədqiq olunmasına ehtiyac duyulur.

Mammadov A.
Mammadov M.
(AUL)

Contextualizing and conceptualizing time, space and person in discourse

In recent years, a number of researchers have addressed time, space and person from the perspectives of linguistic pragmatics, discourse studies, cognitive linguistics. The goal of our paper is to make a new attempt in the linguistic exploration of time, space and person, focusing on the nexus between these three crucial concepts, with a view of revealing their role in shaping perception and understanding of the sociological, political, cultural and economic contexts during production of a complex event defined by social and communicative situations, which we call discourse.

We support the socio-cognitive approach prioritizing individual practices and subjectivity over social practices in discourse. Meanwhile we consider discourse as a socio-cognitive event, which faces limits by time and space and plays a dynamic role in the change of person's identity. In other words, discourse carries on a system of values of person and constructs cognitive changes.

The paper examines the role of linguistic devices in localization of time, space and person and explains the linguistic construction of dynamism of time, space and person focusing on proximization and direction in political discourse. The reason why we focus on political discourses is the existence of the high degree of temporal, spatial and personal conceptualization and contextualization dominated by a large number of subjective factors in this type of discourse.

We used the method of context model analysis and the Pragglejaz method developed by Steen and his colleagues. In total, we selected and analyzed approximately 500 pages of political and political media texts from American and British national corpora. Quantitative analysis of 67 linguistic (deictic elements, verbs, prepositions, names of person,

countries, etc) and rhetoric (metaphors, metonyms) devices identified in the corpora has been conducted to demonstrate statistics in order to support our arguments and findings.

Our analysis suggests higher frequency of explicit or implicit references to time (in total, 42 instances) than to space (in total, 38 instances) and to person (in total, 18 instances). Thus the references to person are less frequent than references to time and space, which supports our argument about the influence time and space can exert on discourse and discourse participants. This statistics also confirms our judgment about the dominating role of time over space and person.

A special emphasis has been placed on the fact that there is a strong correlation between conceptualization of time, space and person and subjectivity in discourse. For example, localization and dynamism are objective parameters in terms of time and space, meanwhile, it is a person who defines these parameters in social life based on subjectivity.

Novruzova G.
(ADU)

Dildə implisitliyin linqvo-praqmatik təhlili

"İmplit" sözü lüğəvi baxımdan "ifadə edilməyən, gizli, nəzərdə tutulan" mənasını ifadə edir. Linqvistik ədəbiyyatda bu terminə əsasən praqmatika və diskurs haqqında əsərlərdə rast gəlinir. Semantik, praqmatik və sintaktik interpretasiya aparmaq üçün inferensiya, implikasiya, presuppozisiyavə s. kimi məntiq əməliyyatları linqvistikada mühüm rolə malikdir. Məlumdur ki, hər hansı söyləm vasitəsilə ifadə olunan məna heç də həmişə komponentlərin cəminin ümumi mənası ilə eyniyyət təşkil etmir. Belə ki, söyləmdə informasiyanın müəyyən bir hissəsi gizli yaxud implisit şəkildə ifadə oluna bilər. Son illərdə dilçilik elmində, dildə gizli və ya implisit məna və formaların araşdırılmasına maraq xüsusilə artmışdır və hal-hazırda implisitliyin öyrənilməsi müasir linqvistika elminin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Maraqlısı isə budur ki, bu təkcə dilçilərin maraq dairəsinə daxil olmamışdır. Belə ki, bu mövzu dil manipulyasiyasının bir vasitəsi olaraq, məntiq, filologiya, sosiologiya, psixologiya, məhkəmə linqvistik ekspertizası, marketinq və diplomatiya sahələrində də mühüm araşdırma obyektinə çevrilərək əhatə dairəsini genişləndirir.

dirmişdir. Gizli şəkildə verilən informasiya və formalar güclü təsir qüvvəsinə, böyük manipulyativ imkanlara malikdir. Bəzən isə bu şəkildə verilən informasiya məişət dialoqlarında sanki "heç nə" - dən yaranmış münəqişələrin mənbəyinə çevrilir. Tədqiqatda implisitlik müxtəlif linqvistik aspektlərdən - praqmatik, sintaktik baxımından və tərcümə prosesində rolu təhlil olunacaqdır.

V.A.Davis praqmatik implikaturaları izah etmək üçün bu dialoq nümunəsindən istifadə edir:

Ann: Where can I get gasoline?

Bob:There's a station around the corner.

Bob bu dialoqda nəzərdə tutur ki, Anna benzini həmin stansiyadan ala bilər, lakin bunu birbaşa demir. Beləliklə, P.Grays qeyd etdiyi kimi, bu halda danışanın dediyi və nəzərdə tutduğu fəqlənir və ünsiyyət zamanı implikatura ortaya çıxır.

Zənnimizcə, dildə implisitlik, həm praqmatik (implikaturalar), həm də sintaktik vahidlər baxımından da araşdırılmalıdır. Belə ki, "implisit" sözünün leksik mənası bizə bunu deməyə imkan verir. Məhz bunu da tədqiqatın gətirdiyi elmi yenilik hesab etmək olar. Doğrudur, bir sıra elmi əsərlərdə sintaktik implisitlik "ellipsis" termini ilə məhdudlaşdırılır. Halbuki, sintaktik implisitliyi daha geniş mənada araşdırmaq lazımdır. Məsələn, ingilis dilində mövcud olan "implisit imperativ mübtədalar" buna nümunədir. Əmr şəklində eksplisit mübtədanın iştirak etməməsi bir normadır və həm də əksər hallarda əmr şəklinin göstəricisidir. Bu nümunələrdən görüldüyü kimi, ingilis dilində əmr cümlələri ifadə vasitəsi şəxs əvəzliyi you və anyone qeyri-müəyyən əvəzliyi olan eksplisit mübtədəya malik ola bilər:

Don't you let him run away!

Don't anyone let him run away!

İmplisit imperativ mübtədalar mahiyyət etibarilə ikinci şəxsə aiddir:

Don't lose your confidence!

Bu cümləni *Don't lose their confidence!* şəklində ifadə etmək mümkün deyil.

Beləliklə, implisit imperativ mübtədalar "you" şəxs əvəzliyinin gizli qarşılığıdır. Başqa sözlə desək, əmr cümlələrində "you" şəxs əvəzliyi implisit olaraq iştirak edir.

İmplisit sintaktik vahidlər fonoloji cəhətdən ifadə edilməyən lakin semantik və qrammatik xüsusiyyətləri olan cümlə üzvləridir. İmplisit sintaktik vahidlər "boş kateqoriyalar", "tələffüz edilməyən", "eşidilməyən"

üzlər kimi təsvir edilir. Bu növ cümlə üzlərini təsvir etmək üçün müxtəlif alimlər fərqli terminlərdən istifadə etmişlər. Məsələn, Y.Q.Testelets bu cür üzləri "sintaktik görünməzlər" (синтактические невидимки) adlandırır. Digər rus dilçisi İ.A. Melçuk isə onlara "sintaktik sıfır" (синтактический нуль) adı vermişdir. E.Redford isə bu növ cümlə üzlərini "sıfır vahidlər" (null constituents) adlandırır. Azərbaycan dilində isə biz "implicit sintaktik üzlər" terminini daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Sintaktik implisitliyə digər bir nümunə isə "implicit mübtədali dillərin" (null-subject language) mövcudluğunu da göstərmək olar.

Məlumdur ki, həm pragmatik, həm də sintaktik implisitlik tərcümə prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Belə ki, tərcümə zamanı rast gəlinən implisitliyin təhlilində müəyyən nitq situasiyasında yaranmış gizli mənaların və vahidlərin iştirakı, onların aşkar edilməsində şərtlilik və tərcümə üsulları, o cümlədən tərcüməçinin dil və koqnitiv implisitliyə münasibətdə istifadə etdiyi strategiyalar, mənbə və hədəf dillərin özünəməxsus xüsusiyyətləri (qrammatika, frazeologiya və s.) haqqında biliyi aparıcı rola malikdir. Orijinalda gizli mənaların və vahidlərin aşkar edilməsi, dərk və oxucuya ötürülməsi tərcüməçidən asılıdır. Unutmaq lazım deyil ki, implisitlik müəyyən nitq situasiyasında formalaşır və onların eksplikasiyası zamanı nitq aktının bütün tərkib hissələrini - linqvistik və qeyri-linqvistik amillərin iştirakını nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan, tərcümə zamanı tərcüməçi implikaturaların və implisit sintaktik vahidlərin işlənməsinə müstəsna diqqət ayırmalı və eksplikasiya prosesində xüsusilə həssas olmalıdır. Çünki mətnin eksplikasiyasının keyfiyyəti tərcüməçinin səriştəsinin birbaşa göstəricilərindən biridir. U.Dombska-Prokob yazır: Tərcüməçi mətnin istənilən qəbuledicisi kimi, deşifrə prosesində söylənməmiş fikirləri tamamlayır. Belə ki, buraya yalnız mətndə eksplisit şəkildə verilmişlərin interpretasiyası deyil, mətndə olan mənaların gizli qatlarının aşkar edilməsi də aiddir.

Nur Sena Taşçı, Edanur Sağlam, Alican Özkan
(Türkiyyə)

Yok Olma Tehlikesindeki Türkiye Nogaycası: Belgeleme ve Konuşur Tutum Araştırması Projesi

İnsanlığın en önemli değerlerinden biri ve binlerce yıllık maddi ve manevi kültür ürünlerinin taşıyıcısı ve aktarıcısı olan dillerin büyük bir

bölümü, küreselleşme ve küresel güçlerin dillerinin ve kültürlerinin yoğun etkisi sonucunda hızla yok olmaya doğru sürüklenmektedir. Yapılan bilimsel çalışmalardan elde edilen veriler yeryüzündeki dil çeşitliliğın gide rek azaldığını ve yakın bir gelecekte UNESCO'nun saptamalarına göre yaklaşık 6700 dilin büyük bir bölümünün 21. yüzyılın sonunda konuşur larının tümünü yitireceğini ortaya koymaktadır. Uluslararası literatürde “tehlakedeki diller” olarak adlandırılan ve konuşur sayısı giderek azalan bu diller arasında Türk dilleri önemli bir yer tutmaktadır. Bugün bağımsız devletlere sahip Türk cumhuriyetleri dışında özellikle Rusya Federasyonu'ndaki ve İran, Çin, Afganistan ve diğer ülkelerdeki Türk dillerinin Tatarca ve İran'daki Azerice vb. Türk dillerinin sahip oldukları demografik avantajlar nedeniyle bugün için tehlikede bulunmamalarına karşın diğer az konuşurlu Türkçe yazılı ve sözlü değışkelerin tamamı farklı basamaklarda yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Türk dilinin Kıpçak grubu üyelerinden biri olan Nogayca da, Tehli kedeki Türk dillerinden biridir. UNESCO tarafından yönetilen ‘tehlikedeki diller’ projesi çerçevesinde oluşturulmuş atlada 3 numaralı kategoride yani ‘belirli biçimde tehlikede’ (definitely endangered) kabul edilmektedir. Kod numarası ISO 639-3tür. Son nüfus sayımı sonuçlarına göre Rusya genelinde 103.660 Nogay tespit edilmiştir. Rusya dışında Nogaylar diğer ülkelere göre Romanya ve Türkiye’de yaşamakta ancak onların nüfus bilgileri ile ilgili resmi bir kayıt bulunmamaktadır. Türkiye’de Ankara, Konya, Afyonkarahisar, Adana, Gaziantep ve dağınık olarak birçok il ve bu illere bağılı köylerde yaşamaktadırlar. Türkiye’de yaşayan Nogaylar, dil ve kültürlerini korumak ve dillerini yeniden canlandırabilmek için somut adımlar atmaya başlamışlardır.

Bu bildiride, Nogayca'nın Türkiye’de konuşulan değışkesini belgelemek, gittikçe unutulmaya yüz tutmuş bir dile karşı konuşurlarının tutumunu belirlemek için geliştirilen ve TÜBİTAK tarafından desteklenen *Yok Olma Tehlikesindeki Türkiye Nogaycası: Belgeleme ve Konuşur Tutum Araştırması* adlı proje tanıtılacaktır.

Proje temel olarak üç ana bölümden oluşmaktadır: Saha çalışması, deşifre-dizlenme ve konuşur tutum ölçęi uygulaması. Saha çalışması için çeşitli yaş gruplarından kişiler ile önceden tespit edilip izinleri alındıktan sonra mülakat yapılmakta ve bu mülakatlar sesli ve görsel kayıt altına alınmaktadır. Kayıt altına alınan dil verileri bir sonraki adımda deşifre edilerek dizinlenmek üzere hazır hale getirilmekte ve daha sonra özel bir dizin programı ile sözcük, ek ve sözdizimsel dizinleme yapılmaktadır.

Konuşur tutum ölçęi ise yine çeşitli yaş aralığında gönüllülük esasında kişilere uygulanmakta ve bilgiler daha sonra analiz için SPSS (Statistical Packages for the Social Sciences) programına aktarılmaktadır.

Nuriyev S.
(ADU)

Danışiq aktında nanolinqvistikanın singulyar və plural xüsusiyyətləri

XXI əsrə kimi Kainat indiki ölçüləri ilə müqayisədə nano tərtibdə, dərkedilməz singulyar formada sonsuz idi. Burada nə materiya, nə məkan, nə də zaman anlayışı var idi.

Daxili və ya xarici qüvvənin təsirindən Kainat partlayışla singulyar vəziyyətdən çıxaraq plural genişlənməyə başladı. Böyük partlayışdan sonra Kainatın təkamülü başladı. Bu təkamül özünü XXI əsr dilçiliyinə də təsirsiz ötürmədi. Belə ki, dildə çox kiçik zərrəciklərin araşdırılması, onların singulyar (tək halda) və plural(cəm halda) öyrənilməsinin vacibliyi ortaya çıxdı. Bu ən kiçik zərrəciklərin öyrənilməsində molekulyar fizikada nanotexnologiya köməyə gəlmiş zaman, lingvistikada da nanolinqvistik vahidlərə, meyarlarə, elementlərə və komponentlərə yanaşma mexanizmi yeniləşərək başqalaşdı. Burada danışiq aktı nəzəriyyəsinə baş vuran Oksford məktəbinin yetirməsi **Con Ostinin (John Langshaw Austin)** fikirlərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, nitq aktında nanolinqvistikanın singulyar və plural xüsusiyyətləri daha diqqəti cəlb etdi. Belə ki, nitq aktlarının müxtəlif növlərini daha yaxşı təhlil etmək və başa düşmək üçün, Ostin üçlü konseptual sxemi işləyib hazırladı ki, burada lokutiv, illokutiv və perlokutiv nitq aktlarını ortaya qoyaraq onları birbirindən fərqləndirərək sübuta yetirdi. Nitq aktının perlokutiv qüvvəsi səbəbiyyət münasibətləri ilə bağlıdır. Məsələn, sizə yanaşıb **“Sizin dayandığınız binanın damından daş parçası hər an başınıza düşə bilər”** fikrini səslədirirəm, onda bu ifadənin tələffüz olunması sizi qaçmağa məcbur edə bilər. Bunu deyərək, mən Sizin tərəfinizdən hər hansı bir ani tədbirin görülməsinə "səbəb oluram". Beləliklə nitq aktı perlokutiv qüvvəyə malik olur. Amma hətta əgər siz qaçmağa başlamasanız belə, mən hər halda, bu cümləni tələffüz edərək, sizi xəbərdar etmişəm. Başqalarını xəbərdar etmək üçün qəbul olunan razılaşmalara görə və həmçinin, günahı öz üzərindən götürmək

üçün mənim nitq aktım uğurlu hesab olunur, hətta əgər siz mənim verdiyim məlumatı etnasızlıq göstərsəniz də. Beləliklə, nitq aktının illokutiv qüvvəsi səbəbiyyət effektlərinin deyil, razılaşmaların həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Nitq aktlarının lokutiv aspekti bizim mülahizənin məzmunu adlandırma biləcəyimizə əsaslanır. Qeyd edək ki, hər bir şey olduğu kimi edilirsə, yəni sosial rollar və funksiyalar oxşar hadisələrdə olduğu kimidirsə, onda C.Ostinin fikri doğrudur. Beləliklə, Ostin diqqəti dilin istifadəçisi ilə linqvistik ifadə arasındakı münasibətlərə yönəldir. Dilin istifadəçisi ilə linqvistik ifadə arasındakı münasibətlərin tədqiqini çox vaxt "praqmatik" adlandırırlar (dilın strukturunun tədqiqi "sintaktik", dilin müxtəlif mənalının tədqiqinin "semantik" adlandırıldığı kimi). Əgər bu terminologiyadan istifadə edilsə, onda demək olar ki, C.Ostinin dilçilik baxışları praqmatika ilə fəlsəfi anlamda daha plural xüsusiyyətlərinin tədqiqini özündə ehtiva edir. Nitq aktları nəzəriyyəsi sonradan amerikan filosofu **Con Sörl (John Rogers Searle, 1932)** tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Nitq aktlarının illokutiv qüvvəyə malik olması ideyasından başlayaraq, Sörl uğurlu nitq aktları üçün qaydaları, yəni onlar üçün requlyativ yox konstitutiv olan qaydaları aşkar etməyə çalışmışdır. Daha doğru desək, **şahmat qaydaları şahmat gedişləri üçün konstitutivdir, ona görə ki, şahmatda fərdi aktlar, fərdi gedişlər yalnız bu qaydaların sayəsində edilir.** Amma "otaqda siqaret çəkməyin" qadağası yalnız artıq mövcud davranışı tənzimləyir. Deməli, Sörlün aşkar etdiyi nitq aktları üçün qaydalar insanların düzgün olması barədə bizim adi gümanlarımıza əsaslanır.

Beləliklə, nitq aktları üçün bu qeyri-aşkar qaydalar dil ünsiyyətində bir-birini anlama qabiliyyətinin konstitutiv şərtlərinə malikdir.

Hər cür mümkün amillər praktik olaraq mövcuddur və onlar ona gətirib çıxarır ki, biz bir-birimizi düzgün başa düşmürük. Bu, bir çox hallarda, bir və ya bir neçə belə qaydanın qabaqcadan nəzərdə tutulmuş və ya tutulmamış illokutiv və perlokutiv aspektlər arasındakı fərqi nitq aktlarının ümumi nəzəriyyəsi çərçivəsi daxilində göstərir, burada kommunikativ və strateji aktlar arasındakı fərq fundamental fərq olaraq qəbul edilir. Bu qaydaların pozulması çox vaxt inkar edilmir. Bununla bağlı, Sörl həmçinin, "institusional faktlar" (institutional facts) terminini daxil edir. O, onun vasitəsi ilə sosial faktlara işarə edir.

Beləliklə, danışq aktında nanolinqvistikanın singulyar və plural xüsusiyyətlərinin C.Ostinin və C.Sörl prizmasından təhlili göstərir ki, eyni nitq aktını bütün bu üç aspektlə müxtəlif cür xarakterizə etmək olar.

Financial metonymies

The goal of the paper comprises the specific features, ways of formation, functions and some other peculiarities of the financial metonymies.

Metonymy is a cognitive mechanism whereby one experiential domain is partially understood in terms of another experiential domain included in the same experiential domain.

As a process of categorization metonymy is based on common actions for all human cognitive mechanisms that are manifested in the form of cognitive models. As the complexity of the concepts moves on new way and mechanisms appear to realize it. In the metonymic transfer, the projection takes place within a single domain. As all kind of transitions metonymy is characterized by embedding a new value to an already available in the language.

In the recent years a number of multidisciplinary researches are made over the topics of financial issues. One of these studies analyses the use of metonymy in international mergers and acquisitions. In some extent it examines the role of metonymy as central linguistic resources, defining the cultural identities trough media. Respectively, metonymy shows the construction of emotive frames, stereotypes, ideological and cultural differences.

In the study by Portero Munos (2011) of global financial crises metonymy is shown as a noun-noun sequence to mask unpleasant facts. Within the frames of this crisis the metonymy is used to soften the bad effect and results of the discourse. *Country for Problem, Action for Event, Place/Effect for Cause, Place for Person* as the types and domains of metonymy in the words Euro zone debt crisis highlight the location of crisis and link it to the area has been affected, again hiding who (individuals in the government, banks, corporations, etc.) is responsible for this accumulation of debt. Metonymies in the domain of *Effect for Cause, Natural Disaster for Financial Disaster* refer to *Euro* as the only means of Unity in Europe. This way crisis is replaced in direct opposition to a united Europe.

There are some metonymies that are often used. The *White House* or *The Pentagon* is used to refer to the U.S. presidential staff or the military leadership. Places, such as *Wall Street*, *Madison Avenue*, *Silicon Valley*, *Hollywood*, and *Detroit* are commonly used to refer to the industries located there (finance, advertising, high, entertainment, and motor vehicles, etc.). Such usage may persist even when the industries referred have moved elsewhere - for example, *Fleet Street* continues to be used as a metonym for the British national press, though it is no longer located in the physical street of that name.

A part of something is often used for the whole that is called synecdoche. An example of this is the Canadian dollar, referred to as the loonie for the image of a bird on the one-dollar coin.

In the financial discourse there are the following types of metonymies: *Action for Result*, *Result for Action*, *Effect for Cause*, e *Effect for Cause Natural Disaster for Financial Disaster*, etc.

Double metonymies are often met in the economic contexts. In the meaning structure of most financial metonymies two mappings are observed. If to take the example of *Wall Street* we'll apparently witness two conceptual mappings. The metonymy, *Place for Institution* carries the first target-in-source position, it happened because of the institution's location in the mentioned place. In the second mapping subdomain of our knowledge defined the mentioned metonym as the sum of people working in the institution. Here another subdomain *Institution for People* is created. As can be seen from the conceptual structure, the mapping of the first metonym may be the target source for the second one. *Wall Street – Place – Institution –People* transition happens in the conceptual structure of this metonym, creating two mappings and two subdomains.

Another domain for metonymy involves *Agent for Action*. This kind are called high level metonymies are originated by Kovecses and Radden (1998). *Author-Work* sequence metonymy is specific for this type: *O'Henry is enjoyable to read*. Then to the mentioned target source mapping *Format* is added, so it becomes *Author-Work-Format*. As can be shown in the following example, *O'Henry is interesting and it's of easy language*. So, it can be concluded here that there are two types of metonymies: source-in target and target in source. And both of them are fused into cognitive operation.

As a result of the analysis in the paper, we conclude that different kind of meaning transition happen in the basic cognitive structure of the

financial discourse. Besides this, one should be mentioned that the study of metonymy doesn't limit just within the borders of financial discourse, it contains great potential in the other discourse types such as political, media, etc.

Rəcəbova S.
(ADU)

İngilisdilli rəsmi-ışgüzar sənədlərdə şəkilçilərin işlənmə xüsusiyyətləri

Müasir dövrdə ingilis dili beynəlxalq dil kimi çıxış etdiyi üçün işgüzar ingilis dilini bilən mütəxəssislərə zəruri ehtiyac yaranmışdır. Elmin, kargüzarlığın və qanunvericiliyin fəaliyyəti sahələrində, kütləvi informasiya vasitələri və siyasətdə dil müxtəlif şəkildə istifadə olunur. Qeyd olunan ictimai fəaliyyət sahələrinə ədəbi dilin morfoloji, leksik, sintaktik və mətn səviyyələrində fərqli xüsusiyyətləri olan özünəməxsus funksional üslublar xidmət edir.

İşgüzar ingilis dili bir çox sahələrdə işlənsə də, sahibkarlıq və diplomatiya sahələrində işlənen ingilis dili tək leksika, sintaksis kimi dil səviyyələrində yox, həmçinin qrafika, paralingvistik vasitələrin işlənməsində də ciddi nizamlanıb. Ölkəmizin siyasi və xarici iqtisadi əlaqələri genişləndikcə, beynəlxalq standartların, o cümlədən işgüzar ingilis dilinin norma və qaydalarının Azərbaycan dilinə keçməsi qeyd olunur. “Biznes” sözü özü də tərcümə olunmadan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

1. T.A. Znamenskaya rəsmi sənədlərin xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək ayrı-ayrılıqda morfoloji, sintaktik, leksik və tərtib etmə xüsusiyyətlərini fərqləndirir. Məsələn, morfoloji xüsusiyyət kimi qeyd olunur ki, normaya əsasən, qanunverici sənədlərdə bəzən köhnəlmiş və ya hətta arxaik vasitələrdən istifadə olunur

2. Sənədlərdə *diploma-* və *poli-* kimi kök morfemləri həm sözün əvvəlində, həm də sözün sonunda işlənə bilər. Bu cür morfemlər “*dimer yuvaları*”nı əmələ gətir: *apolitical, geopolitics – politologist; policy-maker* Və ya: *undiplomatic, extra-judicial, non-dissemination, cyberdiplomacy, e-international relations, e-diplomacy, e-diplomat, e-policy.*

-ics şəkilçisi ilə bitən bəzi sözlər (“*politics*”, “*statistics*” və s.) tək halda işlənsə də, həmişə -s şəkilçisi ilə müşahidə olunur. Məsələn: *You talk beautifully – you should be in politics. Politics is a complicated business. I don’t know much about politics, but I don’t think this is a democracy. Statistics is useful in language testing.* (LAKİN: What **are** you **politics**?; The unemployment **statistics are** disturbing). rəsmi-işgüzar üslubun leksikasında ixtisar olunmuş sözlərişlənilir. Əlavə etməliyik ki, ixtisar olunmuş vahidlərə morfoloji səviyyədə də rast gəlmək olur. Bunlara nəzər salmaqdan əvvəl onların hansı məqsədlə istifadə olunduğu açıqlayaq.

Məlumdur ki, rəsmi-işgüzar üslubun başlıca xüsusiyyətlərindən biri *aydınlıqdır*. Belə halda ixtisar olunmuş vahidlərin işlənməsi bir qədər zidd görünə bilər. Lakin ixtisarların əsas işlənmə səbəbi *qənaətdir*. İxtisarların vasitəsilə sənəddə ötürüləcək məlumatın həcmi xeyli artmış olur, mətnin informativ dolğunluğu aydınlıq və dəqiqliklə təmin olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ixtisarların müxtəlif növləri var. Baş və sətiri hərflərdən ibarət ixtisarlar (məsələn, *RES* – resolution, *CONF* – conference, *Dist.* – district, *No.* - number) *ekstensiv məlumat rolunu oynayır* və, əsasən, sənədlərin adları və onların hissələrini bildirmək üçün işlənilir: S/RES/822 (1993), A/RES/48/114. Burada birinci hərf sənədin hansı təşkilata mənsub olduğunu göstərir: *S- Security Council, A – General Assembly*; rəqəmlər isə qətnamənin sıra nömrəsini və ya iclasın, sessiyanın tarixini bildirir.

Bu ekstensiv ixtisarlar içərisində leksik ixtisarlardan başqa *morfoloji* ixtisarlar növü də qeyd olunur.

Məsələn, D.İ. Alekseyevin fikrincə, akronimlər morfemlərə üzvlənə bilir və onların ünsürləri morfem mənalarına malikdir. D.İ. Alekseyev onları “*abbreviatura morfemləri*” adlandırır.

Yəni müəyyən ixtisar sıralarında abbreviaturanın ən çox təkrarlanan ünsürləri müəyyən mənənin ifadəçisi kimi çıxış edir.

Məsələn, *I* – “international”, “intergovernmental”, “inter” mənalarının ifadəçisi kimi çıxış edir: *ISSS – International Society of Soil Science* və ya *ISESCO – Islamic States Education, Scientific and Cultural Organization, ICECSA – Islamic Commission for Economic, Cultural and Social Affairs*.

Cünsürü “committee”, “conference”, “commission”, “consultative”, “council”, “centre”, “central” mənalarının ifadəçisi kimi çıxış edir: *CSCE – Conference on Security and Cooperation in Europe*.

Oünsürü “organization”, “office” mənalarının ifadəçisi kimi çıxış edir: OIC – Organization of Islamic Conference, OSCE – the Organization for Security and Cooperation in Europe.

Rəhmanova N.
(ADU)

Relevant elementlər haqqında üslubiyyatda üslubi fiqurlar

Sözün leksik-semantik təbiəti lüğət tərkibindəki sözlərin semantik yaxınlığa və ziddiyyətə, eləcə də fonetik cildin eyniliyi semantikasının fərqliliyinə görə qruplara bölünür. Sinonim, antonim və omonimlər də mətn daxilində üslubi funksiyalar yaradır. Antonimlər mətdə daha çox yanaşı işlədikdə və ya eyni kontekst daxilində olduqda üslubi cəhətdən aktivləşirlər. Frazeoloji vahidlərin işlədilməsi də üslubla bağlılığa malikdir. Qeyd edilənlər üslubun leksik səviyyəli vasitələridir. Üslubun fonetik və qrafik vasitələri də vardır. Məsələn, DenBraun «Da Vinçi» şifrəsi əsərində ayırmadan, kursivdən üslubi fiqur kimi istifadə etmişdir. Müəllif bir sıra adları əsərdə kursivlə vermişdir. Bu da həmin adların əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Eyni zamanda kursivlə verilmə oxucunun bu və ya digər ada ilk dəfə rast gəldiyi yerə qayıtmaq imkanını artırır. Yazıçı Elçinin bəzi əsərlərində abzasların şəxs adları ilə başlanmasına üstünlük verilməsi müşahidə edilir. Müəllif bununla oxucunun diqqətini əsərin müəyyən bir yerində konkret personajın üzərində cəmləşdirməyi vacib sayır.

Müasir üslubiyyatda həm üslubi fiqurlar, həm də üslubi relevant elementlərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqatlara geniş yer verilir. Hazırda üslubi markerlərin müəyyənləşdirilməsi aktual məsələlərdən biri kimi üzdədir.

Publisistik üslub, ilk növbədə qəzet, jurnal, sonralar radio, televiziya ilə bağlı meydana çıxmışdır. Hazırda mitinq dili, müxtəlif yığıncaqlarda istifadə olunan dil də publisistik üsluba aid edilir. Publisistika daha çox kütləvi informasiya vasitələri ilə bağlıdır. Kütləvi informasiya vasitələrində istifadə olunan materiallar da janr bölgüsünə malikdir. Janrlara bölgü publisistik üslubun da alt üslublarını formalaşdırır. Məqalə, müsahibə, reportaj, xəbərlər publisistik üslubun müxtəlif alt üslublar kimi fəaliyyət göstərir. Publisistik üslubun əsas əlamətlərindən biri onun geniş kütlə üçün nəzərdə tutulması ilə bağlıdır. Bu tipli yazılarda oxucunun fon bilik-

lərinə çox istinad edilmir. Publisistik material hər dəfə yeni olduğu kimi, informasiyanın ardıcıl və yığcam şəkildə verilməsi ilə səciyyəlidir. Publisistik üslubda da qrafik vahidlərin üslubirelevant element kimi işlədilməsi özünü göstərir. Publisistikada şriftin böyüdülməsi, kursivlə verilməsi və digər ayırma və seçdirmələrdən istifadə həm də müəllif üslubi ilə bağlı olan haldır.

Kommunikasiyanın cərəyan etdiyi müxtəlif sosial sahələr, onların özünəməxsus cəhətlərinin nəzərə alınması ümumən sosial spesifiklik kimi götürülür. Hər bir konkret funksional üsluba uyğun gələn dil-ifadə vasitələrinin, səviyyə vahidlərinin linqvistik spesifikasiyi üslubların tədqiqində rolu böyükdür. Müasir tədqiqatlarda üslubun sosial baxımdan araşdırılmasına kəskin ehtiyac hiss olunur. Funksional üslublarla bağlı aktual məsələlərdən biri də altüslubların müəyyənləşdirilməsidir. Linqvistik spesifikasiyin nisbətən kiçik, daha doğrusu, mikrosferada özünü göstərməsi alt üslubun təyin edilməsinə əsas verir. Akademik elmi üslub, populyar elmi üslub və tədris-metodik üslublar altüslublardır. Onların bir-birindən fərqləndirilməsi spesifik və üslubirelevant elementləri müəyyənləşdirməyi tələb edir. Elmi üslub elmi əsərlərin, dərsliklərin, monoqrafiyaların dilidir. Əsas əlaməti məntiqilik, ardıcılıq, terminlərin olmasıdır. Elmi üslubun əsas xüsusiyyəti izah olunan və tədqiqat obyektini anlaşılan açılması vacib şərtidir. Elmi yazıların da əsasən iki istiqamətdə hazırlanması qəbul edilmişdir. Bunlardan biri sırf elmi tədqiqat istiqamətidir. Bu tipli məqalə və monoqrafiyalarda tədqiqat daha elmi şəkildə şərhini tapır. Elmi monoqrafiyanın müəllifi fon biliklərini aydınlaşdırmağa az əhəmiyyət verir. Sahənin məlum anlayışlarını onların izahlarını vermədən istifadə edir. Tədris məqsədli elmi üslubda isə fon bilikləri nəzərə alınır, sahənin məlum anlayışlarının izah və təriflərinə də yer ayrılır. Bu baxımdan tədris elmi üslubu sırf elmi üslubdan nisbi sadəliyi ilə fərqlənir. Təbii ki, burada da fərdi üslubun təsiri özünü göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, elmi üslubun elmi-populyar mətnlərə aid olan üçüncü bir forması da vardır. Bu formanın yaranma səbəbi elmi materialın kütləvi oxucu üçün hazırlanması ilə əlaqədardır. Qeyd olunan cəhətə görə bəzi tədqiqatçılar elmi-populyar materialların üslubunun publisistik üsluba yaxın olmasını qeyd edirlər. Lakin elmi-populyar materialların leksikasında kifayət qədər terminlərin olması bu üslubun daha çox elmi üslubun alt üslubu və yarım üslubu olmasını iddia etməyə əsas verir.

К проблеме изучения внутренней структуры фразеологических единиц

Фразеологическая единица обладает тремя взаимозависимыми и взаимодействующими показателями языковой действительности: имеет определенное смысловое содержание, лексико-грамматическую организацию и валентность. Смысловое содержание – это идеальная сторона фразеологизма. Лексико-грамматическая организация – это материальная сторона фразеологической единицы, Это - оформление отдельных компонентов фразеологической единицы в единое целое на основе существующих в данном языке синтаксических средств. Валентность фразеологической единицы – это ее способность сочетаться с другими единицами языка в речевом употреблении.

Следовательно, в фразеологической единице следует различать три вида структуры: а) семантическую структуру, содержащую в себе понятийное значение данной единицы и элементы экспрессивности, эмоциональности и стилистической окраски; б) внутреннюю структуру, под которой понимается отношение между отдельными компонентами в пределах одной фразеологической единицы: в) внешнюю структуру, под которой понимается манифестация возможных способностей данной фразеологической единицы сочетаться с другой или другими единицами языка в речевом употреблении.

В синтагматическом плане фразеологические единицы обладают двумя типами синтаксических связей и отношений. Один тип связей и отношений существует и функционирует внутри самой фразеологической единицы, между ее компонентами. А другой тип связей и отношений функционирует между данной фразеологической единицей и другими единицами языка в речевом употреблении.

Внутриструктурные отношения между компонентами фразеологических единиц и между компонентами переменных словосочетаний не тождественны. Связи между компонентами фразеологических единиц – это новый тип связей, которые не сводятся ни к грамматическим связям, ни к лексической сочетаемости переменного

характера. В отличие от внутрискластных отношений между компонентами переменных словосочетаний внутрискластные отношения между компонентами фразеологизмов не допускают вариации или моделирования. С другой стороны, в некоторых фразеологизмах языковая норма синтаксической сочетаемости их компонентов нарушена между собой. Все это говорит о том что, синтаксические отношения внутри фразеологизмов в той или иной степени ослаблены и валентная возможность компонентов фразеологизмов ограничена рамками данного фразеологизма.

Фразеологические единицы в речевом употреблении подвергаются разного рода синтаксической обратимости, т.е. они трансформируются в другие структурные типы: в причастные, деепричастные, субстантивные обороты и т.п.

Многие фразеологизмы в речевом употреблении подвергаются расщеплению или перестановке компонентов, сокращению или слиянию двух фразеологизмов в один. Однако все эти изменения, происходящие во внутренней структуре фразеологизмов в речевом употреблении, никак не отражаются на их фразеологических свойствах: эти речевые явления не реорганизуют фразеологических единиц как таковых и не приводят их к распаду. Такие речевые явления свидетельствуют о наличии синтаксических отношений между компонентами фразеологизмов в ослабленной форме и указывают на раздельно оформленность данных фразеологизмов.

Частично коммуникативные фразеологизмы не имеют функции номинации и в них отсутствует полная коммуникация. Полная коммуникация достигается путем добавления к ним переменного предикативного элемента в речи.

Таким образом, фразеологические единицы создаются по структурно – синтаксической модели переменных словосочетаний: связь между компонентами фразеологизмов бывает подчинительной, сочинительной и сочинительно – подчинительной. Исходя из особенности внутренней структуры фразеологических единиц между отдельными компонентами фразеологизмов встречаются следующие виды синтаксических отношений: объектные, обстоятельственные, атрибутивные, предикативные отношения и отношения перечисления.

Основные концепты в инаугурационных речах американских президентов

Инаугурационные речи американских президентов следует рассматривать как тексты, связанные с американской историей и культурой. Во-первых, инаугурация президента в США - одна из старинных традиций американской политической жизни, которая возникла одновременно с институтом президентства и существует с 1789 года. Во-вторых, инаугурационное обращение представляет пространство значений и смыслов, несущих в себе закодированную информацию об истории развития и становления института президентства.

Кроме того, инаугурационный дискурс является элементом ораторского искусства целью, которого, прежде всего, является убеждение и манипуляция общественным сознанием, поднятие духа нации, пробуждение уверенности в людях, и конечно же, данное выступление должно найти большую поддержку в народе. В этом и состоит важнейшая и уникальная особенность инаугурационной речи как жанра: она является не просто речевым действием, но действием политическим», - подчёркивают К. Кэмпбелл и К. Джеймисон в своей книге, посвященной анализу инаугурационной речи .

Таким образом, для того, чтобы достичь этих целей и произвести незабываемое впечатление на публику, президент с осторожностью будет взвешивать каждое слово в своей речи и оттачивать ее, используя различные языковые элементы и стратегии. Среди таких можно выделить некоторые концепты, которые широко используются президентами в своих обращениях для изложения принципов внутренней и внешней политики, идеологическое осмысление насущных проблем, обращение к богу, убеждение в великом предназначении Америки и оптимистический финал выступления.

В обращениях политиков концепты это абстрактные элементы, употребляемые для выражения информации о концептуально формируемой концептуальной картине мира. Таким образом, дискурс представляется как совокупность взаимосвязанных концептов.

Основными концептами, на которых основывается вся речь американских президентов, являются концепты «Power», «People» и «President». Происходит репрезентация концепта «President» как лица, связанного клятвой, главы исполнительной власти и гаранта Конституции, при вступлении президента в должность, после произнесения клятвы вербализуется концепт «Power», и наконец, концепт «People», когда президент обещает стараться на благо и процветания нации, опираясь на принятую народом конституцию США. Также в речах американских президентов можно выделить и следующие концепты:

Социальные концепты связаны с осознанием обществом идей социального равенства и справедливости, противодействия любого рода дискриминации. Они являются важным элементом системы социальной регуляции государством поведения общества в целом, отдельного человека, социальной группы. В речах данный концепт выражается такими словами как *family, justice, duty*.

Витальные концепты в инаугурационных речах американских президентов реализуют прагматический эффект убеждения и верования личности в полноценную и продуктивную жизнь, организованную для народа посредством власти в лице президента и отражается в таких словах как *comfort, safety, security, life, health*

Политические концепты в прагматическом плане отражают в сознании общества предпочтения, выражающиеся в политических нормах и идеалах, и представляют собой определенные предписания, стандарты политического поведения и политического участия. Основными формами репрезентации данного концепта являются слова *State, administration, Constitution, democracy, nation* и т.д.

Патриотические концепты в дискурсе инаугурации сосредотачивают в себе механизм сохранения целостности государства с самобытной национальной культурой и вербализуются за счёт отсылки к историческому прошлому, упоминания об отцах-основателях, первом президенте, американской мечте, что отражается в призыве к единению, идеи равенства и братства американского народа, превосходства американской нации. Например, «*American dream*», «*melting pot*», *optimism, hero, superpower, history*»

В инаугурационных речах отражение мира в его эстетическом своеобразии, открывая лучшие грани души человека, облагораживая

эмоциональный мир человека и вызывая ощущение эстетической радости, обогащает духовный мир человека.

Səlimova F.
(ADU)

Subyektiv modallıq məsələsinə yeni baxış

Subyektiv modallığın məna zəmini sözün ən geniş mənasında qiymətləndirmədir (həm rəsonal, həm də emosional). Buna görə də subyektiv modallıqdan danışanda istər-istəməz qiymətləndirmə məsələsinə müraciət etməliyik. Müəllif mövqeyi, hər hansı hadisə və ya predmetə münasibətin bildirilməsi bilavasitə onun qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır.

Qiymətləndirmənin tədqiqatçıları birinci növbədə onun semantikasının genişliyini və qeyri-müəyyənliyini önə çəkirlər: «qiymətləndirmə dildə ilk nəzərdən öz aralarında zəif əlaqəli olan və bir təsvirdə çətin birləşdirilə bilən vahidlərin geniş sırasını əhatələyir;

- qiymətləndirmə sözün məna tutumu kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn, R.Xear leksik mənaları deskriptiv (Bu moruq şirindir, iridir, qırmızıdır, şirəlidir) və qiymətləndirmələrə (Bu yaxşı moruqdur. Bu moruq əsl moruqdur) bölür. Deskriptiv məna sözügedən meyvənin keyfiyyətlərini əks etdirir, ikinci halda moruq ümumi normalar baxımından danışan tərəfindən qiymətləndirilir. Müasir dilçilikdə qiymətləndirmə belə dəyərləndirilir:

- qiymətləndirmə subyektiv modallığın mahiyyəti hesab olunur;
- qiymətləndirmə subyektiv modallığın növü sayılır;
- qiymət modallığın funksional-semantik sahəsinin civarlarındadır;
- qiymətə kateqoriallıq statusu verilir, o funksional-semantik kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir. Modallıq və qiymət differensiallaşır.

Qiymətləndirmənin bir neçə tərifini nəzərdən keçirək və qiymətləndirmə və subyektiv modallıq anlayışlarının məzmunu arasında kəsişmə nöqtələrinin mövcud olub-olmamasını müəyyənləşdirməyə çalışsaq. Təriflər arasında fərq bundadır ki, tərifdə mənəvi qiymət davranışların mənəviyyətin (mənəvi norma) tələblərinə uyğun gəlib-gəlməməsini müəyyənləşdirirsə, digər tərifdə insanların tələbləri, maraqları, təsəvvürlərinə müvafiqliyin müəyyənləşdirilməsi haqqında danışılır, yəni göstərilir ki, jurnalist hadisəni özü və oxucular üçün səhih və inandırıcı qiymətləndirməlidir.

Qiymətin ən mühüm xüsusiyyəti onda obyektiv amillə əlaqədə olan subyektiv amilin həmişə olmasıdır. Subyektiv komponentdə qiymətləndirmənin subyektivinin onun obyektinə müsbət və ya mənfi münasibəti olur: xoşu gəlir / gəlmir; qiymətləndirir / qiymətləndirmir; təqdir edir / etmir və s. Qiymətləndirmənin obyektiv komponentinə gəldikdə isə, o, predmet və ya hadisənin öz xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Məsələn: su istidir / soyuqdur. Burada həm suyun xüsusiyyəti, həm də subyektivin duyğuları nəzərdə tutulur.

Müsbət qiymətləndirici sözlər müsbət qiymət ifadə etməklə funksional vəhdətlə və yekcins semantik-stilistik keyfiyyətlərlə səciyyələnirlər (yaxşı qonşuluq, sülhsevər, yaratmaq, möhtəşəmlik). Mənfi qiymətləndirici sözlər mənfi qiymətləndirmə funksiyasını yerinə yetirirlər (müflisləşmə, görünməmiş, xoşagəlməz). Modalqiymətləndirici sözlər semantik strukturu mürəkkəb, ikiplanlı yönümü olanlardır. Bu kimi sözlər bu və ya digər kontekstdə işlədilərək müsbət və ya mənfi yönüm kəsb edirlər (dram, faciə, zəncir, qandal). Leksik səviyyədə qiymətləndirmədə istifadə edilən üsullarına görə üç qrup söz fərqləndirirlər. Birinci qrupa elə sözlər aid edilir ki, onların mənaları bildirdikləri hadisələrə danışanların münasibətində öncədən heç nəyi müəyyənləşdirmir: ev, kitab, baxmaq, yaşıl. İkinci qrupa elə sözlər aid edilir ki, onların mənasında qiymətləndirmə var, amma nəyin qiymətləndirilməsi göstərilir: yaxşı, pis, faydalı, zərərli. Üçüncü qrup sözlərdə predmet və qiymətləndirmə mənaları öz aralarında çox sərt əlaqəlidir, onlar sadəcə hadisəni bildirmir, həm də onun haqqında müəyyən məlumat verirlər. Məsələn, «qara yaxmaq» ifadəsi «biabır etmək» mənası daşıyır, həm də eyni zamanda hərəkəti mənfi qiymətləndirir, kiminsə haqsız yerə, ədalətsiz olaraq biabır edilməsini çatdırır. Predmetlik və qiymətləndirməni özündə birləşdirən bu kimi sözləri M.N.Epşteyn praqmemlər adlandırır.

**Seyidova N.
(Azərbaycan)**

Frazeoloji birləşmələrin kateqorial əlamətləri

Frazeoloji vahidlər insan fəaliyyəti, onun daxili aləmi və psixoloji durumu ilə bağlı hadisələri əks etdirir. Belə ki, frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən komponentlər əsasən insana daha yaxın, daha doğma və daha çox yayılmış sözlərdən ibarət olur, bu ondan irəli gəlir ki, insan ancaq dil vasitəsilə xarici aləmə yol açır, onu dərk edir. Elə ona görə də frazeoloji vahidləri səciyyələndirən əsas əlamətlərin universallığı təbiidir.

Çünkü onlar danışıqda yaradılmır, hazır şəkildə işlədilir, qrammatik cəhətdən dəyişməz olurlar, semantik cəhətdən sözə ekvivalent olurlar.

Frazeologiyada mübahisə doğuran əsas problemlərdən biri sabitliyin frazeoloji vahidlər üçün kateqorial əlamət olub-olmamasıdır. Onlar kateqorial və qeyri-kateqorial əlamətlərə malikdir. Kateqorial dedikdə, onu səciyyələndirən fərqləndirici və ya differensial əlamətləri, qeyri-kateqorial əlamətlər dedikdə isə, onun üslubi çalarlıqları, ekspressiv-emosional ifadəliliyi və s. kimi əlamətləri nəzərdə tuturuq. Kateqorial əlamətlər frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən, onların bir kateqoriya adı altında birləşməsinə təmin edən əsas səciyyəvi xüsusiyyətlər məcmusudur. Qeyri-kateqorial əlamətlər isə ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir və kateqorial əlamətlərin bir növ müşayiətçisi kimi çıxış edir. Bu cür əlamətlər nitqdə bu və ya digər şəkildə özünü göstərir. Qeyri-kateqorial əlamətlər bəzən frazeologizmdə daimi xarakter daşıyır. Əlbəttə, onlar əsas kateqorial əlamət sayılmır, frazeologizmlər keçid mərhələsində olaraq, frazeologizmləşmə prosesi keçirir.

Frazeologizmlər üçün müəyyən kateqorial əlamətlərin olması vacibdir: leksik məna, komponentlərin tərkibi, qrammatik kateqoriyaların mövcudluğu. Frazeoloji birləşmələr heç bir kateqorial əlamətlərinə görə sərbəst soz birləşmələrinə oxşamır. Onları ancaq qenetik cəhətdən əlaqələndirmək olar. Bu baxımdan frazeoloji birləşmələr məcazlaşma yolu ilə yaranan konkret söz birləşməsi və ya cümlədir. Məcazlaşma vasitəsilə söz birləşməsi frazeoloji birləşməyə keçə bilər, bu da yalnız söz birləşməsinin tərkibində olan sözlərin konkret söz birləşməsindən yaradılmasıdır.

Dilçilikdə frazeoloji vahidlər və frazeoloji birləşmələr bütöv frazeoloji mənası olmayan birləşmələrə aiddir. Yuxarıda danışdığımız frazeoloji vahid tipindən onun fərqi odur ki, bunlarda məcazi məna ilkin, birbaşa mənadan tamamilə uzaqlaşmışdır və onun fonunda yaranır. Müxtəlif dillərdə belə frazeoloji vahidlərin analoqlarına təsadüf olunur. Məsələn, *to part company with* – ayrılmaq, *to keep smth. on the boil* – kəskinləşdirmək, gərginləşdirmək.

Bu zaman tərcüməçi özü şəraitdən asılı olaraq seçim imkanı qazınır. *When the pigs fly* – dəvənin quyruğu yerə dəyəndə frazeoloji birləşməsi ingilis frazeologizminə daha uyğundur və bunun səbəbi təkcə hər iki frazeoloji tərkibdə “pigs” mənası daşıyan sözlün işlənməsi deyil. “Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə” frazeologizmi nəinki müsbət mənada, həm də mənfi məna da daşıyır, yəni “heç vaxt” mənasını da ifadə edir.

Frazeoloji vahidlərin sabitliyi 3 səviyyədə araşdırılır: semantik, morfoloji və sintaktik. Bunlar birlikdə frazeoloji vahidlərin sabitliyini sübut edir. Frazeoloji vahidlərin məna sabitliyi onların əm mühüm əlamətlərindən biridir. Təbii ki, onlar nitq prosesində yox, danışan tərəfindən canlandırılır. Məsələn, make the air blue – söyüb biabır etmək, danışmaq dilində “itin başını ağzına almaq”. Buradakı blue sözü rəng bildirən sifətdir, amma danışqda işlənən bu frazeoloji birləşmədə həmin söz özünün ilkin mənasından uzaqlaşmış və Azərbaycan dilinə “itin başını ağzına almaq” kimi ekvivalenti ilə işlənir. İngilislərə qərribə görünsə də, bir kəsin bərk acığı tutanda, söyüb-biabır etmək anlamına gəlir. Birləşmələrdə işlənən rəng bildirən sözlər Azərbaycan dili üçün nadir hadisə deyildir. Məsələn, hirsindən qıpqırmızı qızarmaq, rəngi qapqara qaralmaq, bir kəsin üstünə bozarmaq və s.

Frazeoloji birləşmələrin əsas kateqorial əlamətlərindən biri də məcazlaşmadır. Məlumdur ki, frazeologizmlər məcazlaşma əsasında yaranır. Məsələn, to come to heel – izləmək, izi ilə getmək; to cut loose (azad etmək, sərbəstləşmək, özünü sərbəst hiss etmək); Ona görə də, onu demək doğru olardı ki, frazeologiya məhz məcazi mənalardan doğan, ona söykənən və məcazilik üzərində möhkəmlənən bir dil vahididir.

Kateqorial əlamətlər sırasında məna bütövlüyü və semantik monolit də əsas şərtlərdəndir. Frazeoloji vahidlər, yuxarıda göstəriləyi kimi, sabit söz birləşmələri adı altında öyrənilir və iki cəhəti özündə birləşdirilir: sərbəst və sabit söz birləşmələri.

Frazeoloji vahidlərin tədqiqi söz və söz birləşmələrinin tədqiqi ilə bağlıdır. Frazeoloji vahidin əsas əlaməti onun söz kimi məna tamlığındadır, yəni frazeoloji vahidin mənası onun ayrı-ayrı komponentlərinin mənası deyildir. Frazeoloji vahidlər də söz kimi həm leksik tərkibinə, həm də leksik quruluşuna görə dildə hazır şəkildə işlənir. Elə bu əlamətlərinə görə frazeoloji vahidlər nitq hissələri üzrə təsnif edilir. Buradan belə nəticə çıxır ki, frazeoloji vahidləri sözə yaxınlaşdıran onların məna cəhəti və qrammatik kateqoriya kimi funksiya daşmasıdır.

The mechanism of metaphor in political discourse

From the cognitive point of view, the processes of metaphorization is a specific operation knowledge often leading to a change of the ontological status of knowledge (the unknown becomes known, and known – brand new and the like). There are two main options. In the first case, metaphor leads to decategorization – old categorical grid is destroyed, there are new features that completely change a standard view of the fragment of reality. In the second type of references the function of metaphor is to categorize and structure a concept, the initial is perceived as a rather abstract entity, poorly amenable to rational comprehension. For example, metaphors of perestroika – the way of transformation; steep climbs and turns of adjustment; the pass in the country's history, ship rebuilding and stuff.

From the cognitive point of view, the process of metaphorization is close to the model of reasoning by analogy, which is based on the idea of the transference of information or knowledge between two conceptual areas or fields: source, or base, and purpose. When this occurs, the following procedures are: the choice of a suitable equivalent; transfer some of the information from the source region to the target region; the generation of third-party effects – consequences from your peers.

To identify the internal structure of the field source and target is to refer to the metalanguage of frames and scenarios. A frame is a typed description of the situation, consisting of slots. Each slot represents a type of information that is relevant for the described fragment of reality. The relevance of characteristics is determined by its necessity for success in the selected fragment of the validity of a particular cognitive system.

Language frames describe metaphors precisely because this is a common metalanguage for knowledge representation, which does not distinguish between linguistic and extra-linguistic information. In this approach, metaphorization is presented as a set of formal procedures over two frames. The first frame is a frame of the source, and the second is a frame of the goal. Source frame gives a name a metaphorical model.

In General, the process of metaphorization can be very complex procedures, but they are composed of simple operations on signs – replace

the contents of the slot, transferring content from one slot to another, the introduction of a new slot to another, the introduction of a new slot in the frame, the destruction or elimination of the contents of the slot or all slots in general, coagulation of the frame to one or more slots and so on. This allows to formally describe the processes of metaphorization as operations on the knowledge.[Бапанов2000: 186]

The language allows the frame to determine specifically what the content is transferred and where. However, this is only part of the processes of metaphorization. Consider the example of the political metaphor of the ship of perestroika. In accordance with the theory of formation of metaphorical meanings it should occur as a result of the interaction frame of the source (the vehicle) and target frame (perestroika). The composition of the slots of the frame of the ship is more or less obvious – hull, engine, team captain, etc. However, the slots of the target frame – adjustment – even far from the primary structure. Except for that restructuring is a new policy aimed at changing society, can't say anything. Where, in fact, to carry the contents of the slots?

It is impossible to predict how far the imagination of our dialogue partner. This is the fundamental feature of metaphors – effects are not amenable to simple calculation. Cognitive attraction is enough to recreate the elements of the structure of the ship in the frame of restructuring, but not enough for such fusion frames or dissolution of the target frame in the source. Such a balancing act provides an endless wealth effects as well.

The effect of indiscreet metaphor is manifested, at least, the following features of its functioning are: in unlimited many consequences of the metaphor; in unpredictability of the effects of metaphor; in ability of the same metaphors forming the various set of alternatives out of the crisis in different problem situations; in unreliability of output-specific effects in each use of metaphors here scorched potential output, rather than a specific result; in perfect compatibility with visual metaphors beside you, complementary metaphors and visual images; traditionally acknowledge respect of metaphors with images; in internal inconsistency of metaphors.

The visual range of metaphors is one of the forms of its existence as a discrete phenomenon, generating countless corollaries, which give rise not only cartoons, but also new metaphors.

Dilin tədqiqində sinxron yanaşmanın üstünlükləri

Məlumdur ki, dilçiliyin obyektini canlı, süni və ya ölü dillər ola bilər. Bunlardan hansının obyekt kimi seçimi qarşıya qoyulan məqsəddən asılıdır. Hər hansı bir dilin tarixən keçdiyi yolda baş verən dildaxili və dilxarici amilləri tədqiq edəndə bizim obyektimiz yazıda hiş olunaraq saxlanılmış abidələrin dili olacaqdır. Belə tədqiqatlara diaxronik (“dia” yunanca içindən, “xronos” isə zaman deməkdir) tədqiqat deyirlər. F. de Sössür və ondan sonrakı dilçilik diaxron tədqiqləri səmərəli hesab etmirlər, çünki o, dilin mahiyyətini açmaqda acizdir. Bundan fərqli olaraq dilin sistem və struktur xüsusiyyətlərinin sinxron (“syn” yunanca hazırkı, indiki, “xronos” isə zaman deməkdir) planda araşdırılması “Dil nədir” sualına cavab tapmağa imkan verir. Sinxron tədqiqatlar dilin müəyyən zaman kəsiyində durumunu, sistemini və strukturunu öyrənir. Məsələn, XII əsr Azərbaycan dilini obyekt olaraq seçdikdə bizi bu dilin IX və ya XIV əsrlərdə necə olması maraqlandırır. Eləcə də müasir Azərbaycan dilini öyrənməyi qarşıımıza məqsəd qoyduqda biz hazırda səslənən ünsiyyət vasitəsi kimi bütün azərbaycanlıların kommunikativ tələbatını ödəyən canlı dili öyrənməli, onun sistem və strukturunu təşkil edən paradigmatik və sintaqmatik əlaqələri tədqiq edib üzə çıxartmalıyıq. Bu da ilk növbədə dilin sisteminin, onun işlənməsi normasının və danışıqda reallaşması imkanlarının müxtəlif metodların tətbiqilə öyrənilməsi deməkdir. Belədə dilçiliyin obyektinin müasir dil olması və canlı dilin müşahidəsindən irəli gələn nəticələrin ümumiləşdirilərək sistemləşməsidir ki, bu da dil haqqında elmin predmetinin müəyyənlişməsi deməkdir.

2. XX əsrin ortalarından başlayaraq dil universalilərinə maraq artmaqdadır. Dil universaliləri müasir canlı dillərin tutuşdurma- qarşılaşdırma metodu ilə müəyyən edilə bilər. Universalilərin tədqiqi sahəsində N.S.Trubetskoy və R.O.Yakobsonun xidmətlərini xüsusi qeyd etməliyik. Onların səyi nəticəsində XX əsrin ikinci yarısında dil universaliləri sahəsində əhatəli tədqiqat işləri meydana gəlmişdir. Ümumi dilçilik kontekstində universalilərin sistemləşdirilməsi XX əsrin ikinci yarısında Ç.Qrinberqin tədqiqatları nəticəsində daha geniş və ətraflı yayılmağa başladı. Hazırda universalilər problemi ümumi dilçiliyin başlıca və aktual problemlərindəndir. Dil universalilərinin müəyyən edilməsi dilin mahiyyətinin

üzə çıxarılmasına ciddi kıməklik göstərir. Dil universaliləri bütün dillərə xas olan əlamətləri üzə çıxartmaqla hər bir konkret dili ümumilikdə insan dilinin variantı kimi səciyyələndirir. Dilçilik universaliləri müxtəlif prinsiplər əsasında müəyyənləşdirir. Tədqiqat obyektinə görə fonoloji, qrammatik, semantik və s. universalilər fərqləndirilir. Məsələn, dildə sait varsa, deməli, samit də var. Dildə kişi cinsi varsa, deməli, qadın cins də var və s. Tədqiqat üsuluna görə sinxron və diaxron tədqiqatlar fərqləndirilir. Məsələn, german dillərində tarixən dualizm olub, ancaq müasir german dillərində yalnız onun elementləri qalıb. Müq. et: alman dilində /beide/, ingilis dilində /both/ (hər ikisi) və s. Təsdiqləmə səciyyəsinə görə deduktiv və induktiv universalilər fərqləndirilir.

3. İ.A.Boduen de Kurtene və F. de Sössür dilin hazırkı vəziyyətini (statik) öyrənməklə onun hərəkət meyillərini (dinamikasını) müəyyənləşdirə bildilər. F. de Sössür vurğulayırdı ki, tədqiqatın metodologiyasını müəyyənləşdirərək dil tədqiqatlarında diaxroniyadan, tarixi izləmələrdən – dili vaxt ardıcılığında məruz qaldığı dəyişikliklərdən döndərib sinxroniyaya çevirmək lazımdır. Burada alimin dili şahmat oyunu ilə müqayisəsi yerinə düşür. Doğrudan da, şahmatda hazırkı oyun vəziyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün taxta üzərində əvvəlki gedişləri təhlil etməyə ehtiyac yoxdur. Dilin hazırkı vəziyyəti onun sistemliliyini tam əks etdirir. Hər hansı bir dilin müasir vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün onun keçmişinə ekskurs etməyə ehtiyac yoxdur. Təbii ki, müasir dildə tarixin qalıqları var, ancaq bu cür tək-tək hallar dilin sistemliliyinə xələl gətirmir. Məsələn, alman dilində /du hast// (sənin var), /er hat// (onun var) və s. Buradakı feil qədim alman dilindəki /han/ formasından inkişaf edib təşəkkül tapmışdır.

4. Struktur dilçilik gənc qrammatiklərin baxışlar konsepsiyasını kənara atır, dili linqvistikanın yeganə obyektini hesab edir, dilə sistem münasibətlərinin məcmusu kimi yanaşır, onun müəyyən bir anda mövcudluğunun sistem münasibətlərini sinxron aspektdə öyrənməyi əsas götürür. 1926-cı ildə yaranan Praqa Dilçilik Məktəbi dil vahidlərinin funksional baxımdan öyrənilməsində üstünlük təşkil verirdi. 1928-ci ildə dilçilərin I Beynəlxalq Haaqa konqresində strukturalistlər öz manifestlərini elan etdilər. Bir il sonra onlar slavistlərin 1-ci konqresində “Travaux du Cercle Linguistique de Prague” məcmuəsini çap etdirməyi qərara aldılar. 8 ildə cəmi səkkiz dəfə işıq üzünə görün (1929-1939) həmin məcmuənin birinci cildində Praqa funksionistlərinin məşhur 9 tezisi çap

olunub. Onlardan 3-ü dərnişin məqsəd və vəzifələrinə, 6-sı isə slavistika sahəsindəki tədqiqatlara aid idi.

5. Beləliklə, Praqa Dilçilik Məktəbinin əsas tələbi dili sistem kimi götürmək və onun vahidlərini funksional baxımdan müəyyən etmək idi. Bu metodun geniş yayılmasında N.S.Trubeskoy, R. O.Yakobson, A.Martine və başqalarının xidmətləri danılmazdır. N.S.Trubeskoy dildə fonemlərin funksional statusunu müəyyənləşdirməklə, R.O.Yakobson diaxronik tədqiqatlarda sistem münasibələrinin hökm sürdüyünü göstərməklə, A.Martine isə ikili üzvlənmə nəzəriyyəsilə bu metodun tətbiq dairəsini genişləndirə bildilər.

Yunusova G.
(ADU)

Xüsusi adların bədii-üslubi funksiyaları

Xüsusi adlar dillərarası kommunikasiyanın müvafiq olaraq xarici dil və tərcümə öyrənilməsinin istinad nöqtələridir. Onlar dillərarası, mədəniyyətlərarası körpü funksiyasını yerinə yetirir, dil maneələrini dəf etməyə kömək edir. Lakin onlar öz əzəli dil mühitində mürəkkəb mənə strukturuna malikdirlər, həmçinin forma və etimologiya nader xüsusiyyətlərinə, sözdüzəltmə və şəklini dəyişmə bacarığına, dilin digər vahidləri və kateqoriyaları ilə çoxsaylı əlaqələrə sahibdirlər. Başqa dildə adların verilməsi zamanı həmin xüsusiyyətlərin böyük bir hissəsi itir. Əgər bu xüsusiyyətlərdən məlumatı olmamaq və ya etinasız yanaşılarsa, onda adların başqa dil mühitinə köçürülməsi işini sadələşdirmək deyil, həm də eyniləşdirmək çətinləşə bilər.

Xüsusi adlar istənilən dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edir, özünəməxsus şəkildə məxsus olduğu ölkənin tarixini, dini inanclarını və mədəniyyətini əks etdirir. Xüsusi adların yaranması və inkişafı bəşəriyyətin ictimai-tarixi və dil kateqoriyası kimi sosial-iqtisadi inkişafının əsas mərhələləri ilə sıx bağlıdır. Bu gün xüsusi adları ən müxtəlif elmlərin nümayəndələri (dilçilər, coğrafiyaşünaslar, tarixçilər, etnoqraflar, psixoloqlar, ədəbiyyatşünaslar) öyrənir, lakin ilk növbədə dilçilər diqqətlə araşdır, çünki istənilən ad, dil sisteminə girən qanunlara görə yaranır və nitqdə işlədilir.

Xüsusi adların çoxu beynəlmiləl leksikanın müəyyən bir təbəqəsinə sahibdirlər ki, tez-tez müxtəlif dillər üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli

olurlar. Belə xüsusiyyətlərə malik olan xüsusi adlar hansı dildə işlənməsindən asılı olmayaraq onların əksər hissəsi dəyişməz qalır.

Xüsusi adlar - "adlandırılan obyektin digər obyektlər arasında fərdiləşdirilməsi və identifikasiyası müəyyənlişməsinə xidmət edən söz və ya söz birləşmələridir". Bədii əsərlərdə xüsusi adlar identifikasiya funksiyaları ilə yanaşı yeni bədii-üslubi funksiyaları da qazanır. Onlar dildə real mövcud olaraq, nominativ- ayırıcı funksiyanı yerinə yetirir, bədii əsərlərin mətnində xarakterizə edənə çevrilirlər. Dildə real mövcud olan xüsusi adlardan başqa, müəllifin şəxsən yaratdığı xüsusi adlar da var. Bu adlar yalnız hansısa konkret bir əsərin nitqində fəaliyyət göstərir.

İki şərt olduqda xüsusi adlar yeni, əlavə informasiya daşıyıcısı ola bilər: 1.əgər xüsusi adlarda əvvəlki kontekstin (lingvistik və ya ekstralingvistik) mənası toplanarsa 2.əgər oxucuya mətnə bu yeni semantik əlamətləri qavramaq üçün şərait yaradılsa

Xüsusi adlar assosiativ əlaqələrin sistemi ilə xarakterizə olunur hər bir konkret adı açıqlayır. Assosiasiya - fərdin qarşısında baş verən "verbal ifadə edilən bir sıra hadisələr ilə əlaqələr, anlayışlar, təsəvvürlər"- dir.

Tədqiqatçılar assosiasiyaları iki yerə ayırırlar, lingvistik və ekstralingvistik. Xüsusi adların lingvistik assosiasiyasını onların yaranma üsulları, ekstralingvistik assosiasiyasını isə mənbəyinə görə təsnif etmək olar. Bu təsnifat tərcümə baxımından çox vacibdir. Çünki xüsusi adların tərcüməsi zamanı assosiasiyaların özü daha vacibdir, nəinki onun konkret leksik əsası. Assosiasiya xarakterinə uyğun prinsipdə qorunmasını tələb edir, lakin ilkin obraz heç də mütləq deyil.

Çox güman ki, heç bir dilin lüğət fondunun yalnız bir milli sözdən ibarət olduğunu demək mümkün deyil. Deyilənlər tamamilə şəxs adlarına aiddir. Onomastikon (ad fondu, adların inventarı, adlar). xalqın mədəni mədəniyyət tarixi komponentlərindən biri kimi təhlil edilir. Xalqın tarixi və mədəni həyatının komponentlərindən biri olmaqla, onomastikon adların antropon mənbələrdə müasir vəziyyəti barədə təsəvvür yaradır.

Xüsusi adlar özünəməxsus elmin müxtəlif aspektlərində tədqiq olunan leksik-qrammatik kateqoriyadır.

Antroponimlər antroponimin dil kateqoriyası kimi xüsusiyyətini, semantik motivləşdirici dərəcəsini, dildə və nitqdə funksiyasını, mənə strukturunu nəzərdən keçirirlər. Bədii ədəbiyyatda xüsusi adların istifadəsi antroponimlərin sosial asılılığı, adlarda emosional-ekspressiv çalarların ifadə vasitələri və üsulları geniş şəkildə öyrənilir. Antroponimlərin rəsmi və qeyri-rəsmi forması, üslubi diferensiasiyası, soyad və adların yaranma-

sının səmərəli üsulları təhlil edilir, ərazi və sosial dialektlərdə antroponi-miya gözdən keçirilir.

Onomastika dilçilik elminin bölməsi kimi, dil daşıyıcısı və mədə-niyyətin ayrılmaz hissəsini, fon biliklərini, əsrlər boyu qonşuluqda yaşa-yan başqa etnoslarla qarşılıqlı əlaqəni, xalqın tarixini güzgüdə olduğu kimi təmsil edir. Beləliklə, istənilən onimik sistemə cəmiyyətin tarixi inkişafının müəyyən dövrünü özündə əks etdirən adlar daxildir. Xüsusi adlar - özünəməxsus abidələrdir. Onlar etnosun ictimai tarixini özündə əks etdirir, dilin spesifik signal sistemini, dil qanunauyğunluqları və dinami-kasını müşahidə edir. Xüsusi adların tarixiliyi sözsüzdür, çünki bir çox hallarda onimik leksika məhz yoxa çıxmış, hal hazırda işlənməyən sözlə-rin izlərini saxlayır. Müasir ingilis şəxs adlarının nomenklaturası çox qərribə mozaika ilə özünəməxsus, qədim, yeni adlarla, struktur və semantik əlamətlərə görə bir-birindən fərqlənən kimi təqdim edilir. Biz həm gündəlik həyatda, həm də bədii ədəbiyyatda xüsusi adlarla daim üzləşirik.

Zeynalı G.
(ADU)

Tabeli mürəkkəb cümlələrin kommunikativ üzvlənməsinə dair

Aktual üzvlənmə (kommunikativ) cümlənin məzmun planının deyil, həm də formal strukturunu müəyyənləşdirən əsas aspektlərdən biridir. Cümlə kimi mürəkkəb sintaktik vahidin tam və adekvat şərhə onun məna və formal təşkilinin əsas amili olan aktual üzvlümlənin kommunikativ vahid kimi formalaşmasında təyinedici rola malikdir. Cümlənin formal təşkili ilə məşğul olan konstruktiv sintaksisdən fərqli olaraq, kommunika-tiv sintaksis cümlənin danışıq aktında fəaliyyətini təmin edən dil mexa-nizmlərini tədqiq edir.

Kommunikativ yanaşmada cümləni konkret danışıq situasiyasına yönəlikli və xüsusi dil vasitələrinin köməyi ilə onun funksional perspektivi-ni, kommunikasiya prosesində yaranan aktual üzvlənməsini əks etdirən dinamik struktur kimi şərh edir. Cümlənin formal quruluşunun əsasını təşkil edən sintaktik konstruksiya isə öz-özlüyündə fikir bitkinliyi ifadə edə bilməyən, bunun nəticəsi kimi, cümlənin kommunikativ vahid kimi təşkil edə bilməyən statik struktur, potensial, abstrakt sxem kimi nəzərdən keçirilir. Qeyd edək ki, cümlə həqiqi, yəni düşünülmüş, məntiqi və seman-

tik dolğunluğa malik cümləyə (söyləm - F.Veysəlli) konkret situasiya ilə əlaqədə və danışanın kommunikativ niyyətini ifadə etdiyi aktual üzvlənmə (kommunikativ) səviyyəsində çevrilir.

Kommunikativ üzvlənmə cümlənin kommunikativ vəzifəsini, müəyyənləşdirir, onun tərkib hissələrinin (baş və budaq cümlələr) informativlik dərəcəsini təyin edir və konkret danışmaq situasiyası ilə uyğunluğunu və adresantın kommunikativ niyyətini aşkar edir. Buna istinadən cümlənin iki müxtəlif, lakin bir-birini qarşılıqlı şərtləndirən konstruktiv-sintaktik və kommunikativ-sintaktik, nominativ və kommunikativ, sintaktik və suprasintaktik aspektləri fərqləndirilir. Qeyd edilən qarşılaşmalarda birinci aspekt cümləni sintaktik və ya statik struktur, ikinci tərəf isə aktual (tema-rema) üzvlənmə baxımından nəzərdən keçirir.

Aktual üzvlənmə istənilən cümlənin obyektiv şəkildə mövcud olan ayrılmaz xüsusiyyətidir və onun kommunikativ vahid kimi formalaşmasında həlledici rola malikdir. Danışığın yaranması və qavranılmasının dil mexanizminin tam və adekvat təsviri, habelə cümlə kimi çoxcəhətli və mürəkkəb sintaktik vahidin anlaşılması aktual üzvlənmə nəzərə alınmadan mümkünsüzdür. Danışanın psixoloji mövqeyini, onun kommunikativ intensiyasını (niyyətini) ifadə edən aktual üzvlənmə propozisiyada əks olunan ekstralingvistik situasiyanı şərh edir, vürülmüş situasiyanın elementlərinə (söyləmin denotatı) hansısa əlamətləri, xüsusiyyətləri (söyləmin siqnikatı) aid edir. Semantik struktur referent situasiyanın elementlərini ayırır və adlandırırsa, danışanın real dünyanın hadisə və əlaqlərinə subyektiv münasibətini ifadə edən aktual üzvlənmə həmin situasiyanı kommunikativ cəhətdən təşkil edir, semantik strukturun bu və ya digər komponentinə tema və ya rema funksiyaları bəxş edir. Deməli, semantik strukturun tərkib komponentləri arasında tema-rema münasibətlərini təyin edən aktual üzvlənmə söyləmin məzmun tərəfinin mərkəzinə keçmiş olur.

Söyləmin son nəticədə məzmununu təyin edən kommunikativ üzvlənmə həm də onun formal cəhətdən quruluşuna da təsirsiz ötürür. Konkret danışmaq məqamında reallaşan söyləmin formal-sintaktik təşkili tema-rema üzvlənməsinin adekvat ifadəsinin zəruriliyinə tabedir. Adresant danışmaq aktında öz söyləmini insan düşüncəsinin məlum olandan yeniyə doğru təbii gedişini əks etdirən tema-remanın hərəkət xətti üzrə qurur.

Beləliklə, cümlənin sintaktik strukturu semantik və kommunikativ strukturlara münasibəti formanın mənaya olan münasibətilə eyniyyət təşkil edir.

Aktuallaşmış paradiqm kommunikativ paradiqmin tərkihi kimi, reallaşma planında hissələrinin (baş və budaq cümlələri) ardıcılığı (predikasiya münasibətləri) və intonasiyaya görə fərqlənən eyin sintaktik strukturlu cümlələr sırasını təmsil edir. Eyni tərkibli cümlənin mümkün dəyişmələrinin məcmusu, komponentlərinin ardıcılığının yerdəyişməsinə cümlənin kommunikativ və ya aktual paradiqmi deyilir. Lakin bu və ya digər semantik-sintaktik strukturun aktual üzvlənməsi ayrıca götürülmüş cümlədə mexaniki yolla həll edilə bilməz.

Cümlənin tema-remə təşkili diskursla müəyyən edilən obyektiv amildir. Məsələn, temadan remaya doğru, məlum olandan yeniyə doğru inkişaf edən cümlədə tema komponenti əksər hallarda məlum olan, rema komponenti isə yeni olmalıdır. Kauzal münasibətlərə əsaslanan mürəkkəb cümlələrdə səbəb və nəticə hissələrinin propozisiyası müstəsna dərəcədə kontekstlə müəyyən edilir. Məsələn, /Sən ki belə mərd adamsan, bunun hamısını sənə bağışlayıram// cümləsində birinci tərkib hissə /Sən ki belə mərd adamsan/ səbəb bildirir (tema), budaq cümlədir; ikinci tərkib hissə /bunun hamısını sənə bağışlayıram/ nəticə bildirir, baş cümlədir və ream kimi çıxış edir. /Tələbələr dərəcə gecikmişdilər/ çünki yolda böyük tıxaclar var idi// mürəkkəb cümləsində isə budaq cümlə tema, baş cümlə isə rema rolunda çıxış edir.

Qeyd edək ki, ingilis dilində komponentlərin (baş və budaq cümlələr) işlənmə ardıcılığı və intonasiya xüsusiyyətləri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də ingilis dilində informasiyanın tema-remə üzvlənməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır: nadir hallar istisna olmaqla, sadə cümlə çərçivəsində “başlangıç mövqə, yəni mübtədanın mövqeyi tema funksiyasını yerinə yetirir, rema isə adətən predikativ qrupun sonuna doğru informasiya yükünün artması ilə müşayiət olunan xəbərə məxsusdur (133, s. 93). Eyni prinsip mürəkkəb cümlənin formalaşmasında da istifadə edilir: cümləni başlayan hissə temanı, qapayan hissə isə remanı təmsil edir. Müvafiq olaraq, əksər hallarda səbəb budaq cümləli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə temanı, budaq cümləsi isə remanı təşkil edir. Nəticə haqqında informasiya ikinci plana keçir, çünki müəllifin əsas kommunikativ vəzifəsi hərəkət və ya hadisə haqqında məlumat verməkdən ibarətdir. Məsələn: ingilis dilində /You know why I'm leaving? I'm leaving (tema) because I'm fed up (rema) – Bilmək istəyirsən, nə üçün mən gedirəm? Çünki mən tənqə gəldim) və ya /I watched them go, then turned and walked off down the promenade (tema) as it began to spit with rain

(rema) (Mən onların ardınca baxdım, sonra dönüb getdim, çünki yağış damcılamağa başladı).

Zeynalova A.
(ADU)

Media diskursunda kommunikativ infotmativlik

Mediadiskursun kommunikativ informativliyin inferensial, kodlaşdırılmış və interaksional növlərinin olmasını ayrı-ayrı tədqiqatçılar qeyd etmişlər.

Mediadiskursda informasiyanın paylanması, parçalanması, çatdırılması qeyd edilən informativlik növlərinin hər birini nəzərə almağı tələb edir. Buna görə mediadiskursun informativlik növlərini aydınlaşdırmaq lazım gəlir.

Kodlaşdırılmış informativlik baş verən hadisələr, sosial-mədəni, ictimai-siyasi hadisələr haqqında ümumi biliklərin mövcudluğuna görə hamı tərəfindən başa düşülən informativlikdir.

Inferensial informativlik hadisələrin mahiyyəti haqqında məlumatı ötürməyə imkan verməklə yanaşı, adresantın intensiyasını adresat üçün aydınlaşdırmağa zəmin yaradır.

İnteraksional informativlik mənanın nümayiş etdirilməsindən irəli gəlir. Davranış təzi interaksional informasiya yaradır. Bu tipli informativlik qəzetlərdəki mediadiskurslarda müşahidə olunmur. Çünki qəzetlərdə münasibət qeyri-verbal vasitələrlə (susmaq, hərəkətsizlik, mimika, jestlər və s.) ifadəsini tapa bilmir. Bunun əvəzində qəzetdə şəkillər, şəkilaltılar, müxtəlif çərçivə formaları qeyri-verbal informasiya ötürücüsü funksiyasını yerinə yetirir. Bu vasitələr də əsas informasiyada yaradılacaq fikrə, məzmunu uyğunlaşdırılır.

Mediadiskurs informasiyalarının növləri, onların fərqləndirilməsi mediadiskursu yaradanların hansı ünsiyyət modelini seçməsi ilə sıx bağlıdır. Ünsiyyət modelləri mediadiskursun informativlik növləridir.

Müəyyən məqsədə çatmaq üçün informativlik növlərindən hansısa birinə üstünlük verilir.

Mediadiskursun informativliyi ilə mətnin informativliyi paralelliyyətə malikdir. Qəzet üçün mətnin informativliyi daha aparıcıdır. Qəzet mediadiskursunda çox zaman aparıcı rol mətnə aiddir. Mediadiskurs şəkillər əsasında reportaj kimi hazırlandıqda informativlik həm mətnlə, həm də

şəkillərin informativliyi ilə bir-birinə bağlanır. Televiziya həm audio, həm vizual, həm də mətn (subtitr) informativliyi bir yerdə birləşir. Diktor mətni qəzetdəki yazılı mətnə oxşasa da əlavə səs informativliyi və şifahi nitqə xas digər vasitələrdən doğan informativliklə fərqlənir.

Adresat mətni oxuyarkən onda sözlər arasında əlaqələri qurur, koqnitiv yaradılmış vahidlər əsasında nəticələr çıxarır.

İnformasiya mətndən çıxarılır. Lakin oxuma prosesində adresat özünün bilikləri, hadisəyə münasibəti, qavrama xüsusiyyətləri ilə bu informasiyanı zənginləşdirir. Dil mexanizmi mətn informasiyasının “kontekstual çərçivələri” və ya “mental fəzanı” fəallaşdırır.

Mətn informasiyası ilə informativliyi müqayisə etdikdə kod, inferensial və interaksional informativliyin mətn informasiyası növləri olması üzə çıxır. Ona görə də “kommunikativ informativlik” anlayışı ilə “mətn informativliyi” anlayışlarının sinonimliyi aşkarlanır. Onlar “ünsiyyət modeli” və “informasiya mexanizmi” ilə bir-birindən fərqlənir.

Narrativ mətnin işlənməsi üçün kontekstual freymlər qurulur. Adresat oxuduğu mediadiskursda əmələ gələn informasiya boşluqlarını yaddaşında olan informasiyalarla doldurur və ya tamamlayır. Adresat mediadiskursu qavrama prosesində nəticə çıxarır. Nəticə çıxarmaq eksplisit informasiyanın bərpasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, eksplisit informasiyanın bərpası subyektiv səciyyəlidir. Bu məsələdə adresantın ötürdüyü eksplisit informasiya ilə adresatın çıxartdığı implisit informasiya üst-üstə düşməyə bilər.

Mətn informasiyasının diferensiasiyası zamanı mediadiskursda konseptual-məzmun, faktual-məzmun və sətiraltı-məzmun informativliyi növləri fərqləndirilir.

Konseptual-məzmun informativliyi mediadiskursun ideyasını obrazlı və faktual-məzmun informasiyası, yaxud tezis şəklində ifadə edir.

Faktual-məzmun informativliyi hadisə haqqında faktları, hərəkətləri, zamanı, məkanı, iştirakçıları və s. əhatə edir.

Sətiraltı-məzmun informativliyi kontekstdən çıxarılır, məcazlar, işarələr, istehza və paradoksla formalaşan gizli mənalara əhatə edir.

Mediadiskursun sətiraltı-məzmun informativliyi intersubyektiv informativliyə yaxındır. İntersubyektiv informativlik T.A.Van Deyk tərəfindən linqvistikaya gətirilmişdir. İntersubyektiv informativlik pragmatik presuppozisiyaya, adresantlar arasındakı münasibətə, ifadənin kontekstə uyuşmasına, adresantın adresatın informasiyanı necə qavrayacağına inamına əsaslanır.

Mediadiskursun informativliyi yaddaşın müxtəlif səviyyələrindən yerləşmiş informasiyalarla da əlaqəlidir.

Bu baxımdan informativliyin şərh edilməyən, ensiklopedik, sosial-mədəni, mücərrəd, epizodik formaları vardır. Mövzu informativliyi ünsiyyətin müxtəlif forma və tipləri ilə bağlı əlaqəli mediadiskursa xasdır. Mediadiskursun mövzusu makropozisiya və ya makrostruktur kimi formalaşır. Bu isə bir cümlənin, ifadənin yaradılmasından fərqlidir.

Zöhrab-Məcüd M.
(ADU)

Variativliyin yaranması səbəbləri və dildə reallaşması

Variativlik dildə müxtəlif təbiətə, təzahür və mövcudluq formalarına malik dil hadisələrinin olduqca geniş spektrini əhatə edir. Sosiodilçilikdə variativliyin ən mühüm məsələ kimi ortaya qoyan L.P.Krısində və kommunikativ qarşılıqlı təsirin müxtəlif formaları və dil variantları arasındakı sistem və funksional əlaqələri açıb göstərə bilmişdir. XX əsr dilçiliyində nəzəri və praktiki biliklər artdıqca əsaslandırılmış şəkildə belə bir fikir söylənilirdi ki, dilin bütün səviyyələrində, mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq dil vahidlərinin variativliyi fərqləndirilməlidir. Məhz variativlik dili çevik və rəvan edir.

Dilin variativliyi ideyaları ən ümumi şəkildə Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri tərəfindən müəyyən edilmişdir. Onların ideyaları dilin elastik sabitliyi və dəyişkənliyi dioxotomiyası haqqındakı təsəvvürlərdə əks olunurdu. Variativlik termini vasitəsilə Praqa məktəbi dilçiləri linqvistik təhlilin obyektləri kimi sinxroniya və diaxroniya arasındakı uçurumu dəf etməyə və onların bir-birinə təsirini nümayiş etdirməyə müvəffəq oldular. Artıq XX əsrin əvvəlində V. Matezius, bir qədər sonra isə Praqa məktəbinin digər nümayəndələri, dilin stabilliyivə dəyişkənlik, dərəcəsinə, müəyyən etməyə nail oldular. Bu müddələrin arxasında variativliyin dilin dinamik təzahürü kimi qəbul edilməsi faktı dururdu, bu isə, transformasiya metodundan fərqli olaraq ona funksional yanaşmaya imkan verirdi.

Variativlik dilin semantik sisteminin qurulması prinsiplərindən biri hesab olunur. Ta qədim zamanlardan dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, dil işarəsinin müxtəlif mənalarının arxasında kontekstdən asılı olaraq hansısa bir ümumi məna durur. Bu fikir, forma və məzmunun vəhdəti, dil

işarələrinin təbiəti ilə əsaslandırılır. Deməli bu konsepsiyaya görə Vahid “ideal” mənə və yaxud vahid invariant semantik sxemi ilə mövcuddur. Qeyd olunduğu kimi, variativliyin yaranması linqvistik hadisələrlə də sıx bağlıdır. Linqvistik hadisələr nümunəsində variantlılığın meydana çıxmasına aparən diaxronik proseslərdən bəzilərini nəzərdən keçirək.

Dil variativliyi dilin eyni mənaları müxtəlif formalarla verə bilmək qabiliyyəti kimi müəyən edir. Dil variantları eyni bir dil vahidinin mənaları onun səs tərkibinin qismən üst-üstə düşməsilə fərqlənən formal növləridir. Variant dil işarələri, bir qayda olaraq, iki dil forması olur, hərçənd onların sayı ikidən artıq ola bilər.

Bir dil hadisəsi kimi variativlik dil izafiliyini nümayiş etdirir, ancaq bununla belə o, dil üçün zəruridir. Dilin təkamülünün bir nəticəsi olaraq variativlik onun sonrakı inkişafı üçün bir zəmin olur. Forma izafiliyi dilin təbii halı, onun rəngarəngliyinin və çevikliyinə göstəricisidir. Bundan başqa, dil ifadəsi vasitələrinin heç də müxtəlifliyi “izafi” deyildir. O, yalnız variantların heç bir xüsusi yükü nə informasiya, nə də funksional baxımdan olmadığı halda “izafi” olur. Variativlik dil strukturunun bütün səviyyələrinə xasdır və bu dil hadisəsi sistem daxili qanunlarla nizamlanır.

Variantlılığı ifadə vasitələrinin rəqabəti kimi də qiymətləndirmək olar. Bu rəqabətin nəticəsində ünsiyyətin konkret vasitələri üçün ən rahat və ən məqsədyönlü variantlar üstünlük qazanırlar, yəni rəqabət dildə kommunikativ məqsədəuyğunluğun diqtə etdiyi qanunauyğun hadisəsidir.

Variativliyin meydana çıxma səbəbləri dilin inkişafının daxili və xarici amillərinin təsirlərinin birləşməsində öz əksini tapır. Sistem daxili səbəblər dilin öz imkanları hesabına yaranır (analogiya, dil işarəsinin assimetrikliyi, nitq qənaəti və s. qanunlarının fəaliyyəti). Xarici xarakterli səbəblər sırasında adətən başqa dillərlə təmasların, müxtəlif dialekt təsirlərinin, dilin sosial cəhətdən fərqliliyinin və s. adları çəkilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən miqdarda variantların olması qeyri-sabit, dəyişkən kəmiyyətdir. Variantlar gah artır, gah da azalırlar. Variantların dildə mövcudluğu eyni deyildir: bəziləri çox, on illərlə və hətta yüzillərlə mövcud olur, bəzilərini isə birgünlük variantlara aid etmək olar. Məsələn;

Qəhvənin, xronoloji olaraq fiksə edilmiş variantları *qəfə*, *qəhvə*, *kofe* və s. mürəkkəb yol keçmişlər. Variantların sıxışdırılıb çıxarılması, saylarının azaldılması prosesi qeyri-rəvan, çox vaxt ziddiyyətli bir prosesdir. Variantların tam sıxışdırılıb çıxarılması (*teorema-teorem*; *drama-dram*; *aksioma-aksiom*) baş verə, habelə bu variantlıq bugünkü günümü-

zədək saxlanılmaqla variantların rəqabəti ilə də müşahidə oluna bilər. Məsələn; *bacarmaq-başarmaq; qazmaq-qazımaq; de`fis-defis*. Yeni bir xronoloji dövr çərcivəsində də formaların variativliyinə yol verilir. *Nyu`ton-Nyuto`n; disku`rs-diskursvə s*.

Variativliyin azalması bir qayda olaraq, dil hadisələrinin tənzimlənməsi, kodifikasiyası, yəni varintlardan birini ədəbi norma dərəcəsinə qaldırılması nəticəsində baş verir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, variativlik dilin universal xüsusiyyətlərindən biri olub dil sisteminin forma və məzmun baxımından sinxroniya və diaxroniyada, habelə sistem daxili münasibətlərinə aid olan obyektiv dəyişməz xassəsidir.

**Закарашвили Т.
(Грузия)**

Проблема дезинформации в условиях информационного пресыщения общества

Одной из тенденций нынешнего общества является стремительный рост количества средств массовой информации и интенсивное развитие технологий обработки, хранения, передачи и получения информации. Разнообразна современная медиасреда и информационно. За счет появления новых технологий и большого количества СМИ, человек с легкостью может удовлетворить свои информационные потребности, активно потребляя большое количество различного рода информации ежедневно. В информационную эпоху в каждый дом приходит знание в виде информации уже и по линиям интернет-сети. В процессе освоения очередной фазы развития, мир переходит из состояния дефицита соответствующего витального ресурса к его избытку.

Небывалое увеличение информационных потоков способствует качественному изменению информации. Возникает проблема дефицита правдивой информации. Её обилие затрудняет выявление достоверных источников. У гражданина информационного общества возникают объективные трудности с отбором информации при все возрастающем ее объеме, поэтому люди прислушиваются к мнению представителей социального института, который призван доносить до них правдивую информацию о происходящем, к журналистам.

Однако, в погоне за выгодой, СМИ зачастую, в интересах властей и транснациональных корпораций, искажают картину мира, манипулируют массовым сознанием.

При множестве информационных источников, постоянный процесс прироста информации порождает информационное загрязнение, что, в свою очередь, вызывает ряд проблем.

Одна - информационное пресыщение общества потребление множества визуально-текстовой информации загрязняет сознание человека. Ссылаясь на исследования, потребление информации вызывает привыкание из-за выделения гормона дофамина, стимулирующего процесс поиска нового. Если учесть, что визуальная информация легче для потребления, неся в себе некую эстетику и дополнительные смыслы, то привыкание к ней происходит быстрее и сильнее, чем привыкание к текстовой информации.

Еще одна проблема, порождаемая информационным загрязнением, – проблема правдивости той или иной информации. Интернет – самый доступный и простой инструмент для размещения любой информации. Несмотря на его неоспоримые положительные свойства, информация в Интернете обычно бывает малодостоверна и хаотична, порой некорректна, искаженно интерпретированна. Она, во многих случаях, является искусственным возбудителем аудитории, как и традиционные СМИ, и направлена на манипулирование потребителями с политическими, экономическими или другими целями. Не следует слепо доверять информации, полученной из всемирной сети, необходимо проверять ее правдивость.

Распространением недостоверной информации грешит и новостная сфера масмедиа, нередко «однобоко» освещающая происходящее. В результате, телевидению и радио люди предпочитают социальные сети, которая, как «сарафанное радио», распространяет и комментирует заведомо ложную информацию.

В угоду любителям необычного, сенсационного, появляются фальшивые новости, которые выгодны определенным группам лиц или людям, которые хотят привлечь внимание к той или иной проблеме некорректным путем. Эти новости могут распространяться оперативно, обрастая новыми подробностями. Такая информация может подолгу копироваться, «перепостиваться» в сети.

Еще один некорректный способ подачи информации - использование шокирующих новостных заголовков, при том, что

сами новости могут быть самые обычные. Метод хорошо работает на привлечение внимания аудитории.

Преднамеренно распространяются провокационные новости. Они, как правило, быстро опровергаются, но цели достигают – обсуждаются в обществе, к обсуждаемому лицу привлекается всеобщее внимание.

Таким образом, в условиях избыточной информации распространяется большое количество ложной, недостоверной информации. Причины для этого могут быть различные - простое невежество и неосведомленности по какому-либо вопросу или определенная цель.

Наступление информационного общества и технологический прорыв качественно изменили жизнь населения планеты. Однако информационное общество сформировало и новые угрозы человечества, на решение которых и необходимо акцентироваться сообществу.

II BÖLMƏ

Koqnitiv dilçilik: müasir vəziyyət və perspektivlər

"Heart" komponentli emosemiyalı frazeoloji vahidlərin semantik-koqnitiv təhlili

Emosemiyalı frazeologizmlərin insanın yaşadığı hiss-həyəcanlarla bağlılığı həmin ifadələrin qədimliyinə, metaforik reallaşma baxımından emosional fonla əlaqəli olan implikasiya obyektlərilə müqayisəyə istinad etməsini şərtləndirir. Emosiyaların bilavasitə insanın psixikası, emosional vəziyyəti ilə bağlılığı, həmin durumların şübhəsiz ki, insan fiziologiyasında əks olunması bədən üzvlərinin adlarının hiss-həyəcan bildirən frazeologizmlərin formalaşmasında aktiv iştirakını şərtləndirmişdir. Təsadüfi deyil ki, emosemiyalı ifadələr arasında da somatizm komponentli frazeologizmlər xüsusilə *heart* komponentinin yer aldığı frazeologizmlər daha çox say üstünlüyü nümayiş etdirirlər. Onların semantik-koqnitiv müstəvidə təhlili bu somatizm komponentli frazeologizmlərin emotivlik anlamını ifadə etməsində müəyyən məna universalıqlarının izləndiyini söyləməyə əsas verir.

"Heart" komponentli emosemiyalı frazeoloji vahidlər arasında müsbət semantikəli vahidlər daha yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirir. Bununla belə, ürəyin insanın emosiya və hisslərinin istinadgahı olması faktı, kədər, sevinc, sakitlik (rahatlıq), sevgi və s. emosional-psixoloji durumların ifadəsi üçün frazeoloji vahidlərin məhz bu komponent ətrafında cəmlənməsinə yol açmışdır. Belə frazeologizmlər həmin orqanın fəaliyyət ritmindəki pozuntuların, qeyri-adi fiziki durumların metaforik təsviri əsasında meydana gəlir. *Heart* "ürək" komponentli müsbət anlam ifadə edən frazeologizmlərə "sevgi-vurğunluq", "rahatlıq (emosional razılıq)" və "pozitiv yanaşma (davranış)" frazeosemantik sahələrinə daxil olan aşağıdakı qrup emosemiyalı frazeologizmləri daxil edə bilərik:

1. "**Sevgi-vurğunluq**": *give one's heart to smb.* "bir kəsə ürəyini / qəlbini vermək; ürəkdən sevmək", *the heart that once truly loves never forgets* "bir dəfə həqiqətən sevmiş ürək heç vaxt unutmaz". *Close to (near) one's heart* "qəlbinə yaxın" ifadəsi "sevgi-vurğunluq" makrosahəsinə aid "simpatiya" mikrosahəsində qərar tutur. Əslində eyni komponentli və yaxın semantikəli frazeoloji vahidlərdə izlənen məna əlaqəliliyini burada da təsbit etmək olar. Belə ki, frazeosemantik sahə metodu ilə təhlillər üçün səciyyəvi olan cəhət bir sahənin periferiyasında qərar tutmuş ifadə-

nin mütləq şəkildə digər frazeosemantik sahənin həmhüdüdü sahəsində yerləşə bilməsi ilə bağlıdır. Eyni vəziyyəti həm “sevgi-vurğunluq” makrosahəsinə aid “simpatiya” mikrosahəsinə aid edilə bilən, həm də kontekstə görə “rahatlıq (emosional razılıq)-pozitivlik” makrosahəsilə həmhüdüdü nümayiş etdirən *close to (near) one's heart* “ürəyinə yaxın” frazeologizmində izləmək mümkündür. Məsələn, *Homelessness is a subject very close / near to her heart* (= *is very important to her and she has strong feelings about it*). nümunəsində birmənalı şəkildə “sevgi-vurğunluq” makrosahəsinə daxil olan “simpatiya” mikrosahəsinə aidlikdən söhbət gedə bilər. Halbuki növbəti nümunədə artıq irəlidə izləyəcəyimiz “rahatlıq (emosional razılıq)-pozitivlik” makrosahəsilə əlaqə göz qabağındadır. Məsələn: *This last painting was very near to her heart.*;

2. “**Rahatlıq (emosional razılıq)-pozitivlik**” makrosahəsinə aşağıdakı frazeologizmlər daxildir: *after one's (own) heart* “ürəyincə”, *close to (near) one's heart* “ürəyinə yaxın”, *from the heart* “açıq ürəklə; səmimi qəlbədən”, *a light heart* “şənlik”, “qayğısızlıq”, *an open heart* “açıq ürəklik, səmimilik”, *with all heart* “ürəkdən, tam səmimi, canla-başla”.

3. “**Pozitiv yanaşma (davranış)**”: *have one's whole heart in smth.* “ürəyini qoymaq, kimin üçün isə səmimi qəlbədən çox çalışmaq”, *do one's heart good* “bir kəsi sevindirmək” və s. Bəzi hallarda pozitiv anlamlı və *heart* komponentli frazeoloji vahidlərin emotivliyi qabarıq olmur və yalnız emotiv frazeosemantik sahənin periferiyasında qərar tutan anlamı daşıyır. Məsələn, “sevgi - vurğunluq” frazeosemantik sahəsinin periferik mikrosahəsi sayıla biləcək “simpatiya-xoş münasibət” frazeosemantik sahəsinə daxil olan *put heart in (into) smb.* “bir kəsin yenidən əhvalını qaldırmaq; ruhlandırmaq” frazeologizmini misal olaraq göstərə bilərik. “Simpatiya-xoş münasibət” frazeosemantik sahəsinə aid edilə bilən *take heart* “ürəklənmək”, “qol-qanad almaq” frazeoloji vahidi, *take heart (of grace)*, *pluck up one's heart* “ruhdan düşməmək; ürəklənmək” frazeologizmi də implisit emotivliyə malikdir.

Mənfi emosiyaları səciyyələndirən “heart” komponentli emosemiyalı frazeologizmlərə gəlincə isə, burada frazeosemantik sahə metoduna əsasən, “kədər-nifrət” və “narahatlıq” makrosahələrinin fərqləndirilməsini yetərli hesab edirik: 1. “**kədər-nifrət**” makrosahəsi ən zəngin palitralı “ürək həyəcanlarını” ifadə etməyə qadirdir. Burada xəyal qırıqlığı ilə bağlı yaşanan emosional gərginlikdən tutmuş ikraha qədər və fərqli emosional nüanslar öz əksini tapır. Məsələn, *break one's heart* “(nə üçünsə) dərd çəkmək, əldən-ayaqdan getmək”, *break smb's heart* “bir kəsin ürəyini

qırmaq”, *put smb. out of heart* "bir kəsin inamını qırmaq, bir kəsi sarsıtmaq / ruhdan salmaq", *a broken heart* "qırıq ürək (qəlb)"; 2. “**narahatlıq**” makrosahəsinə daha az sayda frazeologizm daxildir: *wring smb’s heart* “(kiminsə) ürəyini sıxmaq”, *eat one’s heart out* "üzülmək, qüssədən ürəyini yemək; özünü üzmək" və s.

Beləliklə, emosemiyalı frazeologizmlərin semantik-koqnitiv təhlili zamanı aydın olur ki, insanın müsbət və ya mənfi anlar keçirərkən yaşadığı hiss-həyəcanlarını ifadə edən, *heart* komponentinin yer aldığı emosemiyalı frazeologizmlər emosiyaların metaforik adlandırılmasında bilavasitə iştirak etmiş və bununla da ingilis dilinin frazeoloji bazasının zənginləşməsində rol oynamışlardır.

**Abdullayeva Y.
ADU**

**Koqnitiv sxemlərin paralellik və ziddiyyəti:
etnopsixoloji və mental karkas spesifikliyi kontekstində
(O’Henri və C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına əsasən)**

Məlum olduğu kimi koqnitiv elm özlüyündə psixologiya, dilçilik, neyrofiziologiya, psixolinqvistika, psixofiziologiya və s. bu kimi əlaqəli sahələrin kəsişmə nöqtəsində qərar tutan elmlər kompleksini təcəssüm etdirməkdədir. Koqnitivistika sahəsində aparılan son araşdırmalar müasir elmi təfəkkürün ortaya qoyduğu bu elmlər konqlomerasiyasında ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığın mövqelərinin xüsusilə güclənmək üzrə olduğunu söyləməyə imkan verir. Belə ki, V.Tretyakovun da qeyd etdiyi kimi, məhz həmin yanaşma koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq kimi proqressiv araşdırma istiqamətinin vüsət almasını mümkün etmişdir. Heç şübhəsiz ki, koqnitiv ədəbiyyatşünaslığı maraqlandıran silsilə problemlər sırasında koqnitiv sxemlərin paralelliyi və ziddiyyəti məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, koqnitiv sxemlər dedikdə, koqnitiv nəzəriyyənin ən aparıcı anlayışlarından olan və idrak prosesində əldə edilmiş keçmiş təcrübənin dəyərləndirilməsilə bağlı olan elmi anlayış nəzərdə tutulur. Qərb və Şərq mədəniyyətləri arasında olan fərqli görüşlər heç də onu deməyə əsas vermir ki, bu regionlarda yaranan ədəbi hadisələr biri-birlərində kəskin dərəcədə uzaq olsunlar. Bəşəri dəyərlər və onun bədii ədəbiyyatda inikası birtərəfli, yeknəsək inkişaf etməmişdir. O daha çox polifonikdir və bu qədər biri-birindən uzaq məsafədə yerləşən, dil, din, dünyaya baxış nöqtəyi nə-

zərindən fərqli yaradıcılığının hər biri unikal, fərqli və əvəzolunmaz olsalar da onların yaradıcılığını birləşdirən konvergensiya, tipoloji oxşarlıqlar var. Hələ N.S.Trubetskoy oxşar fikirlər haqqında mülahizələr irəli sürmüş, avtonom mədəniyyətlərin yaranması və onlar arasında həqiqi kommunikasiyanın mövcudluğunu qeyd etmişdir. Belə dəyərləndirmə sistemlərində fərqli mədəniyyətlərə malik, unikal istedad sahibləri sırasında “kiçik hekayənin böyük ustası” (C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. 4 cildə, 1 cild. B., 2004, səh.4.), “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin və tənqid realizmin banisi Cəlil Məmmədquluzadə və dünya şöhrətli Amerika yazarı, “qısa hikayələr” janrının ustası O’ Henrinin adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, ABŞ-da millətlərin formalaşmasının əsas mərhələsi Şimal-Cənub vətəndaş müharibəsindən sonra sürətlənmişdir. O’ Henri yaradıcılığı məhz bu illərə təsadüf edir. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı isə XX əsrin əvvəlləri kapitalist cəmiyyətinin formalaşması ilə Azərbaycan millətinin formalaşmasının həlledici, yekun mərhələsində mümkün olmuşdur. Dünyada gedən dəyişiklik prosesi millətlərin, milli ideologiyaların formalaşmasını sürətləndirir və hər iki yazıçı bu prosesin aparıcı simalarına çevrilərək maarifçi ideyalar fonunda insan və cəmiyyət problemini qaldırırlar. Maarifçilik hərəkatı görkəmli yazarların həyat amalına çevrilir, onlar həm Amerika, həm də Azərbaycan ədəbi mühitində qəzet və jurnalların nəşrində xüsusi xidmətlər göstərirlər. O’ Henri Texasda (Ostin şəhərində) «The Rolling Stone» adlı yumoristik jurnalın nəşrinə başlamaqla oçerk, felyeton, yumoristik hekayə və şəkillər, şeirlərlə çıxış edir, Amerika cəmiyyətinin ictimai-siyasi, sosial problemlərindən yazır, cəmiyyətdə hökm sürən haqsızlıqları maarifçi-realist kimi tənqid edir. C.Məmmədquluzadə də oxşar həyatı yaşamış, görkəmli ədib “Molla Nəsrəddin” jurnalını yaradaraq satirik və rəngli karikaturalı mətbuat orqanının əsasını qoymuşdur. Əgər C.Məmmədquluzadə milli ideologiyanın formalaşmasında milli kimlik problemini qaldırıdırsa, O’ Henri daha çox Amerika praqmatizminə söykənir, yaradıcılığında sosial-psixoloji problemlərdən yazırdı. Lakin hər iki yazıçı cəmiyyətdə hökm sürən ruhi-mənəvi, mədəni dəyərlərin bərqərar olmasına çalışır, ümumi axına qarşı çıxdıqlarına görə təqiblərə məruz qalırdılar (O’ Henri şərhlənərək həbs olunur, jurnalın nəşri dayandırılır, C.Məmmədquluzadə məhkəmələrə çəkilir, “Qeyrət” mətbəəsi bağlanır, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri dayandırılır). C.Məmmədquluzadə kimi O’ Henri də “kiçik insan” obrazını ədəbiyyata gətirmiş, “kiçik insan” və onun qayğılarından, onları əhatə edən seçim (C.Məmmədquluzadə “İki alma”, “Pirverdinin xoruzu”; O’ Henri “Roads We

Take”, «Makes the Whole World Kin”) və seçimsizlik (C.Məmmədquluzadə “Usta Zeynal”, “Poçt qutusu”, “Buz”; O' Henri “Tommy's Burglar”, “The Whirligig Of Life”) qarşıdurmasının girdabında “çabalayan” obrazlar yaratmışlar. Bu qədər yaxın mövzu və obrazlar arasında eyni zamanda da fərqli ideyalar da mövcuddur. C.Məmmədquluzadənin xurafata təslim olmuş “kiçik insan”ı üçün Tanrı – Tanrıdır. O' Henri qəhrəmanları üçün Tanrı – puldur, maddiətdir. Amerika yazarının qəhrəmanları üçün qazanc, arzu edilən mövqe cəmiyyətin üst təbəqəsi, var-dövlətdir. C.Məmmədquluzadənin sarkazmına tuş olan qəhrəmanı üçün ən arzulanan yer cənnətdir. O' Henrinin “kiçik insan”ı bu dünyadakı xoşbəxtlik üçün “çalışır”(oğurluq edir, yalan danışır ki arzularına çatsın). C.Məmmədquluzadənin qəhrəmanları isə O dünyadakı xoşbəxtlik üçün can atır (“Usta Zeynal”). Amerika pragmatizmindən doğan etnopsixologiyaya əsasən O' Henrinin “kiçik insan”ı var-dövlətin həlledici gücünə tapınır, “günəş altında yer” arzulayır. C.Məmmədquluzadənin “kiçik insan”ında isə xurafat insan beynini dumanlandırır, cəhalət və nadanlılığına səbəb isə onun savadsızlığıdır (“Danabaş kəndinin əhvalatları”).

Ağayeva N.
(Azərbaycan)

"100 ilin tənhalığı" əsərində arxetiplər və simvollar

Magik realizim üslubunda 1967-ci ildə yazılan “100 ilin tənhalığı” adlı müasir ədəbiyyatın şah əsərində Q. Yunqun əsasını qoyduğu arxetiplərə rast gəlirik. Yunqa görə arxetiplər şüuraltının mental özünəməxsusluğunun formalaşmasında mühüm rol oynadılar və “instinktiv nizamlayıcılar” qismində bizim şüurumuza və real davranışımıza nəzarət etməyə başladılar. Arxetiplər hər bir insanın tipik durumlarda sövqi-təbii arxaik nümunələri-ulu babaların kollektiv təcrübəsini təqlid etməyə yardım edirlər. Q. Yunq qeyd edir ki, ümumi bəşəri arxetiplərlə yanaşı, hər bir xalqın özünə xas arxetipləri də var. İlk bəhs edəcəyimiz qismət və şabalıd ağacı arxetipi Columbiya əhalisinə xas olan arxetip olduğundan bunu biz məhz Markezin əsərində görürük.

Qismət arxetipi və şabalıd ağacı.

Xalqların kosmaqonik təsəvvürlərinə görə kainat bir-birilə bağlı olan 3 aləmdən ibarətdir. Tanrının ilahi(şəmavi) aləmi, insanların yer üzündəki həyatı və əcdadların, ruhların yeraltı aləmi. İnsan dünyaya

gəlməmişdən əvvəl ilahi Həyat Ağacında onun qisməti həkk olunmuş yeni yarpaq meydana gəlir. Yarpağın mistik naxışlarında onun həyatının ən xırda detalları belə öncədən öz əksini tapmışdır. Əsərdə şabalıd ağacı isə zənnimcə qadın və kişi başlanğıcını bildirir, çünki şabalıdlar öz cecələrinə cüt-cüt olur.

Bu isə ilk yaradılış Adəm və Həvvanın simvoludur. Belə ki, əsərdə Buendiya Adəmdir, daim kəşflərin ardınca qaçan, dünya sirlərini dərk etməyə çalışan, Allahın şəklini çəkməyə cəhd etməklə ona qovuşmaq istəyən ilk kişi yaradılışı, Ursula isə Həvvadır. Onun qohumların əlaqəsindən yaranan uşaqların quyruqlu olması qorxusu da ikibaşlıdır. Merkez bununla həm Həvvanın Allahın cəzasının nəinki onun, həmçinin onun dünyaya gətirdiyi bütün övladların və gələcək nəsillərin də alınma yazılmasından qorxur. Bu əsərdə olan simvolik mənədir, həqiqi mənası isə doğrudan da insanların qohumluq əlaqəsi nəinki onları maddi baxımından heyvana çevirir, onların mənəviyyatını da heyvani edir. Çünki bir çox tayfalar incest prosesinə meyilli olduqları üçün ,qohumluq əlaqələrini tanıdıqları üçün yer üzündən silinmişlər. Digər mənası isə ailə üzvlərinin bir-birini sevməsi və bunun təkrarlanması başlanğıca qayıtmaq, bəşər övladlarının etdikləri səhvi yenidən təkrarlamaqla uçuruma yaxınlaşmaqlarını göstərir. Axı Allah da Adəm və Həvvaya ağacdən almanı (şüuru) yeməməyi xəbərdar etmiş, ancaq onların buna səthi yanaşması onların fəlakətinə gətirmişdi. Ursulanın xəbərdarlığına səthi yanaşılması nəticəsi isə nəinki Buendiya nəslinin tənhalığına gətirdi, həm də cənnətin simvolu olan Makondadan qovulmalarına səbəb oldu. Buendiyanın, Palkovnikin ağac altında can verməsi, Ursulanın bura gələrək rahatlıq tapması onların hələdə başlanğıca, köklərinə bağlı olmasını xatırladır. Buendia ağac altında latın dində danışır, çünki İncil də bu dildə yazılıb. İnsanlar ağacın budaqlarıdır, kökdən uzaqlaşdıqca onu unutmaqla keçmişlərini unudurlar. Keçmişini unudan insanın isə gələcəyi yoxdu. Elə əsərin də əsas mənası budur.

2-ci bəhs edəcəyimiz Yunqun Ağsaqqal arxetipi də əsərdə özünü təcəssüm edir.

Ağsaqqal arxetipi.

Ali müdrikliyin rəmzi, nəslin sabitliyi və ənənələrin qorunub saxlanmasının zəmanəti, keçmiş təcrübələrin daşıyıcısı, məsləhətçi və gələcəkdən xəbər verəndir. Sosiumun(ailənin,nəslin) bütün üzvləri Ağsaqqala xüsusi olaraq hörmətçil münasibət bəsləyir. Onun ölməzliyinə inam və onun çox şeyə qadir olması hamı tərəfindən qəbul edilir. Bu cümləni oxuduqda ilk növbədə əsərdəki Melikades(ciqan) obrazı yada düşür. Merkez

yalnız onun həqiqət haqqında məlumatı olan, gələcəkdən xəbər verən, öldükdən sonra da ruhunun ailə üzvləri ilə görüşməsi, onlara dünya haqqında məlumat verməsi ilə onun Ağsaqqal olmasını göstərir. Ənənəvi solumun ağsaqqalsız həyatı onun mümkün tənəzzülünün başlanğıcı ola bilər. Məhz Melikadesin sonrakı nəsillərlə əlaqəyə girməməsi onların məhvinə səbəb olur. Ənənəvi ailə yalnız müdrək müəllimin mövcudluğu şəraitində sabitdir və funksional baxımdan yararlıdır. Ağsaqqalın hansı dünyadan öz missiyasını həyata keçirməsi əsərdən də göründüyü kimi böyük əhəmiyyət kəsb etmir.

Əsərdə həmçinin ümumi bəşəri arxetiplər olan qonaq və ad arxetiplərinə də təsadüf edirik.

Qonaq arxetipi

Əsərdə biz ilk öncə Makonda şəhərinin özünün qaraçılarından ibarət qonaqları çox həvəslə qəbul etməsini, sonra isə Buendia ailəsinin özünün qonaqpərvər olmasını görürük. Ursula dedi: "Qapı-pəncərəni açın! Ətdən, balıqdan, toyuqdan nə varsa qızardın yekə - yekə tısağalar alın, bişirin, qoy yadellilər evə yeməyə gəlsinlər, qoy masa arxasında oturub qarınları tutan qədər yesinlər, qoy gəyirsinlər, ağızlarına gələn danışsınlar, otaqları gəzsinsinlər, biz kasıblığı ancaq belə qova bilərik." Markezin bu tipli cümlələri əsərində işlətməsi təsadüfi deyil, burada xalqın milli adətləri öz əksini tapır. Bu ailənin nüfuzunun aşağı düşməsi simptomu kimi dərk olunur. Buendia ailəsi üçün bayram əhval ruhiyyəsi yalnız tez-tez təşkil olunan qonaqlıq mərasimləri vasitəsilə təşkil olunur. Ətrafdakıların hər hansı bir ailəyə hörmətçil münasibəti bir çox cəhətdən onun qonaqpərvərliyindən aslıdır. Buna görə də ailə üçün qonağı qəbul etmək imkanı və bu zaman öz xeyrixahlığını bürüzə vermək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qonaq bir növ əsərdə bərəkət simvolidir, onu incitmək qeyri-mümkün hal hesab edilir, belə bir hadisə qonağın evdən ayağının kəsilməsinə səbəb ola bilər ki, bu da ailənin nüfuzunun aşağı düşməsinə və bərəkətin çəkilməsinə səbəb ola bilər. Buendiyanın qonaqlıq mərasimləri, Rebekanın sinif yoldaşlarını evə çağırması və bir çox qonaqlıqların təşkili yuxarıda göstərilən səbəblərdən əlavə ailə üzvlərinin tənhalığını onlara ununtdururdu. Onların ailə olduğunu, birgə işə atılaraq əl-ələ verib işləməklə ailə bağlarını qoruyub saxlamaqlarına müvəffəq olurdular, çünki evə gələn qonaqlarla bərabər onların deyib-gülən səslərindən yayılan müsbət enerji günəş şüaları kimi Buendiyalıların evini işıqlandırır və isidirdi. Bu işıq və isti isə onlara öz tənhalıqlarından yaranan soyuğa müəyyən müddət də olsa qorunmağa kömək edirdi.

Ad arxetipi

Bütün xalqlarda uşaga ulu babaların adını vermək arxaik adəti mövcuddur. Bu öz kökləri ilə sözlün(adın) insan üzərində ecazkar qüvvəyə malik olduğu və həyatın demək olar ki, bütün tərəflərinə aşkar şəkildə təsir etdiyi qədim keçmişə gedib çıxır. Merkez də öz əsərində ada xüsusi önəm verir, çünki Buendiya nəslini idarə edən tənhalıq lənəti məhz onların adlarına süngər suyu özünə çəkən kimi hopmuşdur. Hətta Ursulanın dilindən deyildiyi kimi, bütün Xose Arkadılar hırçın, coşub-daşan çılğındırlar, bütün Aurelanolar sakit, tənhalıq yağan gözləri ilə insanları qorxudandırlar, bütün Amarntalar isə təmkinli, gözəl olmasalar da xoşdurlar. Ursula bu adlı nəvələrini başqa yollara yönəltməklə onların tənhalığının qarşısını almağa cəhd etməyinə baxmayaraq, hər şey əbəsdir. Mahiyyəti itibariylə ruhi həyat sözlün(adın) daxilində cərəyan edir. Ad (söz) magiyasına düşən hər bir kəs onun semantik magiyasının girovuna dönür.

Təhlildən də gördüyümüz kimi və Yunqun da dediyi kimi arxetiplər nəinki bizim gündəlik həyatımızda, həmçinin yaradıcılıq prosesində də özünü aydın təcəssüm edir. Arxetiplər icma-kollektiv həyat tərzinin nümunələri qismində qədim keçmişdən uzaq gələcəyə qədər bütün icmanın, yəni etnosun hər bir nümayəndəsinin malıdır.

Ahşova R.
(ADU)

Mədəni konsept anlayışı

Artıq bir neçə onilliklərdə ki, dilçilikdə koqnitiv linqvistika istiqaməti durmadan inkişaf edir Koqnitiv dilçiliyin mühüm tədqiqat obyektinə və əsas anlayışı konsept məfhumudur ki, bu da dil, süür və mədəniyyət arasında əlaqəni öyrənməyə imkan verir. Koqnitiv dilçilikdə dildə biliklərin əks olunması probleminin həllinə həsr olunmuş tədqiqatların əsasında duran konsept anlayışının şərhinə aid müxtəlif baxışlar mövcuddur. (F. Veysəlli, A. Məmmədov, A. Abdullayev və b.)

Konsept haqqında təlim P. Abelyara məxsusdur; o, konsepti "fikrin dərhal başa düşülməsi" kimi, "nitqin qəlbən dərk edilməsi nəticəsində yaranmış anlayışların məcmusu" kimi nəzərdən keçirmişdir. Abelyar konseptin əsas əlamətini onun fərdi şüür vasitəsilə təşkil olunması kimi dəyərləndirmişdir ki, bu da fikrin son dərəcə subyektiv formada dərk olunması ideyasının konseptin şərhinin əsasını, özülünü təşkil etdiyini göstərir. P. Abelyara görə, konsept-vəcdə gəlmiş ruhun əşyalar və nitq arasında

əlaqəni təmin edərək universalı kimi cixiş edən fikirləri yaradıcı şəkildə yenidən əmələ gətirən,yaxud toplamağa qadir olan aqlın məhsuludur. Konsept və məfhum yaxın anlayışlardır, amma konsept söylənilmiş nitq olduğuna görə anlayışla eyni deyildir.

Konsept nitq vasitəsilə formalasır,o son dərəcə subyektivdir və insanın əqli fəaliyyətinin nəticəsidir.Yaddaş və təsəvvür-konseptin ayrılmaz cəhətidir.Bu xüsusiyyət, bir tərəfdən,burada və indi anlayışlarına yönəlib, digər tərəfdən isə, ruhun üç qabiliyyətinin, tərzinin sintezidir: o, yaddaş aktı kimi keçmişə, təsəvvür aktı kimi gələcəyə, mühakimə aktı kimi indiyə yönəlmişdir.

Orta əsrlər düşüncəsi konsept kəşf etməmişdir,onu yaratmışdır. Bu ideyaların davamı olaraq, müasir dilçilikdə konseptin S.A. Askoldovun təklif etdiyi və D.S. Lixaçov tərəfindən qəbul olunmuş təyini klassik və universalı kimi qəbul edilir: *konsept*-əqli fəaliyyət məhsuludur,burada düşünmə prosesində qeyri-müəyyən sayda olan eynicinsli əşyalar qarışıdırılır. D.S.Lixaçovun "Rus dilinin konseptosferası"adlı əsərində əsas mülahizələrdən biri budur ki, *konsept hər bir sözün lüğəvi mənası* üçün mövcuddur. Konseptdə mənalardan hansının aktuallaşması, hər şeydən əvvəl, kontekstdən asılıdır. D.S.Lixaçova görə, konsept insanın təcrübəsi ilə lüğəvi mənanın toqquşmasının nəticəsidir və konsept nə qədər geniş və nə qədər zəngin olsa, təcrübə də bir o qədər zəngin olacaq.

S.A.Askoldov konsepti *mədəni* (bədi –incəsənət sahəsində)və *idra-ki* (elm sahəsində) olmaqla, iki yerə bölür və mədəni konsepti belə müəyyənləşdirir: "Söz heç bir"bədi obraza"səbəb olmadan hansısa mənəvi zənginləşmə nəticəsində yaranmış bədi təəssürat yaradır, yəni söz konsept yaradır.

J.Delez və F.T.Qvattarinin"Filosofiya nədir" kitabında verilmiş ideyaları xatırladaraq göstərə bilərik ki,hər bir konsept həm homogen, həm də heterogen ola bilən komponentlər üzrə təyin edilir. Öz tərkibinə görə, qneseoloji konsept kifayət qədər eynicinslidir,mədəni konsept isə assosiasiyalarla qurulur və onun müxtəlifnövlü olması da bununla şərtlənir.

Konsept müəyyən "ideosferdə" mövcud olur ki,burada hər bir insanın assosiasiya əhatəsindən asılıdır və mümkün mənaya işarə kimi,insanın əvvəlcədən olan poetik,nəsr,elmi.sosial və tarixi dil təcrübəsi kimi özünü göstərir.

Bir sıra tədqiqatçılar belə bir fikri mühüm sayırlar ki, konsept özündə mədəniyyətin izlərini saxlayır. Məsələn, S.Q.Vorkaçov bu hadisə-

yə aşağıdakı tərifı verir: “Konsept-mənanın mədəni şəkildə sözə çevrilməsi, reallaşması üçün bir sıra ifadə planında özünü təqdim etməsidir.”

Bu fikir Y.S.Stepanovun mülahizələrinə yaxındır: “Konsept-müəyyən mənada insanın şüurundakı mədəniyyətin bir parçasıdır; buna görə də mədəniyyət insanın mental dünyasına daxildir, digər tərəfdən, bunun vasitəsilə sadə, adi,” mədəni dəyərlərin yaradıcısı olmayan” insan özü mədəniyyətə daxil olur, bəzi hallarda isə ona təsir edir.”

Konseptdə əsas şey-ayrılmaz mədəni-tarixi məkanda mövcud olan fikrin çoxölçülü və bütövlüyü olmasıdır, buna görə də fikir bir sahədən digərinə keçən mədəni translyasiyaya meyllidir. Məhz bu xüsusiyyətə görə, konsepti mədəni translyasiyanın əsas üsulu kimi adlandırmaq olar. Beləliklə, konsept gerçəklik haqqında təsəvvürün diskret (qapalı) xarakterinin aradan qaldırılması üsulu və bu təsəvvürün antololi kompleksidir. Məhz kompleks mədəniyyət sahələrini birləşdirməyə, sıxlaşdırmağa qadir olan vasitədir.

Konsept dildə reallaşaraq mədəniyyət və insan arasında vasitəçi kimi çıxış edir. Bu dil mühitində ”varlıq”, ”reallıq”, ”şüur”, ”bilik”, ”ağıl”, ”inam”, ”əşya”, ”gerçəklik” və s. kimi ümummədəni konseptlərin nümayişi, təqdimı baş verir. Dili fikirlərin nümayişi mühiti kimi nəzərdən keçirdikdə Y.S.Stepanovun ”konsept-sözün mənasıdır” mülahizəsinə düzəliş etməyə ehtiyac duyulur: konsept-mədəniyyətdə mövcud olan söz subyektinin (insanın) vasitəsilə həyata keçirilən mənadır.

**Адышова С.
(АУЯ)**

Восприятие звучащей речи

Исследование эмоционального характера процесса восприятия имеет многоуровневый характер. Физиологический, неврологический, лингвистический, психолингвистический – лишь несколько подходов к этой проблематике. Это определяет междисциплинарный подход к исследованию проблем восприятия звучащей речи на современном этапе.

Восприятие является неотъемлемой частью познавательного процесса, в котором явления окружающего мира «отражаются» в виде ощущений и образов» (Э.А.Костандов). Восприятие речи есть процесс психический, который связан с познавательным и ценностным аспектом отражения (Е.Н.Винарская, В.К.Виллюнас, И.П.Си-

монов). В свою очередь, психические процессы являются не только познавательными, но и аффективными, эмоционально-волевыми (Л.С.Выготский, С.Л.Рубинштейн, А.И.Савченко). Восприятие связано, с одной стороны, с познавательной функцией и деятельностью человека, с другой стороны, с эмоциональной сферой человека, и выполняет функцию эмоционального отношения к объекту восприятия. Исходя из сказанного выше, нам представляется вполне логичным говорить об эмоциональном характере восприятия.

Эмоции являются одной из важнейших сторон психических процессов. Это физиологические состояния организма, но это сложный феномен, включающий в себя следующие аспекты: биологический, нейрофизиологический, психофизиологический и двигательно-выразительный (К.Е.Изард, В.К.Вилюнас, Е.Н.Винарская). Эмоции возникают в процессе биологической эволюции; это фундаментальная способность, которая не формируется вновь в условиях общества (В.К. Вилюнас). У человека переживание эмоций врожденно, общекультурно и универсально. Но формы выражения эмоций не врожденны, а формируются в соответствии с содержанием общественных ценностей той или иной социальной среды и носят национально-специфические черты (К.Е. Изард, Е.Н. Винарская).

Нас интересует психолингвистический подход к проблеме исследования экспрессивности речи, а именно, к проблеме порождения эмоционально окрашенной звучащей речи и эмоционального характера ее восприятия. В основе психолингвистического подхода к явлениям речи лежат следующие тезисы, выдвигаемые Л.В. Величковой (2007):

1. Единицы порождения и восприятия речи имеют общую акустическую природу, что вытекает из акустической природы языка.
2. Параметры эмоциональной звучащей речи имеют ведущую, а не периферийную роль.
3. Средства звучащей речи способны придавать эмоциональный характер любой лексеме.

В нашем исследовании мы обращаемся к категориям эмоциональности и экспрессивности. Мы придерживаемся того мнения, что экспрессия является средством выражения эмоции и рассматриваем экспрессивные средства выразительности звучащей речи. В этой связи ставится вопрос о роли эмоционально-экспрессивного

компонента в речевой деятельности. В формировании эмоционально окрашенной речи значительную роль играют сегментные и супра-сегментные средства.

При рассмотрении экспрессивных средств звучащей речи мы обращаемся к сегментному уровню и стараемся ответить на вопросы: В какой степени звуки передают эмоциональное состояние говорящего и какое эмоциональное воздействие оказывают на слушающего? Каким звукам принадлежит при этом ведущая роль: гласным или согласным?

В настоящее время процесс восприятия иноязычной речи мало исследован экспериментально. Проблема исследования восприятия иноязычной речи распадается на ряд проблем, касающихся как процессов восприятия, так и проявления интерференции на разных уровнях звучащей речи. Выделение факторов, обуславливающих характер воспринимаемой эмоции в иноязычной речи, происходит достаточно сложно, так как при этом пересекаются признаки восприятия коммуникативных типов фраз и экспрессивных средств двух языков.

Данная проблематика представляет для нас интерес с точки зрения вопроса о существовании национально-специфических средств выражения и восприятия базовых эмоций.

Cabarova A.
(ADU)

Rəng adları dünyanın dil mənzərəsində Linqvokəonitiv kateqoriya kimi

Rənglər insanların mənəvi-əxlaqi dünyasının ifadə vasitəsidir və bu və ya digər xalqların adət-ənənələrini, həyat tərzini, tarixini və etnoqrafik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Rəng adlarının xüsusiyyətləri xalqın həyat və məişətinin bir çox etnoqrafik özəlliklərini açmağa imkan verir. Rənglərin qavranılmasında bir qayda olaraq dəyərləndirmə anı iştirak edir və dilçilikdə semantik araşdırmaların obyektı olmuşdur. Rənglərin qavranılması, rəng simvolozmi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etsə də, hər bir tədqiqatçı “rəng” anlayışına fərdi yanaşma nümayiş etdirir.

Rəng bizi əhatə edən maddi dünyanın daimi əlamətidir. Bütün predmetlər rəng xüsusiyyətlərinə malikdir, həm də qeyd etmək lazımdır ki,

təbii obyektlər üçün rəng digər əlamətlərlə yanaşı mühüm ekstensial əlamətlərinə aiddir. Hələ xeyli əvvəllər insanlar predmetlər sinfinin adı və rəngi arasında qarşılıqlı əlaqənin hiss etmişlər və bunun nəticəsində insanın həyat fəaliyyətində daha mühüm olan rəng adları müxtəlif ümumiləşdirmə və əlavə mənə çalarları qazanmışlar və müvafiq olaraq insanın koqnisiyasında həmin keyfiyyət və xüsusiyyətlərin daimi əlaməti kimi ümumiləşmişdir. Monoxrom rənglər mədəniyyətdə simvolok anlam kəsb etmişlər. Məsələn, yaşıl (təbiət rəngi) – həyat rəngi, qırmızı – təhlikə, ağ – təmizlik, paklıq, günahsızlıq, qara – ölüm, matəm, sarı (qızılı) hakimiyyət, varlılıq.

Linqvokoqnitiv baxımdan rəngbildirmə kolorativ nominasiyanın eksplisit və implisit verballaşmasını və üç freymlə strukturlaşmış ilkin anlayışlar sahəsini təmsil edir: ümumi rəngbildirmə (buraya rəng haqqında ümumi anlayış, rəng tonları və rəng palitrası daxildir), rəng spektri (rəng spektrinin çalarlarının adları daxildir) və monoxrom rənglər (monoxrom rənglərin representasiyası (brrəngli, birtonlu).

“Ümumi rəngbildirmə” siyasi mədəniyyətdə obyektin rəng xarakteristikasındakı ümumi vəziyyəti/keyfiyyəti (konkret rəngi və ya onun çalarını dəqiqləşdirmədən), habelə “palitra”nın (“die Palette”) mühüm kolorativ anlayışları və “rəng çalar”ları (“die Schattierung”) verballaşan “die Farbie” freymi rəng anlayışının ümumiləşmiş nominasiyasını və müvafiq “farbig” atributunu əhatə edir. Rənginin ümumi adlandırılması (“rəng”, “rəngbildirmə”) alman dilində aşağıdakı məcazi mənaları almışdır: “Symbol eines Landes, einer Vereinigung” (ölkə və təşkilatın simvolu və s.). Milli mənsubiyyəti (vətəndaşlığı) təqdim edərək rənglər müvafiq dövlətin bayrağı ilə assosiasiya yaradır.

Partiya mənsubiyyəti, siyasi əqidə və baxışlar da “rəng” (bayraq) anlayışı ilə əlaqə yaradır. Məsələn: “die Farbe wechseln” (bir partiyadan (təşkilatdan) digərinə keçmə, öz əqidəsini dəyişmə, hərfi mənada “rəngini dəyişmə”); “für seine Farbe kämpfen” (“öz partiyasını (təşkilatını) müdafiə etmək; “öz əqidəsini müdafiə etmək”; hərfi mənada: “öz rəngi uğrunda mübarizə aparmaq” və s.

Məsələn, “die Farbe wechseln” sabit birləşməsi (hərfi mənada “rəngi dəyişmək”) insanın özünü digər bayraq və müvafiq olaraq digər rənglərə aid etdiyi virtual situasiyanı ifadə edərək (müq. et: hərbi sahədə frazeologizm “mit fliegenden Fahnen zum Feinde [zu einer Partei] übergehen”). mənasını bildirir. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, “die Farbe” sözü metonimi əsasında “die Fahne” sözünü əvəz edə bilər.

Məsələn: “die Farben der Republik” (“Respublikanın bayrağının rəngi”; məcazi mənada, “Respublikanın bayrağı”. Aşağıdakı halda “rəng” cisim (maddə) manifestasiya edir və hərfi mənada izafilik ifadə edir ki, bu da məcazi mənə “hər hansı bir məsələni böyütmək, şişirtmək” əmələ gətirir.

“Rəng spektri” freymi rəng çalarlarının adlandırılmasını konkret deyil, spektrdəki vəziyyətinə görə (tünd, açıq) və ya (ala-bəzək, parlaq, kəskin) xarakterizə edir. Müasir alman siyasi ritorikasında rənglərin bəzi çalarları aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir, məsələn. “bunt” (ala-bəzək, “parlaq”), “grün” (parlaq, kəskin, tünd), “düster” (tutqun, qaranlıq), “dunkel” (tünd, toranlıq), “hell” (ışıqlı, aydın, şəffaf).

“Monoxrom rənglər” freymi alman sosial-siyasi mənzərəsində birtonlu rənglərin nominasiyaları ilə aktuallaşır. Məsələn: “rot” (qırmızı), “grün” (yaşıl), “schwarz” (qara), “gelb” (sarı), “braun” (qəhvəyi), “grau” (boz), “blau” (göy, mavi), habelə qarışıq rəng “rotgrün” (qırmızı-yaşıl).

Kolorativlərdən istifadə etməklə metaforik obrazlar hərəkət və ya rəng oxşarlığı əsasında, habelə müxtəlif məntiqi münasibətlərə (konseptual metonimi) istinadən yaranır. Məcazi mənada rəngadlandırma alman siyasi sisteminin tipik və bütövlükdə sosial reallığını, əsasən də, mənfi, neqativ çalarlığını təsvir edir.

**Cahangirli T.
(Azərbaycan)**

“Ailə”/ “family” konseptinin linqvokulturoloji səciyyəsi

Xalqın mədəniyyətinin dildə əks olunmuş və möhkəmlənmiş təzahürlərini öyrənən linqvokulturologiya müasir dilçiliyin müstəqil və sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir. Linqvokulturologiyanın mərkəzi vahidi kimi konsept çıxış edir. “Konsept” mədəniyyətin insan şüurunda sanki qatılşmasıdır (Y.S.Stepanov). Digər tərəfdən konsept insanın mədəniyyətə varid olma vasitəsidir. Beləliklə, konseptlər mədəniyyət dominantlarını, özünəməxsus mədəniyyət konstantlarını təmsil edirlər.

Linqvokulturoloji konsept dilin, şüurun və mədəniyyətin kompleks öyrənilməsində istifadə olunan şərti mental (əqli) vahiddir. Konseptlər xalqın həyatında mühüm rol oynayan dəyərləri əks etdirirlər. Xalq üçün daha parlaq və əhəmiyyətli assosiasiyalar konseptin nüvəsini, nisbətən az əhəmiyyətliləri isə periferiyani (ətraf) təşkil edirlər. Konsept dəqiq sər-

hədlərə malik deyil və mərkəzdən uzaqlaşdırca assosiasiyaların (əlaqələrin) sönməsi müşahidə olunur (Karasik).

İnsanın anlayışlar aparatında əsas element olan konsept mürəkkəb xarakterli universal hadisədir. Şübhəsiz ki, bəzi konseptlər arasında əlaqələr o dərəcədə sıxdır ki, onların anlayışlar sferası bir-birini konkretləşdirərək tamamlayın. Qohum komponentlər arasındakı assosiativ və differensial bağların sıxlığı səbəbindən belə mürəkkəb hadisələri hiperkonseptlər kimi şərh edirlər. Belə qohum komponentlər keyfiyyətində “ailə/family” / “ev/house” hiperkonsepti çıxış edir.

Hazırkı dövəmdə konseptlərin öyrənilməsi istiqamətində çoxsaylı metodlar mövcuddur, məsələn, əsas sözlərin semantikasının komponent təhlili, əsas sözlərin sinonim və derivasiyanın (törəmələrinin) təhlili, psixolinqvistik eksperiment (konseptin assosiativ sahəsinin aşkar edilməsi), bədii mətnlərin araşdırılması, danışıqda işlədilməsinin təhlili və s.

“Ailə/family” / “ev/house” hiperkonseptinin təsvirinin tamamlanmış deyil, əksinə, başlanğıc mərhələdə olduğunu söyləmək daha düzgün olardı. Tədqiqatın ilk mərhələsində “ailə/ family” konseptinin lüğət məqalələri üzrə strukturlaşdırılması aparılır ki, bu da konseptual sahənin leksik-semantik tərkiblərini (ailə, cins, tayfa, millət) müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkinci mərhələdə ailə daxilində münasibətlərin növləri əsasında nəsilər arasında şaquli (vertikal) münasibətlər və ailənin inkişafının müəyyən dövründə qohumlar arasında üfüqü (horizontal) münasibətlər müəyyən edilir.

“Ailə”/“family” konsepti xalqın dünyagörüşünün əsas elementidir. Bu insan üçün ən vacib social institutdur. Madam ki, ailə cəmiyyətin həyat tərzidir, o milli səciyyəlidir və xalqların həyatının social, demografik, hüquqi, mədəni cəhətlərini əks etdirən aynadır. Qeyd edək ki, müqayisə olunan Azərbaycan və ingilis mədəniyyətində “ailə/family” konsepti eyni şaquli qohumluq strukturuna malikdir: ailə/family – nəsil/line – tayfa/tribe – millət/nation. Göstərilən bu hierarxiyada “ailə/family” cəmiyyətin ayrı-ayrı özlərindən bütöv dövlətçiliyə qədər inkişaf yolunda təməl keyfiyyətində çıxış edir.

Hər iki xalqın dil mədəniyyətində “ailə/family” konseptinin üfüqü (horizontal) kəsikdə aşağıdakı qohumluq münasibətlərinin növləri dayanır: birbaşa xətt üzrə qan qohumluğu, dolayısı xətlə qan qohumluğu, niğah üzrə qohumluq, habelə ailə münasibətləri sırasında yer alan qeyri-qohumluq münasibətləri.

Sadalandan qohumluq münasibətlərinin növlərinə istinadən ailənin iki əsas növ müxtəlifliyi- nuklear (uşaqlarla birlikdə bir ailə cütü) və mürəkkəb qohumluq münasibətlərini əhatə edir.

Hər iki dil mədəniyyətində nuklear ailə əsas hesab edilir, çünki onun funksiyası şəcərənin davam etdirilməsindən ibarətdir. “ailə/family” (ər, arvad, oğul, qız və s.) konseptinin semantik sahəsinin, onların sinonimik və assosiativ cərgələrinin təhlili, habelə onların milli və mədəni spesifikasiyasını nəzərə almaqla simvolik əhəmiyyəti konseptual əlamətlərin geniş spektrini aşkar etməyə imkan verir.

“Ər/husband konsepti “ailə/family” konseptinin əsas komponenti keyfiyyətində hər iki mədəniyyətdə səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, Azərbaycan dil təfəkküründə “ər” dini və milli anlamda fizioloji başlanğıcı təmsil edir, türk mentalitetində “ər” döyüşçü, müdafiəçidir.

“Ər” konseptinin leksik-semantik təhlili aşağıdakı konseptual əlamətləri ayırd etməyə imkan verir: kişi, həyat yoldaşı, uşaqların atası, yarı, sahib.

İngilis dilində “Husband” ləkseminin etimoloji təhlili ingilis mental sahəsi haqqında tam təsəvvür yaradır. “husband” konseptinin leksik-semantik təhlili aşağıdakı konseptual əlamətləri ayırd etməyə imkan verir: partner (tərəf müqabil), spouse (ər), mate (cütük), married man (evli adam), family man (ailəçanlı), better half (ən yaxşı yarı), hubby (ərciyəz) və s.

Qeyd edək ki, “arvad”/“Wife” konseptləri müqayisə olunan linqvokonsept sferalərdə nisbətən zəif, “ər”/“husband” konseptilə müqayisədə sosial əhəmiyyəti hiss olunacaq dərəcədə aşağıdır.

Müasir Azərbaycan dilində “arvad” nigahda olduğu kişiylə münasibətdə qadın, həyat yoldaşıdır. Müasir anlamda “arvad” həyat yoldaşı, yar, uşaqların anası, qadın, ömür-gün yoldaşı və s. şərh edilir.

İngilis dil təfəkküründə “Wife” aşağıdakı formaları əldə edir: partner (tərəfdaş qadın), mate (cütük), spouse (həyat yoldaşı), married person (ərli qadın), better half (ən yaxşı yarı), old lady (qarı), helpmate, helpmeet (köməkçi) və s. Müqayisə olunan mədəniyyətlərdə “ata”/ “Father” və “ana” / “Mother” habelə birbaşa qan qohumluğu bildirən “oğul” / “son” və “qız” / “daughter” konseptləri universal və fərdi xüsusiyyətlərlə səciylənirlər.

Müasir anlamda “ata” uşaqlarına münasibətdə kişi (ata), yaşlı kişilərə qaba müraciət forması, himayədar, nəslin başlanğıcı, öz törəmələrinə münasibətdə erkək və s. kimi başa düşülür. İngilis dilində “father” ləksemi kişi cinsli valideyn, kişi cinsinə aid yaşlı adam mənasını bildirir.

Azərbaycan dilində “ana” konsepti uşaqların münasibətdə aqın, övladlarına münasibətdə dişiciyəz, təyat verən qüvvə kimi şərh edilir. İngilis dilində “mother” qadın cinsinə aid valideyn, mənşəyin başlanğıcı və s. anlamda işlədilir. Bundan başqa, “ana” /“mother” konsepti həyat rəmzi, müqəddəslik, əbədilik, hərarət, doğmalığ, məhəbbət və s. ifadə edir.

Qan qohumluğu ifadə edən “oğul” / “son” və “qız” / “daughter” konseptləri oxşar konseptual əlamətlərə malikdirlər, lakin koqnitiv xüsusiyyətlərin ifadəsi əhəmiyyətli dərəcədə bu konseptdə üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dil təfəkküründə “oğul” konsepti şəcərənin, nəslin davamçısı kimi anlaşılır, çünki azərbaycanlılarda şəcərə kişi xətti üzrə aparılır. “qız” leksemi (qadın-ailəni dolandıran qadın) anlamını ifadə edir.

İngilis ailəsində oğula hələ körpəlikdən qızla müqayisə üstünlük verilir, onun təhsilinə, tərbiyyəsinə böyük vəsait, güc, vaxt sərf edilir. Maraqlı odur ki, “son” konsepti həтта mənfə konnotasiya ifadə edən formalarında belə tədqiredici çalar kəsb edə bilir. Məsələn, /O, he’s a son of a gun of a fine captain, the ain’t no doubt of that// (Bu it oğlu əsl kapitandır. Buna heç bir şübhə yoxdur).

**Cahangirov F.
Quliyeva N.
(ADU)**

Koqnitivlik və diskurs məsələsinə dair bəzi qeydlər

Koqnitivlik elmi biliklərin müstəqil sahəsidir və bu elmin nəzəriyyəsi fərdin davranışını daha çox informasiya axını və ya fəaliyyət göstərmə terminlərində təsvir edir. Koqnitivliyin öyrənilməsi ilə koqnitologiya (təfəkkür haqqında elm) məşğul olur. Onun tədqiqat dairəsinə insan tərəfindən informasiyanın alınması, işlənilməsi («emal edilməsi»), saxlanması və istifadə edilməsi ilə bağlı məsələlər daxildir. Bu məqamlarla əlaqədar insan beynində olduqca mürəkkəb proseslər getdiyindən ayrıca götürülmüş bir elm sahəsinin onları öyrənməsi və yekun bir nəticəyə gəlməsi mümkün deyil, buna görə də insan şüurunun təbiəti və işləməsi ən müxtəlif, ilk nəzərdən bir-birindən çox uzaq elmələr (məsələn, psixologiya, linqvistika, antropologiya, fəlsəfə, fiziologiya, süni intellekt nəzəriyyəsi və b.) tərəfindən öyrənilir.

Son əlli ildə elmin müxtəlif sahələrinin sürətlə inkişafı və yeni elm sahələrinin meydana gəlməsi koqnitivlik terminin də mənasına, mənə tutumuna baxışları xeyli dəyişdirmişdir. Əgər son dövrlərə qədər koqnitiv proseslər dedikdə yaddaş, diqqət, qavrama, hərəkət, qərarın qəbul edilməsi, təxəyyül nəzərdə tutulurdu və emosiyalar bu proseslərə aid edilmirdisə, hazırda emosiyaların da koqnitiv hissəsi öyrənilir. Son dərəcə sadələşdirilmiş şəkildə bunu belə ifadə etmək olar: əgər əvvəllər koqnitivliyin təzahürü kimi mətni götürmək yetərli idisə, hazırda bu baxış qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Çünki insan beynində (onun «ideal aləmində») formalaşmış konseptlər yalnız müəyyən informasiyanı deyil, həmin informasiyaya münasibəti, onu çatdırmaq istəyinin mövqeyini, hiss və həyəcanını və başqa çalarlarını da özlərində ehtiva edirlər və bunların hamısı məcmu şəklinə koqnitivliyi formalaşdırır.

Koqnitiv proseslər konseptlər üzərində qurulur. Konsept dedikdə, «strukturlaşdırılmış bilik kvantından ibarət qlobal təfəkkür vahidi», «sözü müşayiət edən təsəvvürlər, anlayışlar, biliklər, assosiasiyalar, təəssüratlar dəsti», «gerçəklik aləmi haqqında müəyyən mədəni şərtlənmiş təsəvvürləri əks etdirən» ideal aləm obyektinə nəzərdə tutulur. Bu mövcud baxışları ümumiləşdirərək demək olar ki, konsept insan şüurunda, beynində saxlanılan və söz və digər vasitələrlə realizə olunmağa təyinatlanmış informasiyadır. Konseptlər müəyyən vasitələrlə obyektivləşir. Bu proses dil vasitələrinin (verbal və qeyri-verbal) köməkliyi ilə həyata keçirilir. Konsept formalaşmış şüurdan xaricə çıxmıncaya qədər onun mövcudluğunu yalnız həmin şüurun sahibi bilir, özü də daşıyıcının təfəkküründə belə konseptlər müəyyən obrazlar şəklinə saxlanılır və onlardan ikili şəkildə istifadə olunur. Birincisi, müəyyən fikrin çatdırılmasında, ikincisi isə, qəbul edilən informasiyanın işlənilməsi, «emal edilməsi»ndə. Belə ki, qəbul edilən informasiyanı qavramaq üçün insanın konsept saxlanıcında onu anlamağa kömək edəcək müəyyən konseptlər dəsti yoxdursa, onu tam qavramaq və onun əsasında müəyyən sistemləşdirmə aparmaq mümkün deyil. Yəni informasiyanı qəbul edən «ötürülən» informasiyanı qəbul etməyə və özündə olan biliklər dəstindən çıxış edərək qiymətləndirməyə hazır olmalıdır. Məsələn, daş dövrü insanına qaz alışqanını nə qədər təsvir etsək də, onun beynində həmin konsepti formalaşdırma bilmərik, çünki bu konsepti formalaşdırmaq üçün onun beynində müəyyən zəmin (qismən də olsa oxşar anlayış) yoxdur.

Konsept dedikdə gerçəkliyin (sözün ən geniş mənasında) hər hansı predmeti, hadisəsi, hərəkətinin insan şüurunda əksi, təsəvvürü, obrazlı

«klasteri» nəzərdə tutulursa, həmin konseptin gerçəklikdəki prototipinin şüura proyeksiyası, yəni qavranılıb şüurda müəyyən proseslərdən keçərək konseptləşməsi, bu şəkildə saxlanması və lazım gəldikdə gerçəklikdəki konkret hadisələrlə müqayisəsi, işlədilməsi (praktik tətbiqi) ən ümumi şəkildə koqnitivlik adlandırılı bilər. Doğrudur, deyilənlər koqnitivliyi yalnız ümumi və olduqca səthi anlada bilər, çünki bu anlayışı tam dolğunluğunda əks etdirmək və təsvir etmək üçün ona tam nüfuz etmək, yəni prosesi tam öyrənmək lazımdır, lakin bu proses haqqında bu gün də bilgilər çox səthi və qeyri-dəqiqdir.

Konseptlərin onları obyektivləşdirən dil vasitələri ilə əlaqəsi məsələlərini koqnitiv linqvistika öyrənir. Əgər ənənəvi dilçilik dil faktlarını ümumiləşdirərək konkret nəticələrə gəlirdisə, koqnitiv linqvistika ideal mahiyyətlərin obyektivləşdirilməsi məsələsini önə çəkir və bu da öz növbəsində koqnitiv sistemin necə işləməsi məsələsini öyrənməyə imkan verir.

Qeyd olunur ki, «koqnitiv linqvistika və linqvokulturologiya çərçivəsində mədəni konseptlərin, yəni mədəni dəyərlər olan və hər şeydən öncə xeyir, şəər, azadlıq, vicdan, namus, yaddaş və s. kimi abstrakt sözlərlə ifadə olunan anlayışların kompleks öyrənilməsi məsələsi həll olunur». Bununla yalnız qismən və şərti razılışmaq olar. Məsələ burasındadır ki, insan beynində saxlanılan istənilən informasiya konseptlər şəklində saxlanılır və bu informasiya yalnız mücərrəd anlayışlardan ibarət deyil, maddi predmetlər də, hal və hərəkət də informasiyadır. Həmin informasiya şüurdan kənara çıxıb müəyyən şəkildə realizə olunur. Həmin realizə verbal və qeyri-verbal vasitələrlə həyata keçirilir. Ənənəvi linqvistikada əsas realizə vasitəsi kimi mətn götürülür. Koqnitiv linqvistikada yalnız mətn yetərli deyil, çünki «informasiya»nın özündə ehtiva etdiyi bütün çarları yalnız mətn vasitəsi ilə (əlxüsüs da yazılı) çatdırmaq mümkün deyil. Konseptlər linqvistik və qeyri-linqvistik vasitələrlə tam reallaşmasını yalnız diskursda tapa bilər.

Diskurs ötən əsrin son illərindən başlayaraq bütün elm sahələrində və informasiya məkanında olduqca geniş istifadə olunan məfhum olub fərqli mənalarda işlədilir. Buna görə də diskurs anlayışına ayrıca götürülmüş bir elm sahəsində belə yetərinə dolğun və bitkin tərif vermək çətinidir. Hər konkret elm sahəsində diskurs anlayışının mənə tutumu bir qədər, bəzi hallarda isə xeyli fərqlidir.

Diskurs dedikdə özündə mətni və sosial kontekstdə olan dinamik dil fəaliyyətini birləşdirən prosesi başa düşülür, yəni diskurs mətn və onu müşayiət edən sosial kontekstin məcmusu kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu

zaman sosial kontekst diskursun mətn tərkib hissəsinin necə və nə dərəcədə dolğun qavranılmasına ciddi təsir edir.

Müraciət etdiyimiz yanaşmalardan çıxış edərək deyə bilərik ki, diskurs və mətn arasında bərabərlik işarəsi qoyula bilməz, çünki diskursu nəzərdən keçirdikdə yalnız deyilən deyil, həm də deyilməyən və ya deyilə bilməyən, lakin məna tutumunda özünə yer alan diqqət mərkəzinə gətirilməlidir. Əgər diskurs artıq formalaşmış mətn və kontekstin vəhdəti kimi götürülsə, onun diskurs olması yalnız digər şəxs (şəxslər) tərəfindən qavranılma prosesində üzə çıxır. Aktuallaşdırılmamış diskurs yalnız potensial diskursdur. Diskurs ən azı iki tərəfin iştirakını nəzərdə tutur: söyləyən və qəbul edən, ünvanlayan və ünvanlanan. Bu isə o deməkdir ki, diskurs konkret bir şəxslə bağlı olmur.

Fikrimizi əyaniləşdirmək üçün məsələyə bir qədər başqa tərəfdən yanaşaq. Əsrimiz kompüter əsridir. İnternetdə hər hansı informasiyanı tapmaq üçün açar sözlərə müraciət edirik. İnsan şüurunda qismən həmin proses gedir. Hər hansı informasiyanı tanımaq, qavramaq və müəyyən nəticəyə gəlmək üçün insan şüurunda, yaddaşında müəyyən oxşar informasiya olmalıdır. «Açar sözlər», yəni qəbul edilənin «sifirini» açmaq üçün informasiya yoxdursa, «ünvanlanan» informasiyanı bütün dolğunluğu ilə, bəzi hallarda isə ümumiyyətlə anlamaq mümkün olmur. Bu bir daha göstərir ki, diskurs fərdidən daha yüksəkdə duran anlayışdır.

Diskurs iki tərəfin mövcudluğunu nəzərdə tutursa, deməli onun başlanğıcında və sonunda koqnitiv proseslər dayanır. Bir şüurda («ideal aləmdə») mövcud olan konseptlər dəsti dil və qeyri-dil vasitələri dəsti hesabına diskursda formalaşır (şifrlənir) ünvanlandığı şüur tərəfindən qavranılır, müəyyən koqnitiv proseslər nəticəsində şifri açılır və ikinci şüurda konseptlər dəsti kimi təzahür edir. Bu prosesin bitkinliyi ünvanlayan və ünvanlanan tərəflərin konseptlərinin üst-üstə düşməsindən, yaxınlığından çox asılıdır.

Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar: Diskurs müəyyən vasitələrlə aktuallaşmış, realizə olunmuş koqnitivlikdir. Bu aktuallaşmada dil vasitələri ilə yanaşı ən geniş mənada konteksti yaradan qeyri-dil vasitələri də yaxından iştirak edir.

Языковая личность виртуального мира

Понятие «языковая личность» впервые упоминается в работах Й.Л. Вайсгербера и В.В. Виноградова. Но, в широкий научный обиход понятие «языковая личность» ввел Ю. Н. Караулов, – отмечает В.Маслова. Согласно его определению, языковая личность есть «закрепленный преимущественно в лексической системе базовый национально-культурный прототип носителя определенного естественного языка, составляющий вневременную и инвариантную часть структуры речевой личности. Автор анализирует языковую личность на трех уровнях. Первый уровень: вербально-семантический, который соотносится с нормальным владением обыденного языка. Второй уровень: лингвокогнитивный, на котором формируются понятия, идеи, концепты, складывающиеся в единую, упорядоченную картину мира и отражающие иерархию ценностей. И третий: - прагматический уровень. Он включает в себя характеристику мотивов, целей и интересов, движущих развитием языковой личности.

Стремительное развитие информационных технологий способствовало появлению новой социокультурной среды – коммуникативного пространства, возникшего на базе интернета: так называемой виртуальной реальности. В процессе виртуальной коммуникации происходит изменение основных характеристик языковой личности. Это обусловлено основными целями виртуального коммуникативного взаимодействия, в которые включают: третичную социализацию, сетевую инкультурацию, самопрезентацию и развлечение. Таким образом, виртуальная языковая личность это специфический тип отправителя, которого нельзя свести ни к реальному типу личности, ни к вымышленному.

Термин «виртуальная личность» многозначен. И дать конкретное определение понятию «виртуальная личность» очень сложно, поскольку виртуальная личность «не является монолитным феноменом, а покрывает множество вариантов реализации субъективности в электронной среде». Исследователи определяют ее по разному. И как любую личность, использующую интернет в качестве средства связи, и как интернет-зависимую личность, и как компьютерную програм-

му, имитирующую разумное поведение, и как сконструированный в игровом виртуальном мире и управляемый пользователем персонаж. Также под виртуальной личностью понимают вымышленную личность, выдаваемую за реального человека и используемую для определенных целей. Кроме этого виртуальная языковая личность понимается как сплав «я» личности реальной с ее сконструированным образом.

В контексте предмета нашего исследования виртуальная личность рассматривается как реально существующая языковая личность, погруженная в ситуацию общения в виртуальной реальности, то есть в наиболее широком смысле определения этого понятия. Отношение ко времени и пространству у виртуальной языковой личности меняется. У виртуальной языковой личности смещаются акценты мировосприятия, она может играть со своей идентичностью, постоянно меняться, экспериментировать. Проблема идентичности виртуальной языковой личности связана с саморепрезентацией, представляющей собой совокупность вербальных и невербальных средств, направленных на формирование определенного впечатления о себе у собеседника. Основными средствами ее саморепрезентации становятся ник, аватар, домашняя страница или блог, коммуникативное поведение и др.

Одной из характеристик виртуальной языковой личности является наличие клипового сознания. Клиповое сознание характеризуется желанием использовать готовые, уже созданные другими произведения вместо того, чтобы создавать свои собственные. Виртуальная языковая личность обычно технически компетентна, менее грамотна в использовании языка, стремится к публичности. Речь виртуальной языковой личности представляет собой новую разновидность речи («устно-письменную»). Речь виртуальной языковой личности характеризуется использованием большого количества терминов, снижением нормативности, в ней большое количество компьютерного сетевого жаргона, ярко выраженное пренебрежение к орфографии, сокращения слов, выражений. Кроме того, виртуальная языковая личность в целях создания у других определенного, нужного ему на данный момент впечатления о себе, активно дополняет производимые ею тексты иконическими элементами: аватарами, смайликами, иллюстрациями, использует различные шрифтовые выделения, а также аудио- и видео элементы.

Однако необходимо подчеркнуть, что, даже погружаясь в мир интернета, в новую коммуникативную среду, приобретая в ряде случаев какие-то дополнительные характеристики или нивелируя ряд своих параметров, языковая личность, не перестает быть языковой личностью, сохраняя свою трехуровневую структуру - вербально-семантическую, лингвокогнитивную и прагматическую.

Dünyamahyeva K.
(ADU)

Xarici mənşəli İngilis atalar sözləri

Atalar sözü xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli və ən zəngin janlarından biridir. Atalar sözlərinin mənşəyi, kimin tərəfindən və nə zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hər bir atalar sözünün müəyyən bir dövrün məhsulu olduğu və müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar yarandığı aydındır.

Atalar sözləri xalqın inkişaf tarixini öyrənmək üçün mötəbər mənbələrdən birini təşkil edir. Çünki onların içərisində xalqın qədim dövrlərdən başlamış indiyə qədər məişətinin bütün sahələrinə aid atalar sözlərinə təsadüf etmək mümkündür.

Atalar sözləri hər hansı şərait nəticəsində yaranır, bir müdrik şəxsin zehnidən bir dəfə süzülüb gəlir və müəyyən həyat həqiqətlərinin şərhini üçün təkrar edilir, kamilləşir, cilalanır, ağızdan-ağıza, xalqdan xalqa keçir və özünəməxsus həyat tərzinə məzmunca sadıq qalır. Bəzi atalar sözləri həyat şəraitinin dəyişməsi, bir keyfiyyətdən başqa keyfiyyətə düşməsi ilə izsiz itir, bəziləri isə xalq sözünün xəzinəsində əbədi məskən salır.

İngilis atalar sözü və zərb məsəllərində (xarici dilçi alimlərin əksəriyyəti bu iki anlayışı bir müstəvidə nəzərdən keçirirlər) əlvan və sonsuz sematik tutum xalq yaradıcılığı qaynaqlarından süzülüb gələn göz yaşı kimi duru və əbədi sulu çeşmələri xatırladır. Onların məzmununda ciddi dərkətmə, məfkurəvi kamilliklə yanaşı, gerilik və cəhalətə qarşı kəskin tənqidi münasibət də görünür.

Müxtəlif millətlərin nümayəndələri kimi ingilislər də nitqə cəlbədicilər kimi çalarlıq vermək, söylənmiş fikri təsdiqləmək, düşüncələrini daha yaxşı çatdırmaq məqsədi ilə tez-tez atalar sözlərinə müraciət edirlər.

Bilirik ki, şifahi ədəbiyyat yazılı ədəbiyyatın bünövrəsidir; dilin fü-

sunkar gözəlliyi və zənginliyi ilə tanış olduqda şifahi ədəbiyyat aparıcı rola malikdir. Folklorun yaradıcısı xalqdır. Xalq nəinki maddi nemətləri yaradana qüvvədir, o həm də yer üzünün bütün böyük poema və faciə-lərini yaradan yeganə və tükənməz mənbədir. Xalqın çoxəsrlik təfəkkü-rünü isə ibratəmiz bir tamlıqla məhz atalar sözləri ifadə edir.

Hər bir tədqiqat əsəri atalar sözü və zərb məsəllərin müəyyən xüsusiyyətlərini araşdırmış, özünəməxsus cəhətləri əks etdirməklə bir-birini bəzən müəyyən fikirlərdə təkrar etmişdir. Onların yaranması haq-qında fikirlər istər dilçilik, istərsə də ədəbiyyatşünaslıq baxımından elmə son sözünü hələ deməmişdir .

Tədqiqat işlərində başlıca istiqamətlərdən biri atalar sözlərinin yaranma mənbəyini araşdırma prosesidir. Bu zaman şərti olaraq iki qrup göstərilir: xalis ingilis atalar sözləri və xarici mənşəli atalar sözləri.

Mən tezisimdə ingilis dilində xarici mənşəli atalar sözlərinin yaranma mənbələrindən danışmaq istəyirəm. Xarici mənşəli atalar sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) Başqa dillərdən götürülmüş alınma atalar sözləri. Belə atalar sözlərini tərcümə edən zaman atalar sözləri ya eyni ilə saxlanılır, ya da müəllifin (tərcümə edənin) istək və bacarığından aslı olaraq dəyişdirilir. Atalar sözlərinin tərcüməsi xalqların tarixi qonşuluq, mədəni əməkdaşlıq prosesləri nəticəsində mümkün olur.

Bibliya mənşəli və klassik atalar sözləri də tərcümə edilmiş nümunələrdir. Lakin bu nümunələr sayca çox olduğundan ayrıca qrup halında tədqiq ediləblər .

İngilis dilindəki xarici mənşəli atalar sözləri sırasında fransız mənşəli atalar sözlərinin də xüsusi yeri var. Bu da da İngiltərənin Fransa ilə həmsərhəd olması, 11-ci əsrdə İngiltərənin fransızlar tərəfindən işğal edilməsi, sonrakı əsrlərdə fransız mədəniyyətinin yüksək inkişafı nəticəsində onun dünya xalqları mədəniyyətinə təsiri ilə əlaqədardır. Bu öz əksini aşağıdakı nümunələrdə tapır: **Appetite comes with eating** (İşdah diş altındadır); **Revolutions are not made with rose water** (İgid odur atdan düşə atlana, İgid odur hər yaraya qatlana); **He laughs best who laughs last** (Axırda gülən yaxşı gülər); **Familiarity breeds contempt**; **Necessity is the mother of invention** (Çəkişməsən bərkişməzsən); **Rome was not built in a day** (Ayağı pilləkənə bir-bir qoyarlar) .

Alman dilindən ingilis dilinə keçən atalar sözlərinin sayı elə də çox deyil. Məsələn, **Speech is silver, silence is golden** (Danışmaq gümüşdür, susmaq qızıl) ingilis dilinə alman dilinə keçmişdir.

Fransız və alman dillərindən başqa ingilis dilinə italyan, ispan, holland, çin və s. dillərdən də atalar sözləri keçmişdir.

2) Bibliya mənşəli atalar sözləri. Bibliyanın ingilis dilinə tərcümə edilməsindən sonra ingilis dilində xeyli müsbət dəyişikliklər müşahidə edilməyə başlandı. Əsrlər boyu Bibliya İngiltərədə ən çox oxunan kitab olmuşdur. Kilsə xadimləri öz moizə və nəsihətlərində daima Bibliya ifadələrinə müraciət etmişlər. Nəticədə, bu ifadələr xalq arasında geniş yayılmışdır və vaxt ötdükcə həyatın bütün sahələrinə tətbiq edilməyə başlanmışdır.

Bibliya mənşəli ifadə və birləşmələrin sayı o qədər çoxdur ki, onların hamısını müəyyənləşdirib təhlil etmək çətin bir tapşırıq kimi böyük diqqət və səbr tələb edir.

Bibliya mənşəli atalar sözlərinin hamısı mənimsənilmişdir. Onlardan bəziləri assimiliasiya prosesi ərzində dəyişikliklərə uğramışlar. Assimilasiya edilmiş atalar sözləri xalq arasında daha geniş yayılmışdır və daha çox istifadə edilir. Məsələn, **“A living dog is better than a dead lion”** (Ölmüş aslandansa diri it yaxsıdır.) Bu atalar sözü assimiliasiyaya uğramamışdır, ona görə də ən çox yazılı ədəbiyyatda işlədilir. **“The dog returns to his vomit”** (Qozbeli qəbir düzəldər); **“Pride goes before a fall”** (Təkəbbürlülük eləyəni tanrı sevməz) atalar sözləri də Bibliya mənşəlidir.

3) Klassik atalar sözləri. Klassik yazıçıların kəlamlarından sitatlar gətirmək intibah dövründə Avropada geniş yayılmış bir hal idi. Klassik yazıçıların əsərlərindən götürülmüş bir sıra kəlamlar Avropanın, demək olar ki, bütün ölkələrində xalq tərəfindən atalar sözü və məsəllər kimi mənimsənilmişdir. Məsələn, **“Love is blind”** (Məhəbbətin gözü kordur); **“Many men, many minds”**, **“Two heads are better than one”** (Ağıl ağıldan üstündür); **“While there is life, there is hope”** (Ümid həyatın sərmayəsidir); **“Fire that’s closest kept burns most of all”** (Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı).

4) Əfsanə və nağıllardan götürülmüş atalar sözləri. Bütün xalqlardan ağıl, təmsil və əfsanələrlə bağlı atalar sözləri var. Hətta bəzi xalqlar qədim zamanlarda “əfsanə”, “nağıl” və “atalarsözü” anlayışlarını bir sözlə ifadə etmişlər. Məsələn, qədim ingilis dilində “qied” sözü həm “əfsanə”, həm də “atalar sözü” mənasında işlədilmişdir. Çox vaxt belə atalar sözləri yunan əfsanələrindən, Şərq xalqlarına və ya Afrika xalqlarına aid əfsanə və nağıllardan götürülürdü. Ona görə də bu cür atalar sözlərini xalis ingilis atalar sözləri və ya alınma sözləri qrupuna aid etməkdə çətinlik çəkirlər.

Məsələn, **“Don’t kill the goose that lays golden eggs”** (Çörək itirən, çörək tapmaz) qədim yunan təmsilçisi Ezopun əsərlərindən götürülmüşdür

“One swallow does not make a summer” (Bir gül ilə bahar olmaz) Aristotelin yaradıcılıq nümunələrindən götürülmüş atalar sözlərindən biridir: Bir gənc miras qalmış var-dövlətini satıb qutarır. İlk qaranquşu görəndə isə fikirləşir ki, yay gəlib və yeganə paltosunu satır. Lakin birdən-birə soyuqlar düşür, qaranquş ölür, gənc də isinmək üçün bir şey tapa bilmir, soyuq onu bürüyür və o acığından qışqırır: “Bir qaranquş yayı gətirməz”.

Əhmədova X.
(Azərbaycan)

Metaforun diqqətçəkmə və diqqətdəsaxlama imkanları (İngilisdili turizm reklamları əsasında)

Metafor reklam dilini canlandırmaq üçün istifadə olunur. Haukes və Haks təsvir vasitələri içərisində metaforu “nitqin əsas məcazı kimi” təsvir edirlər. Bəzən isə məcazları, məsələn personifikasiya, oksimoron və s. metaforu növləri kimi təsvir edilir.

Bədi ifadə vasitələri içərisində metafor reklamda daha vacib yer tutur. Metaforu funksiyasının özünəməxsusluğu ondadır ki, o, müəyyən fikri sübutsuz da insan beyninə yeridir, adı qəbul edilmiş dəyərləri çətin etiraz edilə biləcək arqument kimi təqdim edir.

Reklamçı çap reklamında ismarıcı daha təhrikedici və “qışqıran” etmək üçün müxtəlif yollar axtarır. İfadələr cəlbedici, gözəçarpan və həmçinin informativ olmalıdır. Reklamçı məhsulun müsbət cəhətlərinə uyğun gələn sözləri seçir və sonra onları məhsulun xüsusiyyətlərinə tətbiq edir ki, müştərilə əlaqə yaratsın.

Reklam diskursundakı metafor vasitəsilə iki obyekt arasında oxşarlıq və ümumi əlaqə yaradılır və oxucu onu açır. Məsələn:

Uttarakhand, Simply Heaven! (Uttarakhand Tourism)

Burada reklamçı iki obyektin bir-biriylə oxşar əlamətlərini göz önünə gətirir. Oxucu Uttaraxandı tanımasa da cənnət metaforundan anlayır ki, Uttaraxand günəşli, çox füsunkar təbiət mənzərəsi olan bir yerdir.

Metafor oxucunun diqqətini çəkir və onu reklam olunan obyektin müəyyən xüsusiyyətinə yönəldir. Ona görə də metafordan ağıllı istifadə edilərsə, reklamçı məhsulda vurğulamaq istədiyi fikirlərə uğurla nail ola

bilər.

C.E.Kendal qeyd edir ki, metaforlar abstrakt ideyaları konkret etməyə, ikimənalılığı aydınlaşdırmağa kömək edir.

K.Tanakanın fikrinə görə, “metaforik ifadələr işlətməklə reklamçı tamaşaçısını mənanı açmağa dəvət edir. Bununla o, öz tamaşaçısını reklam olunan məhsul və ya xidmətlə metaforda göstərilən obyekt arasındakı oxşarlığı görməyə məcbur edir. Məs.:

/In Australia there are many types of sharks. But only one of them treats the tourists well. //Qantas Airways//.

Nümunədə təyyarə metaforik şəkildə köpək balığına bənzədilir. Çünki, köpək balığı suda üzdiyü kimi təyyarə də havada süzür.

Metaforun reklamda müxtəlif xüsusiyyətləri vardır. Onun diqqətçəkmə, diqqətdəsaxlama, yaddaqalma, yadlıq hissini azaltmaq, məhsulun müsbət tərəflərinə mərkəzlənmə, yer qənaəti, maarifləndirici və estetiklik xüsusiyyətləri vardır.

Reklamın əsas məqsədi istehlakçının diqqətini cəlb etməkdir. Əgər reklam nəzərdən kənar qalıbsa, deməli, o, reklam fəaliyyətinə nail olmamışdır. İstənilən növ diqqət, hətta neqativ diqqət olsa belə, reklam üçün lazımlıdır. Məqsəd oxucunun yaddaşında qalmaqdır. Reklamçılar linqvistik və qeyri-linqvistik vasitələrdən istifadə edərək istehlakçının diqqətini çəkirlər. Metafor bu cür linqvistik vasitələrdəndir. Reklamda metaforun əsas xüsusiyyətlərindən biri də məhz müştərinin diqqətini çəkmək və onu mümkün qədər çox məşğul etməkdir. Oxucunu onu mənası üzərində düşünməyə məcbur edən reklamlar daha çox cəlb edir. Bu isə metaforun diqqətçəkmə xüsusiyyəti kimi qiymətləndirilir. Mənanın şərh prosesi müəyyən səy tələb edir və bu səy müəyyən vaxt alır, bu isə diqqəti daha çox saxlayır və reklam oxucunun yaddaşında qalır. Çünki diqqət bir şeyin üzərində nə qədər çox saxlanırsa, o qədər çox yadda qalır. Beləliklə də reklamın üç vacib məqsədi diqqətçəkmə, diqqətdəsaxlama və yaddaqalma metafor vasitəsilə mümkün olur.

Uyğunluq nəzəriyyəsinə görə də metaforları şərh etmək vaxt və səy tələb edir. Ona görə də, onlar diqqəti daha çox saxlayır və reklam oxucunun yaddaşında qalır. Məsələn, bir turizm reklamında şəlalənin altında çimən bir qızla oğlan şəklinin yanında yazılmışdır:

“Where it’s mostly fine, occasional showers. One day you’re on the beach, soaking up the sun. The next you might be in a downpour in the middle of an ancient rainforest. Perfect. Where else but Queensland.”
(Queensland Tourism)

Kontekstdən də aydın olur ki, şlalə metaforik cəhətdən “occasional showers” adlandırılmışdır və bunu şərh etmək müəyyən qədər vaxt və səy tələb etdiyi üçün yaddaşda daha uzun müddət qalır.

Praqmatik yanaşmaya görə metaforların xüsusiyyəti reklam diskursunda çox əhəmiyyətlidir. Oxucu metaforun düzgün olduğuna inandığı mənasını şərh edir. Ona görə də Tanaka qeyd edir ki, metafor ilə ifadə olunmuş reklam obyekt haqqında nəzərdə tutulan mənadan daha artıq mənaların çıxarmasına görə oxucu özü məsuliyyət daşıyır.

Əliyeva A.
(ADU)

Azərbaycan paremiologiyasında “yaxşı” və “pis” anlayışları

Məlum olduğu kimi, müasir dilçilik universal hadisələrin milli təfəkkürdə dərk olunma formalarına xüsusi diqqət yetirir. Universal hadisə dedikdə isə, ilk növbədə ümumbəşər təfəkkürünü formalaşdıran münasibətlər nəzərdə tutulur. Dünyaya münasibət ən qlobal şəkildə iki yerə bölünür, bu bölgədəki meyar “yaxşı-pis” meyarıdır. Yəni insan rastlaşdığı bütün hadisələri bu meyar baxımından iki hissəyə bölür.

Atalar sözü elə ataların hikməti olaraq istənilən hadisələrə etnik şüurun münasibətini göstərir. Deməli, hər bir dilin paremioloji sistemi “yaxşını” və “pisi” qabarıq şəkildə əks edir. Ümumiyyətlə, atalar sözlərinin əsas vəzifələrindən biri elə yaxşını pisdən ayırmaqdır.

Azərbaycan dili paremiologiyasında, bütüb dillərdə olduğu kimi, “qadın” konsepti mühüm yer tutur. Bu konseptin dildəki mövqeyi, şübhəsiz ki, qadının ictimai həyatdakı rolu və statusu ilə müəyyənləşir. İctimai status dedikdə biz heç də qadının ictimai, yaxud siyasi hərəkətlərdəki rolunu nəzərdə tutmuruq. İlk növbədə söhbət qadının ailə idarəçiliyindəki rolundan gedir. Qeyd edək ki, qadının analıq statusu elə ən mühüm ictimai işdir.

Azərbaycan dilindəki “qadın” konsepti ilə düzələn atalar sözləri ümumi qayda ilə müsbət və mənfi konnotasiya ifadə edir, yaxşını və pisi bildirir. Məsələn, *Arvad şeytana papuş tikər*. İfadənin hərfi mənası belədir: “arvad şeytana uşaq ayaqqabısı tikər”. Məlum olduğu kimi, atalar sözlərinin semantikasi iki səpkidə özünü reallaşdırır – hərfi və məcazi. Hərfi mənası bilavasitə komponentlərin mənası ilə müəyyənləşir. Məcəzi

mənası hərfi mənanın aforistik potensialına əsaslanır. Göstərilən atalar sözü hərfi məna baxımından müsbət konnotasiya daşıyır, yəni arvad şeytani geyindirməyə qadirdir. Əgər arvad şeytana uşaq paltarı, yaxud ayaqqabısı tikirsə, deməli, arvad şeytandan üstündür, böyükdür. Atalar sözünün implisit mənası bu cür müəyyənləşə bilər: “şeytan arvadın yanında uşaqdır”.

Qeyd etdiyimiz kimi, eksplisit səviyyədə bu atalar sözü “yaxşını” bildirir və beləliklə də müsbət konnotasiyaya malikdir. Əslində isə atalar sözü “pisi” bildirir və mənfi konnotasiya ifadə edir. Paremiyanın mənfi-liyi, əlbəttə, “şeytan” konsepti ilə bağlıdır. Bəşəri təfəkkürdə bu konsept mənfi konnotasiya ilə bilavasitə bağlıdır, şeytan insanların qatı düşmənidir. Bu konseptual məzmun paremiyanın həqiqi mənasını müəyyən edir, implisit ifadəsinə baxmayaraq, real məna budur: “şeytan pisdir – arvad ondan da pisdir”. Çünki şeytan, pisləyin, şər rəmzi olaraq, yalnız pislik baxımından müqayisəyə cəlb oluna bilər. Beləliklə də, konseptual təhlil göstərir ki, *Arvad şeytana papaş tikər* atalar sözü mənfi konnotasiyaya malikdir və “pis” konseptinin üzərində qurulur.

Arvad papaq deyil başdan başa qoyula atalar sözü həm hərfi, həm də real semantik struktur baxımından mürəkkəb məzmunu malikdir. İmplisit baxımdan paremiyanın semantik strukturunda mənfi çalar özünü büruzə verir. İfadə sanki arvad haqqında pis danışana cavabdır. Elə bil ki, kimsə deyir ki, əşi arvad nə olan şeydir ki, üstündə əsəsən, gündə bir arvad alaram. Atalar isə bu cür insanlara müvafiq situasiyada cavabdır.

Paremiyanın strukturunda “papaq” konseptinin mühüm rolu var. İlk baxışdan “başdan başa” qoyulmaq imkanı həmin konseptin mənfi koqnitiv əlamətini göstərir. Lakin anlamaq lazımdır ki, bu şərti əlamətdir, çünki əslində papaq heç də başdan başa qoyulası şey deyil. Azərbaycanlıların şüurunda “papaq” son dərəcə yüksək anlayışdır. Deməli, bu cür yüksək anlayışı “kiməsə ötürmək” kimi yaramaz hərəkətlə bağlayanda xüsusi ekspressiya yaranır, yəni binamusluğun dərəcəsi var, papağı başdan başa qoyarsan (bu binamusluğu edərsən), amma lap binamus adam da arvadını kiməsə verməz. Digər tərəfdən, burada qadının son dərəcə yüksək dəyəri vurğulanır. Beləliklə də paremiya qadın haqqında xalq düşüncəsinin dəyərini büruzə verir. Azərbaycan xalqının kütləvi şüurunda “qadın” konseptinin son dərəcə yüksək statusu müəyyən olunur.

Məcəzi mənanın qavranılması modelləri

Obrazlı ifadələrlə və məcazlarla daha çox bədii əsərlərdə qarşılaşırıq. Şair və yaxud obrazlı dillə yazan hər hansı bir insanın rastlaşa biləcəyi ən əsas problem, oxucunun onun əslində nə demək istədiyini anlaya bilməməsidir. Ona görə də şeir müxtəlif bədii vasitələrlə zəngin olmasına baxmayaraq nə qədər başadüşülən olarsa, əsər bir o qədər qiymətli hesab olunur.

Bədii ifadə vasitələrinin qavranılmasını və linqvistik anlama prosesini tədqiq edən müxtəlif alimlərin bir-birindən fərqli fərziyyələri olduğu üçün aparılan təcrübi tədqiqatlardan gəlinən nəticələri qruplaşdırmaqda çətinlik yaranır.

Bəzi alimlər bədii ifadə vasitələrinin anlama prosesinə təsirini ümumiləşdirmək üçün geniş modellər təqdim edərək öz nəzəriyyələrinin bütün məcazların qavranılması prosesini izah etdiyini iddia edirlər. Bu tədqiqatlar yetərli təcrübi əsaslanmaya qadir olmasa da, bədii ifadə vasitələrinin anlama prosesinə təsirini araşdırarkən müxtəlif təcrübələrdən alınan nəticələrin bütün üslubi vasitələrin qavranılmasını izah etmək üçün istifadə edilməsi meylə var.

Digər tərəfdən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ümumiləşdirməyə meylli olan alimlərdən fərqli olaraq bəziləri sırf müəyyən bədii ifadə vasitəsinin anlama prosesinə diqqətini yönəldərək öz aldığı nəticələri həmin fiqurun qavranılmasına aid edir.

Belə ki, məcazi mənanın qavranılmasının üçmərhləli modelini Pragglejazz qrupunun üzvləri təklif etsə də, həm dilçilikdə (J. Lyons) həm fəlsəfədə (H. Grice, J. Searle) həm də psixologiyada (H. H. Clark, P. Lucy) onlarla həmfikir olan və bu metodu dəstəkləyən alimlərə rast gəlinir. Pragglejazz adlı tədqiqatçılar qrupunun bədii ifadə vasitələrinin təhlili üçün irəli sürdüyü mərhələləri aşağıdakı kimi sıralaya bilərik;

1. *Sözün hərfi mənasını başa düşməyə çalışılır,*
2. *Cümlənin və ya sözün kontekst daxilindəki mənası yoxlanılır,*
3. *Əgər məna qeyri-dəqiqdirsə və ya kontekstlə əlaqəsizdirsə o zaman məcazi mənanın mövcudluğu qəbul edilir.*

Bu modelin doğruluğuna 2 cür yanaşa bilərik.

Bir tərəfdən nəzərə alsaq ki, hərfi məna kontekstdən sərbəst şəkildə problemsiz başa düşülərək şərtsiz öncəliyə malikdir, onda belə çıxır ki, bu məna hər hansı məcazi mənənin mövcudluğunu düşünməyə imkan vermədən ilk olaraq özünü göstərir və oxucudan daha az vaxt və səy tələb edir. Əgər hərfi məna məntiqli olmadığı zaman məcazi mənəni axtarıqsa, deməli, birinci əsas və dil daşıyıcıları və ya dili yaxşı bilən kəslər tərəfindən qeyri-ixtiyari şəkildə anlaşılan, ikinci isə əlavə məna statusu daşıyır.

Digər tərəfdən, bəzi alimlər hərfi mənənin müstəqil və qeyri-ixtiyari anlaşılmasına qarşı çıxaraq məcazi mənənin heç də daha çətin anlaşılan və vaxt tələb edən proses olmadığını iddia edirlər.

Məsələn, “*what a good friend you are*” cümləsini kontekstdə “*You are a bad friend*” kimi başa düşüb ironiyayla deyildiyini anlamaq üçün əvvəlcə həqiqi mənəni başa düşmək, sonra kontekst daxilində həqiqi mənənin uyğunsuzluğunu anlamaq və yalnız bu mərhələlərdən sonra söyləmin məcaziliyini və qarşıdakının eyhamını qavramaq mümkündür.

Beləliklə, deyə bilərik ki, həqiqi məna daha asan başa düşüləndir, çünki söyləmin arxasında gizlənən müəllifin ifadə etməyə çalışdığı əsas ideyanı və müəllifin intensiyasını anlamaq üçün oxucudan xüsusi cəhd tələb etmir.

Əliyeva H.
(ADU)

Koqnitiv təcrübədə arxetipik strukturların rolu

Koqnitiv təcrübəni təşkil edən mental strukturlardan biri də arxetipik strukturlardır. Arxetipik strukturlar koqnitiv təcrübənin elə bir formasıdır ki, subyektə genetik, yaxud sosial varislik xətti ilə keçir və insanın ibtidai varlıq kimi həyat tərzilə bağlı olan məlumat hasilatının bəzi universal effektlərini səciyyələndirir. Yəni bu insanın doğulduğu andan malik olduğu özünəməxsus intellektual fəaliyyətdir.

Analitik psixologiyanın banisi və arxetiplər nəzəriyyəsinin müəllifi K.Q. Yunq arxetipləri psixikanın irsən alınmış hissəsi hesab edərək instinktlərlə və ən arxaik psixoloji təmayüllərlə əlaqələndirirdi. Transşəxsi əhəmiyyət kəsb edərək intensiv müşahidə olunan emosional vəziyyətlər, nəsillərdən nəsillərə ötürülərək mütamadi təkrarlanan davranış nümunələri, simvollar – hamısı arxetipik strukturların tərkib hissələridir.

Arxetip ona uyğun şərait yaranarkən fəallaşır və instinktiv meyillər kimi idraka və şüura tabe olmadan özünə yol açır. Bu zaman konkret arxetip forması simvolik, yəni fərdin psixikasında arxetipik obraz vasitəsilə həyata keçir. Bütün bunlar yuxuların simvolları, bədii və elmi ədəbiyyatda rast gəlinən fantaziyalar, illüziyalar və trans vəziyyəti sayəsində aşkar olunur. Xarici psixoloji faktorların, təhlükəli şəraitlərin yaratdığı emosiyaların və affekt fantaziyaların əsasən tipik olması səbəbilə meydana gələn arxetiplər miqlərdə və demək olar ki, incəsənətin bütün növlərində əksini tapmışdır.

Yuxarıda söylənilənləri ətraflı şəkildə şərh etmək məqsədilə iki müxtəlif ədəbi abidəni - qədim Azərbaycan əfsanəsi "Astiaq"ı və fransız qəhrəmanlıq eposu "Roland haqqında nəğmə"ni misal gətirmək istərdik. Göründüyü kimi hər iki folklor nümunəsi həm coğrafi məkan və zaman, həm də yaranma tarixi, milli xüsusiyyətləri və süjet quruluşu baxımından kifayət qədər fərqli ədəbi nümunələrdir. Birinci nümunədə Midiya hökmdarı Astiaqın taxt-tacla bağlı narahatlığından, gördüyü yuxulardan, törətdiyi qəddarlıqdan və yaxın qohumu, saray əyanı Qarpaqın xəyanəti nəticəsində İran şahı Kirə məğlubiyətindən söhbət açılır. Əfsanədə hadisələrin katalizatoru rolunu oynayan Qarpaq epizodik xəyanətkar obrazının səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Qarpaq obrazı fransız qəhrəmanlıq eposundakı Qanelon obrazı ilə bir çox cəhətlərinə görə eyniyyət kəsb edir. Qarpaq-Qanelon cütlüyündə oxşar cəhətlər çoxdur. Onların hər ikisi cəsur, igid döyüşçü, nüfuzlu əyan olmaqla yanaşı, bəzi müsbət mənəvi keyfiyyətlərə də malikdirlər. Hər iki obraz ayrılıqda götürdükdə vətəninə xəyanət etməyi qabaqcadan planlaşdırmır, bunu qəsdən törətmir.

Onların konkret olaraq bir şəxsə yönəlmiş qəzəb, kin və qisas hissi sonda böyük fəlakətlərə səbəb olur və ümumxalq faciəsinə gətirib çıxarır. Belə ki, Qarpaqın Astiaqa olan nifrəti, oğluna görə ondan intiqam alması Midiya kimi qüdrətli bir dövlətin süqutuna, Qanelonun qisas hissi isə Fransanın say-seçmə oğullarının məhvinə və fransız ordusunun yenilməsinə səbəb olur.

Həm Qarpaqa, həm də Qanelona elə gəlir ki, onlarla düzgün, ədalətli rəftar etməyiblər. Onların hər ikisi bütün sonrakı həyatını ali bir məqsədə-qisasa həsr edir. Qisas hissi onlara normal düşünməyə, hadisələrin gedişatını lazımınca dəyərləndirməyə mane olur. Bu personajlar getdikcə öz qisasçı roluna elə aludə olurlar ki, başqa funksiyalarını unudurlar. Əslində bu rolu Qarpaq və Qanelon özləri seçmir, şəraitin özü onları bu maskanı geyinməyə vadar edir.

K.Q. Yunqun fikrincə, insanların taleyini və ona uyğun oynadıqları rolları heç də onların fərdi şüuru müəyyən etmir. Bu, ilk növbədə insanın mənsub olduğu ailə, xalq, dövlət kimi kollektiv yaddaş sisteminə və onun aparıcı formaları olan arxetiplərə əsaslanır. Yəni arxetip, müəyyən mənada, insanın malik olduğu kollektiv psixikanın dərin qanunlarına tabe olaraq şəraitin təsiri altında şüursuz şəkildə oynadığı obraz və roldur. İnsan bu rolu oynayarkən özünü sanki əvvəldən proqramlaşdırılmış kimi aparır və zamandan, məkandan asılı olmayaraq tipik şəraitlərdə eyni davranışı nümayiş etdirir. Bu kimi davranışların səbəbini kollektiv şüursuzluqla izah edən K.Q. Yunq yazır: “Kollektiv güclərin təsiri altında insan xarakterində baş verən dəyişikliklər tam mənasilə heyratə salır. Nəzakətli və şüurlu varlıq manyaka, yaxud vəhşi heyvana çevrilə bilər. Bunun səbəblərini adətən xarici amillərdə axtarırlar, amma axı bizim içimizdə yalnız əvvəlcədən qoyulan şey partlaya bilər”.

Bu iki obrazı- Qarpaqı, Qanelonu müqayisə edərkən onların hərəkətlərinin kökündə eyni motivin dayandığını görürük. Sanki hər iki qəhrəman təxminən oxşar olan situasiyalarda eyni reaksiyanı sərgiləyirlər. Şəxsi inciklikdən doğan qisas və nifrət hissi onları eyni motivasiyaya-xəyanətə sürükləyir. K.Q. Yunq yazırdı ki, nə qədər həyati situasiya varsa, bir o qədər də arxetip var. İstənilən emosional vəziyyətin insan psixikasında adekvat ilkin modeli vardır və onlar həmişə sabit qalırlar. Arxetiplər əzəli ehtiyaclarla, emosiyalarla, idrak, dərkətmə və davranış stereotipləri ilə bağlı olduqlarına görə bəşər tarixi boyu demək olar ki, dəyişməzlər. Yuxarıda göstərilən misallardan da göründüyü kimi arxetiplər eyni təcrübənin dəfələrlə təkrar olunması nəticəsində əldə olunan əsas cəhətləri özlərində birləşdirirlər. Bu mənada epos qəhrəmanları, daha çox xeyir və şər kontekstində verilən xain və yaxud xəyanətkar obrazlar, müxtəlif həyati eozodlar və milli mentalitetin xüsusiyyətləri-hamısı arxetiplərdir.

Əliyeva T.
(ADU)

Zaman konseptinin metaforik eksplikatorları

Dilçiliyin inkişafının müasir mərhələsi bu və ya digər konseptin öyrənilməsinə kompleks yanaşmanı tələb edir və bu tendensiyanın nəticəsidir ki, obyektlərin konseptləşdirilməsinin araşdırılması zamanı elmin

müxtəlif sahələrinin inteqrasiyası tələb olunur. Dilçilik elminin ən gənc sahələrindən olan koqnitiv dilçilik, dili insanın ümumi dərk etmə mexanizminin əsas hissələrindən biri kimi müşahidə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Öz növbəsində linqvokoqnitiv araşdırmalara artan maraq dərk etmənin əsas konseptlərinin dildə əksini tapmasının yeni yollarını üzə çıxara bilir. Zaman konseptinin kompleks araşdırılmasının nəticəsi olaraq onun eksplikasiyası vasitələrindən biri kimi metaforlar üzə çıxır. İnsanın dil şüuru konkretlik axtarır və bu səbəbdən də daha mücərrəd məfhum olan zaman konsepti metafizik məfhumların altına daha anlaşılan obrazları yerləşdirir.

Zamanın interpretasiyası zamanı yaranan əsas problem odur ki, “biz heç vaxt ayrılıqda zamanı ölçmürük, amma həmişə prosesləri qiymətləndiririk”. İnsanda zamanın qavranılması üçün xüsusi orqan yoxdur və bu səbəbdən də temporal mənanın obyektivləşdirilməsi metaforlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Çoxözlü konsept olan zaman öz əksini konseptual metaforların aşağıdakı tiplərində tapır:

1) Zaman dəyişdirən qüvvədir.

Time will take all your pain and worry.

2) Zaman konteynerdir.

In no less than a year he became the most famous surgeon in his city.

3) Zaman məkandır/səthdir.

The ambulance was five miles away from the place of accident.

4) Zaman dəyərdir.

I cannot waste my years doing a harmful job.

5) Zaman hərəkət edən obyektidir.

Years will pass and you will understand the truth.

Konseptual metaforlar sahəsində zəngin araşdırmaları ilə məşhur olan George Lakoffun “Metaphors We Live By” kitabındakı bir nümunə ilə yuxarıdakı fikri daha da aydınlaşdırmağa çalışaq.

Less than ninety-six pages later she married him, settled down, and on the last page was playing pillowcase bingo.

Verilən nümunədə zaman konsepti bir sıra leksik və qrammatik vasitələrin köməyi ilə *zaman konteynerdir* tipində metaforikləşir və konseptuallaşır. Bu cümləni oxuyan şəxs dərhal söhbətin *kitab oxumaq* prosesi kontekstində baş verdiyini anlayır və əsərin baş qəhrəmanının

uzun zaman və proseslərdən sonra sevdiyi şəxs ilə evləndiyi və nəticədə xoşbəxt olduğu qənaətinə gəlir.

- *Zaman* → *konteyner*
- *Zamanın istiqaməti* → *prosesin əvvəlindən sonuna kimi*
(*nümunədə kitabın əvvəlindən sonuna kimi*)
- *Zamanın semantikasi* → *oxumaq prosesi konteksti*
- (*pages leksik eksplikatoru vasitəsilə*)

Yuxarıda göstərilən köçürmələr danışanın şüuruna nüfuz edərək mövcud temporal vəziyyətin obrazlı vahidlərini yaradır. Leksik planda bu, *later* zərfinin, qrammatik planda isə keçmiş adi zaman formasının sayəsində meydana çıxır.

Yuxarıda analiz edilən nümunədə də olduğu kimi zamanın metaforlarla konseptləşməsi həm leksik, həm də qrammatik eksplikatorların köməyi ilə baş verir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

Tom was standing 5 minutes away from the house.

Tomorrow will bring new success.

For the last five hundred miles I have been following my friends.

Birinci nümunədə *zaman səthdir/məkandır* köçürməsi baş vermişdir və qısa zaman abstrakt məfhumu qısa məkan və ya məsafə konkret məfhumu vasitəsilə konseptuallaşdırılır. Üçüncü nümunədə isə bunun tam əksinə olaraq məsafə ifadə edən *for the last five hundred miles* ifadəsi uzun zaman konseptinin eksplikatoru kimi çıxış edir. İkinci nümunə isə digərlərindən fərqli olaraq daha maraqlıdır, çünki o, nəinki koqnitiv eyni zamanda kulturoloji aspektləri də özündə ehtiva edir. Daha aydın desək, burada diqqət sadəcə *tomorrow* zaman zərfi vasitəsi ilə zamanın konseptuallaşdırılmasına yönəlmir, eyni zamanda ingilislərin təfəkküründə mövcud olub dilə birbaşa təsir edən *irəli-yaxşı*, *geri-pis* buna bənzər kulturoloji amillərin bu nümunədə öz əksini tapmasıdır. Eyni fikri aşağıdakı nümunələri təhlil edərək də görmək mümkündür.

Look out in the bright future.

Yesterday, all my troubles were so far away.

All your yesterdays have passed away.

Deyilənləri ümumiləşdirib bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, universal xarakterə malik zaman konsepti üçün əsas eksplikatorlardan biri

də metaforlardır. Bu metaforikləşmə həm leksik, həm də qrammatik dil vahidlərinin köməyi ilə yarana bilir və nə qədər universal səciyyəyə daşsa belə zamanı konseptuallaşdıran metaforlar kulturoloji faktorların birbaşa təsirinə məruz qalır.

Нәсəнова N.
(ADU)

Когнитив дилчиликдә метафор вя онун хцсусийятляри

С.Лакофф метафора шаггында бир нечя яняняви мцддяалар садалайыр вя онлары да йалан щесаб едир:

- 1) Эцндялик дил метафорик дейил, щярфидир.
- 2) Щяр бир яшйа метафорсуз, щярфян баша дцщця бияр.
- 3) Метафорун ян чох ишляндийи йер поезийадыр.
- 4) Метафорлар йалныз дил ифадяляридир.
- 5) Метафорик ифадяляр юз мащиййятиня эюря дцзэцн (эерчяк) дейилляр.

Йалныз щярфи дил дцзэцн ола бияр.

Ъ.Лакофф вя М.Тонсон (1980) бу мцддяаны гябул етмямяк цццн эцндялик дилдян мисаллар эятирирляр. Мясялян, севэи мцнасибятляриндя ашаьыдакы ифадяляр эцндяликдир вя поетик сайылмырлар:

Оур релатионщип исн'т эоинэ анышщере.

Мцнасибятляримиз щеч щара апармыр.

Оур релатионщип щас щит а деаденд стреег.

Мцнасибятляримиз далана дахил олду.

Метафора бир саяянин, о бири саяя призмасындан баша дцщцлмясини нязярдя тутур – бу щалда севэини бизим тяърцбянин башга нюгтейи-нязяриндян – саящящядян баша дцщцлмяси нязярдя тутулур. Метафораны мянбя саящядян (соурье) щядяф (тарэет) саящйя кючцрцлмяси кими баша дцщмяк олар.

Когнитив тядгигатларда метафору бир термин кими метафорик ифадядян фяргляндирмяк гябул едилмищдир. Метафора дедикдя концептуал метафор (шонъептуал метащор) – бир саяя шаггында башгасынын призмасы васитясиля

фикирляшмяк габилийяти нязрдя тутулур, мясялян, «Севэи Сящайтдир» (метафору буюцк щярфлярля йазмаг гябул едилмишдир). Метафорик ифадяляр-метафорун дилдя якс етирилмясидир (иникасыдыр) Мясялян, «Оур релатионсцип щас щит а деад-енд стрееет» - мцнасибятляримиз чыхылмаз вязийятя дцщдц.

Гейд етмяк ваъибдир ки, бу нязярийяйя эюря метафорлар мцхтялиф цсулларла – тяхъя дилдя дейил, щям дя жестлярля, мядяни адятлярля дя ифадя олуна бияр. Буна эюря дя метафорун юйрянилмяси даща эениш мювзуну дил вя мядянийят арасында ялагяни ишыглангыра бияр.

Метафорун башга мцщцм хцсусийятлярини садаламаг олар:

1) метафорлар мялумдан мяъшула, ашкардан аз ашкара кюрпц вязифяси эюрцрляр.

Щядяф-сация иля мцгайисядя мянбя-сация адятян:

- интуитив даща айдындыр; - даща конкретдир;

Щяр шейдян яввял билаваситя физики тяърцбя васитясиля мялумдур (бизим тяърцбядя бязи сацияляр даща мяркязидир, мясялян, мякан гаврайышы; дцнйадан алдыымыз мялуматын чох щиссясини биз эюрмя вя дуйма сайясиндя гаврайырыг); — даща мцфяссиял мялумдур, бир адамдан о бириня даща асанлыгла ютцрцлцр (ятрафдакы физики яшйалары эюстярмяк даща асандыр, няинки абстракт мащийятляри);

2) метафорла баълы сацияляр ассиметриkdir, гейри-бярабярдир. «Севэи - Сяйащятдир» метафору бир сыра мядянийятлярдя йайылыб, лакин «Сяйащят-Севэидир»я щеч йердя раст эялинмир, чцнки физики щадисяляр абстракт кими баша дцщцлмцрляр. Мясялян, инэилисья «Тщеир релатионсцип щит а деад-енд стрееет», «Онларын мцнасибяти далана зирди» демяк гярибя эюрцнмцр, яээр севэилиляр арасында ъидди анлашылмазлыглар варса. Лакин йолун ахырына чатдыгдан сонра «Well, we've ъоме то тще энд оф тще релатионсцип» «Бизим мцнасибятляр гуртарды» демяк чох гярибя оларды;

3) метафорлар $A=X$ вя ейни заманда $A \neq X$ иддиа етмякля парадокс нцмайиш етирирляр. Онлар дигяти мцгайисянин

сечилмиш сашьялариндя тямляшдирирляр. Мясялян, Америка мядяниййяти цццн сьвиййяви олан «вахт пулдур» метафору диггяти пулун юлчцсцня вя йа онун материалына дейил, онун функцийасына йюнялдир;

4) метафорлар мцхтялиф конкретлик сьвиййялариндя фяалиййят эюстярирляр – бязилари йцксяк, даща цмуми сьвиййядя, дизярляри даща конкрет сьвиййядя.

Гейд етмяк зяруридир ки, даща цмуми вя даща конкрет метафорлар арасында иерархик мцнасибятляр мювъуддур: даща «ашабы» сьвиййяли метафорлар даща «йцксяк» сьвиййяли метафорларын хассяляриня варис олурлар. Даща ашабы сьвиййяли метафорлар даща йцксяк сьвиййяли метафорлар цццн контекст тяшкил едирляр вя онларын бязи аспектляриня даща конкрет тясир едирляр; Карьера – Сяйашятдир вя Севэи–Сящайятдир цмуми метафор олан Щадися–«олдуьу йери дяйишмяк»дирин конкрет вариантларыдыр. Лакин ашабы сьвиййяли метафорлар мцхтялиф сашьяляря мцхтялиф дярягядя тятбиг едиля билярляр. Мясялян, карьерасында тядригьян мцвяфгягийят газанан Адам щаггында «элимбинэ тще ладдер оф суъесс» «мцвяфгягийят пиллякяни иля галхыр» демяк олар ки, бу заман карьера чятин бир сяйашят кими ифадя олунур. Лакин, ашкар олур ки, бу метафор мясялян, сяйашятин цмуми метафору олан севэи сашьясиндя ишлядилмир; «элимбинэ уп тще ладдер оф лове» «мящяббят нярдиваны иля галхмаг» инди инэилис дилиндя йайылмышдыр, лакин онун йарадыгы контекстдя, мясялян, шер йазмагда ишлянмяси тсяввцр едиля биляр.

Цмумиййятля, йцксяк сьвиййяли метафорлардан буюцк универсаллыгла истифадя едилир, о мцхтялиф дил вя мядяниййятлярдя эюрцнцр, ашабы сьвиййяли метафорлар ися, даща чох, мядяни, спесификдирляр.

Метафорлар чох вахт мядяни спесифик моделляр ифадя едир ки, онларын кюмяйиля биз абстракт сашьяляри баша дцщцрцк. М.Ъастын вя Капентерин метафорлар щаггында АБШ-да кябинин мядяни моделинин якси кими йазыр. Щяр метафор бир схемин мцяййян тяряфлярини ишыгландырыр. Мясялян, кябинин Америка моделинин схемляриндян бири ондан

ибарятдир ки, кябин мюцкямдир. Бу схем Кябин – мюцкям ялагядир вя Кябин Сянайе мящсулудур (we worked щард ат макинэ оур марриаэе стронэ; оур марриаэе was буллит то ласт) кими метафорларда якс етдирилир.

Hüseynli G.
(ADU)

Koqnisiya mexanizmlərinin “paralel reallığı”: Amerika postmodern ədəbiyyatında “virtual reallıq” problemi

Ötən əsrin səksəninci illərindən vüsət tapmış koqnitiv ədəbiyyatşünaslığı maraqlandıran problemlər silsiləsində insanın ətraf aləmin qavramasında, idraki prosesin gerçəkləşməsində mövcud koqnisiya mexanizmlərinin rolu və ən əsası ədəbiyyatın inikasçı gücünün koqnitiv mexanizmlərdə təzahür formaları məsələləri xüsusilə yer tutur. Koqnitiv poetikanın (və ya koqnitiv ədəbiyyatşünaslığın – G.H.) ən mühüm elmi nailiyyətləri sırasında ədəbiyyatın koqnisiya və kommunikasiyanın xüsusi forması kimi qəbul edilməsi məqamı ilə bağlıdır. A.Riçardson koqnitiv poetikanın davranış prinsiplərinin, mental proseslərin üzərindən sirr haləsini qaldırmaqla, əslində ədəbi əsərlərin oxunmasını, qavranılmasını da daha asanlaşdırdığını vurğulamışdır. Postmodernist fəlsəfi fikir müasir insanların real gerçəklikdə deyil, hiperreallıqda yaşamaları postulatından çıxış edir. J.Liotar, J.Derrida, R.Bart, Y.Kristevanın fikrincə hiperreallıq xəttilik ideyasından, ənənəvi tarixi şüurdan imtinaya və subyekt tarixi prosesin fəvqündə izah etmək cəhdinə əsaslanır. Bu konsepsiyayı qəbul edən Amerika postmodern ədəbiyyatının nümayəndələri reallığın nəsnə və hadisələrin bir-birinə xətti və tarixi bağlılığın prinsipləri əsasında təşkil olunması ideyasından imtinanın tərəfdarıdırlar; onlar da reallığı ucsuz-bucaqsız, daim davam və inkişaf edən hipermətn hesab edirlər və öz əsərlərində bu hipermətni olduğu kimi təcəssüm etməyə çalışırlar. Onların fikrincə belə bir durum XX əsrin sonlarında həm müəllifin, həm də onun oxucularının maraq sistemində köklü təbəddülatın meydana gəlməsinə səbəb olur: sənətkarın ardınca oxucu da mümkün dünyanın “virtuallığına” qapılır, onun illüziv cəhətlərini yaşamağa cəhd edir: postmodernist qəhrəmanlar romantik sənətkarların qəhrəmanları kimi ideal durumu başqa real məkanda və zamanda deyil, əlçatan “virtual” aləmdə axtarırlar. Don Delillonun yaradıcılığı müasir postmodern dünyanın emosional-

koqnitiv, sosial-siyasi problemlərinin yeni formatlı təhkiyəsindən doğan hissi-idraki, ictimai-siyasi yozumu, fərdi yaradıcı interpretasiyası ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, yazıçı çağdaş zamanın problemlərinin “dilmancı” kimi müasir Qərb toplumunun real psixo-emossional “kimlik” mənzərəsinin təsbitinə yardımçı olur. Bu mənada virtual reallıq standartlarının müdaxilə etdiyi çağdaş Amerika toplumunun nəbzini tutan D.Dellilo özünün “virtuallığın bədii həlli” konsepsiyasını irəli sürür. D.Delilloya görə insanın mənəvi-ruhi aləmi, gerçəkliyin insanda təcəssümü xüsusiyyətləri və gerçəkliyin mahiyyəti mətnin özəyini təşkil edən dil vasitəsilə təcəssüm olunur. R.Bartın təbirincə desək, mətn dildə qərar tutur. Məhz buna görə də ədəbi-bədii nümunədə sənətkar nəsnə və hadisələri göstərmək üçün sözlərdən (adlardan) işarə qismində istifadə edir. Dil (adlar sistemi) gerçəkliyi sadəcə olaraq ifadə etmir, həm də nəsnə və hadisələri işarə toruna salıb adlandırmaqla yanaşı digər nəsnə və hadisələrlə əlaqələrini üzə çıxarmaq vəzifəsini həyata keçirdiyinə görə onların hüdudlarını tərk edir, aramsız olaraq yeni-yeni mənalara kəsb edir. “Adlar” romanında Delillonun bütün əsərlərinin deyim tərzini müəyyənləşdirən postmodernist poetikanın əsas prinsiplərinin tətbiqinə rast gəlirik. Bu artıq əsərin adında, “Adlar”da özünü biruzə verir. Adları postmodernist nəzər nöqtəsindən dəyərləndirən əsərin baş qəhrəmanı, Frank Volterr belə hesab edir ki, bir yerdə qərar tuta bilməyən, daimi hərəkətdə olan mənalara ilə aramsız şəkildə oynayan dil dinamikliyi ilə real gerçəkliyin virtualaşmasını, virtual gerçəkliyin reallaşması prosesini adekvat şəkildə təcəssüm edir; məhz bu prosesdə məlum olur ki, təbiətin bütün nəsnələrinin ruhu varmış və hər bir nəsnə öz ruhi aləmi haqqında “danışan”, “adlarla ifadə edən” insana məlumat verməyi vacib sayır. “Adlar” özü vasitəsilə mücərrədləşən, konkretliyin donuq hüdudlarını tərk edən nəsnələrin real gerçəkliyinin arxa plana keçməsinə, virtual gerçəkliklə əvəz olunmasına səbəb olur. Delilloya görə insanla real gerçəkliyin nəsnə və hadisələri arasında fərq onunla bağlıdır ki, əgər nəsnə və hadisələr öz ruhi mahiyyətlərini ifadə etməkdən ötrü insandan son dərəcə fəal, yaradıcı, ötürücü (medium) kimi istifadə edirlərsə, insan öz mahiyyətini birbaşa, öz dilində ifadə edir; özü də bütün nəsnə və hadisələrin adları insanda cəmləşirlər, köməkçi vasitəyə çevrilirlər, onun ruhunun ifadəsi qismində çıxış edirlər. Bu isə Delillonun fikrincə o deməkdir ki, insanın ad mahiyyəti onun nəsnələri adlandırması ilə, nəsnə ilə ad arasında medium rolunu oynaması ilə bağlıdır. İnsan nəsnələrə ad verməklə bir tərəfdən onların ruhi mahiyyəti haqqında özünə məlumat verir, digər tərəfdən virtuallaşmış nəsnələrin əhatə

sində dünyada öz yerini müəyyən etmək istəyir, öz ruhi mahiyyətini üzə çıxarmağa can atır. “Adlar” əsərində Delillo postmodernist dünyagörüş mövqeyindən çıxış edərək belə hesab edir ki, insanların nəsnə və hadisələrə verdikləri adlar onları birləşdirmək, gerçəkliyin vahid, müəyyən məntiqi düzümə əsaslanan konsepsiyasını ortaya qoymaq əvəzinə onun xaotikliyinə, haldan hala keçməyini, insanın iradəsinə tabe olmamasını daha da vurğulayır. Nəticədə fərd nə qədər çox ömür sürürsə, nə qədər dünyanı özünəməxsus şəkildə dərk etməyə, nizamlamağa, təsnif etməyə can atırsa da, o buna nail olmaq iqtidarında deyil. Nəsnələr insanın iradəsinə tabe olmurlar, buna görə də onun dünya haqqında təsəvvürləri dolaşmaq düşür, onun dünyanı dərk etmə konsepsiyasında yayğınlıq peyda olur; insan özündən nə qədər nəsnələrə müəyyən nizam tətbiq etmək, detalların, elementlərin mahiyyətinə varmağa çalışırsa, bir o qədər bütöv mənzərəni görmək bacarığından məhrum olur. D.Delillo virtuallığın cəmiyyətin həyatında doğurduğu fəsadları ətraflı şəkildə təsvir etsə də, bunu bədii fikrin deqradasiyası, dünyanıdərək forması kimi iflasa uğraması əlaməti hesab etmir.

Müxtəlif dillərdə mədəniyyətlə bağlı metaforlar

Dil və mədəniyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqə dilçiləri daima düşündürmüşdür. Əsas etnofərqləndirici əlamət kimi qəbul edilən dili əbəs yerə “mən”in və millətin güzgüsü adlandırmırlar. Dil və xalq arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsinin kökləri V. fon Humboldtun yaradıcılığına gedib çıxır. Onun fikrincə, “müxtəlif dillər heç də eyni bir nəsnənin müxtəlif bildiriciləri demək deyil, həmin nəsnələrin görünüş müxtəlifliyidir. Dili millət yaradır və bu millət sonradan öz dilində yaşayır. Dil mənaları səsləndirmək, mənaları səs vasitəsilə şifrələmək cəhdindən və tərzindən yaranır. Millət dil vasitəsilə özü üçün dünyanın mənzərəsini yaradır.

Psixoloji reallığın bir hissəsi olan dünyanın dil mənzərəsi insanın praktik və idrak fəaliyyətinin konteksti keyfiyyətində çıxış edir. Dil informasiyanın transformasiyası və representasiyasında (kodlaşmasında) xüsusi rol oynayan işarələr sistemi – koqnitiv instrumentdir. Dünyanın dil mənzərəsinin yaranmasında metaforlar əsas yer tutur. Metaforlar təbii dilin dərk etmə vasitələrinin formalaşmasında mühüm rol oynayırlar. Metafor metaforik anlayış və ya konseptual anlayışdır. Metafor təkcə ifadə vasitəsi deyil, həm də təfəkkür alətidir. Metafor bir əşya, varlıq və hadisəyə məxsus əlamətin başqa bir əşya, varlıq və ya hadisə üzərinə köçürülməsi yolu ilə yaranır. Metafor təbiət etibarlı ilə dil deyil, konseptual hadisədir. Başqa sözlə desək, metafor sözün köhnə denatota oxşar dildən kənar yeni obyektə münasibətdə işlədilməsi kimi izah etmək mümkündür.

Gerçəkliyin qavranılması spesifikasını müəyyən edən struktur bu və ya digər dilin daşıyıcılarında dünyanın dildə representasiyasına təsir edir. Koqnitiv biliklər sistemi özünün fiziki, sosial və digər təcrübə növlərinə əsaslanır və onlar vasitəsilə anlaşılır. Bir tərəfdən, subyektlərin dil təcrübəsi dünya haqqında dildə möhkəmlənmiş bilik strukturlarında təmsil olunur və dünya və onun obyektlərinin kateqoriyalaşdırılması və kollektiv koqnitiv konseptuallaşdırılması kimi dünyanın dil mənzərəsini formalaşdırır. İnsan şüurunda dünyanın dil mənzərəsi konseptual-tematik sahələrdə təmsil olunmuşdur. Onlarda insan fəaliyyətinin dildə möhkəmlənmiş rəngarəngliyi öz əksini tapır. İnsanın koqnitiv sistemində bu təcrübə insan, təbiət, canlı aləm, artefaktlar, məkan, zaman kimi konseptual-tematik sahələrdə təmsil olunur.

Ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətlərindəki fərqlər onların dil təfəkküründə, dünyanın dil mənşələrində öz əksini tapır. Mədəniyyətin özünəməxsusluğunun araşdırılması təkcə mədəniyyət (kulturoloji) deyil, həm də dil təzahürlərinin, hadisələrinin dərk olunmasına xüsusi töhvə verir. Hər bir mədəniyyətin artefaktlar mövcuddur, onlar digər mədəniyyətlərə ya yad, ya da az məlum olurlar. Məsələn, azərbaycanlılar bir-birini qonaq dəvət edərkən /Gəlin bir çay icək// etiket formulundan istifadə edirlər. Azərbaycan dili daşıyıcısı bu etikətdən istifadə edərkən əsas məqsədi müraciət olunan şəxsi sözün əsil mənasında qonaqlığa dəvət etməkdir. Aydındır ki, qonaqlıq çayla bitməyəcək, çünki çaya ümumiyyətlə dəvət etmərlər.

İngilislər isə evə gələn qonaga /Help yourself// etiket formulundan istifadə etməklə onlara rahat olmağı və istədikləri hər bir nemətdən dadmağı təklif edirlər. Halbuki bu ifadə Azərbaycan dilinə /Özünə qulluq et// kimi tərcümə olunur.

Metafor mücərrəd varlıqların yeganə qavrama vasitəsidir. Əslində bütün sözlərin metaforik əhəmiyyəti var. Metaforun yalnız bədii üsluba aid olması fikri qəbuledilməzdir. Çünki insanların real həyatda da metafordan daimi olaraq istifadə edirlər. Məsələn, Azərbaycan dilində geniş yayılmış və konkret situasiya ilə bağlı işlədilən “şirin çay” ifadəsi artefakt sayıla bilər. Konkret elçilik situasiyası ilə bağlı olan - /Gəlin çaylarımızı şirinlədək/ ifadəsinin alt qatda mənası razılıq anlamına gəlir. Beləliklə, metafor bir termin kimi metaforik ifadələrdən fərqləndirilir. Metafor həyatın bir sahəsi haqqında digər sahə vasitəsilə düşünmək aləti kimi nəzərdən keçirilən konseptual metafordur.

İstənilən kommunikativ aktın metaforikliyi üzə çıxartdıqda, qeyd etmək olar ki, metaforikləşmə prosesi dil varlığının dərin qatında kök salmışdır. Son tədqiqatlara metaforikləşməni insan fəaliyyətinin bütün sahələrində - gündəlik həyatda, elmdə, siyasətdə, reklamlarda, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə və s. axtarmağa sövq edir. Metaforlar dillərarası və mədəniyyətlərarası tutuşdurmalara perspektivlər açır, koqnitiv dilçilik üçün əhəmiyyət kəsb edən ümumiləşdirmələrə yol açır.

İspan dilindəki dini məzmunlu frazeologizmlərdə desakrallaşma və onu şərtləndirən koqnitiv və linqvopraqmatik amillər

Məlumdur ki, “frazeologizmlər formalaşdığı dövrün ictimai quruluşunu, ideologiyasını, xalqın dünyagörüşünü inikas etdirir. Elə əks etdirirlər ki, necə ki, şəhər günəşi şəh damcısında öz əksini tapır”. Məhz, həmin nisbətdə günəş işığının şəh damlasına nisbətində xalqın etnomental şüuru, milli kimliyi, yəni etnopsixologiyası, yaşam tərzi, əxlaqi-etik prioritetləri yetərinə lakonik, lakin olduqca tutumlu dil vahidlərində özünü inikas etdirməyə müvəffəq olur. Bu mənada ispan dilindəki dini frazeologizmlərin təhlili çərçivəsində zaman paradigmasının izlənilməsi, yəni konkret verilmiş dövrdə digərindən fərqli olaraq dini inanclardan qaynaqlanan ifadələrin hansı səpkidə dəyişimə, semantik inkişaf və ya polisemantikləşməyə məruz qalmasının tədqiqi heç şübhəsiz ki, bizi maraqlı elmi nəticələrlə qarşı-qarşıya qoya bilər. İspan dilindəki dini məzmunlu frazeoloji vahidlərin və ya onların ayrı-ayrı komponentlərinin üslubi-semantik planda, habelə koqnitiv aspektdə məruz qaldığı dəyişikliklər sırasında ilk olaraq diqqəti çəkən məqam desakrallaşma faktoru ilə bağlıdır. Belə ki, desakrallaşma termini müqəddəs obraz, dini anlayış və təsəvvürlərin, ezoterik göstərişlərin dəyərdən düşməsi, qiymətsizləşməsi, müqəddəsliyinə xələl gəlməsi anlamını ifadə edir. İstənilən inkişaf etmiş dünya dilində dini məzmunlu frazeologizmlərin tərkibində keçmiş və ya hal-hazırkı dini inancların tam və ya qismən qeyri-sakrallaşması əsasında meydana gəlmiş ifadələr mövcuddur. Bu mənada ispan dilinin frazeologiyasına dair bir çox araşdırmalardan bəlli olduğu kimi bu dilin dini məzmunlu frazeologiyası da istisna təşkil etmir. Qeyd edək ki, V.V.Sayqının araşdırmalarından da aydın olduğu kimi, bibleizmlərin və ya ümumiyyətlə dini anlayışların desakrallaşması ilk növbədə onların ironik tərzdə təqdimatı ilə müşayiət edilir. Bu zaman sakrallığın toxunulmazlığı, şübhəyə, ironik münasibətə məruz qala bilmə ilə bağlı qadağa aradan qalxır. Desakrallaşma əsasında meydana çıxmış frazeoloji vahidlər bir çox halda bədii üslubda xüsusi incə yumor, yüngül satira, ironik dəyərləndirmə abu-havasının yaradılması üçün istifadə edilir.

İspan, rus və ingilis dillərində bibleizmlərin semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli tədqiqini aparmış sakrallıq və desakrallıq ziddiyyətinin

demək olar ki, özünü ən bariz şəkildə ispan dilində göstərdiyinə diqqət çəkmiş, konkret olaraq, İsa Peyğəmbərin obrazının yer aldığı frazeologizmlərin təmsalında bunu əyani şəkildə ortaya qoymuşdur. Müqayisə edək: sakral anlamlı teonim komponentin iştirak etdiyi dini məzmunlu frazeologizmlər: “İ(ay) Jesús!”, yəni “Ay Allah!”, frazeologizmini, “Şükür Allaha” anlamını verən «¡Jesús, María y José!» “İsa, Məryəm və Yusif!” və s. bu kimi ifadələr. Digər tərəfdən nimdaş geyimli, köhnə paltarlı, cırıq əbəli adam haqqında deyilən *estar hecho un Cristo / un nazareno* “İsaya oxşamaq // Nazaretliyə oxşamaq”, *como a un (santo) cristo un par de pistolas* “İsaya tapança yaraşan kimi” (yəni, təxminən “uzunqulağa palan yaraşan kimi” desakrallaşmaya məruz qalmış frazeoloji vahidlər). Bu sırada digər qarşılaşdırmanı aparmaq olar. *Estar triste como la Virgen de las Angustías* (“Dərd çəkən Müqəddəs Bakirə kimi ələmli, kədərli olmaq”), *estar hecho una Magdalena*, *llorar como una Magdalena* (“Mariya Maqdalena kimi ağlamaq, göz yaşlarına boğulmaq”). Digər tərəfdən isə müqayisə et: *no está Magdalena para tafetanes* (hərfi tərcüməsi: “Maqdalena pal-paltar hayında deyil”, yəni “kiminsə kefi yoxdur”). İspan dilinin frazeologiyasında yer alan desakrallaşmış teonim komponentli ifadələrin leksik-semantik planda təhlili bu prosesin bilavasitə koqnitiv mexanizmlərlə yönləndirildiyini söyləməyə əsas verir. Burada əsas məramın müqəddəslərin adlarının qarşısındakı qorxu xofundan çıxmaqla, onların “adiləşməsi” vasitəsilə müvafiq praqmatik məqamlarda işləkliyini təmin etməkdir. Başqa sözlə desək, ispanlar İsa Peyğəmbər, Müqəddəs İoan və digər xristian müqəddəslərin “sadələşmiş” qavrayışını təmin etməklə onların ironik konnotasiyalı dəyərləndirməsini fərqli funksionallıqla seçilən ifadələrə tətbiq etmişlər. Təhlillərimiz həm də onu ehtimal etməyə əsas verir ki, desakrallaşmaya məruz qalmış frazeologizmlərin böyük qismi İspaniyada xristianlığın bərqərar olduğu dövrdən xeyli sonra, dinə daha loyallıq və inkvizisiya qorxusundan kənar ironik münasibətin formalaşdığı mərhələdə formalaşmışlar.

**Koqnitiv metafora – yaradıcı şəxsiyyətin təhkiyə modelinin
əsas ideya “kondensator”larından biri kimi
(C.M.Kutzeenin “Rüsvayçılıq” romanı əsasında)**

Müasir *koqnitiv elmin* ədəbiyyatşünaslıqla məhsuldar və elmi novator konsepsiyalarını törədə biləcək “əməkdaşlığı” bir çox fənnlərarası həmhüdüdü anlayışların fərqli interpretasiya qazanmasına yol açmışdır. Bu sıradada heç şübhəsiz ki, metafor anlayışının təkrar dəyərləndirməsini mümkün edən *koqnitiv metafor təlimini* xüsusilə qeyd etmək olar. Koqnitiv metafora dedikdə, “konseptualizasiyanın formalarından biri, koqnitiv proses nəzərdə tutulur, o, yeni məlumatın əldə edilməsini mümkün edən yeni anlayışları əks etdirir. ..(Bu zaman) *metafor bir obyekt vasitəsilə digərinin “nəzərdən keçirilməsi”, təcəssüm etdirilməsi* kimi nəzərdə tutulur” V.N.Teliya koqnitiv metaforanın yeni məlumat paradigması üçün əsas, baza, çıxış nöqtəsi olduğunu önə sürməklə bərabər, onun fərdi interpretasiyadan, fərdi əlaqələndirmə mexanizmlərindən asılı olduğuna diqqət çəkmişdir .Yəni koqnitiv metafor ənənəvi implikasiya “zəncir”indən daha fərdi semiotik interpretasiya ilə fərqlənir. Bu mənada heç şübhəsiz ki, yaradıcı şəxslərin təxəyyül ənginliklərində formalaşan və verilmiş situativ-kontekstual zəminə bağlılıq nümayiş etdirən koqnitiv metafor modelləri təkcə özünün implikasiya mexanizmlərilə deyil, həmin yaradıcı şəxsin “dünya mənzərəsi”, psixoemossional reaksiyaların verbal representasiyası üçün müraciət etdiyi təhkiyə modellərinin səciyyələndirməsi baxımından da xüsusi diqqətə layidir. Bu mənada C.M.Kutzeenin “Rüsvayçılıq” romanında it zoonimik personajından koqnitiv metafor kimi ustalılıqla yararlanılması faktı xüsusi maraq doğurmaya bilməz. Devidlə bağlı hadisələr acınacaqlıdır və o, “rüsvayçılığında” it həyatına yuvarlanır. Onun sosial statusu itəndə, “yüksək” dəyərləri əlindən çıxanda Devid daha dərin utanc hissənə bürünür, rüsvayçılıq və xəcalət onun ağına hakim kəsiləndə isə özünü *itə bərabər görür*. Onun xarakteri baxdığı itlərə münasibətdə açılır, kimliyi üzə çıxır, özünün insani mahiyyətini ortaya qoyur. Devid vaxtının çox hissəsini itlərə baxmaqda keçirir, iztirablarını dəf etmək üçün Beve “yardımçı” olur: 'Come,' he says, bends, opens his arms. The dog wags its cripple drear, sniffs his face, licks his cheeks, his lips, his ears. He does not thing to stop it. 'Come.'

Bearing him in his arms like a lamb, he re-enters the surgery. 'I thought you would save him for another week,' says Bev Shaw. 'Are you giving him up?'

'Yes, I am giving him up.'

(http://royallib.com/read/Coetzee_J/Disgrace.html#0)

“- Gedək, - deyib əyilir, qollarını açır. İt şikəst ombasını oynadıb onun üzünü iyləyir, yanaqlarını, dodaqlarını, qulaqlarını yalayır. O geri çəkilmir. – Gedək.

İti quzu kimi qucağına götürüb cərrahiyyə otağına daxil olur.

-Elə bilirdim onu bir həftə də saxlamaq fikrindəsən. Birdəfəlik üzülüşmək istəyirsən?

-Hə, birdəfəlik üzülüşmək istəyirəm”.

Uzun müddət qabaq ayağı sınımış itə baxan Devid ona bağlansa da, şəfqət hissindən onu öldürmək qərarına gəlir, onu əzablardan qurtarmaq istəyir. Onu ömürlük “yuxuya” vermək üçün Bevin yanına aparır. Beləliklə, oxucu yazıcının əsərdə qaldırdığı mərhəmət ideyasını anlayır, öz heyvan həyatını yaşaya bilməyən itin sürünərək yaşamasındansa ölməsini, tərcih etməsini başa düşür. Devid itinin ölümünü “rüsveyçılıqda” yaşamasından üstün tutur, simvolik olaraq özünün “rüsveyçılığını” qismən də olsa yüngülləşdirməyə çalışır.

Rüsveyçilik hissi əsərin sonunda özünü bütün çılpəqlığı ilə büruzə verir, artıq o insanın həyatda sosial pillələrdə enməsi, hörmətli adına xələl gəlməsi, mövqeyinin itməsi ilə bağlı deyil. Rüsveyçilik mənəvi dəyərlərin süqutu, insan adına yaraşmayan həyat tərzi, “it həyatı” yaşamağa çevrilir. Rüsveyçilik əsərin bütün personajlarına toxunur, onların cəmiyyət qarşısında “sınmasını”, yaşamaq uğrunda mübarizədə insani dəyərlərini itirməsində özünü göstərir. Rüsveyçilik hətta canlı varlıqlar kimi itlərə də toxunur, onların fiziki həyatlarını öz yolu ilə başa vurmasına mane olur. Rüsveyçilik bəşəri problemə çevrilir, insanlararası bağların qırılması, heçliyə gətirir: 'How humiliating,' he says finally. 'Such high hopes, and to end like this.'

'Yes, I agree, it is humiliating. But perhaps that is a good point to start from again. Perhaps that is what I must learn to accept. To start at ground level. With nothing. Not with nothing but with nothing. No cards, no weapons, no property, no rights, no dignity.'

'Like a dog.'

'Yes, like a dog.'

(http://royallib.com/read/Coetzee_J/Disgrace.html#0)

“Rüsvayçılıqdır, - nəhayət, o dillənir. O cür ümidlər bəsləyəsən, axırı belə ola.

-Hə, razıyam, rüsvayçılıqdır. Amma bəlkə də, bu, yaxşı başlanğıc nöqtəsidir. Bəlkə də, mən vəziyyətimlə barışmağı, sıfırdan, heç nədən başlamağı öyrənməliyəm. Yox, heç nədən yox. Heç nəsiz. Kartsız, silahsız, mülkiyyətsiz, heysiyyətsiz.

-İt kimi.

-Hə, it kimi”.

Qaziyeva M.

(ADU)

Koqnitiv dilçilik: istiqamətlər və perspektivlər

1956-cı ildə Massaçuset universitetində keçirilmiş simpoziumda əsas qoyulmuş koqnisia elmi bu gün ayrı-ayrı qollara bölünsə də bir sıra elmlərin qovuşmasında, vəhdət nöqtələrində sürətlə inkişaf edir. Bu elm riyaziyyat, məntiq, fəlsəfə, antropologiya və linqvistika ilə bağlıdır. Sadələdiyimiz dörd elmin sıralanması şərtdir. Bununla belə, adını sonuncu çəkdiyimiz linqvistikanın yeri həmişə yuxarı başdadır. Çünki insanın idrakı, təfəkkürü və mentalitetinin təyinedicisi dildir. Dil insanın özünün özü ilə və insanın başqa insanlarla ünsiyyətinin vasitəsidir. Bütün elmlərin araya-ərsəyə gətirdiyi biliklər dilin metadil funksiyası ilə açılır, dərk olunur, qavranılır. Ötən əsrin sonlarında hakim olan sistem-struktur və statistik paradigma indi yerini antroposentrik, funksional, koqnitiv və dinamik paradigmaya vermişdir. Antroposentrik paradigma tədqiqatın yönünü dəyişmişdir. Diqqət idrak obyektindən onun subyektinin üzərinə köçürülmüşdür. Antroposentrik paradigma dildə insan, insanda dil məsələlərini ortaya atır, onların təhlil və araşdırılmasına xüsusi önəm verir. Dilin insanın idrak prosesindəki fəaliyyəti öyrənilir.

Biz koqnitiv dilçiliyin təşəkkülü, onun mahiyyəti və bugünədək həll etdiyi məsələlər üzərində diqqəti cəlb etmək niyyətində deyilik. Güman edirik ki, dilçilərimizin bugünkü auditoriyası bu məsələlərdən yetərincə xəbərdardır. Məruzəmizin əsas məqsədi koqnitiv dilçiliyin ortaya atdığı yeni elmi istiqamətlər dairəsinə yığcam şəkildə nəzər salmaq, onun işığında Azərbaycanda koqnitiv dilçilik tədqiqatlarının perspektivlərini açmaqdır. Koqnitiv dilçiliyin yeni istiqamətlərini, adətən, aşağıdakı altı istiqamət kimi göstərirlər:

Birinci istiqamət dilin idrak prosesində gerçəkliyin dərk etmədəki rolu və iştirakını nəzərdə tutur. İnsan şüurunda, təfəkküründə heç nə dil strukturu olmadan mövcud deyil. Nitq ya daxili, ya da xaricidir. Xarici nitq konkret adresata ünvanlanıb və bu nitqi eşidən həmin adresantı və ya adresatları təyin edə bilər. Daxili nitqin adresatları dil strukturunu formalaşdırana bəllidir. Dil strukturu kodlaşdırmanın şüurunda formalaşır, onun daxili nitqinə çevrilir və yalnız bundan sonra xarici nitqə çevrilmək imkanı qazana bilər. Xarici nitq üçün ya yazılma, ya da canlandırma, səsləndirmə vacibdir. Yazma mexanizmi nitqə bir cür, səsləndirmə mexanizmi başqa cür təsir göstərir. Təfəkkürdə gedən kodlaşdırma, eləcə də, dekodlaşdırma mexanizmləri hələ ki, öyrənilməmişdir. Biz konkret dil üçün mübtədanın, xəbərin və ikinci dərəcəli üzvlərin yerinə mövcud dil materialı əsasında müəyyənləşdiririk. Niyə hind-Avropa dillərində dil strukturu mübtədə, xəbər və ikinci dərəcəli üzvlər sıralanması ilə kodlaşır və dekodlaşır, türk dillərində isə mübtədə və xəbər arasında cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri yerləşir? Dekodlaşma prosesində ingilis dilində nisbi bitmiş fikrin əsas hissəsi dərhal formalaşır, Azərbaycan dilində isə biz predikativin işlənməsini gözləməli oluruq. Söhbət mürəkkəb cümlədən gedəndə və belə dil strukturunda ara cümlələrdən də istifadə olunanda informasiyanın emalı, təbii ki, çətinləşir, zaman tələb edir. Lakin insan şüuru sanki bu emal prosesinin zamandan asılılığını hiss etmir. Koqnitiv dilçilik bu planda başqa bir məsələni də ortaya atır.

Koqnitiv dilçiliyin ikinci istiqaməti konseptual və dil sistemlərinin qarşılıqlı münasibətini öyrənməyə çalışır, Təfəkkürün koqnitiv strukturu ilə dil vahidləri arasındakı əlaqə və münasibətlərin müəyyənləşdirilməsinə ciddi ehtiyac hiss olunur. Hazırda yaradılan milli korpuslarda söz birləşmələrinin, onu da qeyd etdim ki, yalnız ənənəvi atributiv birləşmələrin deyil, predikativ birləşmələrin, tərkiblərin yerləşdirilməsi onların statistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, insan təfəkkürünün dil mexanizminin maşın üçün modelləşdirilməsi istiqamətinə köklənir. Maşın tərcüməsində məsələyə lexemin avtomatik təhlili mövqeyindən deyil, dilin çoxkomponentli struktur vahidlərinin avtomatik təhlili səviyyəsində yanaşılır. Koqnitiv dilçilik kateqoriya anlayışının morfoloji və sintaktik səviyyələr arasında gəzişməsini aradan qaldırmaq yollarını axtarır, «dil strukturu» anlayışını ortaya atır. Bu, sözforma, söz birləşməsi, sintaktik konstruksiya anlayışları ilə eyniyyət təşkil etmir.

Sonet mətninin linqvo-kommunikativ təhlili

Sonet müəllifin gələcək nitq fəaliyyətinin məhsulu olduğundan, dil səviyyəsinə yox, nitq səviyyəsinə aid olunur. Onun struktur-semantik təhlili isə sonetlərin tədqiqində nitq fəaliyyətinin vəziyyətini də araşdırmağı tələb edir. Bu isə öz növbəsində nitq səviyyəsində leksik vahidlərin də nəzərə alınmasını vacib sayır.

Məsələ burasındadır ki, dil işarələri kimi söz vahidləri fərdi olaraq həqiqəti təcəssüm etdirən təkmənalı deyillər.

Dil işarəsi isə canlı varlığın abstrakt düşüncələrə keçidini iki faktor əsasında həyata keçirir:

1. Həqiqəti əhatə edən obyektlər işarənin uyğunluğu:
2. Bu uyğunluğun bir və üçdən çox leksik tipləri ilə təsdiqlənməsi:
 - a. Konkretləşdirməsi
 - b. Assosiativləşdirməsi
 - c. Sintezləşdirməsi
 - d. Onların tərkibinə daxil olan vahidləri əlaqələndirməsi.

Konkretləşdirici leksika danışan varlığın şüurunda dağınıqlıq hissi-ni və əqli mərhələdə baş verənləri göstərir. Bu düşüncələrin obyektə uyğunlaşmaması nəticəsində lüğət tərkibinin zənginləşməsinə ehtiyac duyulur və yeni sözlər yaradaraq zənginləşdirir. Nəticədə aydınlaşma prosesi gedir.

Assosiativ leksika birbaşa və ya dolay yolla obyektə aid olan leksik vahidləri birləşdirən leksikanın bir növüdür. Obyektin adı çəkilmədən belə, leksikanın assosiativ tipi birbaşa və ya dolay yolla verilmiş obyektin yerləşməsi mümkün olan sistemlə əlaqədar olur.

Sintezləşdirici leksika özünü leksikanın vacib tiplərindən biri olaraq göstərir. Bu insanın emosional münasibətlərinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar ya məntiqi, ya da informasiya çatışmazlığında modal sözlərlə ifadə olunur.

Kommunikativ sintaksis baxımından Şekspirin sonetləri dil öyrənmək üçün, ilk növbədə yazıçı və oxucu arasında nitq kommunikasiyası yaradır və hər bir parametrlərində simvollarla, sonetlərdə mətnlərlə kommunikativ əlaqə yaratmağa imkan verir. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) çıxış aktı nəzəriyyəsində sonnet dilinin öyrənilməsi baxımından

kommunikativ vəziyyətini yeniləşdirdikdə iki və daha çox rəy faktoru meydana gəlir, hansı ki bəzən içərisində reprezentativ bölgülər də mövcuddur, o cümlədən mütəsna hallar da vardır ki, bunlarda sonetlərin başlanğıcı reprezentativ, birbaşa və dolay yolla, sonu isə ekspressiv, birbaşa və reprezentativ olaraq göstərilmişdir.

2) semantik-sintatik təhlil semantik vəziyyətləri, sevgi hissini duyan simanı təcəssüm etdirən bu ekspriantar semantik birləşmələr, perseptiv - öz daxili sevgisi hissi istiqamətlənən sima təsviri nömrələnmiş mətnlərlə hissələri ayırd etməyə icazə verir.

3) Koqnitiv paradiqma baxımından sonetləri skript - təhlil vasitəsi ilə ssenari olaraq təhlil etdikdə, dilin tədqiqi mərhələləri olan leksik - semantik, morfoloji və koqnitiv-semantik baxımından tədqiqi zamanı mətnlərdə dinamizm olduğunu aydın sübuta yetirmək olur.

Qeyd edək ki, Şekspir sonetlərində sevgi insanlar arasında mərhəmət, insanlıq hissələrini aşılır. İnsan və təbiət arasında bəzən kommunikativ mövqedə olur. İstilik, münasibətləri yaxınlaşdıran bir duyğu olaraq Şekspir öz sonetlərində sevgini tərənnüm edir.

Burada aydın görünür ki, Şekspirin məhəbbət sonetlərində daha çox reprezentantlar üstünlük təşkil edirlər. Ondan sonra ifadəlilik, roqativlik və direktivlik təşkil edir. Onun məşuquna ünvanlanmış sonetlərində danışan özü özünə cavab verməli olur, daxilində dialoq yaradır və bu artıq adət halına keçmiş olur.

Qəmbərov V.
(ADU)

Ruhun intensionallıqla bağlılığında mental səviyyənin aşkarlanması

Dildə ünsiyyətin məna tərəfinə danışanın tələffüz etdiyi və dinləyənin eşidib anladığı səslənmə formaları ilə varid olmaq mümkündür (F.Y.Veysəlli, 2015).

Poetik yaradıcılıqda sənətkar dilin poeziya normalarına müdaxilə edərək fikir və emosiya təzəliyi tələb olunan məqamlarda özünəməxsus mental səviyyə yaradır, sözdən istifadəni intensional şəkildə səciyyələndirib məqsədinə nail olmağa çalışır. Görkəmli şair Ramiz Rövşən “Süd dişinin ağrısı” poemasında (Bakı, 2006) sözə nəsrə başlayır. Sonra

qəhrəmanı Səmədin ürəyinin başında tumurcuqlanan sevgidən söhbət açır və şeirə keçir. Şair “sevgi” sözünü illokutiv funksiya vasitəsilə iyirmidən (20) çox dəfə işlədərək niyyətini (intensiyasını) bəyan edir, oxucunu sevgidən ibarət olan şeir dünyasına çəkir. Sonra şair öz qəhrəmanını “Dünyada sevgi adlanan “yükün” altına çəkir”. Şair ruhun intensionallıqla bağlı mental səviyyəsini yaradır. “Yük”, yəni sevgi yükünün ağırlığını səciyyələndirir, yük sözünü ondan (10) çox dəfə işlədərək “bağışla” sözünə keçir. “Quşlarnan” uşaqları bir-birinə oxşadır, onları bir-birinə bağlayır və “quş” sözünü altmış (60) dəfə işlədir, sonra bizi “ovçu” ilə (Səmədin atası) tanış edir. Bu ovçu həm Səmədin müəlliməsi Çimnaz müəllimənin, həm də Səmədin “sevgi”sinin ovçusuna çevrilir. “Ovçu” və “ovlamaq” sözləri səkkiz (8) dəfə işlənəndən sonra divardakı şəkli “üzü divara” çevirmək “lazım gəlir” ki, “bir” ölən sevginin ruhu küsməsin. Şair “ölü” (ölən, ölüm və s.) sözlərini iyirmi altı (26) dəfə işlədəndən sonra yenə də “quş” sözünə qayıdır, “sərçə” sözünü (17 dəfə) işlədir.

Daha sonra şair mental səviyyəni aşkarlamaq üçün, baş verənləri anlatmaq üçün “yazı” sözünə keçir. Bu söz mental səviyyəni anlatmaq üçün on iki (12) dəfə işlənilir.

Əsərin qəhrəmanı Səməd öz yazısını yazmır. Sonra şair “ölüm” sözünə keçir, bu sözü on iki (12) dəfə işlədir.

Çimnaz müəlliməyə olan sevgisi Səmədin atası tərəfindən öldürüldəndən sonra “Səmədin bağladığı sap tufəngnən qapının arasında dartilib tarım çəkilməmişdi.”

“Qapının açılmağıynan tufəngin açılmağı bir oldu... Bəlkə də o qapını açan doğmaca atan özüydü” – şair deyir.

Beləliklə, ruhun intensionallıqla bağlılığında mental səviyyə aşkarlanır, şairin sözü bitir. Şair sonda yazır: “...Mənim balam, bəlkə elə o qapını açan MƏN idim...”

Şair Ramiz Rövşənin zəncirvari sözləri bir-biri ilə bağlayıb öz fikrini C.Ostinin dediyi kimi, illokutiv funksiya vasitəsilə çatdırması oxucuda perlokutiv nəticəni formalaşdırır. “Yalnız şeirin dili belə danışır. Onun hikmətində allahın gücü var” (Səməd Vurğun).

Koqnitiv dilcilik - zamanın tələb etdiyi istiqamət kimi

Tərcümə mədəniyyəti təşəkkülü bəşər tarixinin ən qədim zamanlarına təsadüf edir. Tövratda əksini tapan rəvayətdən başlayan dil ayrılığı qələcəkdə xalqların dillərinin ayrılmasına və bununla da milli mədəniyyətlərin yaranmasına və inkişafına təkan verdi.

Vahid dil yaratmaq, bir-birini anlamaq ideyası insanları həmişə əsrlər boyu cəlb edib. Məsələnin həlli bu istiqamətdə uğurlu olmasada, zamanın tələblərinə uyğun olaraq, hansısa nüfuzlu dil mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimin təşəbbüs və fəaliyyət göstərib.

Muasir zamanda ingilis dili beynəlxalq dil olaraq millətlərin inteqrasiyasına xidmət edir. Eyni zamanda dünyada müşahidə olunan proseslərdən biri də ingilis sözlərinin milli dillərə kəskin müdaxiləsidir. Bir tərəfdən bu prosesi təbii qəbul etmək lazımdır: yüksək texnologiyaları dünyaya yetirən mədəniyyət və xalq başqa xalqlara yenilik gətirir və müasir zamanla ayaqlaşmaq şəraitini yaradır. Digər tərəfdən isə inqilis dilində yaranan və dillərə daxil olan terminlər başqa dillərdə sanki bir müstəqil, dilin ümumi lüğət tərkibindən fərqli sahə yaradır - dil daxilində dil. Azərbaycanda bu ciddi problem yaratmasa da, qeyri demokratik ölkələrdə, inkişaf etməmiş ölkələrdə bu situasiya təbəqələşməyə səbəb ola bilər.

Əlbəttə, 1990-ci illərlə müqayisədə, Azərbaycan dilinin durumu və dil mənzərəsi, azərbaycanlıların təfəkkürü köklü şəkildə müsbət istiqamətdə dəyişmişdir. Yəni SSRİ-nin tərkibində olan Azərbaycan dünya ilə mədəni, iqtisadi və elmi mübadilələri yalnız rus dili vasitəsi ilə və rus mədəniyyəti prizmasından qavrayırdı. Bu o deməkdir ki, dünyaya baxışlar, dünyada baş verən hadisələrə qiymət vermək və özünü tanıtmək müəyyən dərəcəyə qədər təyin edilmiş cərcivə daxilində mümkün olurdu. Burada bir neqativ məqamı da qeyd etmək lazımdır - tərcümə zamanı dillərin mentallığından irəli gələn semantik itki qaçılmazdır. Bu isə məlumatın ötürülməsində və qəbulunda əlavə problemlər yaradırdı və milli maraqlara zidd interpretasiyalara yol verirdi.

Artıq 25 ildir Azərbaycan xalqı müstəqillik əldə edib və bununla Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətinə birbaşa yiyələnmək imkanını və dünyaya özünü birbaşa təbliğ imkanını əldə edib. Suveren Azərbaycanda milli maraqlara müvafiq olan geniş coxsaxəli işlər aparılır. Dövlət tərəfin-

dən aparılan siyasətin və Heydər Əliyev Fondunun və Azərbaycan Mədəniyyət Fondunun prezidenti, UNESCO və İESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyeva tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsində Azərbaycanın milli-mədəni irsi, iqtisadi uğurları, milli dəyərləri geniş təbliğ olunur. Eyni zamanda azərbaycanlıların ümümxalq problemi, Dağlıq Qarabağ problemi düzqün istiqamətdə işıqlandırılaraq, süni və qərəzli informasiya blokadasını zərərləşdirməyə imkan əldə etmişdir.

Dillərin inkişafında hər zaman iki prosesi qeyd edillər – differensasiya və inteqrasiya. Muasir zamanda dünya qloballaşma mərhələsini yaşayır və bu proses dillərin inteqrasiyası ilə müşahidə olunur. Təbii ki, bu xalqların yaxınlaşmasına və vahid sülhsevər, insanpərvər ideyaların təbliğinə imkan verir. Lakin unutmaq ki, qloballaşma dövrünün təhlükəsi – xalqların özəlliyini itirmək təhlükəsini yaradır. Bəzi xalqlar purizm deyilən baxışlarını aktivləşdirir və bu dünyada millətçilik kimi qəbul olunur.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, koqnitiv dilçilik 21-ci əsrin dilçilik elminin əsas istiqamətlərindən olmalıdır. Koqnitiv dilçilik dillərin semantik universalialarını, arxetipləri araşdıraraq, eyni zamanda dillərin mental leksikonun araşdırmasına və bununla soykökdən əsrlərdən süzülüb, təcrübədən keçən həqiqətləri və idealları yaşadır. Bu isə xalqın zamanda və məkanda inkişafının əsas şərtlərindəndir.

Quliyev T.
(ADU)

İdiomatik ifadələrə koqnitiv baxış haqqında

Koqnitiv nöqtəyi-nəzərdən idiom fikrin ifadəsini obrazlı şəkildə həyata keçirən kiçik bir forma kimi müəyyən edilə bilər, fikrin ifadəsi isə insan şüurundakı biliyin və informasiyanın həcmi ilə müəyyənləşir. İdiom və ya hər hansı bir frazeoloji vahidin yaranmasının əsas səbəbi məhz şüurdakı obrazlardır. Bu obrazlar birləşmənin sözləri ilə əlaqələndərək həmin vəziyyətə barədə biliyi özündə ehtiva edir və hansı təsvirin ortaya çıxacağını müəyyən edir.

Koqnitiv dilçilik nümayəndələri qeyd edirlər ki, dil insanın təsəvvür sistemini əks etdirir. İnsan bacarıqları və onun dünyagörüşünün eyni zamanda canlanması nəticəsində mövcud kontekstdəki informasiyaların dərki baş verir. Burada dil və anlama arasında qarşılıqlı əlaqə tədqiq edilir. İnsan yaddaşı, diqqət, təsəvvür sistemi kimi koqnitiv mexanizmlərin danışıq

prosesində istifadə edilməsi, eləcə də idiom və digər frazeoloji birləşmələrdən ibarət məcazi dilin anlaşılması koqnitiv dilçiliyin qarşısında duran məqsədlərdəndir.

Koqnitiv dilçiliyin ən görkəmli nümayəndələrindən C.Lakoff, R.Lanqaker, Ç.Fillmor, L.Talminin adlarını çəkmək olar. Məna onların tədqiqatlarında əsas istiqamət olmuşdur.

Məntiqi təsəvvürün mövcudluğu insan şüurunda konseptual metaforalar vasitəsilə idiomların anlaşılmasına işarə edir. Biz müxtəlif idiomları konseptual metaforalara əsaslanaraq anlaya bilərik. R.Gibb digər alimlərlə birgə bu baxımdan bir sıra psixolinqvistik eksperimentlər aparmışdır. O, çoxsaylı tədqiqatları ilə sübut etməyə çalışırdı ki, insan şüurunda artıq mövcud olan konseptual metaforalar idiomun dərhal anlaşılmasına təsir göstərir.

Qeyd edək ki, konseptual metafora dedikdə şüurda bir anlayışın digər anlayış daxilində başa düşülməsi nəzərdə tutulur. Məsələn: *Love is magic, Anger is heat, Time is money, Life is a journey, Pride is inflation, Optimism is light, Anger is Animal Behaviour, Anger is heated in a container, Marriage is a building* və s.

Burada birinci hissədə götürülənlər (*love, anger, time, life, pride, optimism, marriage*) özlüyündə mücərrəd anlayışları ifadə etsələr də, konkret anlayış kimi onların bənzədildikləri isə konkret və ya mücərrəd olmasından asılı olmayaraq mücərrəd şəkildə götürülmüşlər. Məsələn: *Time is money* ifadəsində zamanın çox dəyərli olduğu göstərilir. Burada görüldüyü kimi iki qarşılaşdırma vardır: birinci tərəf, yəni əsas hissə məlum olan, digəri isə ona bənzədilən mücərrəd hissə.

İdiomların daxili quruluşuna, ifadə etdiyi mənaya diqqət yetirsək, onların həmin konseptual metaforaların insan beynində mövcudluğuna əsasən yarandığı qənaətinə gəlmiş olarıq. *Blow your top, blow your stack, flip your lid, make somebody's blood boil, hit the ceiling, jump down somebody's throat, bite somebody's head off, drive up the wall, spit fire, blow a fuse, foam at the mouth* idiomları hərfi mənənin ifadə etdiyi mənə barədə heç bir məlumat vermir, lakin əsəb hissi ilə əlaqəli olan bu idiomların tərkibindəki sözlərin hansı anlama gəldiyi belə məcazi düşüncə tərzii ilə, insan təsəvvürü şəklinə, yəni konseptual metaforalarla (*anger is a hot fluid in a container, anger is animal behaviour, anger is fire*) izah etmək olar. Bir çox idiomların yaranması da məhz insan şüurunda belə mövcud bənzətmələr nəticəsində olmuşdur. Bu qismən forma və mənə arasındakı əlaqənin mümkünliyündən xəbər verir.

Bütün bu təhlillərdə əsas məqsəd idiomu anlamaq, nə üçün idiomun hərfi mənasının ifadə olunan mənaya uyğunluğunu müəyyənləşdirərək məhz həmin mənayı necə ifadə edə bilməsini ortaya çıxarmaq və idiomda müəyyən sözlərin mövcudluğunu əsaslandırmaqdır. Bu təhlil metodu bütün idiomlara aid edilə bilməsə də, bir çox idiomların mənasının insanın konseptual sistemi ilə əlaqəli olduğunu göstərir.

Bəzən forma ilə məna arasındakı əlaqə insanın məcazi təsəvvürünə, məcazi uyğunlaşdırma qabiliyyətinə deyil, onun dünyəvi biliklərinin, həyat təcrübəsinin obrazların təsvirində tətbiqinə əsaslanır. Konseptual metaforaların rolu danılmaz olsa da, hər zaman idiomların anlaşılmasında koqnitiv amil kimi çıxış edə bilmirlər.

Qurbanova A.
(Azərbaycan)

Dilin kateqorial quruluşu haqqında düşüncələr

Dilin kateqorial quruluşu linqvistikanın aktual problemlərindəndir. Son illərdə bu problemə biliklərin linqvistik üsul və mexanizmlərlə öyrənilməsi məqsədilə müraciət edilir ki, bunlar arasında da kateqoriyalar xüsusi rol oynayırlar. Çünki məhz kateqorial mənalar dil və konseptual məzmun arasında əks əlaqənin yaranmasında aparıcı mövqə tuturlar. Konseptuallaşma və kateqoriyalaşma dildə əsas dərkətmə prosesləri kimi səciyyələndirilir. Kateqoriyalar dərkətmə prosesinin qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsini təmsil edir.

Ətraf aləm insan şüurunda dünyanın mənimsənilməsi təcrübəsini representasiya edən çoxsayı kateqoriyalarda təmsil olunmuşdur. Dünyanın dərk olunması istiqamətində insan müxtəlif əşya və hadisələrlə rastlaşır. İnsan onları aşkar edir, dərk edir, onları adlandır və konkret adlarla işarələyərək artıq mövcud olan biliklərlə tutuşdurur. Məlumdur ki, hər bir dərkətmənin əsasında müxtəlif müşahidə və təcrübələri bir bütövdə birləşdirən vahid dünyagörüşünün axtarışı dayanır.

S.D.Katsnelson təfəkkür kateqoriyalarının vacibliyi üzərində düşüncəyə nəzakətən “kateqoriyaları dünyanın dərkətinin mərhələləri” kimi qeyd edir. Hər bir insanın dünya haqqında fərdi, spesifik biliyi vardır. Düşüncə, dərkətmə əsas təfəkkür prosesləri və dərkətmənin nəticələrinin bilik vahidi – konsept (konseptuallaşma) kimi möhkəmlənməsi idrak və onların müəyyən kateqoriyalar (kateqoriyalaşdırma) üzrə bölünməsi ümumi qanunauyğun-

luqları aşkar edir və onlar dildə kateqoriyalaşmanın leksik, qrammatik və modus sistemlər kimi öz əksini tapır. Bu sistemlər dünyanın dərk olunması mərhələlərini, insanın ətraf mühiti perseptiv qavraması əsasında konseptual sisteminin, abstrakt təfəkkürünün, nitq-düşüncə fəaliyyətinin məqamlarını əks etdirir ki, onların da nəticələri dilin kateqoriyalaşdırılmasında möhkəmlənirlər.

Məlumdur ki, söz, dil işarəsi olaraq, həm şüurun gerçəkliyin mənim-sənilməsilə əlaqəsini, həm də gerçəkliyin müxtəlif formalarla verballaşması ilə bağlı dil şüurunun reallaşmasını əks etdirir. Bu zaman dil şüuru adlandırmanın nəticələrini (işarələnmə) və sözün funksiyasını dilin kateqoriyalaşdırıcı funksiyası planında sistemləşdirməyə imkan verir. Bu insanın nitq-fikir fəaliyyətini modelləşdirməyə və leksik vahidlər və onların formalarının nominasiya prosesini təqdim etmək üçün təsnif etməyə imkan verir.

Dil kateqoriyalarının və onların formalarının insanın mentallığı ilə əlaqəsinin, insanın şüur və təfəkküründə təkamül proseslərinin inikası ilə bağlılığının baris göstəriciləri kimi leksik kateqoriyalar çıxış edirlər. Onların ontoloji əhəmiyyəti və obyektivliyi iki yarım sistemdən – konseptual məzmun və konseptual strukturdan ibarət müəyyən semiotik sistemi təmsil edən dilin varlığı və təbiəti ilə müəyyən edilir. Konseptual məzmunu təmin edən yarım sistem keyfiyyətində bu və ya digər leksik kateqoriyalarla representasiya olunan leksika çıxış edir.

Hesab edirik ki, dildə biliklərin representasiya sistemlərindən biri kimi leksik kateqoriyalaşma xüsusi maraq kəsb edir. Leksik kateqoriyalaşdırma dildə biliyin representasiyasının vacib sistemlərindən biridir. Leksik kateqoriyalaşdırma təbii obyektlərin və insanın daxili dünyasının kateqoriyalaşdırılmasının dildə analoquunu təmsil edir. Onda dilin qnoseoloji funksiyaları reallaşır. Təbii ki, burada varlıqla təmsil olunan dünyanın ontologiyasını və bu dünyanın təbii obyektlərindən biri olan dilin ontologiyasını fərqləndirmək lazımdır. Dili gerçəkliyin təbii obyektlərinə aid edərkən biz onun gerçəkliyin məxsusi təbii obyektlərilə müqayisədə spesifikliyini nəzərdə tuturuq. Dilin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, o, bizi əhatə edən dünyanın təbii obyektləri kimi əşya və ya fiziki obyekt deyildir. İstənilən dil vahidi insan fəaliyyətilə bağlı prosesi tələb edir. Xüsusən, dildə sözdüzəltmə ilə müşayiət olunan işarələnmə varlıq obyektlərindən hər hansı birinin söz vasitəsilə adlandırılmasını tələb edir. Varlığın (varlıq obyektlərinin) söz vasitəsi ilə nominativləşməsi dil daşıyıcısının mental fəaliyyətinin mexanizmilə şərtlənmişdir və buna görə də şüurun dildə təqdim etdiyi semantikanın xarakteri məsələsi ortaya çıxır.

Социо-когнитивный подход к дискурсу

Различие подходов к дискурсу и его исследованию в последнее десятилетие перешло в совершенно иную плоскость, и сегодня вступило на стадию, именуемую дискурсивно-когнитивный парадигмой. В создании дискурса внимание направлено не только на исключительно социальную ситуацию, но и на решающую роль коммуникативной ситуации. Речь идет о дилемме, вытекающей из двух различных подходов к дискурсу в рамках критических исследований дискурса, - социального и социо-когнитивного подхода. Некоторые исследователи отдают предпочтение исключительно социальному подходу (Chouliaraki, Fairclough, 1999, Neubert, 2011 и др. работы), другие же подходу, именуемому социо-когнитивным (Van Dijk, 2008, van Dijk 2009, Hart, 2011 и др. р.). Следует отметить, что социо-когнитивный подход не полностью отрицает социальный подход, речь идет о более приоритетном положении общества или индивидуальной способности человека в формировании дискурса.

Социо-когнитивный подход к дискурсу опирается не только на социальный контекст, но и на компетентность и фоновые знания и вытекающие из когнитивных способностей участников дискурса. Дискурс рассматривается как сложное социо-когнитивное явление, определяемое социальными и коммуникативными ситуациями. Создание дискурса обуславливается его участниками, когнитивные способности которых классифицируются следующим образом;

- адресант текста использует в дискурсе определенные лингвистические и риторические средства, необходимые для осмысления, инференции и интерпртации;

- адресат текста в процессе формирования дискурса пользуется новыми знаниями;

В рамках теории социо-когнитивной модели, мы можем подтвердить, что контекст не является частью социальной ситуации, а лишь субъективной моделью ситуации. В такую модель контекста, которая играет центральную роль в ментальном процессе включен также в формирование и восприятие дискурса. Эта модель объясняет, почему дискурс в одной и той же социальной ситуации показывает

не только сходства, основанные на социо-культурных знаниях, но также является единственным в своем роде.

Дискурс это продолжительный процесс образования слова (смысла, значения слова) и процесс циркуляции его в обществе. Дискурс может быть видимым или услышанным, в текстах, в разговоре или в беседах. Дискурс продолжает свою работу тихо в наших мыслях, даже если дискурс используется индивидуально, он остается неотъемлемой частью социальной жизни общества. Мы используем дискурс для формирования восприятия социального мира также и для связи между индивидом и обществом.

В то время как «дискурс» является синонимичным к обществу языку, используемый в повседневном разговоре, теоритическое определение «дискурса» охватывает следующие три важных аспекта; 1. Язык; 2. Мнение; отношение 3. Взаимодействие.

Согласно когнитивному подходу, эти три фактора являются главными отличительными чертами дискурса.

1. Изучение дискурса имеет дело как с местным, так и с глобальной дискурсивной структурой, так как они могут появляться и в семиотике, семантике и в грамматике дискурса. Подход и изучение этой группы дискурса имеет сильное воздействие на традиционную лингвистику.

2. Также при изучении дискурса, в первую очередь нужно исследовать ментальную модель, процесс, а также определить правила и конвенции социального знания общества. Эта группа подхода к дискурсу, и его изучение связано с когнитивной и социальной психологией.

3. Последний фактор дискурса, который является его центральным концептом, это выявление и освещение связи между дискурсом и обществом.

Каждый из этих аспектов играет важную роль в анализе текста. Согласно концепции Т. А .ван Дейка, функционирование языка в обществе ведется не только с прагматической точки зрения, но также с учетом определенных социальных факторов (мнение говорящих, этнический статус, и т.д.). Он ставит границы между терминами дискурс и текст, так как считает дискурс процессом, связанным с речью, актуальным речевым действием, в то время как текст- это понятие, связанное с системой языка, или лингвистическим знанием.

Hərbi komanda və etiketlərin pragmatik təhlili

Danışığ aktlarının təsnifatında əsas çətinlik müxtəlif dil vahidlərinin eyni bir pragmatik məna və əksinə, eyni bir dil formasına malik olan sözləmlərin müxtəlif illokusiyalara malik ola bilməsi, müxtəlif pragmatik funksiyalar yerinə yetirməsi, yəni müxtəlif danışığ aktlarını təmsil edə bilməsilə bağlıdır. Məsələn, direktivlər adətən əmrlə, rekvestivlər xahişlə əlaqələndirilir. Əmri xahişdən fərqləndirən ilkin şərt birincidə danışanın dinləyən üzərində hakimiyyətə malik olmasındadır (C.Syörl).

Pragmatik yönümlü müasir dilçilikdə kommunikasiya aktı kommunikanların bir-birinə qarşılıqlı təsir prosesi kimi nəzərdən keçirilir. Geniş anlamda hər bir sözləm danışan və dinləyəni tələb edir və birincinin ikinciyə müəyyən tərzdə təsir etmək niyyətini də özündə ehtiva edir.

Kommunikasiyanın hər bir aktında nəsə bir nəticə, yəni təsir vardır. İstənilən səsli ünsiyyətdə kommunikanlar son nəticədə həmsöhbətinin fəaliyyətini tənzimləyən dilxarici məqsədlər güdürlər mühakiməsi danışığ aktı nəzəriyyəsinin ilkin nöqtəsi kimi çıxış edir. Bütün hallarda danışığ aktında hər şeyin qarşılıqlı əlaqədə olduğu faktı aşkardır.

Məlumdur ki, sözləmi törədən subyekt və onu qəbul edən adresat danışığ aktında, hər şeydən öncə, şəxsiyyət kimi çıxış edir. Buna görə də danışığ fəaliyyəti şəxsiyyət yönümlü xarakter daşıyır, onun linqvopragmatik aspektdən araşdırılması isə danışan və dinləyənin şəxsi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Danışan sadəcə məlumatı göndərən deyil, kommunikan danışığ vasitəsilə ünsiyyətdəki müsahibinin daxili və zahiri davranışlarını tənzimləyir. Etiket vasitələr, o cümlədən hərbi etiketlər polifunksionaldır və adətən dörd əsas funksiyanı yerinə yetirirlər: həmsöhbətin simasını qoruyub saxlamaq, kommunikanlar arasında ilişkini möhkəmləndirmək (fatik funksiya), həmsöhbətlərin qarşılıqlı təsirlərini tənzimləmək və informasiyanın qəbulunun kommunikativ şəraiti səmərələşdirmək. Danışıqla təsiretmədə koordinativ (kommunikantlar arasında bərabərhüquqlu əməkdaşlıq münasibəti) və subordinativ (kommunikantlar arasında qeyri-bərabərhüquqlu əməkdaşlıq münasibəti) fərqləndirilir. İkincisində subyekt öz ehtiyaclarını qarşılamaqda müəyyən mənada sərbəst seçimə malk olan digər insanın fəaliyyətini tənzimləyir.

Adresant danışıq aktını reallaşdırarkən adresatın xarakterik xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Məsələn, adresatı bu və ya digər hərəkətə sövq etməyi planlaşdırdıqda onun sosial statusunu mütləq nəzərə almaq lazımdır. Adresatın statusu adresantın statusundan yüksək olduqda sonuncu ya xahiş, ya da tələb edə bilər ki, adresat hərəkəti icra etsin, lakin həmin hərəkəti icra etməkdən ötrü ona əmr və ya komanda verə bilməz. Adresatın statusu və kommunikativ aktın iştirakçıları arasındakı münasibətin yaxınlığı bu və ya digər nəzakətlilik dərəcəsinin seçilməsini tənzimləyir. Düzgün seçilmiş müraciət forması planlaşdırılmış səmərəliliyə nail olmağın zəruri şərtidir. Adresatı müəyyən hərəkətlərə sövq etmək ya müvafiq performativ leksik-sintaktik konstruksiyalar (əmr edirəm, xahiş edirəm, qadağan edirəm və s.), ya da felin imperativ forması ilə (Otur! Dayan! Uzan! və s.) ifadə olunur.

Praqmatik aspektə görə hərbi komandaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Əsgərlərin sırada düzülüşü və rütbəcə yüksək vəzifəli komandirə təqdimmə ilə bağlı əmrlər. Məs. ;Attention! ;Diqqət!, ;Left face! və ya ;Eyes left! ;Diqqət sola!

2. Hərəkət ifadə edən əmrlər: Məs: ;Forward/ ;İrəli!, ;Lie down/ ;Uzan!, ;To the battle! ;Döyüş!

3. Narazılıq bildirən komandalar: Məs. ;As you were!/ ;Olmadı!

4. Təsdiqləyici əmrlər: Məs: ;Yes sir! ;Oldu cənab!, ;Signal received! ;Sıqnal qəbul edildi!

5. Silahla davranış əmrləri: Məs: ;To arms! ;Silah başına!, ;Aim fire! ;Nişan al, atəş!, ;Charge!/ ;Doldur!

6. Müraciət komandaları: Məs: ;Good morning, sirs!/ (;Salam, cənablar!), / ;Mr ...permit me address to the captain!/ (;İcazə verin cənab kapitana müraciət edirəm!)

7. Xəbərdarlıq əmrləri: Məs. ;Enemy from the rear! ;Düşmən arxadan!, ;Enemy from the left (right! ;Düşmən sağdan (soldan)!

8. Xudahafizləşmə əmrləri: ;Good bye, sirs! ;Xudahafiz, cənablar!, ;Mr officers! ;Cənab zabitlər!

9. Bir vəziyyətdən başqa vəziyyətə keçmək üçün əmrlər: ;At ease! ;Azad!, ;Stand at ease! ;Azad!

Bu əmrləri praqmatik baxımdan təhlil edəndə bəzi nüanslar ortalığa çıxır. Məsələn, sıra bildirən əmrlər verildikən komandir dediklərinə əsgərlərin əməl etmədiyini halda bir az fərqli intonasiya ilə əmrini təkrar edə bilər. Qeyd etmək istərdik ki, hərbi komanda və etikətlər praqmatik

xüsusiyyətlərinə görə ingilis dilindəki ekvivalentlərindən kəskin fərqlənmirlər. Bunu, ilk növbədə, hərbi etiket və əməllərin kommunikativ təyinatlarının yaxın və ya eyni olması ilə izah etmək olar.

**Məhərrəmovə T.
(ADU)**

Koqnitivizmin linqvistik ideyalarına dair

Koqnitiv dilçilik dili, strukturalizmin qəbul etdiyi kimi müəyyən formalardan ibarət qapalı sistem kimi yox, insanın icra etdiyi hərəkətin xüsusi forması, bəlli bir aspekti kimi, nitqi isə “hərəkətin qaydalarla nizamlanan forması” kimi müəyyən edir. Dil, strukturalizmdə olduğu kimi formal quruluşuna görə yox, yerinə yetirdiyi ünsiyyət funksiyasına görə tədqiq olunur.

Koqnitiv yanaşma xarici müşahidələrə tabe olmayan əqli prosesləri öyrənir. Bu zaman əsas diqqət təfəkkür və anlama proseslərinə cəmlənir. Koqnitiv nəzəriyyə “nə?” sualına yox, “nə üçün? niyə?” sualına cavab verməyə cəhd göstərir. Eyni zamanda nitq fəaliyyətini və öyrənməni də “davranışın kondisiyalaşma” aktı kimi yox, idraki fəaliyyət, şüurda baş verən koqnitiv və kreativ proses kimi götürür və bunu “süuri akt” adlandırır. Ona görə də, biheviörizmin əksinə olaraq, koqnitivizm tələbənin sırf passiv, reseptiv rola malik olması ideyasını qəbul etməyərək, aktiv təfəkkür və anlama fəaliyyətlərini təşkil edən daxili psixi prosesləri əsas tutur. Öyrənmə xarici qıcıqlara qarşı yönəlmiş aktiv və müstəqil fəaliyyət, xarici təsirlərlə daxili strukturun qarşılıqlı əlaqəsi kimi götürülür. Öyrənmənin əsas məqsədi problemləri həll etmə bacarığının inkişafıdır.

Koqnitivizmə görə öyrənən şəxs, bizim misalımızda tələbə, öyrənmə prosesinin aktiv iştirakçısıdır. O, informasiyanı məqsədli şəkildə seçir və emal edir. Bu baxımdan Wenzel A. öyrənməni şüurda baş verən informasiya emalı prosesi kimi izah edir. Bu cür prosesi metaforik şəkildə kompüterdə baş verən informasiya emalı prosesi ilə müqayisə etmək olar. Kompüterin informasiya emalı prosesi analoji olaraq süurun verilənlər bazasından nəticələri emal etməsinə bənzəyir. Yəni informasiyanı qəbul edən şəxs onu daxili sxem və digər informasiyalar hesabına deşifrə edir. Koqnitiv nöqtəyi nəzərdən bütün hərəkətlər məqsədyönlü və aktiv infor-

masiya emalı prosesləri vasitəsilə idarə olunur. İdarəetmə biliklər bazası əsasında yaradılmış planlar üzrə reallaşır.

Koqnitiv nəzəriyyə öyrənməni idraki fəaliyyət kimi müəyyənləşdir-məklə kifayətlənməmiş, həmçinin onun müxtəlif üsul və strategiyalarını təyin etmişdir. Belə ki, koqnitivizmin banisi hesab edilən R.Qəqn öyrənmənin 8 növünü, D.P.Osbel isə koqnitiv üslubları müəyyən etmişdir.

D.C.Rubin və S.Hintona görə isə, dil də həmçinin bu üsul və strategiyalardan istifadə etməklə, əqli proseslərin köməylə dərk olunma-lıdır. [Rubin, Hinton, Wenzel, 1999: 1169]. Bu məqsədlə müəlliflər öyrən-mə strategiyalarını xarici dilin tədrisi ilə əlaqələndirmiş və onların 7 növünü müəyyən etmişdir:

- 1) anlamaq, sezmək istəyi və anlamamanın dəqiqliyi;
- 2) ünsiyyətə olan güclü motivasiya;
- 3) təbiilik, reallıq;
- 4) dilin formallığına diqqət;
- 5) ünsiyyət partnyorunun axtarışı;
- 6) öz nitqinə nəzarət;
- 7) məzmunə diqqət.

Daha sonra isə Maykl O Malley xarici dilə yiyələnmənin 24 stra-tegiyasını təyin etmiş və onları 3 qrupda birləşdirmişdir:

1. Metakoqnitiv strategiyalar - öyrənmənin əvvəlcədən planlaşdırıl-ması, öyrənmə prosesinin dərk olunması və nəticələrin qiymətləndiril-məsi;

2. Koqnitiv strategiyalar - bura tədris materialları üzərində iş daxildir. Təkrar, qruplaşdırma, deduksiya, konspektləşdirmə, açar sözlərin yadda saxlanması və s.;

3. Əməkdaşlığı nəzərdə tutan sosioaffektiv strategiyalar və aydın olmayan məqamların izahı üçün nəzərdə tutulan kompensator strategiyalar – təkrar sorğu, parafrazlar, nümunələr, misallar və s.

Koqnitiv dilçiliyə görə ünsiyyətə girmək, ünsiyyət qurmaq, insanla-rın dil ilə nəşə etmələridir, müəyyən hərəkəti yerinə yetirmələridir. Yəni ünsiyyət hərəkətdir, aktdır və hər bir aktın kökündə niyyət, məqsəd, inten-siya durur. Ona görə də koqnitiv dilçiliyin əsasını təşkil edən nitq aktı nəzəriyyəsində nitq fəaliyyəti “nitq aktı” termini kimi ilə izah olunur və bu nəzəriyyənin tədqiqat obyektı də məhz nitq intensivləri, nitq aktla-rıdır.

Koqnitivizm və ünsiyyət

Hazırda ümumi dilçilik dünya dilçiliyində yeni təşəkkül tərzı və yeni baxışlar formalaşdırın bir sıra sahələrin yaranması ilə xarakterizə olunur. Koqnitiv dilçilikdə yeni yaranan dilçilik sahələrindəndir və o, mətn dilçiliyinin maraqlı bir qoludur.

İnsanın dünya haqqında bilikləri, düşüncə tərzı və necə fikirləşdiyi koqnitiv fəaliyyət nəticəsində özünü biruzə verir. Koqnitiv dilçilik, insanı özünü dərk edərkən simvollardan necə istifadə etdiyinin tədqiqi dilçiliyi insan və cəmiyyəti öyrənən digər fənnlərin vəhdətindən yaranmışdır.

Koqnitiv fəaliyyət nəticəsində insan təcrübəsinin kateqoriyalaşdırılması baş verir. İnsanın idrak fəaliyyəti zamanı əldə etdiyi məzmunlu informasiya öz ifadəsini dilin müstəqil formalarında tapır:

“Dil şüuru, ümumiyyətlə və onun bir fraqmenti (parçası) kimi sözün mənası insanların ictimai təcrübəsinin, dünya haqqındakı biliklərinin strukturlaşma və təsbitmə (qeydetmə) formasıdır ..., fərdin şüurunda biliyin təqdimatı və aktual saxlanması formasıdır”.

Bələliklə, dilçilik tədqiqatlarını genişləndirən koqnitivizm və müəssir antroposentrik paradıqm çərçivəsində koqnitiv dilçilik meydana gəlir. XX əsrin sonlarından etibarən isə dili insan idrakı fəaliyyətində tədqiq etmək zərurəti yaranmışdır. İnförmasiya müxtəlif yollarla insandan insana ötürülür, lakin införmasıyanın koqnitiv dilçilikdə nəzərdən keçirilməsi məsələsi onun yalnız müxtəlif dil formalarında öz əksini və təsdiqini tapır.

Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışı olan koqnisiya bilik və təfəkkürü onların dildəki ifadəsini əhatə edir və buna görə də koqnisiya, koqnitivizm anlayışı dilçiliklə sıx bağlıdır.

Koqnitiv dilçilikdə işləmə (emal) cihazı kimi yaddaşın operativ vahidləri – freymlər (stereotip situasiyalar (vəziyyətlər), konseptlər (sözün əhatə etdiyi bütün fikirlərin məcmusu), qestaltlar (dünyanın anlamasına qədər obrazların fraqmentlərinin bütövlüyü) və s. meydana gəlir. Buna görə də, yarandığı gündən koqnitiv dilçilik dünyanın mənzərəsini modelləşdirməyi qarşıya məqsəd qoyumuşdur.

Koqnitivizm – elmdə tədqiqat obyektı insanın şüuru, təfəkkürü və onlarla bağlı olan əqli proses və vəziyyətləri öyrənən cərəyandır. O, bilik

və dərk etmə, insanların əqli – zehni fəaliyyəti prosesində dünyanı qavrama haqqında elmdir.

Koqnitivizmə görə insan informasiyanın işlənməsi (emalı) kimi, insanın davranışı isə onun daxili vəziyyətini əks etdirən terminlərlə təsvir və izah edilməlidir. Bu vəziyyətlər fiziki cəhətdən aşkar edilib, müşahidə oluna bilir və əldə etmə, saxlama, işləmə, daha sonra isə məsələnin rəasional həlli üçün informasiyanı səfərbər etmə kimi şərh edilir.

Tədqiqatlardan məlum olduğu kimi dilçilər nitq və dilin bir-birinə qarşı qoyulmasına qarşıdırlar. Dilin təbii sisteminin öyrənilməsi zəruridir və “bu halda dil sistemi həqiqətdə nədir?” sualına cavab verərək, qeyd edilir ki, “insan nitqinin bütün müxtəlifliyi müəyyən konkret bir dildə stereotip modellər sırasına qoyula bilər və bu ictimai əhəmiyyətə malikdir”.

Dil və nitq qırılmaz vəhdət təşkil edir. Bu vəhdətə bir hadisənin – “nitq fəaliyyətinin” iki bağılı tərəfi kimi baxılır.

70-ci illərin əvvəllərində V.V.Vinoqradov yazmışdır: “Dilin strukturu haqqında anlayış nitq fəaliyyəti funksiyalarının anlaşılma üsulu və bu proseslərdə dil elementlərinin rolu kimi başa düşülə bilər”. Bir çox digər alimlər də bu fikirlə razılaşırlar.

Dil və nitqin qarşılıqlı vəhdətindən, danışıq aktı nəticəsində ünsiyyət yaranır. Ünsiyyət iki və daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirdir. Ünsiyyət təlabatı sosial təlabatdır. Ünsiyyətin funksiyaları çoxsaylıdır:

- 1) İnsanların birgə fəaliyyətinin təşkili;
- 2) şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı.

Müasir psixologiyada ünsiyyətin 3 tərəfini – kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəflərini fərqləndirirlər.

1. Ünsiyyətin kommunikativ tərəfi dedikdə onun ilk növbədə informasiya mübadiləsi olması nəzərdə tutulur. Kommunikasiyanın da iki tipi – verbal və qeyri-verbal kommunikasiya fərqləndirilir ki, tədqiqatımda verbal ünsiyyət araşdırılır.

2. Ünsiyyətin interaktiv tərəfi onun qarşılıqlı təsir prosesi olmasını göstərir. Bu o deməkdir ki, ünsiyyətdə olarkən insanlar yalnız bir-birilərinə məlumat ötürmür, həmçinin müxtəlif səviyyələrdə bir-birilərinə psixoloji təsir göstərmiş olurlar.

3. Ünsiyyət prosesi insanların bir-birilərinə başa düşməsi və anlamasını nəzərdə tutur. Belə qavrayış prosesi isə sosial persepsiya adlanmaqla özünəməxsus sosial-psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Koqnitiv linqvistika və tarixi türk ədəbi mətnlərinin konseptual-, semiotik-linqvistik özəllikləri

1. Varlıq simvollarının dəyişimlərinə dair fakt və hadisələrin və duyğuların yaratdığı biliklərin, dərk etmə proseslərinin təfəkkürdə əks olunmasını günümüzdə **koqnitiv linqvistika** öyrənir. *Dil vasitəsilə insan beyində əks olunan bilik sisteminin alt və üst səviyyələri ilə qavramlaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması koqnitiv linqvistikanın araşdırma prinsiplərinin cəmi kimi dərk edilir.* Elektronik və kompüter texnologiyalarının inkişafı əsasında insan biliyinin dil vasitəsilə modelləşdirilməsini isə **informasiya texnologiyaları linqvistikası** yerinə yetirir.

Son 20-30 il içərisində müəyyənləşən koqnitiv linqvistika yöntəmləri ilə *yeni dil gerçəkləri* öyrənilir. Bunları isə dil formalaşmaları ilə konkret olaraq obyektləşdirilən və insan təfəkküründə özəl quruluşları ilə mövcud olan çevrələri, çevrələnmələri, səhnələri və s. təşkil edir. *Bu baxımdan dilin bilavasitə gerçəkliyi və ya varlığı deyil, insan hafizəsindəki konseptual tablonu əks etdirdiyi də deyilə bilər.* Bu fikir koqnitiv linqvistikanın tarixində ilk dəfə olaraq 1984-cü ildə ifadə edilmiş və dilin insan hafizəsində konseptual olaraq proyeksiyalar halına gətirilmiş biliklər sistemindən ibarət olduğu və bu bilikləri əks etdirdiyi göstərilmişdir.

Müasir dövrdə koqnitiv xarakterli elmi araşdırmalar və onların nəticələrinin praktik fəaliyyətdə həyata keçirilməsi öyrənməyə və dərk etməyə açıq olan demokratik cəmiyyətlərdə getdikcə sürətlənməkdədir. Artıq 2000-ci illərdən etibarən sözügedən araşdırmalar Türkiyə universitetlərində də daha geniş olaraq aparılmaqdadır. Həmin araşdırmalara dair elmi istiqamətlər bakalavr və magistratura proqramlarında yer almaqda və dissertasiya mövzuları kimi işlənilməkdədir. Koqnitiv elmşünaslığın əsas araşdırma obyektləri, hər şeydən öncə, aşağıdakılardan ibarətdir:

- Elm, bilik-məlumat və biliş (cognition) fenomenləri;
- Hafizə psixologiyası;
- Biliyin və ya müxtəlif məlumatların təsvir olunması, mənimsənilməsi, işlənilməsi və insan hafizəsində yerləşdirilməsi;
- “İnsan və kompüter münasibəti”ndə koqnitiv yönələr, zəhin və beyin əlaqələri, ağılın meyarları və koqnitiv prosesləri və s.

– Bilik, ağıl, zəka, zəhin, beyin, anlamaq, ağıl (baş) işlətmək, ağıllı davranış və ya davranmaq, bacarıq və s. özək (açar) sözlərin diskurs və mətn linqvistikası səciyyəli çərçivəsində açıqlana bilməkdədir. Koqnitiv elmsünaslığın əsaslarını fəlsəfə, antropologiya, psixologiya, kompüter mühəndisliyi və dilçilik elmləri təşkil edir.

Çağdaş dilçilikdə ədəbi-bədii mətnin konseptual və semiotik özəllikləri koqnitiv dərk etmə, şüur və təfəkkür müstəvisində öyrənilir.

2. “Dədə Qorqud” dastanının yazıya alındığı dövrdə türk-islam dünyasının dil xəritəsində fərqli qavramlar sıralanmasına təsadüf edilir. Burada “Allahın birliyi, islam, peyğəmbərlik, namaz, dua; Fani, günah, ölüm, alın yazısı, axirət; *Namus*, şərəf, qorxaqlıq, asilik və s. qavramlar özəl mətnqurucu işarələrlə açıqlanır. Sözügedən qavramlara görə işlənən və hər hansı ədəbi-bədii mətni ayrıca bir fenomen kimi təşkil edən, konseptual və kateqorial əlamətləri ilə seçilən semiotik vasitələr ‘*özəl mətnqurucu işarələr*’ terminiylə adlandırılır. Ədəbi-bədii mətnə özəl mətnqurucu işarələrin işlənilməsi dilin quruluş-ifadə fərqliliyi, etnoqrafik, milli və mənəvi özəlliklərlə bağlı olur. Dədə Qorqud mətnində dastanın yarandığı və yazıya alındığı dövrlərdəki mövcud qavramlar dünyasının açıqlanmasına görə işlənən özəl mətnqurucu işarələrin sıralanmasında ciddi bir iyerarxiya vardır. Bu özəl mətnqurucu işarələrin keçmişdə, indi və gələcəkdə yaranması onların ədəbi-bəşəri səciyyəli olduğunu göstərir. Sözügedən özəl mətnqurucu işarələr dünya folklorik təhkiyəsi, türk-islam mədəniyyəti və Oğuz-Azərbaycan coğrafiyası “dil-qavram xəritəsi”ni təşkil edən fenomenləri ehtiva edir. Onlardan bəziləri bunlardır: Sapand, ok, yay, at, kılınc, çomaq, Qorqud, qopuz, çadır, su, ağaç, qurd, üç canavar qalınlığında kaftan, əski panbıq bez olmaz, Kül tərəcik olmaz, alqış, qarğış, buğa, ad qoyma, qanı qaynama, Av avladı, quş quşladı, Boy boyladı, soy soyladı, *Ana südü- dağ çiçəyi*, Əzrayıl, Dünya şirin, can dadlı; Başıma qaxınc, üzümə toxunc olmasın; tək göz, qatır, dəvə, yaylaq və s. Sözügedən mətnqurucu işarələr yaradılan və yazılan dastan mətnində kommunikativ-, aksional-, simvolik, proayretik- (yunan. **Proairetikoi** ‘seçimi yerinə yetirən, qərara gələn) və kulturoloji-semiotik kodlar olaraq müəyyənləşir. Semiotik kod göstərilən istiqamətlərdə qaydaların və müxtəlif normaların məcmusu və ya görünüşdə mövcud olmayan quruluş demək olub, ‘dil↔nitq və kod↔mətn’ müstəvisində hər cür mətn quruculuğunun konseptual-semiotik əsasını təşkil edir. Dədə Qorqud mətninin qavramlar və özəl mətnqurucu işarələr xəritəsindən hərəkətlə

‘dil↔nitq və kod↔mətn’ müstəvisində dastanların əsas semiotik kodları və sub kodları konseptual-linqvistik parametrləriylə təsnifləndirilir.

Orxon abidələrindən biri olan Kültəkin mətnində açıqlanan qavramlar aşağıdakılardan ibarətdir:

-Türklük, konstitusiya, dövlət, hökmdarlıq, xaqanlıq, hücum, budun (xalq, müstəqillik, azadlıq, qəhrəmanlıq və s.)

-Ölüm, yas, ağrı, Göy Tanrı, yer və su ruhları, qismət və s.

-Düşmənlik, köləlik, itaət, xəta, üsyan və s.

Sözügedən qavramların açıqlanması ilə əlaqədar Kültəkin abidəsində aşağıdakı fenomenlər semiotik mahiyyətli özəl mətn qurucu işarələr kimi təsnif edilir:

-İstəmi xaqan, Bumin xaqan, İltəriş xaqan, İlbilqə xaqan, Tonyukuk və s.

-Şərq, Qərb, dəmir qapı, Dərbənd, Kögmən ölkəsi, Kinqan dağları və s.

-Taxt, bəy, xanım və s.

-Büklü çöl xalqı, çinlilər, avarlar, qırğızlar və s.

-Qul, cariyə, qan, sümük və s.

-Humay, qurd, su (ordu), Kır at və s.

Mehbalıyeva L.
(ADU)

Sinonim çoxluğu yaradıcı fəallığın koqnitiv nəticəsi kimi

Yaradıcı fəallığın məhsullarına görə gerçəkliyin dərk edilməsinin səviyyəsini və şəxsiyyətin başlıca əlamətinin xarakteristikasını vermək mümkündür. Ona görə ki, yaradıcılıq dərk prosesi kimi intellektual davranış formalarını özündə inikas etdirir və ifadə forması dilçilikdə tətbiq olunan psixoloji sistemdir ki, bu yaradıcı fəallıqla müşayət olunur.

Hər bir söz psixoloji sistem olaraq və yaradıcılığın metafizik forması kimi 3 əsas elementdən ibarətdir: sözün xarici səslə forması, ikincisi onun obrazı və ya daxili forması, üçüncü onun mənasıdır.

Sözün daxili forması sözün məzmunundan asılıdır və onda etimoloji qat olmaqla təxəyyül obrazlarının potensial imkanlarını gizlədib. Sözün daxili forması, onun məzmun təşkilədicinin izahı sinonimliyin psixoloji izahı ilə bağlıdır. Vahid etimologiyaya malik olan sinonim fərqli söz formasına malikdir ki, onlar eyni məzmun daşıyıcılarıdır. Lakin bu sözlərin hər birinin daxili forması tamamilə fərqlidir.

Vahid etimologiya aid olan sinonim sözlər koqnitiv proseslərlə fərqli səsli forma və məzmununda fərqli incəliklərə malik olduğu üçün müxtəlif fikri proseslərin köməyi ilə müxtəlif psixoloji əməliyyatlarla icra olunurlar. İki müxtəlif işarə ilə eyni şeyi başa düşmək olar (əgər sosial şərtlənmə iki müxtəlif işarəyə eyni qiymət veribsə, məsələn, Hitler Almaniyasında konslagerlərdə hərbi əsirlərin yenidən tərbiyəsi dedikdə – onların hamılıqla məhvi nəzərdə tutulurdu (Yenidən tərbiyə = krematoriya sobalarında yandırılmaq kimi başa düşülürdü).

Misaldan görüldüyü kimi, sözlərin zahiri formaları fikri müxtəlif cür istiqamətləndirir. Fikri proseslərdəki fərqlər, fikrin istiqamətinin variativliyi sözün 3 elementindən asılıdır və hər bir konkret halda bu elementlərin birinin fikri proseslərdə üstünlüyünün subyektiv halları ilə üzləşəcəyik.

Sinonimliyin yaradıcı fəallıqda koqnitiv bloklarda toplanmış konseptlərin etimologiyasına əsaslanaraq yaradıcılıq üçün zəngin imkanlara malik olması, sözün 3 forması arasında subyektiv dinamizmindən asılı olaraq gəzişməsidir.

Sinonim çoxluqlar bir mənbəyi və 3 çıxışı olan adlandırma yaradıcılığıdır, əslinə qalanda eyni şeylərin müxtəlif cür adlandırılması onların məkan və zaman kontekstində müxtəlif cür situasiyanın təsiri ilə anlanılmasıdır. Yaradıcı fəallığın ən mühüm əlamətlərindən biri birləşmənin semantik detallaşdırma prosesidir. Birləşmənin birləşdirilməsi ilə yeni yaradılana məna verən və ya onu psixikasının prizmasından keçirərək anlam verərək adlandıran yaradıcı şəxsiyyət qavranılmaz olanı qavrayır və sinonimlərin paradoksallığını aradan qaldıraraq natamamı tamamlayır. Bu şəxsiyyətə verilən təriflər içərisində ən emosionalıdır ki, insanın şəxsiyyətə çevrilməsində natamamın tamamlanması yaradıcı fəallığın nəticəsidir və bu dil səviyyəsində sinonimlərin köməyi ilə şəxsiyyətin linqvistik tamamlanması səviyyəsində baş verir.

Əlamət və keyfiyyətlərdən ibarət sinonim çoxluq sifətlər kimi yaradıcı fəallığın verballaşdırılmasında və kateqoriyaların yaradılmasında inkişaf tapır. Koqnitiv bloklarda toplanmış əlamətlərin və ya keyfiyyətlərin yaradıcı fəallıq zamanı axtarılması, onlar arasında əlaqə yaradılması, adlandırma üçün ümumiləşdirməyə cəhdlər etnopsixoloji informasiya mənbəyinə malik olmaqla şüurun strukturunda kollektiv şüursuzluq səviyyəsində və şüurun himayəsində təhrikdən asılı olaraq fəallaşa bilirlər. Sinonimliyin şüursuzluq səviyyəsində mövcudluğu ictimai-tarixi kateqoriya olmaqla dərkətmənin fəallığı ilə bağlıdır.

Biz fəallığı sinonimliyin yaranmasında iki yerə bölürük:

1. Dərk etmədə fəallıq, bu koqnitiv strukturlarınv zənginliyinə səbəb olur və perseptiv davranışın nəticəsidir.

2. Yaradıcılıqda fəallıq, aktiv təfəkkür hadisəsidir və axtarışla bağlıdır.

Hər iki fəallıq növü perseptiv və produktiv fəaliyyətin nəticəsi kimi niyyət və məqsədlə motivləşir. Hər iki hal şəxsiyyətin tamlığı nöqtəyindənərdən metafizik reallıqların formalarıdır. Psixi enerjinin hesabına həm perseptiv, həm də produktiv səviyyədə motivləşmiş davranış tərzii şəxsiyyəti fəaliyyətə təhrrik edərək onu tamlaşdırır.

Mütəxəssislər sinonimliyin psixoloji və linqvistik xüsusiyyətlərinin təhlilini verərəkən eyni şeylərin müxtəlif cür adlandırılmasında şəxsiyyətin aktivliyini önə çəkmişlər, çünki tamlaşma, bütövləşmə, dəqiqləşmə, detallaşma və dil vasitəsi ilə reallığın yaradılması natamanın tamamlanmasının sosial-psixoloji əlamətləridir və yaradıcı fəallığa aid olan məzmun elementləridir.

**Мамедова Н.
(АУЯ)**

Когнитивные особенности английских диминутивов в различных фреймах

Сфера когнитивности выходит за пределы психологии и философии, она определенным образом охватывает всю отрасль гуманитарных наук и, конечно, самым непосредственным образом затрагивает языкознание. Между тем, когнитивность представляет, в первую очередь, точку зрения человека, которая предшествует действиям. Каждый человек является своеобразным наблюдателем, который, созерцая определенные события, поступки и т. п., формирует конкретное мнение, которое на самом деле является его собственным представлением об окружающем его мире. С позиций когнитивности человек изучается в виде системы переработки информации, тогда как поведение того или иного человека описывают и объясняют терминами его внутренних состояний. Эти состояния физически проявлены и исследуемы, поэтому в дальнейшем их интерпретируют в качестве получения, переработки, хранения, а

затем и мобилизации информации для решения задач посредством рационального.

Именно с помощью когнитологии мы имеем возможность отграничить особенности английской лингвистики. То есть, одно и то же понятие может вызвать в зависимости от контекста его применения различные типы эмоций. Между тем, представление американских исследователей-когнитологов о структуре и единицах памяти оформлены в терминах-понятиях *scheme*, *frame*, *scenario*, *script*, *scene*.

В последние годы исследователи-лингвисты, кроме прочего, уделяют пристальное внимание изучению диминутивов. В английском языке диминутивы используют в основном при уменьшении имен. Зачастую уменьшают имена детей: *Katy* (от *Kate*), *Betsy* (от *Elisabeth*), *Mickey* (от *Michael*), *Willie* (от *William*) и т.д. Но иногда имена могут уменьшать для того, чтобы уменьшительным обращением подчеркнуть инфантильность собеседника и тем самым унижить его: *Tom: You're a luckyboy, Dickie – evenifyoudon'tknowitRichard: I knowallaboutit – anddon'tcallmeDickie.* Нередко использование диминутива становится иронией, насмешкой над собеседником или над тем, по отношению к кому употребляют диминутив. Тем самым преуменьшается значимость этого человека, высмеиваются моральные, физические или материальные качества: *“What a joke! Poor little rich girl's fallen in love with the Republic's most famous criminal.”*

Диминутивы нередко используют для того, чтобы передать иронию, но при этом не нужно забывать о двойственности диминутивной лексики. Ведь то, что одним человеком воспринимается как ирония, другой – может воспринять как сарказм. Для нашего исследования наибольший интерес представляет анализ употребления диминутивов в рамках коммуникативных ситуаций, закрепленных за разнообразными фреймами. Наиболее часто диминутивы употребляют в таких фреймах, как «Общение взрослых с ребенком», «Общение врача с пациентом», «Ухаживание», «Формула угощений». Диминутивы в английском языке используются нередко и в различных ситуациях. Наиболее часто их употребляют по отношению к детям. Иногда уменьшительные суффиксы употребляют с целью насмешки и иронии. Таким образом, английский язык является отражением моделирования ситуаций на когнитивном уровне. Он

даёт возможность влиять на массовое сознание, побуждать общество к действиям, формировать общественные ценности, и т.д. Все это может осуществляться и осуществляется на языковом уровне, с помощью диминутивов.

**Orucova Y.
ADU**

İdealizə edilmiş koqnitiv modellər

Hər elmi paradıqm özünün anlayış aparatına malikdir. Koqnitiv linqvistikada əsas anlayışlar konsept, freym, diskurs və idealizə edilmiş koqnitiv model (İKM) məfhumlarıdır. İKM koqnitiv linqvistikanın dörd əsas anlayışından ən az tədqiq olunanıdır. Bu anlayış ilk dəfə Lakof tərəfindən təklif olunmuş və kateqorizasiya prosesinin səciyyəsi kimi, onun dörd tipi ayırd edilmişdir: 1) propozisional model; 2) obrazlı-sxematik model; 3) metaforik model; 4) metonimik model.

- propozisional model təsəvvür mexanizmlərini, yəni metafor, metonimiy, yaxud mental obrazları ifadə etməyən modeldir;

- obrazlı-sxematik model sxematik obrazların (trayektoriat, uzun, nazik forma, yaxud qab) istifadə olunduğu modeldir;

- metaforik model bir sahənin propozisional, yaxud obrazlı-sxematik modellərinin başqa sahənin uyğun strukturunda əksidir”;

- metonimik model yuxarıda sadalanan tiplərin əlavə funksiyalara malik olmasıdır (modelin bir elementini başqası ilə əlaqələndirmək kimi funksiyadır)”. Modeldə tamın hissə strukturunu təqdim edən, tam və hissəni birləşdirən funksiya ola bilər, beləliklə hissə tamı əvəz edə bilər.

İKM-də propozisional və obrazlı-sxematik modellər strukturu, metaforik və metonimik modellər isə, struktur modellərin istifadə etdiyi təsviri səciyyələndirir.

Metaforik İKM aspektual kateqoriyanın dərk etmə üsulu kimi, ancaq XX əsrin diskursunda yaranır. Yəqin ki, bunu artıq məlum olan kateqorizasiyanın yeni yollarının axtarışı cəhdi ilə izah etmək olar.

İKM nəzəriyyəsi insan beynində biliyin təşkilinə uyğun olan struktur modelləşdirmə təcrübəsidir. Koqnitiv model ideyası koqnitiv linqvistikada inkişaf etmiş və dörd mənbədən bəhrələnmişdir: Filmorun freym semantikasi, Lakof və Consonun metafor və metonimi nəzəriyyəsi,

Lanqakerin koqnitiv qrammatikası və Fukoninin mental sahə nəzəriyyəsi. Lakofa görə (1987), insan şüuru İKM strukturu ilə yaranır. Modellər koqnitiv və təcrübi üsulla kateqorizasiyanın və konseptuallaşmanın insan bacarığı ilə təyin olunan insan fəaliyyətinin nəticəsidir.

Demək olar ki, idealizə edilmiş koqnitiv modellər bizim dünya haqqında biliyimizin super strukturunu yaradır. Koqnitiv modellər, bizim nöqtəyi-nəzərimizdən mədəni modellər kimi başa düşülməlidir, çünki insan konseptual sistemi və onlar tərəfindən idarə olunan kateqoriyalar, eyni vaxtda mədəni və koqnitiv mahiyyət daşıyır. Koqnitiv modeldə iştirak edən hər şey eyni bir cəmiyyətin fərdləri tərəfindən paylaşılan inancları, ehtiyacları, danışıqları, dəyərləri ilə müəyyən edilir.

Günəşin çıxması ilə özündə dəqiq təbii zaman kəsiyini müəyyən edən “*mardi*” (çərşənbə axşamı) sözünün mənası, yalnız idealizə edilmiş həftə modeli kontekstində başa düşülə bilər. İdealizə edilmiş modeldə, həftə modeli xətti ardıcılıqla düzülmüş, hər biri “jour” (gün) adanan yeddi hissəyə bölünmüş bir tamlıq kimi mövcuddur və ikinci gün “*mardi*” adlanır. Eynilə həftə konsepti iki günlük fasilə ilə beş günlük iş günündən ibarət olan həftə anlayışına aiddir. Həftə modeli bu şəkildə idealizə olunur. Obyektiv olaraq həftənin yeddi günü mövcud deyil, bu konseptual struktur insanlar tərəfindən yaradılmışdır. Faktiki olaraq bütün mədəniyyətlər bu idealizə olunmuş strukturu qəbul etmir. Məsələn, Nigeriyanın cənubunda yaşayan İgbos etnik qrupunda (İgbos du Niger) **həftə 4 gündən, bir il isə 13 aydan ibarətdir.**

İndoneziyanın Yava adasının mərkəzi və şərq hissələrində yaşayan Yava xalqının (Javanais de l’Indonésie) beş gündən ibarət həftəsi var. Qərbi Afrikada yaşayan Akan xalqı (Akans de l’Afrique occidentale) üçün həftə 6 gündən ibarətdir. Hətta fransızların fransız inqilab təqvimini ərəfəsində 10 gündən ibarət həftələri var idi.

Lakofa görə, İKM biliyin təşkilinə və onları bir-biri ilə əlaqələndirən kateqoriyaları yaratmağa imkan yaradan bir strukturdur. Bu üsulla İKM insan **düşüncəsinə** imkan yaradan mexanizmdir. Koqnitiv modellər real dünyaya uyğun olmadığı üçün, lakin dünyanı təşkil və şərh etmə üsuluna (yaxud bir sıra üsullara) aid olduğu üçün idealizə olunur. “Qadın” klassik nümunəsi İKM-ə misaldır: qadın anadır, yemək hazırlayır, ev yıqışdırır, işləyir, kişilərə nisbətən daha həssasdır, əsasən, öz gözəlliyi, fiziki görünüşü ilə məşğuldur və s. Bu üsulla qadın kateqoriyası İKM-ə əsasən təyin edilir və iki fərqli icma üçün müxtəlif ola bilən mərkəzi modeldən çıxış edərək fərqliliyə səbəb olur: müsəlman prototipli, yaxud kənddə ya-

şayan qadın işləmir. Evdar qadın və ana olan şəxs qadıdır, bununla yanaşı, öz gözəlliyi ilə məşğul olmayan qadın da qadıdır, lakin az prototipikdir. Lakofa görə, kateqorizasiya bacarığı olmadan fiziki, sosial və intellektual dünyada heç nə yaratmaq mümkün olmazdı. Bu da bizim dünyada və dünya ilə qarşılıqlı hərəkət etmək üçün kateqorizasiya prosesinə qarşı asılılığımızı göstərir.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bizim düşüncəmiz bizim sosial və antropoloji təcrübələrimizlə birbaşa əlaqəlidir.

**Панахова В.
(АУЯ)**

Основные понятия когнитивной лингвистики

Когнитивная лингвистика - одна из новых когнитивных наук, объектом исследования которых является природа и сущность знания и познания, результаты восприятия действительности и познавательной деятельности человека, накопленных в виде осмысленной и приведенной в определенную систему информации. Определим исходные понятия новой дисциплины.

Познание - процесс отражения и воспроизведения в мышлении действительности, в результате которого происходит накопление знаний; это взаимодействие систем восприятия, понимания, представления (репрезентации) и порождения информации.

Информация - сообщение о фактах, событиях, процессах; данные, сведения, знания, приходящие к человеку по разным каналам и кодируемые, обрабатываемые и перерабатываемые в текущем сознании; знания, представляемые и передаваемые языковыми структурами в процессе коммуникации.

Знание - базисная форма когнитивной организации результатов отражения объективных свойств и признаков действительности в сознании людей, поскольку оно представляет собой важный фактор упорядочения их повседневной жизни и деятельности. Знания - часть памяти, содержащиеся в сознании сведения, результаты отражения объектов окружающего мира, объединенные в определенную упорядоченную систему. Это данные полученные в ходе таких мыслительных процессов, как индукция и дедукция, умозаключение рассуждение, ассоциация, а также операций сравнения, идентификации,

распознавания, категоризации и классификации объектов; данные, репрезентированные (представленные) различными когнитивными структурами: фреймами, скриптами, сценариями, пропозициями, образами и т.д. именно благодаря актуальности и важности в жизнедеятельности человека знание становится элементом культуры.

Формы языка культуры и формы знания образуют синергетическое единство, которое обладают исторической изменчивостью, т.е. на каждом новом этапе исторического развития сущность этого единства предстает в новой конфигурации, в новом облике. Например, практическое сознание характеризуется такими формами своей внутренней организации, которые существенно отличаются от структурирования мифопоэтического сознания и т.д. в соответствии с этим знание а) различным образом включается в архаичную или современную систему культурного сознания и б) выполняет в общественном жизнеустройстве различные функции.

В лингвокогнитивном исследовании знание является особым объектом выявляемом в языке культуры, поскольку в ценностно-коммуникативных системах, организующих сознательную деятельность человека, знание играет ведущую роль. В соответствии с выделенными типами знания выработаны специальные подходы к их изучению: структурные, формально-логический и прагматический. Каждый из них изучая знания с определенной точки зрения, обладает своими преимуществами.

Знание как самодостаточная семантическая реальность в контексте культуры упорядочивается ценностно-смысловыми моделями традиционного миропонимания. Знание - это системно упорядоченный набор сведений, отложившийся в сознании как часть памяти. Различают знания языковые (знание языка - грамматики, лексики и т.п.; знание об употреблении языка; знание основ речевого общения) и знания внеязыковые - знание ситуации, адресата (его целей, планов, представлений о говорящем и об окружающей обстановке), знания о мире. В центре внимания когнитивной лингвистики находятся языковые знания.

Koqnitiv dilçiliyin Azərbaycanda tətbiqi

XX əsrin sonunda sistem-struktur və statik paradigmin yerini insana “bütün varlıqların ölçü vahidi” statusunu qaytardı və onu “kainatın mərkəzinə” qaytaran antroposentrik, funksional, koqnitiv və dinamik paradigmi tutmağa başlamışdır.

Antroposentrik paradigmi tədqiqatçıları marağı idrak obyektlərindən subyektlərə keçirdi, yəni artıq insan dildə və dil insanda araşdırılmağa başlandı. Müasir dilçilikdə antroposentrik paradigmi çərçivəsində xeyli istiqamətlər inkişaf etməkdədir və onlardan ikisi – koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiya intensiv şəkildə inkişaf etməkdədir.

Koqnitiv dilçilik dili kodlaşdırılması və transformasiyasında rol oynayan koqnitiv mexanizm kimi öyrənir. Koqnitiv dilçiliyin əsas məqsədi qavrayış, kateqoriyalaşma, klassifikasiya, dünyanın dərk edilməsi, biliklərin necə toplanması, sistemlərin müxtəlif fəaliyyət növlərinin informasiya ilə təmin edilməsi və s. prosesləri başa düşməyə çalışır.

Koqnitiv dilçiliyin “doğum günü” 1956-cı ildə Massaçuset universitetində təşkil olunmuş simpoziumdan başlayır. Həmin simpoziumda alimlər belə qərara gəldilər ki, bizim necə qavramağımız, yadda saxlamağımız, öyrənməyimiz, planlaşdırmağımız və nəticə çıxarmağımız haqqında elm mövcuddur. Koqnitiv dilçilik bilik strukturlarının alınması, işlənilib hazırlanması, saxlanması, işlədilməsi, təşkili və toplanması, habelə həmin strukturların insan şüurunda formalaşması kimi prosesləri birgə öyrənmək üçün müxtəlif elm sahələrilə əlaqə saxlayır.

Koqnitiv dilçilik inkişafında elə bir mərhələni yaşayır ki, bu mərhələdə konseptual təhlilin vacib problemlərin həlli insan şüurunun fəaliyyətinin dil təzahürlərinin ardıcılıqla öyrənilməsində görünür. Koqnitiv dilçiliyə “dil-insan” diadası, dilin öyrənilməsinə inteqrativ yanaşma, “konsept” və “dünya mənzərəsi” terminləri xasdır. Koqnitiv dilçilikdə konsept altında yaddaşın, mental leksikonun, konseptual sistemin və beyin dilinin, insan psixikasında əks olunan dünya mənzərəsinin “əməliyyat məzmunu vahidi” başa düşülür.

Koqnitiv dilçilik baxımından konsept insan şüurunda lokallaşmışdır: konseptlər şüurun kompleks diskret vahidləridir, onların köməyiylə insanın düşünmə prosesi həyata keçirilir. Konseptlər insan biliklərinin

saxlanması vasitələridir. Koqnitiv dilçilikdə ümumi fikir ondan ibarətdir ki, konseptlər dildə obyektivləşirlər, yəni bu və ya digər dilin vahidlərilə ifadə olunurlar. Konseptlər dildə ifadələrinə rəğmən konseptual sistemin vahidləridir, onlarda dünya haqqında informasiyalar cəmlənir. Qeyd edək ki, konseptual informasiyanın dillə “ilgisi” var, yəni onların dildə ifadə üsulu mövcuddur, amma bu informasiyanın bir hissəsi psixikada fərqli şəkildə, yəni mental reprezentasiyanın digər növlərilə – obrazlarla, mənzərələrlə, sxemlərlə təqdim olunur. “Dil-insan” diadası koqnitiv dilçilikdə “dil-insan-şüur” triadasına çevrilir.

1989-cu ildə Avropada koqnitiv dil hadisələrinin koqnitiv aspektlərini öyrənən alimlər Beynəlxalq koqnitiv linqvistika assosiasiyasını (ICLA) və “Koqnitiv linqvistika” jurnalını təsis etdilər. Jurnal 1990-cı ildən nəşr olunur. 2003-cü ilin 18 aprelində isə Rusiyada analoji qərar qəbul edilmişdir. Linqvist-koqnitoloqların Rusiya assosiasiyası təsis edilmişdir və 2003-cü ildən “Koqnitiv linqvistikanın məsələləri” jurnalı nəşr edilməyə başlanmışdır.

Çox təəssüf ki, Azərbaycanda koqnitiv tədqiqatçıların nə belə bir assosiasiyası, nə də bir nəşr orqanı vardır. Azərbaycanda koqnitiv dilçiliyə dair tədqiqatlara xeyli sonralar başlanmışdır. Bu sahədə K.Abdullayevin “Dilçiliyə səyahət” (2010), Ə.Abdullayevin “Koqnitiv dilçiliyin əsasları” (2006) əsərlərində koqnitiv psixolinqvistikanın müddəaları yer almaqdadır, daxili nitq və onun xarici nitqə çevrilməsi məsələsi isə nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi bazasında izah edilmişdir. F. Veysəllinin “Diskurs təhlilinə giriş” (2010), “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri” (2015), A.Məmmədov və M.Məmmədovun “Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri” (2010) və onların “Diskurs tədqiqi” (2013) adlı tədqiqat əsərləri koqnitiv dilçiliyə dair ilk mənbələrdir.

F.Veysəllinin “Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışlarını və perspektivləri” əsərində müəllif koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışları və perspektivlərini, koqnitiv dilçiliklə sıx bağlı olan məsələlərə aydınlıq gətirməklə yanaşı, koqnisianın neyrologiya ilə əlaqələrini, dünya mənzərəsi və dünyanın dil mənzərəsi, dilöyrənmənin mental və neyroloji aspektlərini, dilöyrənmənin əsaslarını uşaq dili əsasında geniş şərh edir.

“In” sözününün bəzi funksiyaları haqqında

İlk növbədə vurğulamaq lazımdır ki, son onilliklər ərzində koqnitiv linqvistika – dili öyrənmək üçün qüdrətli yanaşma sistemi – konseptual sistem, bəşəri koqnisiya və ümumi məna konstruksiyası yaratmışdır.

Koqnitiv linqvistika yarandığı vaxtdan bəyan etmişdir ki, dili öyrənmək onun istifadəsini öyrənmək lazımdır və biz hər hansı bir dil fəaliyyəti ilə məşğul oluruqsa bu zaman qeyri-iradi olaraq saysız-hesabsız koqnitiv və mədəni mənbələrə müraciət edirik, modellər və freymlər yada salıriq, çoxlu əlaqələr yaradırıq, geniş informasiyanı əlaqələndiririk, kreativ fəaliyyətlə, dəyişmə, ötürmə və təkmilləşdirmə ilə məşğul oluruq.

Sözönlərinin tədqiq olunmasında əsas məsələlərdən biri, fikrimizcə, onların funksiyasıdır. Təbii olaraq funksiyadan bəhs edərkən biz ilk növbədə dildə olan səviyyələri nəzərdən keçirməliyik. Hesab edirik ki, burada söhbət ifadə səviyyəsindən, cümlə səviyyəsindən və cümlələrin hissələri səviyyəsindən getməlidir. Burada, əlbəttə tamamilə təbii olaraq, ilk növbədə sözönlərinin şərhində qeyd olunduğu kimi sözönləri sözlər arasında əlaqə yaradır, onları ifadə, cümlə şəklində birləşdirir fikriniasas götürməliyik. Belə bir vəziyyətdə müxtəlif konstruksiyalı birləşmələrə rast gəlmək olar. Həmin səviyyəyə aid aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik:

noun + preposition + noun – isim + sözönlü + isim

adjective + preposition + noun – sifət + sözönlü + isim

verb + preposition + noun – feil + sözönlü + isim

Məsələyə məhz bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda hesab edirik müxtəlif çeşidli ifadələr yarana bilər. Məsələn, / a letter from his friend/, / a poem by Jack London/, /fond of music/, /to fail in health/, /to grow in weight/, /wait for one’s future/, / to vary in shape/ və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, “in” sözönlü işlədilən birləşmələrdə fərqli hərəkətlər ifadə olunur və onlardan biri hərəkətin başqa əşya və predmetlə əlaqəsinin həyata keçirilməsini ifadə edir.

to carry in an aeroplane - təyyarədə daşımaq

to carry in a cart - arabada daşımaq (aparmaq)

to print an article in a magazine - jurnalda məqalə çap etmək

to ride in a car - avtomobildə getmək

to ride in a train - qatarda getmək

to sail in a ship – gəmi ilə getmək

to travel in a vehicle - hər hansı nəqliyyat vasitəsində getmək

Nümunə gətirdiyimiz birləşmələrdə feildən sonra sözləni, sonra isim gəlir, lakin hər bir feilin və ismin birləşə bilmək qabiliyyətindən asılı olaraq bütün (ən azı son üç birləşmədə) “in” sözləni hərəkətdə bir vasitə rolunu daşdığı halda, birinci üç birləşmədə isə məkanı, yəni, hərəkətin baş vermə məkanını ifadə etdir. Əlbəttə ,qeyd etməliyik ki, burada həmçinin sözlərin koqnitiv semantikasını da xüsusi rol oynayır.

Digər bir qrup birləşmələrdə hərəkətin müəyyən hüdud, çərçivə daxilində baş verməsini “in” sözləni ifadə etmək qabiliyyətindədir. Məsələn,

to confide in a man- inanmaq, kiməsə etibar etmək

to deepen in colour - rəngin tündləşməsi

to engage in conversation - söhbətə məşğul olmaq

to fail in health - sağlamlığı zəifləmək

to gain in weight - çəkisini artırmaq

Söz birləşməsi nümunələrinin tərcüməsindən asanlıqla müşahidə edə bilir ki, faktiki olaraq koqnitiv nöqtəyi-nəzərdən “in” sözləni bir-birindən fərqli funksiya yerinə yetirir. Feilin semantikasından asılı olaraq /to fail in health/-də sağlamlığı itirmək,/ to gain in weight/-də isə çəkisini artırmaq (əlbəttə birləşmənin mənası) kimi Azərbaycan dilinə bütöv ifadələr çevrilir, lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin birləşmədə “in” işlədilməsə, həmin ifadə ya yarana bilməz və yaxud heç bir semantik tutuma malik olmaz.

Hərəkətin müəyyən şəraitdə olmasını “in” sözləni birləşmə daxilində müəyyən funksiya yerinə yetirməklə işlədilir.

to fall in a battle- döyüşə düşmək (döyüşdə iştirak etmək)

to lose in darkness - qaranlıqda özünü itirmək (çaşmaq)

to waste time in trying to get hold of somebody - kiminsə axtarışında vaxt itirmək

Sonuncu iki birləşmənin Azərbaycan variantında /itirmək/ sözlü işlədilib, lakin koqnitiv-lingvistik, koqnitiv-semantika baxımından bu /itirmək/ sözlü heç də eyni deyil, birinci halda çaş-baş qalmaq, necə hərəkət etmək lazım olmasını bilməmək nəzərdə tutulsa da, ikinci halda nəyinsə axtarışında boş-boşuna vaxt keçirmək nəzərdə tutulur.

Развитие и перспективы когнитивной лингвистики и политический дискурс

К концу XX века начала зарождаться новая междисциплинарная гуманитарная область под названием когнитивные науки, где *знание* было привнесено в центр внимания. Следует отметить, что идеи М.Фуко о связи между дискурсом и знанием еще в 80-е гг. XX века породили так называемую новую дискурсивно-когнитивную парадигму. Когнитивные перспективы дискурсивного анализа, прежде всего, подразумевают исследование способов репрезентации *знания*, являющиеся основным объектом когнитивной науки.

Когнитивная лингвистика, как отдельная область, выделилась из когнитивной науки вследствие слияния лингвистики и когнитологии. Причиной такого слияния дисциплин является то, что основным в когнитивной науке считаются такие когнитивные способности, как решение проблем, освоение и переработка языка, восприятие, планирование, рассуждение, а также приобретение и употребление знаний.

Когнитивная лингвистика является чрезвычайно широкой областью исследования, которую в первую очередь интересуют модели переработки информации человеческим мозгом, представленные в языке тем или иным образом. В центре внимания и исследования когнитивной лингвистики как направления лингвистики лежит язык как когнитивный инструмент, «общий когнитивный механизм» – система знаков, которая имеет большое значение в репрезентации и в переработке информации.

Когнитивные аспекты являются одной из сфер исследования политического дискурса. Для исследователя политической коммуникации, так или иначе, важно знать, насколько правильно слушающие и говорящие понимают друг друга. Главным критерием человеческого общения является направленность на понимание. Вместе с тем, понимание считается успешным тогда, когда коммуниканты сконцентрированы на интенциях друг друга, на том, что они хотят донести, и какое речевое воздействие произвести, а не стремятся понять смысл слов и словосочетаний в политической коммуникации.

Для когнитивной лингвистики одним из фундаментальных понятий и важнейших объектов исследования является понятие «концепта», который разными лингвистами интерпретируется по-разному. Мы рассматриваем концепт как главную ментальную единицу языка, отражающую культурно-национальную репрезентацию человека о мире, а также представления «о тех смыслах, которыми оперирует человек в процессе мышления, и которые отражают содержание опыта и знания, содержание результатов всей человеческой деятельности и процессов познания мира в виде неких квантов знания».

Содержание и структура концептов играют большую роль для эффективного речевого взаимодействия разных политических сил, поскольку дают возможность описать особенности мышления представителей негосударственных и государственных политических институтов в конкретный исторический период, а также построить модели.

Целью дискурсивно-когнитивного анализа является изучение процесса принятия, хранения и обработки информации при непосредственном участии языка, накопления и употребления, организации структур знания, а также ментальных процессов, которые происходят при познании действительности сознанием, при осмыслении и восприятии.

Как утверждает Е.С.Кубрякова, «по сути своей дискурс – когнитивное явление, которое имеет дело с передачей знаний, с оперированием знаниями особого рода, с созданием новых знаний». Когнитивные процессы изучаются как высшие социально-психические назначения, функции человеческого мозга.

Наряду с этим, дискурсивный анализ изучает не только язык в неразделимом единстве его субстанции и формы, но и более высокое единство – неразрывность языка и человека, который действует в реальном мире, мыслит, познает и обучается с себе подобными.

Характерной чертой когнитивного подхода к политическому дискурсу является рассматривание когнитивного пространства, как конкретной структуры знаний и языковых и риторических манифестаций, где выделяют центр и периферию.

Объектом исследования данного направления являются «разные структуры знания и языковые способы, и механизмы их обработки, хранения и передачи, способы познания и концептуа-

лизации окружающего мира и их отражение в языковых единицах и категориях». Итак, когнитивная лингвистика нацелена на выявление характера выражения внеязыкового смысла в языковом знаке, а также интерпретации содержания языка членами языкового коллектива. Поэтому «концепт» и становится основной идеей когнитивной лингвистики. Таким образом, исключительно когнитивное явление рассматривается в дискурсе как решающее. Социо-когнитивный подход к дискурсу обосновывается не только на социальный контекст, а также на навыки и фоновое знание участников дискурса, и исходящие из этого их когнитивные способности.

**Salamova Ə.
(ADU)**

**Koqnitiv konstantalar və kulturoloji modellər –
qadın ədəbiyyatı “tədqiq” obyektı kimi
(V.Vulf və M.Drebblin “qadın dədəbiyyatı” –
koqnitiv nizamlanmalara etiraz aspektində)**

XX əsrdə yaranıb inkişaf tapmış koqnitiv elm özlüyündə bir çox elmlərin fəaliyyət sahəsini ehtiva etdirməklə həmin araşdırma sferalarında əldə edilmiş elmi nəticələrin sintez və təkrar dəyərləndirilməsi mexanizmlərini də əks etdirir. Bu mənada təsadüfi deyil ki, XX əsrin 80-ci illərindən etibarən koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq formatlı yeni araşdırma istiqamətinin formalaşması mümkün olmuşdur. “Ədəbiyyatı - bir təfəkkür” forması kimi nəzərdən keçirməklə bilavasitə təfəkkür mexanizmlərini tədqiq edən elm sahələrinin simbiozunun, yəni koqnitivistikanın ədəbiyyata və ədəbiyyatşünaslığa “müadixilə”sini araşdırmış Y.V.Loziñskayanın da qeyd etdiyi kimi, koqnitiv elmin formalaşması ilə ədəbiyyatşünaslıq yeni bir səhifə açılmışdır. Koqnitiv ədəbiyyatşünaslığın maraq dairəsini təşkil edən problemlər sırasında qadın ədəbiyyatı, feminizm ideyalarının ədəbiyyatda əksi, yaradıcı şəxsiyyətin gender aidliyinin onun koqnisisiya mexanizmlərini və təxəyyül formatına təsiri və s. bu kimi əlaqəli məsələlər təşkil edir. E.Şoulterin məşhur “Gender poetikasına haqqında” adlı məqaləsində, femin tənqidi ilə gino-tənqid fərqləndirilir, birincidə maskulin stereotiplər aspektindən, ikincidə isə yeni qadın diskursunun yaradılması aspektindən məsələyə yanaşma ortaya qoyurdu. Lakin artıq XX əsrin 80-ci illərindən etibarən “qadın – mətn müəllifi kimi” yanaşması şübhə altına qoyuldu. Belə ki, əsas hökran olan təhlil yanaşmasına görə, “yaxşı və pis ədə-

biyyat” qarşılaşdırması mümkün olduğu halda, “qadın və kişi ədəbiyyatı” fərqləndirilməsi məntiqəməvafiq səslənmir. Heç şübhəsiz ki, qadın ədəbiyyatı haqqında bəhs edilərkən, yaradıcı şəxsin mahiyyət etibarilə adrogen təbiətli olmalı, yəni hər iki cinsə aid psixosomossal vəziyyətlərə, sosial yönlənmə və yönləndirmə məsələlərinə duyarlılıq nümayiş etdirməlidir. Lakin təkzibedilməz gerçəklik də vardır ki, femin və maskulin stereotipləri, yəni koqnitiv yönləndirmə mexanizmlərini və həmin mexanizmlərin gender seqreçasiyası baxımından fəsadlarını obyektiv şəkildə təhlili məhz qadın yazıçıların əsərlərində izlənilməkdədir. “Qadın ədəbiyyatının inkişafında onun (qadın ədəbiyyatının) feminizmə münasibətinin mühüm məqam təşkil etdiyini” vurğulayan Y.İ.Trofimova uzun müddət ümumiyyətlə gender problemlərinin, feminizmin özünün tam doğru interpretasiya qazana bilməməsi qadın ədəbiyyatının da adekvat təhlil çətinliyinə yol açdığını qeyd etmişdir. Məsələnin kökündə sadəcə olaraq, seksual eçalitarizmin (fransız dilində: *égalitéisme* “bərabərlik” – müəllif), siyasi və hüquq bərabərliklərinin təmin olunması ilə kifayətləndiyi ilə bağlı yanlış öngörüş bəzi məqamlarda problemin ən dərin qatlarına baş vurmaa mane törədir, “Qadın nə istəyir?” - əbədi sualının yorum müxtəlifliyindən bir qədər də zənginləşdirilməsindən başqa bir yenilik təklif eləmir. Problemin kökü isə cəmiyyətin *koqnitiv konstantalarının, kulturoloji modellərinin* müəyyən qəlib standartlarda “ilişib qalması” əsasında yaranan staçnəsiya ilə bağlıdır. Cəmiyyətin mövcud *koqnitiv nizamlanmaları (cognitive attitude, когнитивная установка)* “əşya və predmetlərə, insanlara, situasiyalara, ətraf reallığın digər aspektlərinə, o cümlədən mücərrəd və siyasi-ictimai ideyalara simpatiya və antipatiyalar” üzərində nəşət tapan yanaşma kompleksini təcəssüm etdirir. “Dərin və dayanıqlı koqnitiv fenomen olması etibarilə *koqnitiv nizamlanmalar*” insanların ətraf ələmlə bağlı öngörüş və inanclarını əks etdirir. Dərin nizamlanmalar bilavasitə şəxsiyyəti formalaşdırmaqla, onun stereotiplərini yönləndirmiş olur. Bu mənada gender stereotiplərinin koqnitiv nizamlanma olması etibarilə yaradıcı şəxsə, eləcə də həmin yaradıcı şəxsi formalaşdırıcı cəmiyyətin toplum dəyərlərinə təsirini danılmazdır. Heş şübhəsiz ki, XX əsr Britaniya qadın ədəbiyyatının ən nəhəng simalarından olan Virciniya Vulf və Marqaret Drebbin yaradıcılığının müqayisəli təhlili həmin yazıçıların yaşadığı fərqli onilliklər üçün səciyyəvi olan gender stereotiplərinin onların yaradıcı şəxs olaraq qadın probleminə baxış bucağına təsirsiz ötürməmişdir. Belə ki, V.Vulf əsas etibarilə qadın problemini qabarıq şəkildə ortaya qoyur, qadının şəxsiyyət deçradasiyasının mərhələ-

lərini izləyir, pedant dəqiqliyi ilə onun psixoloji durumundakı çıxılmazlığın “anatomiyası” və “etiologiyası”nı açıqlayır. M.Drebbel isə daha femin toplum dəyərlərinin aşılındığı yanaşma modelinə görə daha mübariz qadın obrazı canlandırmağa çalışır.

Şəfiyeva A.
(ADU)

Müasir fransız dilində fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin milli-mədəni xüsusiyyətləri

Bəşər tarixində bütün hadisələr, idrak, emosiyalar müyyən xalqların dilində öz əksini tapmışdır. Buna sübut olaraq dillərarası bu müxtəlifliyin səbəbləri ilə nəticələnən həmin dillərin leksika, qrammatika, stilistika və s. arasındakı fərqliliklər olmuşdur. Xüsusilə də linqvistik elmlər içində frazeologiya, leksikologiya, etimologiya arasında bu fərqlər özünü daha güclü göstərir. Bu tədqiqatın da əsas predmeti təbiətlə bağlı olan frazeoloji birləşmələrdir. Təbiət hər zaman insanı əhatə edir, çünki insan təbiətdə doğulur. İnsan ilk dəfə olaraq təbiətdə, ətraf mühütdə özünə kömək axtarır. Bu baxımdan da fitonimlərin və eləcə də fitonim tərkibli frazeoloji ifadələrin öyrənilməsi çox vacibdir. Lakin fitonim anlayışına keçməzdən öncə, Ş.Ballinin frazeologiya, frazeoloji birləşmə nəzəriyyəsinə təhlil etmək lazımdır.

Bildiyimiz ki, hər bir dilin mürəkkəb frazeoloji sistemi vardır. XX əsrin əvvəllərində frazeologiya ilə ilk dəfə “Frazeologiya nəzəriyyəsi”nin banisi İsveçrə dilçisi Ş. Balli məşğul olmuşdur. O, dilçilik tarixində frazeologiyayı leksikologiyanın müstəqil şöbəsi hesab etmişdir.

Ş. Balli nitqdə iki növ söz birləşmələrinin olduğunu qeyd edərək sabit söz birləşmələrinə xüsusi yer vermişdir. Ş.Balli bu birləşmələri frazeoloji qrup adlandırmış və onların şərhini sinxronik planda vermişdir. Dilçi söz birləşmələrinin təsnifatını aşağıdakı formada vermişdir.

1. Sərbəst söz birləşmələri, bu birləşmələrin hər bir üzvü ayrılıqda olduğu kimi öz müsəttəqilliyini birləşmə daxilində də saxlayır və parçalana bilmək qabiliyyətinə malikdir.

2. Adi birləşmələr, bu söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər qismən müstəqil olurlar. Bu birləşmələrin tərkibində bəzi dəyişikliklər etmək mümkündür.

3. Frazeoloji qrup, bu söz birləşmələrinin tərkibi nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərdən ibarətdir. Komponentlərin frazeoloji qruplarda yenidən qruplaşdırılması və qismən başqa sözlə əvəz edilməsi mümkündür.

4. Frazeoloji birləşmələr tərkibi bir-biri ilə sıx əlaqədə olan elementlərdən ibarət olan birləşmələrdir. Bu cür söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər öz mənalərini itirir və ümumi bir məna ifadə eməyə xidmət edir. Frazeoloji birləşmələri təşkil edən bu komponentlərin dəyişdirilməsi mümkün deyil.

Nəticə olaraq, söz birləşmələrini onların sabitlik dərəcəsinə görə müqayisə edən Ş.Balli, söz birləşmələrini sxematik olaraq qruplara bölmüş, lakin onların geniş planda şərhini verməyə çalışmamışdır. Daha sonra isə dilçi, söz birləşmələrinin yalnız iki qrupunu qeyd etmişdir: 1) sərbəst söz birləşmələri və 2) frazeoloji birləşmələr.

İnsanların uzunmüddətli müşahidə və həyat təcrübələrinin məhsulu olan frazeoloji birləşmələr, məxsus olduğu xalqın həyata baxışını, dünya-görüşünü, düşüncə tərzini, mentalitetini özündə ehtiva edir. Bu frazeoloji birləşmələr əşyaların, təbiət hadisələrinin, bitki və heyvanların təmsalında hər bir dildə verilir. Bu dəyərli folklor nümunələrinin böyük qismi zaman keçdikcə məzmunca öz aktuallığını qoruyub saxlamaqda davam edir.

“Fitonim” sözü yunanca “fiton” sözündən götürülmüş, mənası “bitki” deməkdir. Fitonimiya onomastikanın bir hissəsi kimi bitki adlarını öyrənir.

Hər bir dilin leksik sisteminin bir hissəni təşkil edən fitonimlər müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən öyrənilir: bioloqlar, zooloqlar, tarixçilər arxeoloqlar, leksikoloqlar və s. Bitki adlarının təmsalında insanların həyat və praktik fəaliyyətləri əks olunur. Zoonimlər kimi fitonimlər də insanların həyat fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Buna görə də fitonimlərin və fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsi xüsusi maraq doğurur.

Fitonimlərin milli mədəni xüsusiyyətlərini müxtəlif etnonim, toponim, zoonim, bağçılıqla bağlı bir sıra lüğətlərdən seçib qruplaşdıraraq təhlil etmək olar.

Bundan başqa fitonimlərin tərkibinə floronimlər daxildir ki, bu da fitonimiyanın böyük hissəsini əhatə edir. Müasir fransız dilində floronim tərkibli frazeoloji ifadələrə daha tez tez rast gəlinir.

Gələcək zamanın koqnitiv-funksional xüsusiyyətləri

Dil hadisələrinin antroposentrik paradıqm işığında araşdırılmasında dilin funksional modelləri vasitəsilə şüurda eksplikasiya olunmuş təfəkkürün koqnitiv mexanizmləri xüsusi maraq doğurur. Dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinə, onların da öz növbəsində ətraf dünyanın fakt və hadisələrindən birbaşa asılı olduğuna əsaslanan antroposentrik linqvistika daxilində ingilis dilində gələcək zaman kateqoriyasının koqnitiv dilçilik çərçivəsində koqnitiv-funksional xarakteristikasının öyrənilməsi aktualıq kəsb edir. Linqvistik araşdırmalarda zaman kateqoriyası iki əsas istiqamətdə aparılır: zaman konseptinin dünyanın qavranılmasının obyektiv kateqoriyası, yəni dünyanın dil mənzərəsinin elementi kimi təhlili və dil sistemində zaman deyktik kateqoriyasının, yəni temporalılığın deyktik kateqoriyası kimi təhlili.

Morfologiyanın koqnitiv linqvistika baxımından öyrənilməsi insanın mental və idrak proseslərini, habelə insanın dünya və dil haqqında biliklərini nəzərə almaqla morfoloji kateqoriya və formaların daha geniş aspektdə nəzərdən keçirməyə imkan verir. Müasir ingilis dilində futurallığın funksional-semantik sahəsi gələcək zaman kateqoriyasının semantik müxtəlifliyinin əsaslanan mürəkkəb ikisəviyyəli strukturu təmsil edir: rıncı səviyyə gələcək zamanı eksplisit şəkildə ifadə edən dil vasitələrinin, ikinci səviyyə isə gələcək zamanı özünün əsas modallıq mənası sayəsində implisit şəkildə ifadə edən dil vasitələri birləşmişdir.

Gələcək zamanın qrammatik vasitələrinə deyktik baxımdan hadisə və hərəkətlərin danışiq anından sonraya aid edən bütün dil strukturları aid edilir. “will” köməkçi feilli feili kateqoriyadan başqa, buraya futural-modal konstruksiyalar da aid edilir: to be likely, to be about, to be surely, to be to, deyktik sifətlər: coming, upcoming, expected “ və digər oxşar konstruksiyalar, məsələn, a bride-to-be, soon-to-come və b., ehtimal, təxmin, güman bildirən modal feillər, habelə arzu, istək, vəd, gözləmək və s. feillər aid edilir.

Zaman kateqoriyaları arasında gələcək zaman ən subyektivdir, çünki o, əksər hallarda danışanın mövqeyi, onu arzu və istəyi, niyyəti və cəhdləri ilə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən də futurallıq kateqoriyasının

qrammatikləşməsi prosesi istək, niyyət ifadə edən modal feillərin və ya konstruksiyaların transformasiyası vasitəsilə baş verir.

İngilis dilində futurallığın ifadə vasitələrinə aşağıdakılar aid edilə bilər:

1) will köməkçi feillini iştirakı ilə yaranan feilin zaman kateqoriyası;

2) would, can/could, may/might; ehtimal, təxmin, güman, proqnoz bildirən modal feillər;

3) must, need, to have to, ought to, shall/should zərurət və vaciblik bildirən modal feillər;

4) “to be going to” futural konstruksiya;

5) feilin indiki zaman formaları: Present Continuous, Present Simple;

6) “to be likely to, to be about to, to be surely to, to be to” futural-modal konstruksiyalar;

7) İstək, niyyət, gözlənti bildirən feillər və konstruksiyalar: to want, to wish, would like, to be eager, to long, to be willing, to intend, to strive, to expect, cannot wait, to hope, to look forward;

8) planlaşdırma bildirən feillər: to plan, to schedule, to decide, to settle;

9) vəd, təhdid bildirən feillər: to promise, to threaten, to warn, to caution;

10) deyktik sifətlər: coming, upcoming, expected и др;

11) infinitive konstruksiyalar: bride-to-be, meeting to take place, soon-to-happen и др;

12) məqsəd bildirən infinitive konstruksiyalar, məsələn, /He went back to fetch some blankets//

13) işarə bildirən konstruksiyalar: there is/are to do;

14) imperativ cümlələr, əmr feilləri, məsələn, to demand, to ask, to beg, to order və s.

Morfoloji formaların mənası cümlə (söyləmlərin) tərkibində representasiya qazanırlar. Future Continuous formasının köməyiylə gələcək zamanın qrammatik mənasının formalaşması prosesində strukturlaşdırma və informasiyanın “fiqr” - “fon” prinsipi üzrə ayrılmasına əsaslanan koqnitiv mexanizm iştirak edir. Feili formanın istifadə edildiyi sintaktik konstruksiyalar müvafiq hadisəvi konsepti ümumiləşmiş və sxematik formada verir və hadisənin “fon”unu formalaşdırır. Feilin leksik semantikasi

nəzərə almaqla Future Continuous formasının representasiya etdiyi mənalara hadisənin “fiqurunu” təmsil edirlər.

Faktiki dil materialının gələcək zaman formasının aşağıdakı mənalara ifadə etdiyini göstərir:

1) progressivlik (sürəklilik), məsələn, /He will be searching for a monster pike and working his way slowly along the river by casting spinners and lures into all of the likely spots//;

2) gələcək hadisənin bitkinliyini, məsələn, /In October, Zanussi will be launching the Amie, a washing machine designed particularly for the elderly, disabled and visually impaired//;

3) predikativ gələcək. Bu cür formaların işləndiyi söyləmlər modallıq ifadə etmirlər. Məsələn, /Seems as though that were the thing that keeps it all going and about the only thing you can figure on is that every day the buses will be going out to whatever track they're running at, going right out through everything to the track//;

4) planlaşdırma mənası, məsələn /In the meantime its regional branches and local chapters will be organizing meetings throughout the country//;

5) qarşıdakı hadisənin qaçılmazlığı, məsələn, /The summer is getting on down below,” thought Bilbo, “and haymaking is going on and picnics. They will be harvesting and blackberrying, before we even begin to go down the other side at this rate//;

6) ekspressiv mənalara. Bəzən Future Continuous iştirak etdiyi söyləmlərdə əsas diqqət emotiv-ekspressiv mənalara yönəlir və hadisənin özü kənar qalır. Məsələn:

1) “Will you be wanting anything else, sir?”

2) “What will you want from me?” “Thenumber”.

Nümunələrdən göründüyü kimi, Future Continuous forması ilə müqayisədə, Future Indefinite formasının iştirakı ilə yaranan söyləm daha kəskin səslənir. Bu səbəbdən də nəzakətliyin ifadəsində gələcək davam-edicici zaman formasından istifadə olunur. Araşdırmalardan məlum olur ki, Future Continuous forması feilin funksional kateqoriyalaşması prosesində verballaşan, yəni aksionallıq, proses, kauzasiya, vəziyyət və s. bildirən konseptlərin yer aldığı söyləmlərin tərkibində fəaliyyət göstərir.

Zamanın metaforik representasiyası

Linqvistik mənbələrdə zamanın representasiyasının müxtəlif üsullarını fərqləndirilir. Lakin bütövlükdə tədqiqatçılar zaman konseptinin representasiyasının əsas eksplisit üsulları kimi hərfi (literal, verisimilər), formal və ya abstrakt (formal, abstract) və ifadəli və ya metaforik (figurative, metaphorical) göstərilir.

Müasir koqnitiv dilçilikdə metaforu əsas mental əməliyyat vahidi, dünyanın dərk olunması, kateqoriyalaşması, konseptuallaşması və s. kimi təyin edilir. Metafor idrak prosesi kimi insanı əhatə edən dünya haqqında yeni biliklərin qazanılmasını ehtiva edir. Başqa sözlə, metafor konseptuallaşma və dil arasında əlaqə yaradan əsas koqnitiv prosesdir.

Metafor insanın konseptual sistemində müxtəlif varlıqları representasiya edən konseptlər və konseptual strukturlar arasında əlaqələrin yaradılmasına və şərhinə xidmət edir. Metafor yalnız təfəkkürün əsasının dərkənin və dünyanın milli-səciyyəvi görünüşünün yaradılmasının deyil, həm də onun universal obrazının yaradılmasının açarıdır. Metaforlar müəyyən dil kollektivinə xas olan dünyanın dərk edilməsini və gerçəkliyin interpretasiyasını əks etdirirlər.

Qeyd edək ki, dilin leksik qatının diaxron inkişafında metaforlar əhəmiyyətli rol oynayırlar. O da faktır ki, dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında, metaforik təsəvvürlər üzrə əlaqənin yaradılmasının sosio-mədəni şərtlənməsində və onların koqnitiv strukturların formalaşmasında metaforların rolu inkaredilməzdir.

Zaman konseptinin verballaşması üsullarının tədqiqinin gedişində məlum olur ki, zaman konseptinin representasiyasının təkamülü üsullarında metaforlaşma xüsusi yer tutur. Məsələn, digər qeyri-maddi şeylər kimi, zaman konsepti də maddi metaforlar vasitəsilə dildə öz əksini tapır. Zaman metaforunun tədqiqinə nəzər saldıqda, demək olar ki, ingilis dilinin sistemində temporal (zaman) təsəvvürlərin metaforik representasiyası klaster prinsipi, yəni əsas (baza) metaforları ətrafında onlar klasterlər yaradırlar. Belə metaforlara ingilis dilindəki *time is money, time is a moving object, time is stationary and we move through it, time is a resource, life is a journey, a lifetime is a day* və b. aid edilə bilər [C.Lakoff, M.Conson, M.Terner].

Zaman anlayışını ifadə edən metaforları arasında “time as a destroyer vs. time as a healer, time to budget vs. time to waste, time as substance vs. time as a container və b. qeyd etmək istərdir. Yeni metaforların yaranması digər metaforlar arasında əlaqələrin yaranması sayəsində baş verir. Məsələn, aşağıdakı konvensional metaforları misal göstərmək olar: “time flies, time will tell, time is money, wasting time, killing time, time heals, it’s my time, it’s high time, go with the times, take your time, marking time” və b.

“Time” konseptinin strukturlaşdırılmasının koqnitiv sxemi məkan təcrübəsinə əsaslanır ki, bu da varlığın əsas konseptləri olan zaman və məkanın konseptlərinin birbaşa əlaqəsindən xəbər verir. Konsepti strukturlaşdıran hər bir koqnitiv sxem onun leksik konseptuallaşmasının və dildə representasiyanın obyektivi olan ayrı-ayrı əlamətlərini ayırd edir.

Qeyd etmək vacibdir ki, keçmişə müraciət bildirən metaforlar mədəni-tarixi, zaman və işləndiyi linqvistik kontekstdən asılıdır. asılı olaraq onların mənalarını asanlıqla əks istiqamətdə dəyişmək olar, yəni indiki zamana transformasiyada keçmiş də öz cildini dəyişə bilər.

Məqalədə zamanın konseptuallaşması vektor sxemi üzrə nəzərdən keçirilir. Vektor koqnitiv sxeminədə zamanın başlanğıc və ya sonuna işarə etməklə verilən sürəklilik, uzunluq və istiqamət xasdır. Dildə vektor koqnitiv sxemi zamanın nominasiya vahidlərinin zaman kəsiyinin uzunluğuna işarə edən önlüklərlə, zərflərlə və hərəkət və ya prosesi səciyyələndirən zaman bildirən frazeoloji birləşmələrlə verilir. Məsələn:

1) “*For half an hour I haf peen trying to say dot I am ready to bosc*”.

2) /He thought ... of old Madame de Tremouillac, who, having wakened up *one morning early* and seen a skeleton seated in an arm-chair by the fire reading her diary, had been confined to her bed *for six weeks* with an attack of brain fever...//

3) /*During the next three days* the missionary spent almost all his time with Sadie Thompson//

4) /Cecily: Why, we have been engaged *for the last three months*... Yes, it will be *exactly three months on Thursday*//

Verilən nümunələrdə zaman kəsiyi ön şəkilçili “for, during” zaman bildirən söz birləşmələri ilə aktuallaşır. İlk iki nümunədə hərəkətin başlanğıc anı, vektorun başlanğıcı qeyd edilir. Birinci nümunədə bu an qrammatik zaman forması Present Perfect Continuous vasitəsilə ifadə edilir: hərəkət keçmişdə başlanmış və hələ də davam edir. İkinci hərəkətin baş-

langıcı qeyri-müəyyən zamana kəsiyinə (*one morning early*), üçüncü cümlədə isə başlangıç nöqtə kimi təsvir olunan hadisənin bağlandığı an, son isə hadisənin başladığından üç gün sonra bitəcəyilə bağlıdır. Dördüncü nümunədə zaman vektorunun son nöqtəsi *on Tuesday*. birləşməsi vasitəsilə verilir.

5) /She is bound to him *for three years* - at least *for two years and eight months* - from the present time//

6) /He had not entered the place *for more than four years*, – not, indeed, *since* he had used it first as a playroom when he was a child and then as a study when he grew somewhat older//

7) /I kept my job *for three months after* I was married//

8) /They had *four days* together *before* they had to leave for Estoril and the pre-race qualifying sessions//

5 və 6-cı nümunələrdə zaman vektorunun başlangıcı konkret zamanla və ya hadisə ilə (7-ci cümlə) “*from, since, after*” ön şəkilçilərinin vasitəsilə daxil edilir. 8-ci nümunədə zaman vektorunun sonu “*before*” ön şəkilçisi vasitəsilə reallaşır.

Keçmiş vəgələcək zaman formalarından bəhs edən ingilis dilinin daşıyıcıları zamanı konseptuallaşdırmaq üçün vektor kəonitiv sxemindən istifadə edirlər. Belə hallarda orientir kimi hesab nöqtəsi mkimi konseptuallaşan “*indi, bu dəqiqə*” çıxış edir. Zamanın bu cür mənasının formalaşmasında konseptual sahənin və ya digər əlamətlər arasından konkret əlamətin seçilməsindən ibarət olan perspektivləşmənin koqnitiv mexanizmi hərəkətə düşür (Langacker). Konseptuallaşma mexanizmi referensiyanın məkan və zaman nöqtələrinin yerləşməsilə səciyyələnir. Məsələn:

9) /For I was young **then**, remember – only four and twenty – and had not acquired half the rule over my own spirit, that I **now** possess – trifling as that may be//

10) /Enough of that. All that was **past**. **Now** he was in the **future**//

“*now*” zərfi ilə ifadə olunan indiki zaman anı çıxış nöqtəsi, orientir kimi konseptuallaşır və yuxarıdakı cümlələrdə hadisələr keçmişdə baş vermiş hadisələr kimi sıralanır ki, bu “*then*” zərfi «at a particular time in the past or future» mənasında işarə edilir., существительного *past* и грамматической формы прошедшего времени в противопоставление форме настоящего времени (9).

Gəncə mövzulu şeirlərdə koqnitiv ünsiyyət

1. Nitq var onu eşitmək və qavramaq mümkün deyil, nitq var onu eşitməmək və anlamamaq mümkünsüzdür. Elmi dillə desək, cəmiyyətdə ünsiyyət müəyyən psixoloji mexanizmlər üstündə qurulur. Nitqi qəbul etmək məqsədiylə ünsiyyət iştirakçıları qabaqca səsləri təhlil-tərkib etməli, fərqləndirməli və qavramalıdır. Sözlərin isə mənaca bir-birindən ayrılması deməkdir. Dil vasitəsilə qurulan kommunikasiya nitqin dolğunluğunu, düzgün struktur quruluşunu, informativliyini və bir sıra digər keyfiyyətləri tələb edir.

2. İnsan cəmiyyətində, digər şərti üsullara rəğmən (işarələr, jestlər, mimika, internet və s.) bu cür kommunikasiya çoxəsrlilik, mürəkkəb məsafə qət edib əmələ gəlmiş, təkamül etmişdir.

Linqvopsixoloji nöqtəyi nəzərdən dil nitqdən fərqli xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Ən vacibi odur ki, dil insanların bilavasitə olaraq ünsiyyət alətidir, həcmcə çoxşaxəli və polifunksionaldı. Obrazlı desək, dil möhtəşəm binanın özülüdürsə, nitq onun arxtekonikasını reallaşdıran linqvopsixoloji vasitədir. Necə ki, nitq dilsiz formalaşmır elə də dil nitqsiz “ölür”, çünki dil varsa millət varsa, dilin daşıyıcıları nitqə öz etnopsixoloji xüsusiyyətlərini hopdururlar. Aktiv (səsləndirilən şifahi) və passiv ünsiyyət prosesində nitqin funksiyaları özünü büruzə verir. Onlar aşağıdakı funksiyalardır:

- Adlandırılan, yəni əşyanın hərəkəti, vəziyyəti müvafiq sözlərlə ifadə edib “don biçmək”, semantik funksiya;

- Komnukativ funksiya məlumat vermək, fəaliyyətə təhrik etmək vəzifələrini yerinə yetirir.

Sonuncu funksiya demək olar ki koqnitiv ünsiyyətin bilik mübadiləsinin əsasında durur.

3. Məntiqə uyğun hal olaraq ictimai varlıqların ünsiyyətə maddi və mənəvi ehtiyacdən qoşulurlar. Şəxsi maraqlar aktiv ünsiyyətin başlanğıcında durur və tarixən daha çox yaşlıdır. Mənəvi ehtiyac insan təkamülünün sonrakı inkişaf pillələrində formalaşmış və elmi-sosial tərəqqiyə gətirib çıxarır.

4. Milli dilin qolu olan ədəbiyyatla insan ünsüyyətini yazılı nitq köməyi ilə reallaşdırır və onun əsas funksiyalarının təsirini duyur. Elmi

tədqiqatımızla əlaqədar biz Ə.Cavad, H. Arifin şeir nümunələrinə müraciət etmək, sətiraltı mənalara söykənərək qeyd etdiyimiz fikri təsdiqləmək istərdik.

5. Tədqiqatçıların qənaətinə görə “dil ifadə etmədən fikir yarada bilməz, fikir yaratmadan isə onu ifadə edə bilməz”. Tezisin açılmasını belə ifadə edirik, dildən daha tutumlu olan intellekt, obraz və kodlar ilə dərk edilmiş elementi ilə bağlı fikir yaradır. Beləliklə sözün əks etdirmə xüsusiyyəti və nitqin siqnikativ funksiyası baxımından, insanın mənəvi ehtiyaclarından bir qismi, onun daxili dünyasında tarazlıq yaratması, gərginliyi aradan qaldırmağa coşan emosiyaları neytrallaşdırmağa xidmət edir. Məsələn H. Arifin “Qədim Gəncə çinarları” adlı şeirində belə təsvirə rast gəlinir:

Bir-birinə dayaq olur qədim Gəncə çinarları,

Hər küləkdən qopan deyil qədim Gəncə çinarları,

Dözümdə dağ, çəkiddə fil və s. müəllifin oxucu ilə bilik mübadiləsi nəticədə bu məlumatlara diqqət çəkir. Çinarlar yurdu qədim şəhər, simvollar dili desək çinar birlik, mətnlik, mərdlik rəmzidir. Ə. Cavadın “Gəncəyə ithaf” da oxuyuruq: İçdikcə doymadım suyundan; yaşıl dağların gül xiyabanı, cənnətdən də bilgi yaxşıdır. Adına dastanlar yazılan Gəncə! Şair həmsöhbət qismində Gəncənin ekoloji durumunu çatdırır və sanki onu qorumağa təhrik edir. Qısaca da olarsa, göstərdiyimiz nümunələr aktiv nitq kimi oxucu şüuru ilə birbaşa və ayrılmaz təmasda olan dil-nitq faktlarıdır. Onlar oxucunun düşüncəsi və fəaliyyətinə təsir edici qüvvəyə malikdir.

Конструирование сложного предложения в свете его коммуникативного членения¹

С когнитивной точки зрения адекватная передача информации в процессе коммуникации посредством сложного предложения предполагает его конструирование на основе метакогнитивного моделирования исходя из конфигурации знаний, заложенных в формате сложного предложения, весомым компонентом которого выступают сведения о коммуникативном членении указанной языковой единицы.

Коммуникация есть взаимодействие людей в процессе их познавательной, трудовой и социально-культурной деятельности, сопровождаемое обменом содержащими определенную информацию или знания сообщениями. В научном мире доказано, что в основе коммуникации лежит принцип усвоения информации от известного/данного к новому (А.А. Потебня, Дж. Миллер и др.), и именно предложение-высказывание (далее – предложение) выступает в качестве базового транслятора этих знаний, будучи языковым выражением пропозиции как единицы обработки информации в виде сообщения. В этом аспекте залог успешной коммуникации заключается в способности человека адекватно конструировать предложение, учитывая специфику данного и нового знаний, т.е. в концептуально-языковом плане производить его коммуникативное членение.

Необходимо отметить, что членение предложения являлось предметом исследования ученых разных школ и направлений, в результате чего было выяснено, что коммуникативное членение, предопределенное факторами разной природы, в целом имеет антропоцентрическую направленность. Изучение антропоцентрического характера коммуникативного членения предложения в современных

¹ Публикация выполнена при поддержке Российского научного фонда (проект № 15-18-10006 «Исследование антропоцентрической природы языка в когнитивном контексте») в Тамбовском государственном университете имени Г.Р. Державина.

условиях развития лингвистической мысли актуально в когнитивном ключе, поскольку непосредственно в рамках когнитивного подхода предлагаются наиболее эффективные способы анализа языка как коммуникативно обусловленного явления через призму процедур деятельности сознания человека. Особого внимания в этом плане заслуживает сложное предложение, поскольку в теории коммуникативного членения предложения сложное предложение является менее изученным, чем простое, и в когнитивном аспекте данная синтаксическая единица все еще нуждается в концептуальной разработке.

С когнитивной точки зрения сложное предложение выступает в качестве формата языкового знания, предусматривающего системные знания о би- или полисобытийном фрагменте действительности, зафиксированном вниманием человека. Это коллективные знания о пропозициональном комплексе как ментальной структуре, стоящей за указанным фрагментом, и сведения о категориях языковых средств, принципах и механизмах объективации полученных знаний о мире в виде сложного предложения. Один из компонентов формата сложного предложения – сведения о его коммуникативном членении, обладающие первоочередной значимостью для сентенциального конструирования. При конструировании сложного предложения с учетом его коммуникативного членения человек опирается на системные знания и, вместе с тем, способен конфигурировать их в ходе коммуникации, что обусловлено интерпретирующей ролью субъекта познания в процессах языковой концептуализации и категоризации мира. Именно интерпретация как языковая когнитивная активность человека, которая базируется на вторичной концептуализации и категоризации объектов и событий, отраженных в коллективном языковом сознании (Н.Н. Болдырев), обеспечивает когнитивное основание для коммуникативного членения сложного предложения на данное и новое знания в текущем контексте коммуникации.

Конфигурация коллективных знаний формата сложного предложения и выбор средств конструирования этого предложения в результате познания человеком того или иного би- или полисобытийного фрагмента мира, обусловлены тем, что сложное предложение есть проекция трех главных функций языка: когнитивной, коммуникативной и интерпретирующей (Н.Н. Болдырев). Одной из разновидностей интерпретирующей функции языка является функция определения статуса знания, которая задает когнитивную

схему коммуникативного членения сложного предложения и обеспечивает концептуальный базис формирования категорий средств обозначения данного и нового знаний, раскрывая метакогнитивный аспект интерпретации, поскольку функция определения статуса знания носит обязательный характер и является надстройкой по сравнению с иными разновидностями интерпретирующей функции языка.

Метакогнитивные процессы, связанные с коммуникативным членением, конфигурируют форматное представление о ментальной структуре сложного предложения. Их моделирование, указывающее на итоги освоения человеком языковой картины мира с учетом коллективных знаний и умения в индивидуальном плане применять усвоенные знания для передачи статуса информации в ходе общения посредством сложного предложения, т.е. метакогнитивное моделирование сложного предложения, выступает в качестве фундамента адекватного конструирования рассматриваемого языкового выражения. В докладе в русле метакогнитивного моделирования будут описаны модели, принципы и механизмы конструирования сложного предложения современного английского языка.

**Фаталиева Н.
(Азербайджан)**

Синонимия как объект изучения когнитивной лингвистики

На современном этапе развития лингвистики язык рассматривается учеными как когнитивная способность. Силы современной лингвистики направлены на изучение становления и развития значения слова у индивида. Лингвисты всё больше акцентируют своё внимание на особенностях познавательных процессов и человеческого мозга. Наибольшее значение придается изучению проблем связи речи и мыслительной деятельности человека.

И в самом деле, между личностью и языком, несомненно, существует необыкновенная связь. Как известно, готовые наименования являются конечным продуктом нашей умственной деятельности. Следовательно, вклад человека в систему языка нельзя недооценивать. Т.Н. Ушакова пишет, что продуктивность в смысле создания новой мысли, нового видения действительности оказывается

прерогативой интеллекта. Когнитивная лингвистика представляет собой новый этап развития языковой науки. Фактору личности отводится главенствующая роль в изучении языковых явлений. Благодаря этому языковая личность сама выявляет и устанавливает иерархию смыслов и ценностей в ее картине мира.

Пока на протяжении своей жизнедеятельности человек развивается как личность, вполне естественно, что он может достичь того уровня, когда он будет свободен сам выбирать слова, опираясь на собственный опыт. Того же придерживается и когнитивная лингвистика, считая, что нельзя пренебрегать способностью человека, достигшего своего лингвокогнитивного уровня развития Ю. Н. Караулов также отмечает, что лингвокогнитивный уровень развития языковой личности дает ей право на индивидуальный выбор языковых средств, тематическое создание текстов, понимание их основной мысли.

В русле интенсивных изменений в сфере языкознания, проблема синонимии также получает иную трактовку. В когнитивной науке происходит значительное переосмысление процессов синонимизации, формируется новое представление о синонимии, полностью отвергающее ее традиционное понимание как "хорошо упорядоченной системы". Более того, когнитивный подход к изучению синонимии воспринимает личность как основного создателя синонимических вариантов.

Как известно, традиционная лингвистика изучала синонимию как сугубо языковое явление, лишенное естественного функционирования в речи и тем самым она загнала себя в тупик в решении многих важных вопросов. Силы же когнитивной лингвистики направлены на то, чтобы снять с синонимии понятие "застывшей системы" и рассмотреть ее как коммуникативно-прагматическое действие, а не как сопоставление двух или нескольких изолированных слов.

Лингвисты, придерживающиеся антропоцентрического направления когнитивного языкознания, считают, что человек обладает лексиконом, которому присущ специфическая шкала общности и различия, которая отличается от привычного понимания близости значений слов с точки зрения системы языка. По мнению Кривко, для человека «синонимы» являются словами, связанными со словом-

стимулом по разным причинам и основу близости значений таких слов он обычно определяет для себя сам.

Похожую точку зрения высказывает Шумилова. По ее мнению, ряды синонимов сливаются между собой, образуя вместо ряда сеть, более того, данная сеть "распахнута" в систему всего языка по принципу постепенного добавления новых сем, при подключении новых ценностей, сеть может бесконечно расширяться до объемов лексикона языка. Таким образом, чем шире синонимические ряды представлены в языке, тем больше это свидетельствует о значимости того концепта в сознании носителей языка. Именно через синонимические связи происходит вербализация дифференциальных признаков концепта. О различных возможностях синонимов обеспечить доступ к одному концепту пишет Е.В. Пупынина. Согласно ее словам, синонимы могут обеспечивать разные пути доступа к одному концепту в зависимости от того, какое свойство осмысленных человеком объектов, явлений мира включается в значение." Более того, отбор синонимов по принципу "для меня", "здесь" и "сейчас" способен раскрыть со всей полнотой секреты личностной концептуальной репрезентации действительности у индивида и лучше понять обоснованность его выбора конкретных синонимов.

**Федина Н.
(Россия)**

О языковой ситуации чалканского языка

Чалканцы – тюркоязычный этнос, который в настоящее время проживает на небольшой территории северо-восточной части Республики Алтай, в Турочакском районе. Они проживают в окружении русского населения, что явилось результатом ассимиляционных процессов. В результате чего, у этого народа стал утрачиваться язык и традиционная культура. С 1994 по 2000 г. чалканцы, как и другие носители северных диалектов алтайского языка, добились законодательного закрепления за ними статуса малочисленных народов РА и были включены в Единый перечень коренных малочисленных народов РФ.

Статус малочисленного народа РФ также повлиял на самоидентификацию, на этническую принадлежность чалканцев.

Например: в Едином перечне малочисленных народов РФ, приложенном к Постановлению Правительства РФ от 24 марта 2000 года, их количество на 1999 год определено в 1689 человек. По Всероссийской переписи за 2002 год чалканцев в Республике Алтай насчитывается около 855 человек. По итогам переписи населения 2010 г. чалканцами себя определили 1113 человек [Чемчиева 2012: 178].

Чалканский язык является одним из бесписьменных языков, находящийся под угрозой исчезновения. Он находится под сильным влиянием литературного алтайского и русского языков. В основном чалканцы владеют родным и русским языками, т.к. проживают в тесном контакте с русским народом. Некоторые также владеют литературным алтайским языком, т.к. в школах преподается литературный алтайский язык.

В ходе экспедиции 2000 г. сотрудниками ИФЛ СО РАН: А.А. Озоновой, О.Ю. Шагдуровой, Е.В. Тюттешевой, А.Р. Тазрановой выявлено, что родным языком признали чалканский 81,6 % от числа анкетированных. Русский язык родным языком назвали 9,9 % от числа опрошенных от 10-40 лет, два родных языка – русский и чалканский 4,2%, причем это исключительно дети и молодежь до 24 лет, русский, алтайский и чалканский - 3,5 % опрошенных.

Социолингвистическое обследование показало, что подавляющее большинство чалканцев владеет чалканским языком 73%. Владеют родным (чалканским языком), но предпочитают по тем или иным причинам русский язык 25,6 % опрошенных, не владеют языком 1,4%. Так филологи-тюркологи пришли к выводу, что данные факты свидетельствуют о высоком уровне сохранности родного языка [ЯКНС 2003: 6].

На данный момент ситуация несколько изменилась, во время экспедиции 2015 г. в местах населения чалканцев, нами обнаружено, что несмотря на то, что чалканцы до сих пор самоидентифицируют себя чалканцами, тем не менее большинство из них стали предпочитать при общении русский язык. В с. Курмач-Байгол, где массово проживают носители данного языка, дети до 15 лет, в основном, говорят между собой и с другими только на русском языке. Некоторые из них знают чалканский язык, но, тем не менее, предпочитают говорить на русском языке, скорее всего из-за того, что считают родной язык не престижным языком и стесняются

говорить на родном языке. Многие родители говорят с детьми только на русском языке, это связано с престижем языка. Русский язык является государственным языком, а чалканский язык нигде не используется кроме как в быту, среди своих. Так, за 15 лет произошли глобальные изменения в среде чалканцев, если еще 2000 году большинство чалканцев владели чалканским языком, то сегодня владеет только среднее и старшее поколение, т.е. примерно от 25 лет.

В школах, где обучаются чалканские дети, преподается литературный алтайский язык. Несмотря на то, что литературный алтайский язык не используется в общении, во время сбора письменных анкет чалканского языка, носители языка неосознанно пишут слова либо по-алтайски, либо чалканские слова по нормам и правилам алтайского литературного языка.

Так, в чалканском языке можно отметить, интересный тип языковой интерференции, проявляющейся в письменной форме языка при относительной устойчивости устной формы чалканского языка.

Чалканский язык находится на стадии исчезновения из-за следующих факторов:

1. Выбор самих чалканцев: в пользу доминантного языка.
2. Сдвиг культурных акцентов: чалканцы говорят на двух или трех языках. Данные языки они обычно используют в разных обстоятельствах: свой родной язык – в быту среди своих; русский язык - в общественной сфере и с чужими.
3. Давление СМИ: на радио, на телевидении, на видео, в газетах, журналах, книгах, в школьном обучении используется главным образом русский язык, таким образом, поощряя ребенка говорить на русском языке.

Yusifova A.
(ADU)

İngilis xalqının (şotlandların) adət-ənənələri

Adət-ənənə hər bir xalqın yaşayış tərzini və davranışını özündə əks etdirir. Məhz adət və ənənəyə baxaraq xalqın necə olmasını bilmək olar. İngilis xalqı mühafizəkar bir xalq olduğundan adət-ənənəsinə bağlı bir xalqdır. Ona görə də adət-ənənəsini saxlamağa çalışır. Bu adət-ənənələr

tarixi faktlar, parlament, dövlət və məhkəmə mərasimləri, universitet həyatı və ictimai bayramlarla bağlıdır. İngilislər mühafizəkar olduqları kimi, həm də çox dəqiq bir xalqdır. Bu özünü həyatın hər sahəsində göstərir. Məsələn, saat bir lanç vaxtıdır. Belə ki, hər nə olursa olsun, saat bit olan kimi hamı lança çıxır. Bu həm sağlamlıq baxımından vacibdir, həm də bir daha ingilislərin dəqiqliyini göstərir. Dəqiqlik ingilislərin bir adətidir. XVII-XVIII əsrlərdə Böyük Britaniyada bazar günü bütün əyləncələr qadağan olunmuşdu, insanlar bu günü kilsəyə getmək üçün ayırmışdılar. Düzdür, o dövrdən çox vaxt keçmişdir, lakin indiki dövrdə də bazar günü çox sakit keçən bir gündür. Başqa ölkələrə nəzər salsaq, məhz həftə axırı bütün əyləncə, ictimai yerlər açıqdır. Lakin İngiltərədə isə bu əksinədir.

Pab və restoranlar ancaq saat 12-dən 2-yə qədər, 5-dən 10-a qədər açıqdır. İndiki dövrdə ingilislər bazar günü şəhərdən kənara, təbiət qoynuna getməyi, orda balıq tutmağı, kampa və ya dağa çıxmağa üstünlük verirlər.

İngilislər sakit bazar gününə üstünlük verirlər. Bazar günü gec qalxır, kilsəyə gedir, yaxşı günorta yeməyi yeyirlər, sonra yatır, çay vaxtına qədər bağda işləyir, kitab oxuyur, radioya qulaq asırlar.

Adət-ənənələrdən biri də çay vaxtıdır. Nə olursa olsun, saat 5-də ingilislər çay içirlər. Azərbaycanlılardan fərqli olaraq, ingilislər çayı tünd sevirilər, bəziləri isə çaylarına süd tökməyi xoşlayırlar. Bu da ingilisləri dünyada ən çox çay içən millət kimi tanıdır. Pablar da adət-ənənəni təşkil edən bir atributdur, belə ki, ingilislər işdən sonra paba bir qədər içmək və dostları ilə söhbət üçün gedirlər. *Pub* – insanların içki içmək və dostları ilə görüşmək üçün getdikləri bina və ya ictimai yer mənasını verir. Pabda alqohol və ya digər içkilər və yüngül yeməklər verilir. Ən çox içilən içki, əlbəttə ki, pivə – açıq və tünd olan pivədir. Açıq pivəyə *bitter* də deyilir. Burada viski, gin və çaxır da verilir. Şotland ənənələri barədə də bir az danışmaq istərdik. Məsələn, thistle Şotlandiyanın milli simvoludur. Vikinqlər Şotlandiya sahillərinə çıxarkən, Tey çayından keçərək, şotlandlara qəfildən hücum etmək istəmişlər, bunun üçün ayaqqablarını soyunmuşlar. Onlardan birinin tikanlı bitki olan qanqala ayağı dəymiş və qışqırmış, bunu da şotlandlar eşitmişdir. Beləliklə, qanqal bitkisi şotlandları vikinqlərdən xilas etmiş və bu münasibətlə də Şotlandiyanın milli somvoluna çevrilmişdir.

Şotlandların milli kostyumu kişilər tərəfindən geyilən kiltidir. Kilt tvid jaketlə, sadə uzun corabla və beretlə geyilir. Kilt tartan materialından

hazırlanır. Tartan dağını fərqləndirən əsas artibutlardan biridir. Tartanın çox qədim tarixi vardır. hər bir klanın (nəslin) özünün tartanı var idi, yəni tartanda olan rənglər nəsilədən nəslə dəyişirdi. Bu ənənə artıq XVII əsrdə dəyişməyə başladı. Belə ki, indi artıq kilti həmişə görmək olmaz. Yəni artıq kilti həmişə geyinmirlər.

Şotlandiyaya gedən adam hökmən şotland yeməkləri dadmalıdır. Bunlara *Barley Broth, Powsowdie və ya Sheep's Head Broth, Hotch Potch və ya Harvest Broth, Hare Soup, Partanbree, Cock-a-leekie, Cullen Skink və Salmon Soup, Haggis, qara pudding, ağ pudding, unlu puddinqləri* misal göstərmək olar. Şotlandlar içkidə viskiyə üstünlük verirlər. Bu içkiyə uisge beatha, qael dilində “həyat suyu” adını vermişlər.

Börnün anadan olduğu gün (25 yanvar) Şotlandiyanın hər bir yerində təntənəli sürətdə qeyd olunur. Bu gün üçün ənənəvi menyu cock-a-leekie soup (toyuq supu), qaynadılmış duzlu seld, turpla olan həqis və champit tatties (əzilmiş kartof) and desertdir. Həqisin gəlişi milli geyimdə olan şəxsin volinkada çaldığı musiqi ilə müşayiət olunur. Sonra həmin şəxs sırf həqis üçün yazılmış şeiri oxuyur.

Bu ölkə Lox Ness gölü və göldə yaşayan naməlum heyvanla da məşhurdur. Bu əfsanə davam edir və elmi sübutunu hələ də tapmamışdır. Burada digər məşhur bir yer Gretna Green kəndidir. Bu kənd keçmişdə yaşı 16 yaşından aşağı olan bir cütlüyün evlənməsi ilə məşhurdur. Şotlandiyada bir çox romantik yerlə vardır. Niyə bura gəlməyə üstünlük verilir? Cavab asandır, bu yer Şotlandiya sərhədlərinə ən yaxın yerdir.

Yeni il ərəfəsi İngiltərədən çox Şotlandiyada daha təntənəli keçirilir. “Hogmanay” sözünün fransız dilindən keçdiyi məlumdur, "Homme est né" (insan anadan olmuşdur) mənasını verir. Bu, 31 dekabrda sənin evində olan bütün gələnlərə yemək və içki gətirilməsi ilə əlaqədardır. Belə inanc vardır ki, gələn insan özü ilə xoşbəxtlik və ya bədbəxtlik gətirir. Gecə düşdükdə evə gələn insan kişi olmalıdır, qadının uğursuzluk gətirildiyinə inanılır. Gələn adam üç şey: bir parça kömür – istilik, bir parça çörək – ərzaq, gümüş qəpik – zənginlik gətirməlidir. Bu maraqlı adət “First Footing” adlanır.

**Yusifov G.
Həsənova A.
(ADU)**

Dil və davranış etiketləri

Etiket insanın ictimai yerlərdə və onu əhatə edən adamlarla ünsiyyətə riayət etdiyi mədəni davranış qaydalarının toplusudur. Başqa sözlə: etiket insanların cəmiyyətdəki qarşılıqlı münasibətlərinin “çərçivəyə salınmış” davranış və əxlaq qaydalarının məcmu və nəzakət formasıdır.

Davranış etiketi dedikdə şəxsin ictimaiyyət arasında mədəni davranış qaydalarına necə əməl etməsi başa düşülür.

Davranış etiketi şəxsin milli əxlaq və metal xüsusiyyətlərinin təzahür formasıdır.

Salamlaşmanın Azərbaycan dilindəki davranış etiketləri sistemində xüsusi yeri vardır.

Ərəb dilində “sülh” mənası verən “salam” sözü azərbaycanlılar arasında ən qiymətli milli-mənəvi dəyərlərdən biridir.

Salamlama (əl ilə görüşmə) sağ əl ilə icra edilir, çünki müsəlman aləmində, müsəlman qaydalarına görə sağ əl müqəddəs və təmiz əldir.

Salamlaşarkən qarşıdakı adamın əlini bərk sıxmaq, başqa sözlə, qüvvə nümayiş etdirmək, etik normadan kənar hesab olunur. Salamlama zamanı yaşca (eləcə də vəzifəcə) böyük əl uzatmasa, kiçik əl uzatmamalıdır.

XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda salamlaşmanın dildə iki forması-salam verən “və salam aleykum”, salam alan isə “və əleykum salam” formaları işləmirdi.

Bu ifadələr Bakı kəndlərində indi də işlənir. Salama cavab verməmək etik normadan kənar hərəkət hesab edilir, çünki “Salam, Allahın salamıdır” deyirlər. Salamlama dil, eləcə də davranış etiketidir. İnsanlar arasında mehriban münasibətlər salamlama ilə başlanır.

Azərbaycan dilində müraciət, qarşılama, yolasalma və görüşmə davranışı etiketləri də mövcuddur. Belə etiketləri “Mədəni nitq etiketləri” də adlandırmaq olar.

Müraciət etiketləri: keçmişdə dilimizdə geniş istifadə edilmiş “ağa”, “bəy”, “cənab”, “dəd”, “ləl”, “bacı”, “ayqız” və s. müraciət etiketləri demək olar ki, indi işlənmir. Müasir dilimizdə “müəllim” kişilər üçün,

“xanım” isə qadınlar üçün ən geniş işlənən müraciət etiketləridir. Bir çox məqamlarda mədəni nitq etiketlərindən dildə geniş istifadə edilir:

1. Evə dəvət etmə məqamında: xoş gəldiniz, buyurun içəri, gözüm üstə yerin var, qədəmləriniz mübarət, qarımız üzünüzə həmişə açıqdır və s.

2. Razılıq bildirmə məqamında: etiraz etmirəm, çox xoşdur, təşəkkür edirəm, məmnuniyyətlə, razıyam və s.

3. Kömək etmək məqamında: Siz əziyyət çəkməyin, Sizə kömək lazımdır mı?, icazə verin bunu mən edirəm, Sizə ağır olar, Sizə zəhmət olar və s.

4. Kimisə inandırma (and içmə) məqamında: Allah haqqı, Quran haqqı, İmam haqqı, Tövbə, Ətağa cəddi, sən öl, mən ölüm, anacanı və s.

5. Etiraz etmə məqamında: məni qane etmir, lazım deyil, rədd elə, xoşuma gəlmir, zəhləm gedir və s.

6. Vidalaşma (Yola salma) məqamında: uğur olsun, Allah amnında, yaxşı yol, gələn görüşədək, xeyrə qarşı gedin, salamat qalın, xeyir aparın və s.

Azərbaycan dili davranış etiketləri ilə zəngindir. Onun müasir dilçilik elmi səviyyəsində hərtərəfli tədqiqinə ehtiyac var. Gənclərin diqqətini bura istiqamətləndirmək fayda verərdi, həm dilçilik elminə, həm də gənc tədqiqatçıya.

Zeynalova S.
(ADU)

Koqnitiv dilçilikdə metafor problemi

XX əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq başqa dilçilik istiqamətlərinə cavab olaraq koqnitiv dilçilik təlimi yarandı. Həmin vaxtdan bu günə kimi bu dilçilik təlimi müasir elmdə öz sözünü deyə bilmişdir. Koqnitiv dilçiliyin inkişafı anlamanın konkret və ümumi problemlərini öyrənən fənlərarası elm olan koqnitiv elmin yaranması və formalaşması ilə sıx bağlıdır. “Koqnitiv dilçilik“ dedikdə nə başa düşülür?

Koqnitiv dilçilik (KD) mental-əqli prosesləri öyrənən, dil strukturlarının təsviri və izahı ilə məşğul olan koqnitiv elm sahəsidir. KD-in əsas məqsədi, M.Şvartsın təbircə desək, dil biliklərinin reprezentasiyası və işlənməsi arasında olan interaksiyanı, yəni qarşılıqlı əlaqəni öyrənir. KD-in əsas problemlərinə aşağıdakıları aid etmək olar.

1) Təbii dillərin kateqoriyalaşdırılması

2) Dil və təfəkkür arasındakı münasibətlər (yəni dildən istifadə özündə dildə danışanın dünyasının interpretasiyasını əks edir və bu interpretasiya dil istifadəçisinin malik olduğu sözlər və qrammatik konstruksiyalarla kifayətlənir)

3) Sintaksis və semantika arasındakı sərhəd yalnız leksik vahidlərin mənasını deyil, eyni zamanda qrammatik formaları, həmçinin söz sırasını müəyyən edir.

Koqnitiv tədqiqatlara görə dil təfəkkürün ayrılmaz hissəsidir. Təbii dil və insan təfəkkürü bir-biri ilə sıx bağlı olan iki mürəkkəb fenomendir. Təfəkkür bütün struktur və proseslərin cəmindən ibarətdir. İnsanın dil qabiliyyəti təfəkkürün spesifik bir hissəsidir. Bu elə bir spesifik mental-əqli-idraki qabiliyyətdir ki, o, təfəkkürün ümumi qabiliyyətinə əsaslanır. Beləliklə, dilin öyrənilməsi koqnitiv elmin əsas məqsədi hesab olunur.

Semantika KD tədqiqatlarında mühüm rol oynayır və dildən istifadənin hərəkətverici qüvvəsi kimi araşdırılır. Dil öz xarakterinə görə heç də tam normallaşdırılmış sistem hesab edilmir və onu hər hansı bir formal sistem kimi təsvir etmək olduqca cətin və bu sistemdə metaforanın yerini müəyyən etməyin özü də o qədər də asan deyil. Başqa sözlərlə desək, dil bütövlükdə metaforikdir, hərfi deyil. Məhz buna görə də metaforanın dildə mərkəzi yer tutması heç də təsadüfi deyil. Dil vahidlərinin semantikasında əks olunan dünyanın məna mənzərəsinin elementləri (əlbəttə, burada söhbət birbaşa mənalardan gedirsə), metaforalarda reallaşan olunan konseptual metaforanın əsasını yarada bilirlər. Hər bir konseptual metafor sivil cəmiyyətin həyatında, gündəlik təcrübəsində mövcud olan bu və ya digər cəhəti, hissəni özündə əks etdirir. Metaforanın da yaranması hər bir insanın malik olduğu müəyyən konseptual sistemlərin mövcudluğuna əsaslanır.

M.Conson və C.Lakoffun tədqiqatlarının metaforun koqnitiv nəzəriyyədə rolunun başa düşülməsində əvəz edilməzdir. Onların metafor haqqında irəli sürdükləri ideyalar bugünkü tədqiqatçıların fikirlərinə çox yaxındır. Son dövr tədqiqatlarında elə bir əsər tapmaq mümkün deyil ki, orada həmin müəllifə isnad edilməsin. Onların fikirləri metafor haqqında olan düşüncələrdə bir “inqilab” yaratdı. Hər şeydən əvvəl koqnitiv metafora yanaşma psixoloji kateqoriyaların təsnifatına əsaslanır. Biz həmişə görəndə, eşidəndə hiss edəndə nəyi isə dərk edirik, qavrayırıq, biz çalışırıq ki onu uyğun kateqoriyaya aid edək və həmin obyekt müəyyən əlamətlərinə görə tanıyaq, öz təcrübəmiz çərçivəsində ona yer tapaq.

Dünya şöhrətli semiotik U. Eko fərəhlə metaforun triumfal dərəcə-də elmi dərk etməyə daxil olmasını qəbul edərək belə qənaətə gəlir ki, bütün nitq fiqurlarının hamısından metafor daha “kəskin və nadir”dir, yeganə bir vasitədir ki, “teatrda olduğu kimi dekorasiyanın dəyişməsi ilə heyrət yaradır, fərəh, ləzzət verir” və bir təzahür formasından başqa bir təzahür formasına çevrilir. Bu zaman metafor yalnız bəşər övladında bəyənilən emosional reaksiya yaratmır, çünki bəşər övladı gözəlliyi qiymətləndirir, həmçinin özünün xüsusi səlistliyi və sadəliyi (təbiiliyi) daim adi müşahidəçini heyran edir, təbii olaraq söz yaradıcılığı prosesinə daxil olur.

Biz metafora böyük maraq dövrünü yaşayırıq. Metafor fenomeni üzərində diqqətini filosoflar, psixolinqvistlər, üslubiyyatçılar, ədəbiyyatşünaslar cəmləyirlər. Bu fakt dünya haqqında müasir biliklərin strukturu və dinamikasında baş vermiş dəyişikliklərlə bağlıdır. Metafor probleminə maraq yüzilliklər boyu tükənmir: Aristotel dövründən hazırkı dövrə qədər metaforun öyrənilməsi daha intensiv olur və genişlənərək, müxtəlif bilik sahələrini əhatələyir. «Bu mövzuya daim müraciət faktının özündə onun tükənməzliyinin etiraf edilməsi durur» - deyən Q.Quliyevlə razılışmamaq olmur. İnsanın anlama sistemi daha çox metaforik xarakter daşıyır və təfəkkür, gündəlik təcrübə və davranış, müəyyən mənada metafor ilə şərtlənir. Bununla belə anlama sistemi insan tərəfindən heç də həmişə dərk olunmur.

Metaforun mahiyyəti isə ondadır ki, burada bir qrupa, cinsə aid olan anlayışın mahiyyətinin başqa bir anlayışlar bazasında başa düşülməsi, yaşanmasıdır. Demək anlayış metaforik olaraq nizamlanır, buna müvafiq olaraq dil də metaforik olaraq qayda-qanunlar çərçivəsində olur. Biz bunun bariz nümunəsini bədii yaradıcılıqda görürük. Belə ki, bədii yaradıcılıqda “subyektiv gerçəklik” kimi estetik dəyərlərin anlaşılmasında metaforlar mühüm rol oynayır. Metaforalar müəllif dünyagörüşünün və dünyaduyumunun poetik –bədii- üslubi göstəricisidir. Görkəmli dilçi-alim K.Abdullayev qeyd edir ki, dilin bütün semantik qatları açıq olmadığından tədqiqatçı daha çox poetik yaddaşdakı metaforları öyrənməyə çalışır. Bu mənada dilçilik tədqiqatlarında metaforların semantik-koqnitiv şəkildə öyrənilməsi bütövlükdə poetik üslubun (dünyagörüşünün) bəzi xüsusiyyətlərinə müəyyən aydınlıq gətirə bilər, metaforlar həm də inanc sistemi ilə sıx bağlıdır..

Zoltán Kövecses
(Hungary)

The role of context in metaphor reconsidered

Surprisingly, in the cognitive linguistic literature on metaphor the issue of context has not received much attention despite the crucial role it plays in the creation and use of metaphors in real discourse. In the talk, first, I introduce the fundamental notions required in metaphorical meaning making and communication. Following this, I take stock of some common contextual factors that motivate the use of metaphors in discourse. I propose that contextual factors not only play a role in the comprehension of metaphors, but they are also responsible for their creative production: many metaphors are “context-induced,” and do not exist previously. Furthermore, I contend that context involves more than just the situational and linguistic context. Finally, I discuss the role of context in metaphor in relation to the issue of the experiential grounding of human cognition.

Suggested reading:

Kövecses, Zoltán. 2015. *Where metaphors come from. Reconsidering context in metaphor*. Oxford and New York: Oxford University Press. (paperback edition: November, 2016)

III BÖLMƏ

**Tətbiqi və tipoloji dilçilik:
nəzəri ümumiləşmələr və praktik
təvsiyələr**

İngilis və Azərbaycan dillərində bitki adlarının struktur xüsusiyyətləri

Dilçilikdə bitki adlarının öyrənilməsi məsələsi son zamanlarda öyrənilməyə başlanmışdır. Bitki adlarından ilk növbədə və daha çox tədqiq olunanı dərman bitkiləridir ki, onlardan necə illərdən bəri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində dərman kimi istifadə edilir. Onlardan, *anise* (raziyanə), *clove* (mixək), *juniper* (ardıç), *mint* (nanə), *dill* (şüyüd), *daisy* (çobanyastığı), *thyme* (kəklik otu), *urtica* (gigirtkən), *althala* (gülxətmi), *caraway* (zirə) və s.

Hazırda bitki adlarının tədqiqat sahəsi genişlənmiş və tədqiqat işi onların bütün kateqoriya və sistemlərini əhatə etmək mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Lakin bəzi tədqiqatlar elmin indiki tələblərinə tam cavab vermə bilmir. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri indiyə kimi bitki adlarının sistemli şəkildə toplanmamasıdır. Elə dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri bitki adlarını toplamaq, onun dərin elmi təhlilini verməkdir.

Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilinin lüğət tərkibindəki hər bir söz-ad cəmiyyətin tələblərini ödəmək zərurətinin nəticəsi kimi meydana çıxır və istifadə olunur. Bitki adları da bu cür qanunauyğunluq əsasında yaranmışdır. İngilis və Azərbaycan dillərində fəal şəkildə işlənən meyvə adları, tərəvəz adları, gül-çiçək adları xalqın tələbi, ehtiyacı əsasında yaranıb formalaşmışdır.

Bitki adları yaranma tarixinə, məzmununa, həcminə, mövcud olduğu formasına görə müxtəliflik təşkil edir. Bir sıra bitki adları strukturuna görə həm leksik yolla, həm şəkilçilərlə yaranır, həm də sintaktik əlaqələrlə ingilis dilinə məxsus xüsusiyyətlər əsasında müxtəlif sözlərin birləşməsi yolu ilə yaranır. Məsələn, ingilis dilinin söz yaradıcılığı prosesini və bu proses əsasında yaranan yeni leksik bitki adlarının əmələ gəlməsi, yaranması, əsasən öz sadəliyi ilə fərqlənir. Lakin zahirən sadə görünən bu yol, həqiqətdə isə çox mürəkkəbdir. Çünki, öz tarixi və mənşəyi etibarlı ilə əmələ gəlmiş yüzlərcə bitki adları dilin lüğət tərkibində elə dəyişmiş və elə bir formaya düşmüşdür ki, onların nə zaman və necə əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək olmur. Məsələn, *beech* (fısdıq ağacı və meyvəsi), *birch* (ağcaqayın), *laurus* (dəfnə ağacı), *acorn* (palıd ağacının meyvəsi),

pink (qərənfil), *iris* (süsən), *rose* (qızıl gül), *poppy* (lalə) və s. bitki adları leksik yolla yaranmış fitonimlərdir.

İngilis dilində morfoloji yolla yaranan bitki adları çox məhsuldardır. Bitki adlarının yaranmasında morfoloji prosesin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada köklərə şəkilçilər artırmaqla yeni düzəltmə bitki adları əmələ gəlir. Məsələn, *linder* (cökə), *nectareous* (bal verən nağac), *pollitery* (balqabaq), *linden//lune tree* (cökə ağacı), *carnation* (qərənfil), *ginger* (zəncəfil), *parsley* (cəfəri), *celerey* (kərəviz), *dahlia* (georgin gülü) və s. bu kimi bitki adları köklərə şəkilçilərin əlavəsi ilə düzəlmişdir.

Sintaktik üsul analitik yolla sözyaratma adlanır. Yəni burada iki və daha artıq söz müxtəlif münasibətlər arasında birləşərək bir mürəkkəb leksik vahid əmələ gətirir. Sintaktik yolla düzələn bitki adları ingilis dilinin çox zəngin bir sahəsini əhatə edir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin tədqiq obyektı mürəkkəb sözlərdir. Mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən elementlərin ayrılıqda müstəqil məfhum ifadə edən sözlərdən ibarət olduğuna baxmayaraq, mürəkkəb bitki adları problemi düzəltmə bitki adları problemindən daha qarışıq və daha mürəkkəbdir. Bu isə təbii prosesdir, çünki mürəkkəb bitki adlarının tərkib hissələri həm sərbəst şəkildə, həm də başqa sərbəst tərkiblərin daxilində iştirak edə bilər. Məsələn, *dog-violet* (vəhşi bənövşə) bitki adı iki sözdən *dog* və *violet* sözlərindən ibarət olduğu halda, onlar ayrılıqda hərəsi bir məna kəsb edir, yaxud da *heartseye* (antiner gözü - gülün adıdır) bitki adı tamamilə ümumilik bildirən semantik vahidlərdən ibarətdir: *heart* (ürək)+(-s- bitişdirici ünsür)+*eye* (göz), *bell flower* (zəng çiçəyi), *dogviolet* (vəhşi bənövşə), *heartseyes* (antiner-gül adıdır) və s. İngilis dilində sintaktik əlaqələrdən kənar yaranan bir bitki adı yoxdur. Ona görə də bütün mürəkkəb bitki adlarının yaranmasında mütləq bu və ya digər qrammatik qayda öz əksini tapır.

Buna görə də çox zaman mürəkkəb bitki adları haqqında qəti fikir söyləmək çətin olur. Odur ki, ayrı-ayrı dillərin tədqiqində və ümumi dilçilik məsələlərində mürəkkəb bitki adı problemi çox zaman müxtəlif mübahisələrə səbəb olur. Mürəkkəb bitki adları ilə yaranan problemlərdə söz tipləri, sözlər arasında əlaqə və münasibət, nitq hissələrinə görə qruplaşma böyük rol oynayır. Mürəkkəb bitki adlarının əmələ gəlməsində bir sıra cəhətlər özünü göstərir: maddi əsas, komponentlərin məna xüsusiyyətləri, forma və məzmun münasibətləri və komponentlər arasında əlaqə.

Bitki adlarının tədqiqi zamanı onların qruplaşmasına fikir vermək lazımdır. Bitki qrupları konkret ekoloji şəraitdə əmələ gələn (məsələn, yarımsəhralarda, yovshanlıqda, qanqallıqda, cəmənlərdə, müxtəlif otluqlarda və s.) bir çox bitki birliyindən ibarətdir. Müxtəlif həyati formalara aid olan bu növlər onların müəyyən mühidə birgə bitməsini təmin edən uyğunlaşmalara malikdir.

Bitki adlarının öyrənilməsi müasir ingilis dilinin tarixi və dialektologiyası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir ingilis dilinin leksik, qrammatik və semantik sisteminin inkişafında bitki adlarının (fitonimlərin) rolu az deyildir. Yeni sözyaratma, yeni məna kəsb etmə və s. dil hadisələr özünü bitki adlarında biruzə verir.

Ahrzayeva K.
(ADU)

Tipoloji səviyyədə fonem əvəzlənmələrinə dair

Dil sistemi fonem, morfem, söz, söz birləşməsi, cümlə və s. ibarətdir. Dilin daxili quruluşu, onun saysız-hesabsız ünsürlərinin əlaqə sxemləri o dilin strukturunu təşkil edir.

Ayrı-ayrı dilləri nəzərdən keçirdikdə onların bəziləri arasında oxşar əlamətlər müşahidə olunur. Dilçilik tipologiyası dillərin strukturunda müşahidə edilən oxşar və fərqli cəhətləri tədqiq edir.

Dillərin tipoloji təsnifatına görə dünyada mövcud olan dillər dörd qrupa bölünür; kök dillər, iltisqi dillər, flektiv dillər, inkorporativ dillər. Kök və ya amorf dillər şəkilçisi olmayan, qrammatik vahidi yalnız leksik vahidlər yəni köklərdən ibarət olan dillər daxildir. Bu dillərdə bütün qrammatik əlaqələr daha çox fonetik və sintaktik vasitələrlə həyata keçirilir. (Çin dili).

İltisqi və ya aqqlıutinativ dillərə şəkilçili dillər də deyilir. Bu dillərdə bütün leksik-qrammatik yəni sösdüzəltmə və ya sözdəyişmə əlaqələr şəkilçi morfemlər vasitəsilə realizə olunur. (Azərbaycan dili) Flektiv dillər isə ilk növbədə sözün dəyişməsini nəzərdə tutur. Fleksiyanın iki növünü qeyd etmək lazımdır; xarici və daxili fleksiya. Xarici fleksiyaya rus dilindəki книга, книги, книге, книгой göstərmək olar. Daxili fleksiyaya isə ingilis dilində olan qaydasız felləri misal vermək olar. Məsələn; I sing, I sang.

İnkorporativ dillərə isə inkorporlaşan ,formasız ,polisintetik dillər də deyilir. Bu dillər də,ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edən xüsusi növ sintaqmatik vahidlər müxtəlif köklərin birləşməsindən əmələ gəlir. İnkorporativ dillərə koryak, çukça dillərini aid etmək olar.

İngilis dilində foot-feet əvəzlənməsi morfolojiya səviyyəsinə keçiddən xəbər verir. Bəzi hallarda daxili fleksiya xarici fleksiya ilə müşayiət olunur. İngilis dilində, məsələn; read[ri:d] –read[red], feel[fi:l]- felt[felt].

Daxili fleksiya və affiksleşmə sözün daxilində baş verir. O, qrammatikaya, morfolojiyaya aid edilir. Azərbaycan dili iltisacı dillərə aid olduğu üçün flektiv dillərdə olan fonematik əvəzlənmə yoxdur. Ümumiyyətlə, bütün türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də monosemantik affikslər, həm sözdəyişdirici, həm də sözdüzəldici şəkilçilər əsas rol oynayır. Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, Azərbaycan dilində səsdüşümü, səstartımı olduğu kimi,səslərin dəyişilməsi və əvəz olunması hadisələri də vardır. Bu hadisələr yalnız sözlərə şəkilçi artırıldığı zaman deyil,bir sözdən yeni mənalı başqa bir söz düzəltmə zamanı da özünü göstərir. Məsələn, uzun-uzanmaq,alçaq-alçalmaq.

Alınma sözlərdə Azərbaycan dilinin öz fonetik qanunlarının tələbi ilə meydana çıxan bir çox digər fonem əvəzlənmələrini də fonematik əvəzlənməyə misal göstərmək olar. Məsələn, texnika, fizika, texnik, texniki, fiziki və s.

Azərbaycan dilində fonetik əvəzlənmələr həm saitlər,həm də samitlər sahəsində özünü göstərir.Müasir Azərbaycan dilində fonemlər-assimilyasiya, dissimilyasiya,səs düşümü və sair hadisələrin nəticəsində ,həbelə fonetik mövqenin təsiri altında başqa fonemlərlə və ya fonemlərin variantları ilə əvəz olunur. İngilis dilində isə fonetik fonem əvəzlənmələri özünü daha çox reduksiya hadisəsində büruzə verir.Vurğusuz hecalarda sait fonemlərin zəifləşərək digər fonemlərlə əvəzlənməsi ingilis dilinin fonetik xüsusiyyətlərindən biridir. Fonoloji fonem əvəzlənmələrinə isə ingilis dilində qaydasız fellərdə (send, sent, sent), felləri isimlərdən fərqləndirərkən (advice-advise), isimlərin tək və cəm formasında (kökdən dəyişən isimlər-man-men, mouse-mice), icbar felləri digər fellərdən (rise-raise), sifətin dərəcələrində (little-less-least), vurğunun yerinin dəyişməsi ilə nitq hissələrini fərqləndirərkən (present[preznt]-to present[prizent]), etimoloji cəhətdən eyni nitq hissəsinə aid olan müxtəlif mənalar verən (shade-shadow) və.s rast gəlinir.

Tipoloji səviyyədə fonem əvəzlənmələrinə dair aparılan araşdırmalar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, hər bir dilin özünəməxus

fonetik qanunauyğunluqları olduğundan, onlarda olan fonetik və fonematik əvəzlənmələr də fərqli baş verir.

Aslanov F.
(ADU)

Ünsiyyətdə dil və danışığ əlaqəsinə dair

Dil və danışığı bir-birindən ayrı düşünmək qeyri-mümkündür, çünki bunların hər ikisi bir məqsədə, insanlar arasında ünsiyyətin qurulmasına xidmət edir. Bunlardan birinin mövcudluğu digərinin mövcudluğu üçün əsas şərtidir. Tarixən ünsiyyət vasitəsi kimi formalaşmış hər bir dil və onun mikrosistemləri (fonetik – fonoloji, leksik, qrammatik və s.) bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən bütün dil daşıyıcıları üçün ümumi olsa da, onlar bu sistemdən eyni səviyyədə istifadə etmirlər və nəticədə dildən fərqli olaraq, danışığın fərdiliyi və konkretliyi məsələsi meydana gəlmiş olur, yəni eyni dilin daşıyıcıları müəyyən bir hadisəyə münasibətlərini fərqli şəkildə ifadə edirlər. Bu da ondan irəli gəlir ki, dil daşıyıcısı hamı üçün ümumi olan bu sistemdən fikirlərini ifadə etmək üçün koqnitiv bacarığından çıxış edərək istifadə edir. F.de.Sössür qeyd etmişdir ki, dil insanın dil fəaliyyətinin sosial hissəsidir, o, fərddən asılı deyildir, fərd onu nə yarada, nə də dəyişdirə bilər; o, dil kollektivi üzvləri arasında əlaqənin gücü hesabına mövcuddur. Onun əsərində dil və danışığ münasibətlərinə də aydınlıq gətirilmişdir. O, danışığı dilin realizasiyası adlandırmışdır. N.Xomski isə bu hadisəni performans kompetensiyanın həyata keçirilməsi kimi şərh etmişdir. Onu da qeyd edək ki, müasir dövrdə linqvistikaya - dilə həsr olunmuş elə bir tədqiqat işinə rast gəlmək mümkün deyil ki, müzakirə etdiyimiz problemlə əlaqədar F. de Sössür ideyalarına istinad olunmasın. A.Qardiner hesab edir ki, “ speech” bütün dil fəaliyyətini əks etdirir, “ language” isə danışığda özünü büruzə verən həm bilikdir, həm də elmdir.

Məşhur alman dilçisi V.fon Humboldt dilə hazır produkt kimi deyil, fəaliyyət kimi yanaşmışdır və dillə bağlı fikirlərini ümumiləşdirərək, qeyd etmişdir ki, dil elə bir əlaqələr şəbəkəsi və bu şəbəkənin elə vahidlər sistemidir ki, bütün fərdləri bir – birinə bağlayır, o, fərdin fəvqündə durur, abstraksiyadır, sosial instrumentdir. Dil tarixi baxımdan mənəvi irsdir. O, dil daşıyıcılarının hamısının danışdığı və başqa dildən fərqlənən bir dil kimi tanıdığı instrumentdir. F.Y.Veysəlli qeyd etmişdir ki, dil fərqlənən işarələrin sistemidir, danışığ isə bu sistemin konkret fərddə reallaşmasıdır.

Linqvistik elementlərin kombinasiyalarının (sintaqmatik əlaqələrin) və substitusiyaların (paradiqmatik əlaqələrin) məcmusu dilin sistemini yaradır.

Kommunikativ prosesdə bundan istifadədə müxtəliflik yaranır, çünki danışıq ünsiyyətdə olanların dil səriştələrindən, onların koqnitiv hazırlıqlarından, dilə nə səviyyədə bələd olmalarından, situasiya, kontekst, mövzu və sairədən asılı olaraq variativ xarakterlidir. Bu fərq ünsiyyətin yazılı və şifahi formalarında da özünü göstərir, çünki yazılı nitqdə istifadə olunan sintaktik konstruksiyalar struktur baxımından şifahi nitqdə istifadə olunan ekvivalentlərindən fərqlənir. Danışıqdan fərqli olaraq, yazıda dilin daxili qanunauyğunluqlarına daha çox əməl olunur. Yazılı nitqdə uzun cümlələrdən istifadə olunduğu halda, danışıq üçün nisbətən qısa cümlələr səciyyəvidir.

Ünsiyyət vasitəsi kimi eyni dil çıxış etsə də, danışanların ifadə tərzləri, obyektə münasibətləri fərqlidir. Dillə müqayisədə danışıq dəyişkən xarakterlidir. Bu səbəbdən də dil və danışıqın eyniləşdirilməsi qeyri – mümkündür. Dilin orfoqrafik qaydalarına yazıda əməl olduğu halda, danışıqda orfoepik normalar gözlənilir. Məsələn: /kitab/, /bıçaq/, /pişik/ və s. kimi sözlərin tələffüzündə orfoqrafik norma ilə orfoepik norma üst-üstə düşür, çünki danışıq prosesində birinci hecalardakı /i/ və /ı/ saitləri ya tam reduksiya olunur, ya da ötəri tələffüz olunur. Fikrin ifadəsində istifadə olunan dil vahidləri danışıq aktında semantik, qrammatik və prosodik strukturların birgə fəaliyyəti ilə reallaşır.

Prosodik vasitələr dilin yazılı forması ilə deyil, canlı danışıqla bağlı olub, konkret situasiyada fəaliyyət göstərir. Dilin yazılı və şifahi formaları arasında oxşarlıqla yanaşı fərq də mövcuddur. Oxşarlıq ondan irəli gəlir ki, dilin hər iki forması normativdir və ədəbi dil normalarına əsaslanır. Kommunikativ prosesin uğurlu nəticələnməsində ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan dilin sisteminin kommunikaqlara bələd olması da əsas şərtlərdəndir, çünki dil qapalı sistem invariantların məcmusu kimi götürülür və variantlar şəklində danışıqda reallaşır. Danışıqda istifadə olunan variantlar da bir çox faktorların təsiri nəticəsində meydana gəlir. Bu zaman dialekt faktorunun təsiri də unudulmamalıdır.

Azərbaycan dili də Azərbaycan xalqının mənəvi irsidir və bu irsin təmizliyini, gözəlliyini, danışıq normalarını qorumaq və sonrakı nəsillərə ötürmək bu dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən hər bir azərbaycanlının mənəvi borcudur. Son illər Azərbaycan dilinin inkişafına dair həyata keçirilən yüksək səviyyəli tədbirlərin sistemli olması, eləcə də bu dilin

hərtərəfli öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqat işlərinin artım dinamikası deyilənləri bir daha təsdiq edir.

**Babayev C., Veysəlli F.,
Əsgərova Z., Əliyeva Z.
(ADU)**

Azərbaycan dilində söz prosodikasının eksperimental- fonetik tədqiqi

Azərbaycan dilinin materialı üzərində apardığımız müşahidələr belə fikir söyləməyə əsas verir ki, bu dildə hind-Avropa dillərindəki kimi söz vurğusu yoxdur. Sözlərin və söz formalarının fərqləndirilməsi seqment vahidlər olan fonemlərə deyil, prosodemlərə söykənir. Bu fikri sübut etmək üçün misallara müraciət edək.

1. /daz/ # /diz/. Bu qarşılaşmanın birinci tərəfi qalın sait, sərt samitlərin qeyri-dodaq tembrində, ikinci tərəfin isə incə sait və yumşaq, qeyri-dodaq kökdə tələffüzü ilə həyata keçirilir. Sözlərin fərqlənməsi məhz bu sinharmonik modelə əsaslanır (bax şəkil 1).

2. /daz/ # /duz/. Qarşılaşmanın birinci tərəfi yuxarıdakı qarşılaşmanın birinci tərəfinin eynidir. İkinci tərəfdə isə qalın sait və sərt samitlə yanaşı dodaqların da iştirakı fərqlənməni təmin edir (bax şəkil 2).

3. /duz/ # /düz/. Bu qarşılaşmada birinci tərəfdə gələn söz 2-cidəkinin sağ tərəfindəkinin eynidir. İkinci tərəfdə gələn söz isə incə sait və yumşaq samitlərlə yanaşı həm də dodaqların iştirakını tələb edir. Burada relevant əlamət kimi yalnız saitin sırası, yəni qalınlığı və incəliyi çıxış edir (bax şəkil 3).

4. /duz/ # /diz/. Qarşılaşmanın tərəfləri solda qalın sait və sərt samitlərin, sağda isə incə sait və yumşaq samitlərin reallaşması ilə fərqlənir. Bundan əlavə birincidə dodaqlar iştirak edir, ikincidə isə bu əlamət yoxdur (bax şəkil 4).

5. /düz/ # /diz/. Qarşılaşmanın hər iki tərəfində saitlər incə, samitlər isə yumşaqdır. Ancaq fərqlənmə birincidə dodaqların iştirakı, ikincidə isə dodaqlarsız tələffüzü ilə şərtlənir (bax şəkil 5).

6. /daz/ # /düz/. Qarşılaşmanın birinci tərəfini ikinci tərəfindən fərqləndirən əlamətlər saitin qalın və incəliyi və bununla bağlı samitərin birincidə sərt, ikincidə isə yumşaq olması, eyni zamanda həm də ikincidə dodaqların iştirakı ilə izah oluna bilər (bax şəkil 6).

Biz bütün hallarda samitlərin yumşaqlığından və sərtliyindən danışıq. Ancaq bu rus dilindəki yumşaqlıq və sərtliklə eyniləşdirilməməlidir. Rus dilindəki yumşaqlıq və sərtlik (твердост /мягкость) bu dilin fonoloji sistemindən irəli gəlir. (Müq et: мат-мать)

Azərbaycan dilində isə yumşaqlıq və sərtlik bu dilin orfofonik normasından doğur. Məsələn, /sözün düzü/ ismi söyləməndə bütün saitlər dodaqlanandır, halbuki bu dilin fonoloji sistemində /s, z, n, d/ samitləri fəal üzvə görə dodaq samitləri deyildir. Ümumiyyətlə, bizim fonoloji şərhlərimiz klassik fonetikanın əsirindən azad ola bilmir. Təssüf ki, bu gün auditoriyalarımızda fonologiyaya hələ də layiqli yer verilmir.

Bütün bu təhlildən sonra məntiqi nəticə çıxarılmalıdır ki, Azərbaycan dilinin fonoloji sistemini avrosentrizmindən çıxış edərək adekvat şəkildə təsvir etmək qeyri-mümkündür. Söz vurğusu əvəzinə ikizirvəliliyə, yəni sinharmonizmə əsaslanan yeni bir konsepsiya işləyib hazırlamaq lazımdır. Bu konsepsiyanın əsas müdəaları bunlardır:

1. Azərbaycan dilində hind-Avropa dillərindəki kimi söz vurğusu yoxdur. Çünki Azərbaycan dilində o dillərdəki kimi bir hecanın digərinə nisbətən xüsusi qabardılmasının akustik korrelyatı yoxdur. Misal olaraq aşağıdakı parçanı dinləyək:

/Bağa girdim üzümə
Tikan batdı dizimə,
Əyildim çıxartmağa,
Yar sataşdı gözümə //(bax şəkil 7).

Bütün bu parçada neytral səslənmədə heç bir aksent qabardılması yoxdur. Əlbəttə, süni aktyor ifasında kontrastiv məqsədlə hər bir sözü qabartmaq olar. Burada sözü fonoloji baxımdan təşkil edən, onun tanınib fərqlənməsini təmin edən yeganə fonoloji vasitə prosodemdir. Hər bir sözün prosodemi iki zirvədən ibarət olmaqla bazis element olan saite söykənir, birincisi sözün başlanğıcında, ikincisi isə onun sonunda tamamlanır. Cümlədə isə ikinci zirvə onun intonasiya konturuna qarışıq.

2. Azərbaycan dilində sözlərin fərqlənməsi ayrı-ayrı seqment fonemlərə deyil, hecanın və ya bütövlükdə sözün sinharmonik təşkili ilə həyata keçirilir. /lal/ sözü /ləl/ sözündən /a/ və /ə/ saitlərilə deyil, həm də bütün sözün fonoloji əsasını təşkil edən həmahəngliyə görə fərqlənməsinə əsaslanır. Müqayisə üçün deyək ki, rus dilində /o/ saiti əvvəldə gələn samitin yumşaq və sərtliyindən asılı olmayaraq hər yerdə /_ü/ şəkilli keçidlə, yəni diftonqoid kimi tələffüz olunur. Ruslar /kot/ sözünü məhz /_uo_/ kimi tələffüz edirlər. Ancaq onun sondakı samitə, demək olar ki,

təsiri olmur. Azərbaycan dilində isə həm əvvəldə, həm də sonda gələn samit sözün birinci və ya kök saitin tembrində köklənilir: /lal/ və /ləl/. Son dövrlərin tədqiqatlarında bu kimi fonetik hadisəni koartikulyasiya işığında çözməyə meyil müşahidə olunsa da, bunları eyni ad altında birləşdirmək olmaz. Azərbaycan dilində sözün fonoloji təşkilinin bazis elementi kimi çıxış edən saithlərin ətrafında samithlər peyklər kimi onların tembrində köklənilir.

Baxışova E.
(ADU)

Kontekstual mənə

Dilçilikdə tez-tez mənəni semantika və sintaksisə bağlayırlar, halbuki, mənəni sintaktik forma və semantikadan çox daha geniş anlayışdır. Sintaksis linqvistik formaların seçimi və onların düz xətt boyunca düzümü qaydalarından bəhs edən elmdir. Semantika isə linqvistik formaların real gerçəkliyə uyğun gəlib-gəlməməsini araşdırır. Dilçilikdə praqmatikanın yerini müəyyənləşdirən zaman qeyd edilir ki, o, bir tərəfdən sintaksisə, digər tərəfdən semantikaya bağlıdır. Dilçilik nəzəriyyəsində gözlənilən nəticəni əldə etmək üçün semantik-sintaktik təsvirlə yanaşı, praqmatik təsviri də nəzərə almaliyiq. Bu üç aspektin birgə öyrənilməsi linqvistik təsviri daha dolğun edir. Qarşıya qoyulan məqsəddən əslilə olaraq bu və ya digər aspektə üstünlük vermək olar.

Praqmatika mənənin kontekstual öyrənilməsidir. Deyilənlə deyilməyən arasındakı əlaqələr, habelə deyilməsə də kontekst və məqamla bağlı, hansı məsafədən, hansı sosial amillər daxilində deyilənlə deyilməyənün ünsiyyətdə yerini öyrənən sahə məhz praqmatikadır. Dinləyənin danışıq başa düşüb qavramasını və ünsiyyətin uqurlu olmasını təmin edən, bu və ya digər şərtləri nəzərə alan praqmatika ünsiyyətin baş tutması, yəni dilin işarələnməsi qaydalarını öyrənir.

Praqmatikadan bəhs edərəkən danışıq(nitq) aktı, presuppozisiya, referens, inferens, deyiksis, propozisiya və s. terminlərə tez-tez rast gəlinir.

Danışıq aktı istənilən söyləmin mənəsinə açmağa imkan verir. Məlumat ötürmək üçün dildən istifadədə cümlələr deyil, söyləm və ifadələrdən istifadə olunur. Onlar da müəyyən kontekstlərdə həmin kontekstlərin mühüm əlamətləri nəzərə alınmadan işlənir. Verilən məlumatın anlaşılması üçün məhdut kontekstlər belə yaranır. Verilən məlumatı düzgün anlamaq üçün söyləmdən əvvəl deyilmiş fikri bilmək lazımdır. Bunu

məhdud linqvistik kontekst adlandırılır. Nəyisə ifadə etmək istəyən adamlar təkcə qrammatik strukturu düzgün qurulmuş sözləmlər işlətmirlər, həm də bu sözləmlərə uyğun hərəkətlər edirlər. İfadə ilə müşayət olunan hərəkətlərə danışq aktları deyilir. Burda xahiş, tələb, şikayət, təklif, dəvət, zərurət, razılıq və s. kimi mənə çalarları ifadə oluna bilər. Ünsiyyətə təkcə bir sözləm səslənmir. Ondan əvvəl və sonra gələn sözləmləri şərtləndirən hallara danışq məqamları deyilir. Əksər danışq məqamları danışq aktlarının həyata keçirilməsidir.

Danışq aktları üç cür olur: lokutiv, illokutiv və perlokutiv.

A: “Darling, do you want to go out to the cinema tonight?”

B: “I’m feeling ill.”

A: “That’s ok. You stay there and I’ll make soup.”

Lokutiv akt mənaca düzgün dil strukturlarını düzəltməyi nəzərdə tutur. Dildəki söz, cümlə və digər vasitələr düzgün işlənməyəndə lokutiv akt normadan kənara çıxır. Yuxarıdakı dialoqda “I’m feeling ill.” lokutiv aktdır və situasiyadan başa düşülür ki, “No, I don’t want to go out to the cinema.” cavabının əvəzinə işlədilib.

Biz sözləmi və cümləni müəyyən məqsədlə deyirik. Fikrimizi dinləyəne çatdırmaq, ona nəsə demək niyyətimizi dilə gətiririk, buna illokutiv akt deyilir. Ancaq danışq akti bununla bitmir. Biz istəyirik ki, hərəkətimizin bir nəticəsi olsun, dediyimiz bir səmərə versin. Buna perlokutiv akt deyilir və əldə edilmiş nəticə isə perlokutiv nəticə adlanır. Hər bir sözləmin illokutiv təsiri olmalıdır. Vəd vermə, təsdiq etmə, xəbərdarlıq və s. illokutiv gücü bildirir və bunlar sözləmdəki felin mənasından irəli gəlir. Belə fellərə performativ fellər deyilir. Qeyd edək ki, bir dildəki performativ fellərin siyahısının vasitəsi ilə o dildəki danışq aktlarının geniş təsnifini vermək olar.

Bayramova İ.
(ADU)

Alman və Azərbaycan dillərində sifət əsas nitq hissəsi kimi

Hər bir dilin leksik sisteminə daxil olan sözlərin heç də hamısı eyni semantik, qrammatik və funksional xüsusiyyətlərə malik deyil. Bu baxımdan da dillərin leksikonunu təşkil edən sözlər morfoloji strukturlarına sintaktik funksiyalarına və leksik mənalarına görə müəyyən qruplara bölünür. Sözlərin nitq hissələri üzrə bölgüsünün tarixi çox qədimdir. Hələ e.ə.

V əsrdə yunan alimləri adlarla felləri fərqləndirmişlər. Onların fikrincə cümlə adlarla feillərin əlaqəsindən yaranır. Müxtəlif dövrlərdə tədqiqatçılar nitq hissələrinin bölgüsünü əvvəl leksik- qrammatik ,sonra morfoloji, daha sonra isə sintaktik vəzifələrinə görə aparmışlar . Ənənəvi dilçilikdə bu qruplar müxtəlif formalarda adlandırılmışdır. Məsələn,alman dilində bu qrupları “Wortarten” (nitq hissələri), “ Wortklassen”(söz sinifləri), Azərbaycan dilində isə “ nitq hissələri” (M. Hüseynzadə, S.Cəfərov və b.) kimi adlandırmışlar. Nitq hissəsinin təsnifatında da dilçilər arasında heç də həmişə fikir eyniliyi olmamışdır. Müxtəliflik daha çox nitq hissələrinin kəmiyyəti ilə bağlı olmuşdur, çünki bəzi tədqiqatçılar nitq hissələrini təsnif edərkən əvəzlilikləri və sayları müstəqil nitq hissəsi hesab etməmişlər. Belə yanaşma G.Helbig və J.Buscha tərəfindən də irəli sürülmüşdür . Onlar da alman dilində 4 əsas nitq hissəsinin(feil,isim,sifət,zərf) və funksional nitq hissələrinin olduğunu qeyd etmişlər. L.Zütterlinin bölgüsündə sözlər 4 əsas nitq hissəsi (1.isimlər, 2. sifətlər, 3.fellər, 4. ədatlar yaxud zərflər arasında bölüşdürülür.Y. Erbenin bölgüsündə isə saylar ayrıca nitq hissəsi kimi deyil, sifətlərin daxilində nəzərdən keçirilmişdir(1958). Müasir alman dilçilik ədəbiyyatında artiklin müstəqil nitq hissəsi kimi qəbul edilib – edilməməsindən asılı olaraq, nitq hissələrinin sayı 9 və 10 arasında dəyişir. Bunların da 6- sı dəyişkən, 4-ü isə dəyişməz nitq hissəsi kimi qruplaşdırılır. U.Engel də isə bu bölgü 15 söz sinfi üzrə aparılmışdır. Alman dilində nitq hissələrinin bölgüsü O Moskaslskaya tərəfindən belə ümumiləşdirilmişdir: 1.Əsas nitq hissələri (avtosemantik sözlər): İsim, feil, sifət, zərf, əvəzlik, say; 2.Funksional nitq hissələri (sinsemantik sözlər): sozönüləri, bağlayıcılar, kopula,ədat, artikkel, köməkçi fellər, modal sözlər, nidalar. Oxşar bölgü Karl-Dieter Bünthinin”Linqvistikaya giriş” əsərində də verilmişdir. Azərbaycan dilində də nitq hissələri əsas (isim, sifət, say, əvəzlik,feil, zərf) və köməkçi(qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər) olmaqla iki hissəyə bölünür. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də alman dilində əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildiren sifətlər əsas nitq hissəsi kimi qeyd olunmuşdur. Maddi varlığın ayrılmaz hissəsi olan sifətlər əlaqədə olduqları əşya və hadisə ilə bağlı hərtərəfli məlumat verməyə xidmət edir. Məs.: mavi səma- der blaue Himmel; asan tapşırıq – die leichte Aufgabe və s. Bu ifadələrdə “səma” və “tapşırıq”sözləri əşyaların adını bildirir və isimdir.”Mavi” və ”asan” sözləri isə əşyaların əlamətini bildirir və sifətə aid edilir. Sifətlər dildə isim və feillərdən sonra ən böyük nitq hissəsidir.Bu nitq hissəsi alman dilinin söz leksikonunun ümumilikdə 1/6 hissəsini təşkil edir.

Müqayisə olunan hər iki dildə sifətin digər nitq hissələri ilə (isim, say, əvəzlik) oxşar xüsusiyyətləri olsa da, bu nitq hissəsini onlarla eyniləşdirmək düzgün olmazdı, çünki bu nitq hissəsinin də özünə xas əlamətləri mövcuddur. Bu dillərdə sifətlərin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti onların dərəcələyə bilməsidir. Sifətin digər nisbi xarakterli kateqoriyalarından fərqli olaraq dərəcə kateqoriyası mütləq xarakterli olub öz ifadəsini sifətin müqayisə formalarında tapır. Bu kateqoriya alman və Azərbaycan dillərinin hər ikisi üçün səciyyəvi olsa da, onun düzəlmə və içlənmə mexanizmi fərqlidir. Hər iki dildə sifətin üç dərəcəsinin(adi,azaltma və çoxaltma-Azərbaycan dili üçün; Pozitiv(adi),komparativ (müqayisə), superlativ (üstünlük)) olduğu qeyd olunmuşdur. Alman dilində adi dərəcədən sonra işlənen həm komparativdə, həm də superlativdə əlamətin və ya keyfiyyətin yüksəldiyi ifadə olunur. R.Konrad özünün “ Dilçilik terminləri leksikonu”(1985) əsərində sifətin iki dərəcəsinin- komparativ (müqayisə dərəcəsi) və superlativ(üstünlük dərəcəsi) olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif sifətin iki müqayisə dərəcəsinə qeyd etməklə, onun ad formasını (Positiv) dərəcə kimi deyil, əsas forma(Grundform, Grundstufe) kimi qəbul etmişdir. Azərbaycan dilində isə alman dilindən fərqli olaraq azaltma dərəcəsinə əlamətin və ya keyfiyyətin dərəcəsi adi dərəcədəki vəziyyətdən aşağı olur, yəni norma kimi qəbul edilmiş invariant ölçüdə aşağı. Dərəcələnmədə iştirak edən hər bir sifət morfoloji və sintaktik vasitələrin köməyi ilə dəyişdirilir.Müqayisə olunan bu dillərdə sifətlərin işlənmə xüsusiyyətləri fərqlidir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, alman dilində sifətlər atributiv funksiyada işlənərkən cinsə kəmiyyətə və hala görə dəyişir(ein alter Mann - qoca kişi; die alten Manner - qoca kişilər; dem alten Mann – qoca kişiyə). Alman dilində müşahidə olunan forma dəyişiklikləri azərbaycan dili üçün yaddır.Ona görə də qeyd olunan nümunələrdə “ qoca” sifəti bütün vəziyyətlərdə formasını dəyişməmişdir.

Babayeva P.
(ADU)

Seqment və supraseqment səviyyədə fonoloji və fonetik qaydalar kommunikativ sərişdənin tərkib elementləri kimi

Linqvistik mənbələrdə “kommunikativ sərişdə” anlayışının məzmununa bir sıra faktorların daxil olması vacibliyi qeyd edilir. Kommunikativ

sərişdə, hər şeydən əvvəl, dil sərişdəsini linqvistik (competence, N.Chomsky), dil biliklərini, sosiolinqvistik faktoru və diskursu özündə ehtiva edir. Belə ki, ünsiyyətə girənlər üçün ilkin zəruri şərt kimi onların eyni dil koduna malik olması əsas götürülür. Ünsiyyətin baş tutması və uğurlu alınmasına təsir edən faktorlardan biri də ünsiyyətə girənlərin bir-birini anlamasıdır. Əgər ünsiyyətdə anlama yoxdursa, ünsiyyət baş tutmayacaq. Anlamanın əsasında isə ünsiyyət dilinin tələffüz normalarına uyğun fonetik-fonoloji xüsusiyyətləri təşkil edir. Belə ki, ünsiyyət prosesində ötürülən və qəbul edilən informasiya, o cümlədən danışıqın məqsədi, niyyəti və təqdim etmək istədiklərinin məzmunu fonetik baxımdan ifadə edilir və qavranılıb anlaşılır. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, N.Xomski generativ qrammatika (sinteksis) nəzəriyyəsində cümlənin quruluşuna semantik və sintaktik komponentlərlə yanaşı, fonoloji komponenti daxil edir və bu komponent əsasında fonoloji qaydalarla tələffüz normalarını müəyyənləşdirir. Qrammatikada fonoloji qaydaların funksiyası söyləmin tələffüzü üçün lazım olan fonetik informasiya ilə təmin etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan fonoloji qaydalar linqvistik, xüsusilə kommunikativ sərişdənin mühüm tərkib elementlərindən biri kimi çıxış etdiyini demək olar.

Fonoloji qaydalar seqment səviyyədə fonemlərin fərqləndirici əlamətlərinə aid edilir. Bu qaydalar onu göstərir ki, sözlərin lüğətdəki leksik forması ilə onların fonetik forması eyni deyildir. Belə ki, dərinədəki (alt qat) fonoloji struktur üzdəki (üst qat) strukturda dəyişikliyə məruz qalır. Məsələn, alt qat strukturunda «king» sözündəki «g» elementi üst qatda eliziyaya uğrayır, təzahür etmir və sözün üst qatda fonetik forması [kɪŋ] kimi realizə olunur. Odur ki, fonemlər aktual səslər deyildir. Onlar mücərrəd (abstrakt), mental anlayışdır və onlar fonoloji qaydalar vasitəsilə material formada allofonlarla realizə olunur. Başqa sözlə, fonoloji qaydalar fonem səviyyəsi ilə fonetik səviyyə arasında vasitəçilik edir. Məsələn, fonem səviyyəsində «kill» sözünə fonoloji qaydalar tətbiq etdikdə sözün fonetik forması [k^hɪl] kimi realizə olunur: burada üç fonoloji (allofonik) qayda özünü göstərir:

- a) eliziya (səs düşümü qrafik formada olan «l»);
 - b) aspirasiya (nəfəslənmə - /k/ foneminin üst qatda vurğulu hecəyə nəfəsli realizasiyası);
 - c) velyarizasiya (/l/ foneminin tutqun allofonunun realizasiyası).
- Fonoloji (allofonik) qaydalara assimilyasiya, palatalizasiya (yum-

şalma), velyarizasiya (tutqunlaşma), aspirasiya (nəfəslənmə) dissimilasiya, eliziya, reduksiya (zəifləşmə), burunlaşma (nazalizasiya) və s. daxil edilir. Qeyd edək ki, N.Xomskinin müəyyənləşdirdiyi fonoloji qaydalar seqment səviyyədə tələffüz normaları özündə ehtiva edir.

Bu baxımdan fonoloji qaydalar seqment fonemlər səviyyəsində tələffüz normalarının nizamlanmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Bununla belə, fonoloji qaydalar dilin yalnız seqment fonemlərini və onların norma səviyyəsində allofonların realizasiyasını nəzərdə tutduğundan, fikrimizcə, birtərəflidir. Belə ki, ünsiyyət üçün səciyyəvi olan rabitəli danışqda suprarseqment ünsürlərin mühüm rolu vardır. Suprarseqment ünsürlər, o cümlədən intensivlik (söz vurğusu), cümlə vurğusu, intonasıyanın mühüm komponenti olan melodiya və s. ünsiyyət prosesində söyləmlərin yalnız xarici qabıqını səciyyələndirmir. Onlar aktiv bir faktor kimi söyləmin daxili məzmununa ciddi təsir göstərir və eyni leksik tərkibli və qrammatik quruluşlu cümlənin (söyləmin) müxtəlif semantik variantlarını yarada bilir. Araşdırmalar göstərir ki, ingilis fonetistlərinin özləri belə, bir faktı etiraf edirlər ki, ingilis dilinin tələffüz xüsusiyyətlərini öyrənərkən seqment vahidlərə nisbətən, suprarseqment vahidlərə, xüsusilə cümlə vurğusuna və melodiya daha çox əhəmiyyət vermək lazımdır. Belə ki, ünsiyyət prosesində danışanların söyləmləri cümlə vurğusu və melodiya baxımından nə qədər normaya uyğun düzgün formalaşmış olarsa, həmin söyləmlər nitq səsləri ilə müqayisədə asan baş düşülür və söhbətin məzmunu yaxşı qavranılıb anlaşılır. Bu baxımdan rabitəli danışqın fonemlərlə (allofonlarla) yanaşı, suprarseqment vahidləri normaya uyğun nizamlayan fonetik xüsusiyyətləri vardır. Bunlar içərisində ritmik, sintaqmatik vurğunun, tempin, fasilənin tonların səviyyələri, drapazon genişliyi müxtəlif növ şkalalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ki, bunlar da kommunikativ sərişdənin tərkib elementlərinə daxil edilməsi lazım gəlir.

Camalzadə N.
(ADU)

Alman orfoqrafiya islahatının alınma sözlərin yazılışına münasibəti

Alınma sözlər və bu sözlər vasitəsi ilə yaranan yeni sözlər, hər şeydən əvvəl yeni sözlün yaranmasına güclü ehtiyac olan ixtisas sahələrində olur. Burada müasir dövrün texniki, iqtisadi və elmi innovasiyaları leksik

cəhətdən təmin edilir.

Alman dilindən yazıda və danışmada istifadə edilənlərin də müxtəlif tərzdə ixtisasla bağlı ünsiyyətdə azacıq da olsa payının olması qeyd olunur. Hər kəsin təhsilindən, marağından, dil bilikləri və ünsiyyət çevrəsindən asılı olaraq bu leksikanın hissələri pragmatik, semantik, morfoloji, fonoloji və, əlbəttə ki, orfoqrafik cəhətdən yaddır. Xarici leksika həm də ümumi dilin törəndiyi böyük bir potensialdır. Xarici leksikanın tez bir zamanda dəyişilməsi ilə onun ekvivalenti ümumi dilə keçir və bu proses yenə də əksinə baş verir. Ümumi dil ilə ixtisas dili arasındakı məhdudiyət buna görə müvəqqətidir.

Xarici leksikanın çətinlikləri əsasən onunla şərtlənir ki, xarici dillərdən alınan sözlər özlərinin mənbə dilindəki yazılışı ilə bilavasitə bizim orfoqrafiyanın norma sisteminə qəbul edilir, yəni alınan sözlər bu normaların nümunələrinə uyğun gəlir. Bununla xarici yazılış formaları eyni zamanda inteqrasiya qarşısında davamlı müdafiə əldə edir.

Orfoqrafiyanın mənbə dilə orientasiyasının səbəbləri müxtəlifdir: səbəblərdən biri odur ki, xarici sözlər ilk növbədə vizual yolla, yəni xarici dildə olan mətn materialları ilə, ən azı yazılı nümunələrlə, amma danışmaq dilindən alınmış formalar istisna olaraq alman dilinə qəbul edilmişdir. Bu qəbul olunmanın orfoqrafik forma üçün mənbə dillərin norma nümunəsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunlar da məktəb və təhsil dilində böyük nüfuzə malikdirlər. Yazılı dilin norma ehtiyacı alınma sözləri yazılı normalara riayət etməyə gətirib çıxardır, şifahi dilin inteqrasiya hadisələrinə özünü müdafiə edir. Yalnız düşünülmüş, dövlət tərəfindən görülən tədbirlərlə bu maneəni dəf etmək olar.

Əcnəbi leksikanın orfoqrafiyasının yiyələnmə xarici dil biliklərinə bağlı olduğundan ümumi dilin daxilində sosial maneə yaradır. İslahat təklifləri xüsusi ölçüdə sosial ədalət arqumentinə malikdir. Əcnəbi dilin orfoqrafiyasının öyrənilməsi və mənimsənilməsi bilavasitə müəyyən orfoqrafik fenomen və müəyyən leksemlərin işlənmə tezliyi ilə bağlıdır. Bu o deməkdir, bu arqumentasiya ilə bundan sonra əsas çətinliyi və daha çox işlək olan sözlərin seçimi baş verəcəkdir. Yazı çətinliyi olan və tez-tez edilən səhvlər arqumenti müəyyən islahat təkliflərindən uzaqlaşmağa və ya onların vacibliy baxımından sıra ilə düzülüşünə imkan verəcək.

Sistematik-linqvistik motiv prinsip etibarilə orfoqrafiyanın kompleksliyi və çox şaxəliliyi, qeyri-qənaətliliyinə, tarixi qalıqlara qarşı yönəlir. Bu özünün radikal ifadəsini birmənalı, fonetik yazı tələblərində tapır. Orfoqrafiyanın prinsiplərinə məhəl qoymadıqca, o, linqvistik cəhətdən

dəyərsizləşir. Bunlar da müstəqil yazı inkişafının hadisələri kimi başa düşülür. Bugünkü anlayışa zidd olan motivasiya – yalnız lazım olduğu qədər islahat aparmaq və orfoqrafiyanın tarixi formasını mümkün olduğu qədər islahat aparmaq və orfoqrafiyanın tarixi formasını mümkün olduğu qədər saxlamaq, radikal islahatlara gətirib çıxardır.

Əcnəbi qrafemin əvəz olunması Məs: <eu>-nun <ö> ilə bütün işlək mövqələrdə əvəz olunması, yəni əcnəbi leksikanın islahatı əsas prinsiplər daxilində yerli orfoqrafiyaya yönəlməlidir. Bunun da tətbiqindən yazan və oxuyanlar yaralana bilərlər.

Sonuncu motivi H.Hayder purustik motiv adlandırır. Bu dilin fonoloji, qrafematik və morfoloji qarışıq xarakterinə qarşı yönəlidir, bu da alınma sözlər vasitəsilə yaranır. Bu motivasiya müsbət mənada millətçi adlandırılır. Yəni dilə dair güclü loyallıq əlaqəsinin ifadəsidir. Məsələn, İsveç Akademiyası 1801-ci ildə fransız dilindən alınan sözlərin yazılışını radikal formada inteqrasiya etmişdir.

Orfoqrafiyanın tədrisində dil öyrənənlərin üzləşdiyi çətinliklərdən biri də alınma sözlərin yazılışı ilə bağlı olan orfoqrafik qaydalardakı qeyri-paralellik hallarının olmasıdır. Yəni alman dilinin orfoqrafiyasını öyrənən zaman tələbə və şagirdlər orfoqrafik qaydaya yox, alınma sözün hansı dildən keçməsinə də fikir verməlidirlər.

Keçirilən islahatla bu problemlərin, yəni əcnəbi leksika orfoqrafiyasının problemlərinin az hissəsini olsa da aradan qaldırmaq olar. XIX əsrin başlanğıcında İsveçdə aparılan radikal islahatları bu gün tətbiq etmək mümkün deyil. Əcnəbi sözlərin tərkibi də yeni dil əlaqələri vasitəsilə və alınma sözlərlə daima zənginləşir. Bu səbəbdən əcnəbi leksikanın xüsusiyyətlərinin daha yaxşı təsvirinə əsasən orfoqrafiya didaktikası böyük əhəmiyyətə malik olur. Puristik mövqedə əcnəbi sözlərdən imtina etmək təbliğ olunurdu. Alman dilində elə bir əcnəbi söz yoxdur ki, bu və ya digər üsulla inteqrasiya olunmasın. Bunun da ən geniş yayılanı sintaqmatik inteqrasiyadır.

H.Hayderin terminlər seçimi qrafemik inteqrasiya qrafemik səviyyədə, yəni qrafem-fonem münasibətləri qaydası səviyyəsində dildaxili eyni fonemləri həyata keçirir; qrafik-fonemik inteqrasiya qrafikadan çıxış edir və fonemik inteqrasiyaya irəliləyir; fono-qrafemik inteqrasiya əvvəl fonemik, sonra qrafemik inteqrasiyanı təsvir edir.

Göründüyü kimi, hər 3 inteqrasiya növünün ümumi cəhəti qismən yazının, qismən tələffüzün və ya hər ikisinin dəyişikliyi ilə yerli qrafem-fonem ünasiyətlərinin yaranmasına gətirib çıxardır.

Kombinator təhlilin metodikası haqqında

Danışiq seqment vahidlərin kontinuumunu təmsil edir. Sintaqmatikada fonemlərin birləşmə qabiliyyəti dili fonoloji sisteminin təsvirində fonem inventarı qədər əhəmiyyətlidir. Başqa sözlə, dilin fonoloji sisteminin səciyyəsinə paradiqmatik aspekt yetərli deyildir. Dil vahidlərinin sintaqmatikada reallaşmasını da öyrənmək vacibdir. Paradiqmatikada fonemlərin qarşılaşması eyni fərqləndirici əlamətlərə əsaslandığı halda, sintaqmatikada qarşılıqlı əlaqə qarşılaşma diapazonunu variativlik baxımından genişlədir, yəni fərqləndirici əlamətlərlə yanaşı inteqral əlamətlər də nəzərə alınır.

Kombinator təhlil həm də fonoloji tipologiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki kombinasiya hər bir dilə xas müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir. Deməli, hər dil öz arxitektonikası əsasında təsvir edilməlidir. Dillərin distributiv xüsusiyyətlərini müqayisə etməklə onların oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək mümkündür və bu qeyri-ana dilin tədris prosesini də xeyli asanlaşdırır. Çünki xarici dilin mənimsənilməsinə ana dili üçün səciyyəvi olmayan birləşmələrin çətinlik yaratdır. Məsələn, Azərbaycan dilində heca və morfem daxilində üçüzvlü samit birləşməsinin mümkün olmadığı halda, alman dilində bu adi haldır. Alman dilini öyrənən azərbaycanlılar məhz bu kimi çətinliklərlə qarşılaşırlar. Məsələn, alman dilindəki “ernst”, “kämpst”, “Arza” sözlərindəki /rnst/, /mpfst/, /rtst/ samit birləşmələrini buna misal göstərə bilərik.

Aydındır ki, tədqiqatın mənbəsindən və həcmindən asılı olaraq əldə olunan nəticələr müxtəlif olacaq. Məsələn, /a:/ sözün əvvəlində /ŋ/-dan başqa bütün cingiltili samitlərin önündə durur, eyni zamanda mütləq sözün sonunda ancaq prepauzal /m/, /l/, /n/ və /r/ samitləri izləyə bilər. Əgər /a:/ anlautuna afrikatlardan və /ʃ/-dan başqa bütün karlardan sonra rast gəlinirsə, onda sözün sonunda ondan sonra bu samitlərdən biri dayana bilər: /p/, /t/, /k/, /s/ və /f/. Əgər müvafiq adlar, coğrafi adlar və s. təhlil olunsaydı, kombinatorikası tamamilə başqa şəkildə alacaq. Belə halda yeni fonem birləşmələri əmələ gələcək.

Fonemlərin kombinator təhlilini mülahizələr, sözlər, morfemlər, hecalar, qonşu fonemlərin əlaqəsi və seqment təklilərin superseqmentlərlə əlaqəsi əsasında aparmaq olar. Fonemlərin kombinator təhlilinin

uğurlu olmasına dilin fonem inventarı da əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Əgər alman dilindəki kimi diftonqlarsız və afrikatlırsız inventar azdırsa, onda bir neçə dilçilərin (M.Adamus, 1967; H.Blume, 1975) fikirlərinə əsasən dildə qaydalar uyğunluğunun sayı daha çox olacaq. Yəni, /æ/, /ao/, /ɔø/, /pf/, /ts/, /ŋ/ və /tʃ/ iki müstəqil fonemin birləşməsi kimi nəzərə alınmalıdır. Və əksinə, fonem inventarı nə qədər çoxdursa, qaydalar uyğunluğu o qədər azdır. Bu o deməkdir ki, dildəki fonemlərin sayı ilə onların kombinator qaydalarının mövcud münəsbətləri tərs mütənəsbətdir. Əsasən, kombinatorika qaydasının fonemlərin fonem inventarından sonra yaranması məsələsi əsas sayılır. Sait fonemlərin uyğunluğunu biz alman dilindəki 17 saitin (14 monofonq və 3 diftonq) və 23 samitin mövcudluğu əsasında əsaslandırırıq. Siyahı aşağıdadır.

Saitlər

Samitlər

/i:/, /y:/, /e/, /ø:/, /ɪ/, /y/,	/b/, /p/, /d/, /t/, /ʃ/, /g/, /k/
/ɛ/, /æ/, /u:/, /o:/, /a:/, /æ/,	/f/, /s/, /x/, /v/, /z/, /h/, /pf/, /ts/,
/u/, /ɔ/, /a/, /ao/, /ɔø/	/m/, /n/, /l/, /R/, /j/, /ç/, /ŋ/, /tʃ/.

Bu tədqiqatın materialı alman dilinin leksemaları olublar. Onlar Dudenin (Der Grobe Duden, 1962) 100000 sözdən ibarət olan orfoepik lüğətində verilmişdir. Bəzi sözlərin fonetik izahında bir neçə kənara çıxmaları, xüsusilə sözlərin yazı nümunəsinə görə cərgəsinin müəyyən olunmasını və ya açıqlılığın/qapalılığın təyin olunmamasını lüğətin müəllifi belə izah edir: <<bu ona görə baş vermir ki, təşkil olunanlar onları müxtəlif cür tələffüs etməyə öyrəşiblər, ona görə baş verir ki, onlar müxtəlif cür yazılırlar>> (Der Grobe Duden, 1962. 28). Dudenin orfoepik lüğətinin söz çoxluğuna görə yeganə sayılmasını qeyd etmək zəruridir. Bu tədqiqatda sait fonemlər aşağıdakı mövqələrdə götürülməklər:

Anlautda saitlər

K	2	K	3	4
KK		KK	KK	KK
'V - KKK		'V - KKK	'V - KKK	'V - KKK
KKKK		KKKK	KKKK	KKKK
K... K _H		K... K _H	K... K _H	K... K _H

Inlautda saitlər

1	K	2.	K	3	4
	KK VK		KK		KK
	KKK		KKK 'V:K		KKK 'VK

5.	К КК 'VKK KKK	6.	К КК KKK 'V: KK	7.	К КК KKK 'VKK	8.	К КК KKK 'VKK
9.	К КК 'VKKK KKK	10.	К КК KKK 'V:KKK	11.	К КК KKK 'VKKK	12.	К КК KKK 'VKKK
13.	К КК 'VKKKK KKK	14.	К КК KKK 'V:KKKK	15.	К КК KKK 'VKKKK	16.	К КК KKK 'VKKKK

Auslautda saitlär

1	К К'V KKK	2	К КК KKK'V:
---	-----------------	---	-------------------

**Добринина А.
(Россия)**

Оценка внешности человека в алтайском языке

Одним из актуальных аспектов в исследовании лексики является изучение лексических единиц как элементов системы. Для системного анализа семантики языка широко используется понятие лексико-семантическая группа. Данная работа посвящена выявлению и описанию лексико-семантической группы прилагательных алтайского языка, используемые для характеристики и оценки внешности человека. Лексика, как известно, связана с социально-историческим опытом и культурно-национальными особенностями социума, отображающей в своей исторической динамике изменение определённых компонентов картины мира и показывающей при этом, как меняются приоритеты и основные ценностные установки общества на том или ином этапе своего развития.

Алтайский язык принадлежит молодой тюркоязычной народности Южной Сибири. Устаревшее название – ойротский язык. Алтайский язык уже давно стал объектом научного, лингвистического изучения и описания. Несмотря на явное усиление интереса тюркологов к исследованию алтайской лексической системы и появление целого ряда трудов, освещающих различные пласты алтайского лексикона, работы, посвященные выявлению и системному описанию лексико-семантической группы прилагательных, определяющих внешность человека, отсутствуют.

Встречаясь с незнакомым человеком, мы довольно быстро определяем свое отношение к нему – симпатию, антипатию или безразличие. Оформить наше отношение помогают нам собственная интуиция и предшествующий жизненный опыт. Особенно большое влияние на целостное впечатление о человеке оказывает его внешняя привлекательность, и в каком окружении мы его видим. Большую часть информации, которой мы обмениваемся в момент знакомства, могут передать положение тела, жесты, выражение лица, тон и темп речи — эти несловесные сигналы нами постоянно «считываются» и интерпретируются.

В современном алтайском языке ядро лексико-семантической группы прилагательных, обозначающих внешность человека, составляют прилагательные, отражающие: 1) количественную характеристику; 2) качественные признаки.

В первом случае человек воспринимается как некий объект, характеризующийся по преимуществу количественными показателями. Говоря о внешности, мы описываем рост, возраст, голос, одежду. К примеру, рост может быть *узуун* ‘высокий’, *кыска* ‘низкий’ или *орто* ‘средний’, а возраст – *жаан* ‘взрослый’ или *карган* ‘старый’ и *жуит* ‘молодой’ или *жай* ‘юный’.

Во втором – как объект, в котором вычленяются качественные признаки, характеризующие как его внешность, так и личностные особенности. Эти признаки более психологизированы, они соотносятся с предшествующим жизненным опытом оценивающего и эталонами. Мы выделяем семь лексико-семантических подгрупп. Это прилагательные, выражающие: 1) отношение к себе; 2) манеру поведения; 3) волевые качества; 4) отношение человека к другим людям; 5) отношение к труду, к делу; 6) нравственную сущность человека; 7) отношение к вещам.

Между отдельными свойствами личности нет резких границ. Этим объясняется тот факт, что каждую ЛСГ составляют множества слов с трудноуловимыми оттенками в значениях. Многие слова отличаются друг от друга только степенью интенсивности признака, эмоционально-экспрессивными или функционально стилистическими особенностями.

Взаимодействия между членами группы отражаются в ее разбиении на подгруппы, в подгруппах выделены микрогруппы, представленные синонимическими рядами. Каждая микрогруппа имеет свою вершину, которая определяет семантическое содержание группы.

Əbdülrəhimova N.
(ADU)

İnternetdə yazılı ünsiyyət və dil mədəniyyəti

Elmi inqilablarla nəzərə çarpan XXI əsr bütün sahələrdə yeni baxışlar və yeni istiqamətlər tələb etdiyindən dil və mədəniyyətin əlaqəli inkişafı da daha maraqlı təhlillər tələb edir. Bu baxımdan, koqnitiv dilçilik və dil mədəniyyətinin araşdırılması bir çox müəllifləri cəlb edən məsələlərdəndir.

Ümumiyyətlə, informasiya kommunikasiya texnologiyaları (İKT) əsri sosial şəbəkə dilinin vəziyyətini və inkişafını əks etdirir. Dil mədəniyyəti internet yazılarında fərqli və diqqətəlayiq araşdırmalarla seçilir. Bu mədəniyyət sürətli və birbaşa yazışmaya əsaslanan informasiya mübadiləsini, operativ cavabvermə bacarığını tələb edir.

İnternet dilçiliyi ingilis dilşünası Devid Kristal tərəfindən irəli sürülmüş sahə hesab edilərək, internetin təsiri ilə formalaşan yeni yazışma tərzindən bəhs edir. İnternetdə ünsiyyət, xüsusilə dialoq formalı yazışmalarda fərqli yazı üslubu ilə seçilir.

Təsadüfi deyildir ki, internet ünsiyyəti öz morfoloji xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Xüsusilə də, dilimizə daxil olan və ingilis dilində formalaşan internet terminləri nəzərəçarpan morfoloji elementlərdəndir. Bu baxımdan, – “er” şəkilçisinin bir çox internet terminlərində mövcud olmasını qeyd etmək yerinə düşərdi. “Browser”, “server” və s. kimi ingilis sözlərinin əsasında formalaşan terminlər bütün dünya isifadəçilərinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Ənənəvilikdən uzaq olan internet yazışma tərzii daha sərbəst və mürəkkəblikdən uzaq olan dil modelləri ilə səciyyələnir. Bu özünəməxsusluq leksik-semantik yanaşmada da nəzərə çarpır. “Səhifə” sözünə əvəz olan “sayt” (site) sinonimi bütün dillərdə qəbul olunan nümunələrdən sayıla bilər.

Leksik-semantik təhlilin digər göstəricisi internet yazışmalarında abreviaturaların və akronimlərin zəngin olmasıdır. Bu xüsusiyyət sürətli və operativ ünsiyyətə şərait yaradır. Məsələn, “also known as” ifadəsinin “AKA” şəklində verilməsi kimi yüzlərcə qısaldılmalar sosial şəbəkə dilinin nəzərəçarpan ifadələridir. Bu yazı tərzini ana dilimizin bəzi sözlərində də müşahidə etmək mümkündür, yəni sosial şəbəkələrdə yazışan şəxslər öz dilimizə aid olan sözləri qısaldaraq yazmağa üstünlük verirlər. “Təşəkkür” sözü “twk” kimi, “telefon” isə “tel” şəklində tez-tez rast gəlinən nümunələrdəndir. Həmin yazışma üslubu artıq yeni dil mədəniyyətini, daha dəqiq desək sərbəst və sürətli ünsiyyət mədəniyyətini irəli çəkir (Sərbəst dedikdə, ənənəvi olmayan və yazışma üçün daha rahat sayılacaq üsullar nəzərdə tutulur).

İnternetdə ünsiyyət dil mədəniyyəti və informatikanın əlaqəli əksidir. Bu baxımdan “for” və “two” sözlərinin 4 və 2 rəqəmləri ilə yazılması təbii hesab edilir, həmin sözlər yeni formada, riyazi əlaqədə meydana çıxır (be4, 2you və s.).

İnternet dilinin sintaktik səciyyəsinə gəldikdə qeyd edə bilərik ki, həmin sintaktik xüsusiyyət dilin bədii sintaktik normalarına və durğu işarələrinin istifadə olunmasına tam uyğunluq təşkil etmir. Qeyd etdiyimiz kimi mümkün qədər lakonikliyə və konkretliyə üstünlük verilən elektron yazışmada əsas məsələ anlaşılacaq olmaqdır. Hipertekstlərin yaranmasına səbəb olan yazışma eyni zamanda iki və daha artıq insanların ünsiyyətinə kömək edir.

Sosial şəbəkə ünsiyyəti emosiyaların çatdırılmasında da olduqca özünəməxsusdur. İnternet aləmində piktoqramlardan istifadə mədəniyyəti ən nəzərəçarpan cəhətlərdəndir. İctimaiyyətdə “smaylliklər” kimi tanınan bu vasitə hamımıza bəlli olan üz ifadələrinin kiçik piktoqramlarıdır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilləri üçün eyni dərəcədə təsirli olan bu əlavələr internet aləmində böyük rol oynayır. İlk əvvəllər yalnız punktuasiya ilə təsvir olunan emosiyalar, daha sonra kiçik dairəvi üz ifadələri şəklində göstərilməyə başladı. Məsələn, iki nöqtə və içəri mötərizə “:)” sevinc əhvalını, iki nöqtə və çölə mötərizə isə “:(“ kədəri əks etdirir. Punktualiyalardan daha irəli gedərək yüzlərcə yeni piktoqramlar

“Whatsapp” messengerinin və sosial şəbəkələrin ayrılmaz hissəsi sayılır. Bəzən müəyyən bir cümlənin bu işarələrlə verilib verilməməsindən asılı olaraq böyük bir məna dəyişikliyi meydana çıxır. Hətta yer, hava durumu, təbiət, heyvanlar və s. sözləri əvəz edəcək kiçik piktoqramlardan istifadə olunması koqnitiv dilçilikdə səciyyəvi sayılacaq məqamlardandır. Məsələn, “ I have to go there ☺ (☹)” cümləsi yaxşı əhval bildirirsə, sondakı piktoqramın dəyişməsi ilə cümlə əks məna verə bilər. Bu cümləni ana dilimizə tərcümə etsək (Mən oraya getməliyəm) və sondakı işarələri iki variantda (☺, ☹) dəyişək, ingilis dilində olduğu kimi eyni məna fərqi izləmiş olarıq.

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, internet yazı tərzini yeni dil mədəniyyətini, daha dəqiq desək sürətli rəqəmsal ünsiyyət mədəniyyətini tələb edir. Abreviaturalar, akronimlər, rəqəm əvəzləyiciləri və s. kimi elementlər sosial şəbəkə ünsiyyətinin əsasını təşkil edir. Qərb aləminin texnoloji inkişafı ilə əlaqədar olan internet dili bütün dillərə olduğu kimi, azərbaycan dilinə də neologizmlər (yeni sözlər) gətirmişdir. Bu baxımdan, ingilis dilində olan sözlərin internet aləmində dominantlığı əsaslı sayıla bilər. Ümid edirik ki, milli kadrlarımızın səyi nəticəsində azərbaycan dili də informasiya-texnologiya aləmi üçün yararlı və nüfuzlu bir dilə çeviriləcəkdir.

**Əhmədova E.
(Azərbaycan)**

Terminlərin əsasını təşkil edən əlamətlərə qoyulan tələblər

Termin yaradıcılığı problemlərini nəzərdən keçirdikcə, ilk növbədə müəyyən üsullarla termin yaradılmasına imkan verən və yaxud imkan verməyən bəzi tənzimədiçi qaydalara diqqət çəkmək daha doğru olardı.

Tamamilə təbii olaraq terminlərin yaradılmasında və işlədilməsində tənzim edici əsasların olmaması ucbatından dil kollektivi üzvləri arasında bir sıra anlaşılmaqlar yaradır. M.Ş.Qasımovun qeyd etdiyi “...yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə əvəz etmək üsulu bəzən sözün semantik yükünü artırır, anlayışları bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermir və beləliklə də, çoxmənalılıq meydana gəlir. Dildə iki və daha artıq

anlayışların ifadəsinə xidmət edən terminlərin olması isə qarşılıqlı anlaşmanı pozur”.

Ümumişlək sözün semantikasını genişləndirən terminin səciyyəsi daşıya bilər.

Müxtəlif terminoloji sahələrə və ya dar işləklilik keyfiyyətinə malik olan terminin səciyyəli sözlər dənizçilik terminologiyasında da mənaca bu və ya digər anlayışı ifadə etməyə yönəlir və yeni bir sahəyə – dənizçilik terminoloji sistemində daxil olur. Bu fikirləri təsdiq etmək üçün S.Sadiqovanın maraqlı bir mövzudan bəhs etməsinə diqqət yetirək. S.Sadiqova yazır ki, “bölmə-vurma əməliyyatının tərsi, yəni iki vuruqdan biri və hasil məlum olduqda digər vuruğu tapma əməli”. Qeyd edək ki, bu söz riyaziyyat termini kimi dildə çoxdan işləndiyi halda, hərbi termin kimi son dövrlərdə işləklilik qazanmışdır.

Terminin özünün başqa xüsusiyyətləri ilə yanaşı, o keyfiyyətləri də özündə ehtiva etməlidir ki, hər hansı bir obyektin adının işarə xarakterini tam eksplisit surətdə açıqlayıb anlaşılıq edə bilsin. Bizə elə gəlir ki, buna görə də terminin və onunla işarələnən obyekt arasında semantik mütənəsiblik, semantik ekvivalentlik (meaning equivalence) mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Başqa bir məsələ ondan ibarətdir ki, terminin və onunla işarələnən obyekt arasında bilavasitə əlaqə yoxdur, terminin yaradıcılığı qaydalarını terminin və obyektin münasibətləri baxımından deyil, obyektin müəyyən abstrakt (müərrəd) əlamətinin terminin təsviri baxımından yanaşmaq çox vacibdir.

Ümumiyyətlə söz yaradıcılığından bəhs edərkən müəlliflər qeyd edirlər ki, morfoloji üsulla sözlərin terminlərinin yaradılması da müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prinsiplərinə əsaslanır və bütövlükdə dilin leksik qatının zənginləşməsinə səbəb olur. Semantik üsuldən fərqli olaraq morfoloji üsulla terminin yaradıcılığı zamanı forma və məzmunca yeni leksik vahidlər meydana çıxır ki, bu da dilimizə məxsus sözdüzəldici şəkilçilər və bəzi alınma şəkilçilərin köməyi ilə baş verir.

Obyektin ideal tərəfi onun sadəcə əksi deyil. Bu idrak prosesində insan şüurunda obyektin saysız-hesabsız əlamətlərindən birinin möhkəmləndirilməsidir. Məhz obyektin özündən abstraktlaşdırılmış bu əlaməti terminin möhkəmlənərək, onun ideal məzmununu təşkil edir.

Sözün geniş mənasında, obyektin bütün xüsusiyyətləri, keyfiyyətləri, digər obyektlərə münasibətləri, yəni bir obyektin digərinə uyğunluğu-

nu, yaxud uyğunsuzluğunu göstərən cəhətlərdir. Başqa sözlə, hansı əlamətlər obyektə xarakterizə edir və bir obyektə digərindən fərqləndirir.

Obyekt müxtəlif əlamətlərə malik olduğu üçün onu müxtəlif üsullarla adlandırmaq mümkündür və buna görə də termin yaradılarkən aşağıdakı suallar meydana gəlir.

1. İlk növbədə müxtəlif mümkün əlamətlərin hansıları terminin əsası kimi götürülə bilər.

2. Əlamətlərin seçim kriteriyaları (meyarları) hansılardır.

3. Əlamətlərə qoyulan tələblər hansılardır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında terminlərin əlamətləri ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur ki, onların bəziləri fikir irəli sürürlər ki, dil kollektivinə məlum olan əlamətlərdən bəziləri mühümdür, digərləri mühüm deyil və şüurda mühüm əlamətlərin əksi terminin əhəmiyyətini təşkil edir.

S.D.Katsnelson hesab edir ki, "...dil sistemi vahidi olan sözün əhəmiyyətinə yalnız obyektin əsas əlamətləri daxildir". Lakin, bəzən obyektin hansı əlamətlərinin əsas (mühüm), hansının qeyri-əsas olması məsələsi qaranlıq qalır.

Əlamətlərin mühüm olması – ontoloji (obyektin təbiətindən irəli gələn) xüsusiyyətdir, lakin termin quruculuğu baxımından (qnooseoloji – idrak nəzəriyyəsi baxımından) özü yetərli olmaya bilər.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq, belə nəticəyə gəlirik ki, termin yaradılarkən konkret termin sistemində terminin işlənilməsi üçün obyektin yetərli əlamətləri seçilməlidir, çünki bir sıra hallarda mühüm əlamətlər konkret termin sistemində fikrimizcə, vətəndaşlıq hüququ qazana da bilər, qazanmaya da bilər.

Bütün bunların yekunu kimi vurğulamaq istərdik ki, terminin əsasına qoyulan tələblər aşağıdakı meyarlara cavab verməlidir.

1. Əlamətlərin elementar və yaxud asan əməliyyatlar nəticəsində seçiminin vacib olması gərəkdir.

2. Bunları riyazi dillə ifadə etmək istəsək obyektin X əlaməti digər A və B əlamətləri əsasında seçilirsə A və B əlamətləri isə bizə məlum deyil, belə əlamətlərdən termin yaradılmasında istifadə etmək məqbul sayılmaz – əlamətlər qabaqcadan məlum olmalıdır.

3. Əlamətlər bir mənalı olmalıdır, yəni əksər dil daşıyıcıları tərəfindən eyni mənada başa düşülməlidir.

Müasir Azərbaycan dilində feilin şəxssiz növünün ingilis dilində qarşılığı

Məsələnin mahiyyətinə keçməzdən əvvəl feilin şəxssiz növü haqqında söylənən fikirləri qeyd etmək çox vacibdir. Ona görə ki, feilin şəxssiz növünün feilin növ sistemində tutduğu yer barədə bir-birindən fərqlənən fikirlər ziddiyyət təşkil edir. Feilin şəxssiz növü ayrıca bir növ kimi göstərilir. Şəxssiz növ müstəqil növ hesab edilir. Qısaca olaraq onların bəzilərinə diqqət yetirək. İlk növbədə qeyd etmək istərdik ki, müəllifləri B.A..Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva olan “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası” adlı əsərdə feilin beş növündən danışılır. Şəxssiz növün adı çəkilmir. Müasir Azərbaycan dilində feilin növlərindən danışarkən N.N.Djanaşia feilin üç növünü göstərir: 1) aktiv növ; 2) passiv növ; 3) orta növ (средний залог).

M.Hüseynzadə şəxssiz növü ayrıca bir qrup kimi təqdim etmir. O, bu haqda məlumatı feilin aktiv növü bölməsində verir. Ona görə “*get*”, “*bax*” kimi təsirsiz feillər passiv növ şəkilçisi qəbul etsələr də passiv feillərin ümumi qaydasından xaricə çıxır: “*gedildi*”, “*baxıldı*”. M.Hüseynzadə qeyd edir ki, bu kimi feillərdə subyektə əvəz edəcək obyekt olmur, onların obyektə yönlük halda işlənərək, mübtədasız cümlə əmələ gətirir və feil də şəxssiz feil hesab olunur. Söylənən bu fikirdən belə qənaətə gəlmək olar ki, tərəddüdlə də olsa M.Hüseynzadə şəxssiz mövcudluğunu qəbul edir. Feil növlərindən danışarkən Y.Seyidov da feilin beş növünü göstərir. Onun fikri qismən M.Hüseynzadənin fikri ilə üst-üstə düşür. O, qeyd edir ki, “*baxıldı*”, “*gedildi*” tipli feil formaları az da olsa var. Lakin onları təsirli feillər əsasında düzələn növ kateqoriyası silsiləsinə qatmaq doğru deyil. Y.Seyidov belə qənaətə gəlir ki, belə hallarda feilin şəxslə və şəxssizlik kateqoriyasından danışmaq olar: a) şəxslə “*baxdı*”, “*getdi*”; b) şəxssiz “*baxıldı*”, “*gedildi*”.

Deməli, Y.Seyidov da şəxssiz növün ayrıca bir feil növü kimi mövcudluğunu qəbul etmir. Eyni zamanda digər bir qrup dilçilər şəxssiz növün ayrıca bir növ kimi mövcudluğunu qeyd edirlər. Azərbaycan dilçiliyində belə bir fikir söylənir ki, 1961-ci ilə qədər şəxssiz feillər passiv feillərlə bir yerdə izah olunub. Lakin həmin dövrdən başlayaraq şəxssiz nö müstəqil feil növü ayrıca təqlid edilir. Bu haqda söylənən bəzi

məqamlara diqqət yetirək. N.N.Məmmədov “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları” adlı monoqrafiyasında feilin altı növünü qeyd edir. O, şəxssiz növü belə xarakterizə edir: a) Şəxssiz növ aktiv növdən fərqli olaraq anxaq təsirsiz feillərlə işlənir: “*baxmaq – baxılmaq*”, “*getmək – gedilmək*”, “*təsadiif etmək – təsadiif edilmək*” və s.; b) Şəxssiz növdə nə subyekt, nə də onun yerini tuta bilən obyekt olmur. Nümunə kimi aşağıdakı cümlələr təqdim edilir. *Əliyə baxıldı. Bağlara baxıldı. Ərizəyə baxıldı.*

Deməli, şəxssiz növə xas olan morfoloji xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, burada da passiv növdə olduğu kimi əsasən *-il, -il, -ül, -ul* şəkilçilərindən istifadə edilir. Bu şəkilçilər təsirsiz feillərə qoşulur. Feilin şəxssiz növü bir qayda olaraq üçüncü şəxsə işlədilir. S.Cəfərovdə özünün silsilə məqalələrində feilin növ kateqoriyasına dair müəyyən fikirlər söyləmişdir. O, eyni şəkilçilər əsasında (*-il⁴, -in⁴*) şəxssiz, passiv və qayıdış növün formalaşdığını qeyd edir.

Məsələnin mahiyyətinə daha dərinədən yanaşdıqda hiss olunur ki, şəxssiz növ haqqında söylənən fikirlər bu və ya digər şəkildə bir-birini təkrarlayır. Bu da ondan irəli gəlir ki, feilin şəxssiz növü digər növlərə nisbətən çox az hallarda işlənir. Feilin şəxssiz növü haqqında qismən ətraflı məlumat biz “Müasir Azərbaycan dili” adlı monoqrafiyada rast gəlirik. Müasir Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu haqqında kifayət qədər ətraflı məlumat verən Q.Kazımov da feilin şəxssiz növü haqqında müəyyən fikir söyləyir.

Yuxarıda verilən qısa xülasədən hiss olunur ki, müasir Azərbaycan dilində feilin şəxssiz növünün mövcudluğu haqqında fikir ayrılığı hökm sürür. Bizim məqsədimiz heç də yeni bir fikir söyləmək deyil. Bu haqda söz türkoloqlarıdır. Biz də öz tədqiqatımızda feilin şəxssiz növünün olması fikrinə əsaslanırıq. Bizi burada əsasən Azərbaycan dilində mövcud olan şəxssiz növün ingilis dilində qarşılığını müəyyənləşdirmək maraqlandırır. Bir qayda olaraq şəxssiz feillər tabe söz kimi ismin yönlük və çıxışlıq hallarında idarə edir:

Məktublara baxıldı – The letters were looked through.

Sənədlərə diqqət yetirildi – The documents were paid attention to.

Nəticələrdən istifadə edildi – The results were used.

Onun sözlərinə fikir verilmədi – His words were not taken notice of.

Nümunələrdən görüldüyü kimi şəxssiz növün qarşılığı kimi ingilis dilində passiv növün iki forması işlənir: a) vasitəsiz passiv; b) sözlü passiv. Lakin elə hallar var ki, onun ingilis dilində qarşılığını vermək

qeyri-mümkündür. Məsələn, götürək feili aşağıdakı cümlələri: *Kəndə gedildi. Şəhərə gedildi. Yeni sənədlərə təsadüf edildi. İşə başlanıldı* və s. Belə vəziyyəti onunla izah etmək olar ki, müasir ingilis dilində bir çox təsirsiz feillər sözsüz passiv növdə işlənə bilmir. Bizcə, həmin qəbildən olan cümlələr mübtədası ümumilik bildirən *they* əvəzliyi ilə ifadə olunan qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr vasitəsilə tərcümə oluna bilər: *They began the work*. Bütövlükdə götürdükdə feilin növ kateqoriyası Azərbaycan dilində sistemli şəkildə morfoloji ifadə vasitələrinə malik olduğu halda, ingilis dilində isə yalnız feilin passiv növünün analitik ifadə vasitələri mövcuddur. Lakin semantik baxımdan növ kateqoriyası universal xarakter daşdığı üçün ingilis dilində altı növün bir sıra hallarda tipoloji oxşarlığından, digər hallarda isə bu və ya digər ifadə vasitələrindən danışmaq olar.

Ələsgərov V.
(ADU)

Fransız dilində çarpaz sözlər vasitəsi ilə yaranan informatika terminləri

Müasir fransız dilində informatika terminlərinin yaradılması üçün dilin daxili imkanlarından geniş şəkildə istifadə edilir. Söz yaradıcılığı metodlarının zənginliyi əksər hallarda alınmalara baş vurmada yeni məfhum və anlayışları ifadə edən terminlər yaratmağa imkan verir. Bu metodlar arasında çarpaz sözlər (*mot-valise*) də özünəməxsus yer tutur. Çarpaz söz bir sözün ilk, digər sözün son hecalarından istifadə edilərək yaradılan termdir. Lakin çarpaz söz ixtiyari iki sözün komponentlərinin birləşməsindən yaranma bilməz. Bu yolla yaranan termin fransız dilinin qrammatik quruluşuna uyğun gəlməli və konkret mənaya malik olmalıdır. Yeni termini təşkil edən tərəflər ilkin leksik formalarını mümkün qədər saxlamaq şərti ilə yeni mənə kəsb etməlidir.

Fransız dilinin istər rəsmiləşdirilmiş, istərsə də rəsmiləşdirilməyən informatika terminləri arasında çarpaz yolla yarananlar kifayət qədər çoxdur. Elə informatika elminin adı bu yolla yaranıb. Bu termini fransız dilinə ilk dəfə Harvard Universitetinin fransız əsilli müəllimi, Fransada informatika texnologiyalarının inkişafında ciddi əməyi olmuş F. Dreyfus “information” termininin birinci, “automatique” sifətinin ikinci hecalarını birləşdirərək ərsəyə gətirib. 1966-cı ildə Fransa Akademiyası tərəfindən

rəsmiləşdirilərək tərifi verilən bu termin sonradan bir çox dildə, o cümlədən Azərbaycan və rus dillərində kompüter elmlərinin adlandırılmasında istifadə edilib və ingilis dilindəki “Computer science” termini üçün ciddi rəqibə çevrilmişdir.

Çarpaz söz hesab edilən informatika terminlərinin bir çoxunun yaranma tarixçəsi barədə dilçilik ədəbiyyatında və leksikoqrafik mənbələrdə dəqiq məlumat tapmaq mümkündür.

“Bureautique” termini ilk dəfə kompüter mühəndisi L. Naje tərəfindən 1976-cı ildə bir konfransda işlənmişdir. Alim bu ifadəni növbəti ildə dərc etdirdiyi elmi məqaləsinə başlıq seçir. O, sonradan fransız dilində eyni mənani ifadə edən “enseigne commerciale” ifadəsinə qarşı çıxır. Najenin təklif etdiyi termin bir qədər gec, 1991-ci ildə rəsmi status qazanır.

“Partagiciel” termininin yaradılmasında “partage” və “logiciel” sözlərindən istifadə edilib. “Logiciel” termini yaradılmaqla fransız terminologiyası həm də “iel” sufiksi ilə zənginləşib. Bu şəkilçi vasitəsilə fransız dilində çox sayda informatika termini təşəkkül tapmışdır: courriel, logiciel, gratuiciel, progiciel, cartyiciel, contribuciel, micrologiciel və s. Burada hələ ki rəsmi status almamış “pourriel” terminini də yaddan çıxarmaq olmaz.

“Clavardage”. Kanadalı mütəxəssislər bu termini “clavier” və “bavardage” sözləri əsasında yaradıblar. Fransada rəsmi status almayan bu termini çox vaxt internet istifadəçiləri “claviardage” şəklində də yazır və tələffüz edirlər. Maraqlıdır ki, bu variant da fransız dilinin normalarına və çarpaz sözlərə verilən tələblərə tamamilə uyğundur.

Texniki ədəbiyyatda yanlış olaraq çarpaz söz hesab edilən terminlərə də rast gəlinir. Bunun ən geniş yayılmış nümunəsi bir çox dildə istifadə edilən “modem” terminidir. “Modulateur-démodulateur” sözlərinin birinci hecalarının birləşməsindən yaranan bu termin sadə akronimdir.

Fransız dilində çarpaz yolla yaranan informatika terminlərinin bir böyük qismi də vikipediya ilə əlaqəlidir. Məlumdur ki, “wikipédia” sözü havaya dilindəki “wiki” (cəld) sözü ilə “encyclopédie” sözünün son hecasının birləşməsilə əmələ gəlib. 1995-ci ildə Vikipediya layihəsi ortaya çıxdıqdan sonra fransız dilinin informatika terminologiyası növbəti illərdə eyni köklü sözlər əmələ gəlmişdir və bu tendensiya müasir dövrdə də davam edir: wikidémicien, wikisource, wikiversité, wiktionnaire, wikidia, wikimedia, wikidia, absurdopedia və s.

Fransız dilində çarpaz sözlərlə yaradılmış ən çox işlənən informatika terminləri bunlardır: Abandogiciel, animatique, agaciels, bionique, bureautique, courriel, discontacteur, éditique, fumiciel, gratuitciel, harceliciel, infographie, infoguerre, informathèque, ordinosauve, ordiphone, photocopillage, plugiciel, polluriel, progiciel, pubiciel, rançongiciel, robotique, télématique, visiophone, visiophonie, réseautique, webalogue, wébunion.

Bunlar bir daha sübut edir ki, fransız dilində hələ 1382-ci ildə ortaya çıxmış çarpaz sözlər müasir elmdə də istifadə edilərək uğur qazana bilər.

Bəzən tədqiqatçılarla yanaşı dil daşıyıcıları da çarpaz sözlərlə düzəltmə sözləri səhv salırlar. Bunu ayırd etmək üçün fransız dilinin əsas leksikoqrafik mənbəyi hesab edilən “Le Grand Robert”dəki izaha diqqət yetirmək lazımdır:

Mot-valise. Mot résultant de la réduction d'une suite de mots à un seul mot, qui ne conserve que la partie initiale du premier mot et la partie finale du dernier (*par exemple*, franglais).

“Sözlərin qısaldılaraq bir söz şəklinə salınmasına çarpaz söz deyilir. Bu zaman birinci sözün ilk, ikinci sözün sonuncu hecası saxlanılır (məsələn, franglais)”.

Əliyeva E.
(ADU)

Sintaqmatik üzvlənmənin koqnitiv meyarları

Dilçilikdə cümlənin sintaqmatik üzvlənmə fenomeninə diqqət yetirməsindən xeyli müddət keçməsinə, müxtəlif səviyyələrdə çoxsaylı tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq, problem öz aktuallığını saxlamaqda davam edir. Sintaqmatik üzvlənmənin təbiətinin müəyyən edilməsi, analogiya prinsipi üzrə onu sistem (dil) və danışq kontekstində digər dil hadisələrlə əlaqələndirilməsi mübahisəli məsələlərdəndir. Sintaqmatik üzvlənməninin sırf danışq hadisəsi kimi qəbul edilməsi və ya onun dilin struktur tərəfinə aid edilməsi, yəni onu digər dil hadisələrilə bir sıraya aid etmək irəlidə qeyd etdiyimiz məsələlərdən az aktualıq kəsb etmir.

Cümlənin sintaqmatik üzvlənməsi (aktual üzvlənmə) təbiətinə görə çoxcəhətlidir və mahiyyət etibarını ilə yalnız linqvistik şərhinə məcrasına

sıgımır. Cümlənin sintaqmatik üzvlənməsində struktur-semantik və funksional-məna (kommunikativ-koqnitiv) paradigmlər üzərində dayanmaq istərdik.

Struktur-semantik paradıqm özünün dolğun şərhini V. fon Mateziusun əsərlərində tapmışdır. Müraciət olunan müəllif tədqiq olunan fenomeni “cümlənin aktual üzvlənməsi” adlandırır. V. fon Matezius əsas diqqətini struktur təhlilə yönəldir və aktual üzvlənməni funksional mövqedən, yəni danışıq fenomeni kimi şərh edir. V. fon Matezius cümlənin aktual üzvlənməsi problemini geniş aspektdə götürməklə yanaşı, həm də aktual üzvlənməni formal (sintaktik) üzvlənmə ilə qarşılaşdırır. Aktual üzvlənmə sintaktik söz sırasının bu və ya digər ifadəsi kimi götürülürdü. Aktual üzvlənmə və sintaktik söz sırası ekvivalent qarşılaşma, sözlərin üzvlənməsinin mühüm aspektləri kimi nəzərdən keçirilir. Bu iki üzvlənmə üsulu dialektik vəhdətdədir və onlar arasında rəqabət yoxdur. Cümlənin aktual və sintaktik üzvlənməsi arasındakı münasibət hər bir dilin ən xarakterik hadisəsidir. Aktual üzvlənmə cümlənin kommunikativ funksiyasını aşkar edir və bu prosesdə əsas rol sözlərin intensional (niyyətini) istiqamətini müəyyənləşdirən danışıqna məxsusdur.

V. fon Matezius söz sırasının əsas funksiyasını cümlənin aktual üzvlənməsində görür. Müəllif aktual üzvlənmədə bir cümlənin çərçivəsində qapanıb qalır və cümlənin aktual üzvlənməsini söz sırası ilə sıx vəhdətdə götürür. Qrammatik münasibətlər, yoxsa aktual üzvlənmə faktoru cümlədə söz sırasının idarə edilməsində aparıcı olmasını cavablandıran V. fon Matezius funksional aspektdə üstünlük verir. Bununla da cümlənin aktual üzvlənməsində struktur-semantik yanaşma yerini funksional-məna paradıqminə vermiş olur, yəni cümlənin funksional perspektivi termini linqvistik müstəviyə gəlmiş olur.

Aktual üzvlənmənin məna təbiətinə müraciət edən tədqiqatçılar onda ifadəsində cümlənin ekstralingvistik şərtlənməsini görürdülər. Motivasiya planında cümlənin aktual üzvlənməsi əsas etibarlı ilə kommunikativ və dərkətmə kimi funksional amillərlə əlaqələndirilir. Bu, bir tərəfdən, cümlənin kommunikativ təyinatını ifadə edir, digər tərəfdən isə cümlənin qavranılma istiqamətini ifadə edir.

İkinci aktual üzvlənmə sözlərin kommunikativ funksiyası ilə eyniləşdirilir. Lakin sözlərin məna aspektinin şərhində tədqiqat müstəvisində müxtəlif presuppozisiyalara, “gizli semantikaya” müraciət aktual üzvlənmənin relevantlığını şübhə altına almış oldu. Tema-remə üzvlənməsi sözlərin struktur təşkilinin mahiyyəti kimi baxılır. İkinci yanaşmada, yəni

funksional-məna (kommunikativ-koqnitiv) yanaşmasında kommunikativ və informativ strukturun, funksional perspektiv və söyləmin məna cəhətdən üzvlənməsinin eyniyyət təşkil etməməsi ideyası dominantlıq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin funksional prespektivi ikitərəfli praqmatik şərtlənmə kriteriyasına malikdir, yəni o, iki praqmatik funksiyayı: kommunikativ və koqnitiv funksiyaları özündə birləşdirir.

Bu iki funksiya söyləmin vahid məna istiqamətində üst-üstə düşürlər ki, bu da onlar üçün ümumi olan aktual üzvlənmə formasında ifadə olunur. Fikir ayrılığının hökm sürdüyü bu məsələdə (cümlənin funksional perspektivi) həm də tema-remə üzvlənməsini təyin etmək üçün də konkret termin mövcud deyil. Məsələyə yanaşmalarda orta məqam aktual üzvlənmənin məzmun (yəni tema (T) və remaya (R)) və formanın (üzvlənməni ifadə edən linqvistik vasitələr) məcmusunu təmsil etməsindən ibarətdir. Kommunikativ üzvlənmə hadisənin xarakterini, kommunikasiyanın mahiyyətini əks etdirir. Düşünür ki, cümlədə informasiyanın kommunikativ təyinat və həmin kontekst və ya danışmaq situasiyası üçün vacib olan iki hissəyə bölünməsidir. Kommunikativ yükün paylanmasında danışanın intensiyası əsas rol oynayır. Ondan asılı olaraq müəllif müəyyən söz sırası, intonasiya və digər aktual üzvlənmə vasitələrindən istifadə edir. Bu cür dil vasitələrinin seçilməsi və cümlənin tema-remaya üzvlənməsi aktualdır, çünki o, danışanın məzmunu və adresata münasibətini əks etdirir. Deməli, aktual üzvlənmə həm də praqmatik aspekti ehtiva edir və konkret kontekst və danışmaq situasiyasından asılı olur, kommunikativ intensiyaya uyğun olaraq cümlənin strukturunu müəyyənləşdirir. Aktual üzvlənmə və praqmatika cümlə strukturunun danışmada işlədilməsini araşdırır və bu zaman kommunikasiya prosesində cümlənin kommunikativ-intensional təbiətinin açılmasında qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı tamamlama münasibətində olurlar. Müəyyən intensional istiqamətə malik illokutiv aktı reallaşdıran adresant cümlədə informasiyanın paylanması müvafiq sxemindən istifadə edir. O, mövcud variantlar arasından öz məqsədinə çatmaq və ya adresata təsir etmək üçün ən optimal variantı seçir.

İtalyan dilində türkiizmlərin mənşəyinə dair

Bəzi mənbələrə görə, rəsmi olaraq italyan dilində 147 türk mənşəli söz var. Söz mübadiləsi insan həyatının sosial tələbatının nəticəsi olaraq, dili leksik cəhətdən zənginləşdirir, yeni sözlərin, sözdüzəldici elementlərin, terminlərin formalaşmasına xidmət edir. Söz mübadiləsinin əsas hissəsi ticari münasibətlərdə meydana gəlir. Bu səbəbdəndir ki, alınma sözlərin içərisində müxtəlif növ məhsulların adlarına tez-tez rast gəlinir.

İtalyan dilinə keçən türk sözləri dedikdə, bura azərbaycan, türk, qazax, başqırd və türk dilləri ailəsinə daxil olan digər dillərə məxsus sözlər nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə dünyada 40-dan çox türk xalqları və 150 milyon türk var. İtaliya coğrafi baxımdan türkdilli ölkələrlə həmsərhəd olmasa da, tarix boyu müxtəlif dövrlərdə türklər Avrasiyada Hun imperiyası, Qızıl Orda, Osmanlı dövləti kimi müxtəlif dövlətlər qurmuşdur.

Türk sözləri italyan dilinə keçmə yolları əsasən arabizmlər və fransız dili vasitəsilə baş vermişdir. İlk əlaqələr Venesiya dəniz dövləti ilə ticari münasibətlər zamanı başlamış, sonradan istilalar, siyasi əlaqələr genişləndikcə artmağa başlamışdır. Xaç yürüşləri zamanı ən ciddi maneə türklər olduğundan onları qərbdə “sarasinlər” adlandırırlar. *Saraceno* sözü italyan və digər Avropa dillərində düynünün bir növü kimi də tanınır və bu da sözün alınma tarixini özündə əks etdirir. Türk tayfası olan qırpaqlar aid olan *sarasin* sözü sonradan Qərbdə bütün müsəlmanlara şamil edirdilir. Bu söz Suriya, Fələstin, Misir və digər ərəb ölkələrində geniş yayıldığından etimoloji mənsubiyyəti yanlış olaraq ərəb dili göstərilir. Qədim yazarların əsərlərində şimal-qərbi Ərəbistan, Orta Əsrlərdə isə bütün ərəb ölkələri və Yaxın Şərqi müsəlman əhalisi bu cür adlandırılır. Bu da Qərb dillərinin ərəb və fars sözlərində türk faktorunun nəzərə alınmamasından irəli gəlirdi. Lakin ərəb və fars dillərində türk sözlərinin özünəməxsus təbəqəsi var.

Türk sözü olan çabat-sabot (şabat,sabat) italyan dilinə fransız dili vasitəsilə keçmiş, fransız dilinə isə ərəb dili vasitəsilə keçən türk sözüdür. Belə ki, çabat kəlməsi ilkin mənada bütöv ağac parçasından kəsilmiş ayaqqabı mənasını ifadə etmişdir. Məsələn, müasir tatar dilində çabat,

liflərdən hörülmüş çarığa deyilir. Qədim fransız dilində isə sabot sözü alındığı dövrdə taxta altlığı olan başmaq, daha sonralar isə yayda qadınların geyindiği hündür altlığı olan arxası açıq sandallar nəzərdə tutulurdu.

İtalyan dilində və fransız sözü *sabot*, həm də *ciabatta* kimi işlənən bu söz öz növbəində bir neçə felin və ifadənin yaranmasına təkan vermişdir. Məsələn:

- Ciabattare- yeri-yerkən başmaqları sürütləmək.
- Ciabattata- başmaqla vurulan zərbə.
- Ciabatteria- mənasız, dəyərsiz əşya.
- Ciabattino- köhnə başmaq və ayaqqabıları təmir edənlər. Bu söz məcazi mənada hər hansı bir sənət növündə naşı, təcrübəsiz adam mənasını da ifadə edir.

Bu qəbil sözlərdən biri də, türk dilində *çabuk*, *çubuk* sözündən götürülmüş və italyan dilinə fransızcadan *sabre* ilə keçən *sciabola* - *qılınc* kəlməsidir.

Fransız dili vasitəsilə keçən türkiyəli sözlərdən biri də *bebè* –körpə sözü bugunədək bir çox Avropa dillərində işlənmişdir.

İatagan, *yatagan* kimi işlənən türkcə *yataqan* kəlməsi 1805-ci ildə fransız dilindən italyan dilinə keçmiş və ucu bir qədər əyri, Şərqi Avropa, kiçik Asiya və Şimali Afrika ölkələrində yayılmış xəncər növüdür.

Qədim və müasir Şərq ölkələrində baş örtüyü olan *tülbənt*, italyan dilində *turbante kimi* kimi istifadə olunur. Fars dilinə də türk dilindən keçdiyinə görə bir sıra avropa dillərində bu söz fars mənşəli hesab olunur.

İtalyan dilində *caviale-kürü* sözünün tarixi 1347-ci ildə *havyar* sözünün alınması ilə başlayır.

Sciacallo-fransızca *chacal* kimi italyan dilinə keçən *ciaqal* türkiyəli eyni köklü digər sözlərin yaratmışdır. Məsələn:

- sciacallaggio – çaqqalıq, alçaqlıq
- sciacallesco - alçaqcasına, çaqqal kimi

Bergamotta- türkcə *bəy armudu* adlandırılan xüsusi ətirli armud növünün adından götürülmüşdür.

Odalisca- Osmanlı imperiyası dövründə yüksək təbəqəyə aid olan xanımların xidmətində dayanan qulluqçular türkcə *odalık* yəni *oda sözündən törəmişdir*.

Minareto- türk dilində *menaret* kəlməsindən götürülmüş və ərəbcə nara-parlamaq, nar-alov sözlərindən yaranaraq, işıqlı yer anlamını ifadə

edir. Sonralar isə müezzinin camaatı namaza çağırmaq üçün azan oxuduğu qala belə adlandırılmışdır.

Yuxarıda sadalanan sözlərə nəzər salsaq belə nəticəyə gəlmək olar ki, dil leksik vahidlərin davamlı axınına məruz qaldığı kimi, bu proses ərzində onlardan bir çoxu ixtisara düşür, aktuallığını itirir və ya arxaıqlaşır. İtalyan dilində mövcud olan türkiizmlər də bəziləri artıq istifadədən çıxmış və yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Bu baxımdan alınma sözlərin tədqiqi aktuallığını itirmir və tezisdə bəzi türkiizmlərin təhlilinə qısaca nəzər salınmasına baxmayaraq, hesab edirik ki bu mövzu daha geniş tədqiqata cəlb oluna bilər.

Əliyeva S.
(ADU)

Doris Lessinq yaradıcılığında feminizm mövzusu

2007-ci ildə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş Doris Lessinq özünün "Qızıl gündəlik" romanı vasitəsi ilə dünyada əvəz olunmaz bir məqam bəirləmiş oldu. Doğrudur, yaradıcılığının növbəti mərhələlərində Lessinq özü həmin əsərin qəhrəmanının illüziyalardan qurtula bilmək yolunda keçirdiyi psixoloji gərginliklərindən bəhs edən bu əsərin tənqidçilər tərəfindən həddən ziyadə çox təhlil edildiyini qeyd etmişdi, lakin bununla yanaşı sözü gedən əsərin stukturuna yetərincə diqqət ayrılmadığını da vurğulamışdı. Onun yaradıcılığını boyunca feminist bir yazar kimi məşhurlaşması hər kəs və eləcə də, Doris Lessinqin özü tərəfindən də birmənalı qarşılanmamışdır. Ümumiyyətlə, feminist yazarlar dedikdə adı dərhal yada düşən ən önəmli yazarlardan biri məhz Doris Lessinqdir. Lakin bununla belə, ədib öz yaradıcılığını bütövlükdə həmin qismə aid etmir və bunu belə əsaslandırır: "Feministlərin məndən istədiyi, onların özünün təhlil etmədikləri bir sahədir və bu dindir. Onlar mənim şəhid olmamı istəyirlər. Onların həqiqətən istədikləri mənim "Ey, bacılarım, mən heç bir kobud kişinin olmadığı qızıl sabah uyğrunda mübarizənidə sizinlə çiyin- çiyinəyəm" söyləməmdir. Onlar həqiqətənmi istəyir ki, insanlar kişi və qadınlar haqqında bu cür həddən artıq kəskin mülahizələr yürütsünlər? Əslində, elədir ki var. Mən böyük təəssüf hissi ilə bu nəticəyə gəlmişəm".

Xanım Lessinqin yaradıcılığının son dönəmlərinə təsadüf edən "Arqosdakı Kanopus: Arxivlər" başlığı altında birləşən beş romandan ikinci olan "Üçüncü, Dördüncü və Beşinci Zonalar arasında evliliklər" (The Marriages Between Zones Three, Four and Five) romanı əsasən matriarxal nöqtəyi- nəzərdən təhlil olunan utopik üçüncü zona haqqında bəhs edir və bu cəhət də əsəri feminist utopiya və ya feminist elmi fantastika kateqoriyasına aid etməyə səbəbdir. Ümumilikdə, toplunun aid edildiyi janrı incə elmi fantastika və ya, Lessinqin öz sözləri ilə desək, kosmik fantastika adlandırmaq mümkündür, belə ki, burada əsas diqqət elm və texnologiyalardan çox, xarakterlərə və sosial - mədəni məsələlərə yönəldilir. Lakin məhz bu romana gəldikdə Lessinq onu "feminist elmi fantastika" adlandırmağı üstün tuturdu. Komporativ ədəbiyyatşünaslıq üzrə araşdırmalar aparan R. Alter bu tip əsərləri ədəbi tənqidçi Nortrop Frayın "anatomiya" kimi adlandırdığı janra aid edir, belə ki, burada "təxəyyül və mənəviyyatın kombinasiyası" ön plana çəkilir.

"Üç, dörd və beşinci Zonalar arasında evliliklər" romanı toplunun digər romanlarından bir qədər fərqlidir. Digərlərində "normal" zaman kəsiyində təsvir olunmuş kainat olduğu halda, buradakı təhkiyyə müəyyən metafiziki və "psixi" təsvir təsüratı oyadır. Roman şikəstə planetinin yaxınlığında yerləşən patriarxal və döyüşkən ruhlu dördüncü zona ilə matriarxal, bərabərlik tərəfdarı olan üçüncü Zona və icma şəraitində yaşayan barbar beşinci Zona adlanan planetlərin nümayəndələri arasındakı iki evlilikdən bəhs edir. "Times" jurnalının tənqidçisi Paul Greyin təbin ilə desək, "əsər qadınla kişi arasındakı mübarizədən və seks və məhəbbətə dəyərli məqamından bəhs edir".

Romanda təminatçılar (Providers) tərəfindən təşkil olunan evliliklərdən bəhs olunur. romanda bu təminatçıların kim olduğu göstərilmiş, amma tənqidçilərin də gəldiyi rəyə əsasən, bu toplunun birinci hissəsi olan "Şikəstə"də adı çəkilən Kanopus qalaktik imperiyasından olan kanoplulardır. Romandakı hadisələr matriarxal utopik üçüncü Zonanın nöqtəyi- nəzərindən nəql edilir, və burada əsasən gender problemləri ön plana çəkilir.

1960-cı illərdən bəri sufi mövzulara daha çox yer ayıran Doris Lessinq bütövlükdə "Arqosdakı Kanopus" toplusunda həmin mövzuya kifayət qədər yer ayırsa da, bir çox ədəbi tənqidçilər tərəfindən yetərinə dəyərli deyil deyilmişdir. Sözü gedən romanda da Lessinq sufizmin "təkmilləşmə pillələri" mövzusunə müraciət etmişdir. Belə ki, hər Zona sufizmin müəyyən təsəvvür səviyyəsinə uyğundur və həmin "mərhələləri" simvolizə edir. Lakin bəzi ədəbi tənqidçilər bunu səthi dəyərli deyil və

xanım Lessinqin mənəvi və mistik mövzuları təsvir etdiyini bildirmişlər. Bütün bunlara rəğmən, ümumiyyətlə, roman ədəbiyyat aləmində müsbət dəyərləndirilmiş və hətta bir sıra ədəbiyyatçılar tərəfindən Lessinqin gender konfliktləri mövzusunda ən möhtəşəm əsəri adlandırılmışdır.

Əliyeva Z.
(ADU)

Dilin tədqiqində eksperimentin rolu

Dilin fonetik qrupunu təcrübi yolla tədqiq edib öyrənməyin ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri də eksperimentin roludur. XIX əsrin birinci yarsından başlayaraq eksperimentin qoyuluşu və aparılması dünya alimlərinin geniş marağına səbəb olmuşdur. Fonetikaya dair mənbələrdə eksperimentin rolu və əhəmiyyəti heç də birmənalı şəkildə qarşılanmır. Bununla belə dilçilərin əksəriyyəti eksperimentin nəticələrinə əsaslanan fikir və mülahizələrə xüsusi əhəmiyyət verirlər. L.V.Şerba dilçiliyin bəzi sahələrində (lüğətçilik, sintaksis və üslubiyyatda) eksperimentsiz keçinməyin mümkün olmadığını qeyd edirdi.

Rus dili materialları əsasında L.Q.Skalzobun, Azərbaycan alimlərindən C.B.Sadiqovu, F.Ə.Kazımovu və A.A.Axundovu dillərin artikulyasiya bazasının öyrənilməsində xüsusi qeyd etmək lazımdır. Canlı danışqda fonetik hadisələri öyrənmək üçün alimlər texniki cihazlardan geniş istifadə etmişlər. Nəticə etibarlı ilə çox maraqlı əsərlər meydana gəlmişdir. Azərbaycan alimlərimizdən F.Y.Veysəlov, Z.Verdiyeva və F.M.Ağayeva birgə yazdıqları “Eksperimental fonetika” kitabını xüsusi qeyd etmək olar. Dil materialının akustik parametrlərinin tədqiqində M.İ.matuseviç, L.V.Bondarko, L.R.Zinder, N.D.Svetozarova, F.Y.Veyşəlli, F.Aslanov kimi alimlərin adlarını qeyd etmək olar.

F.Veyəllinin fikrincə desək dilçiliyin elə bir sahəsini göstərmək olmaz ki, orada fikir müxtəlifliyi və ideyalar zənginliyi fonetikadakı kimi rəngarəng olsun. Ölü dillərdən yavaş-yavaş uzaqlaşmaq, tədqiqat obyektini kimi daha tez-tez canlı dillərə müraciət etmək, dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mexanizmini öyrənmək eksperimentin yayılmasını doğuran səbəblərdəndir. L.V.Şerba dil faktlarının izahında eksperimental metodun əhəmiyyətindən bəhs edərək qeyd edirdi ki, mənə çoxdan qəti məlumdur ki, şəxsi müşahidə yolu ilə, məsələn rus dilində felin şərt formasının mənasını açmaq mümkün deyildir.

Dillərin geniş şəkildə müasir mərhələdə tədqiqi üçün eksperimentə ehtiyac daha da artmışdır. Eksperimental fonetika metodunun bir sıra tələbləri vardır. Belə ki, hər bir eksperiment xüsusi nəzəri hazırlıq, dilin fonoloji sistemi və fonem repertuarı haqqında dəqiq məlumat tələb edir. Belə ki, elmi şərhə nəzərdə tutulan fonetik məsələyə aid mövcud ədəbiyyat ətraflı öyrəniləndən sonra tədqiqata cəlb olunan materialın proqramı tərtib olunur. Bu zaman öyrənilən səsin mümkün birləşmələrdə işlənməsinə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Məs., Azərbaycan dilinə məxsus hər hansı saitin samitlərdən əvvəl və ya sonra, açıq və qapalı hecalarda, vurğu altında, vurğudan əvvəl və ya sonrakı mövqələrdə morfemin sözün, cümlənin əvvəl, orta və sonunda işlənməsinə diqqət yetirilməlidir. Eksperimental fonetikaya aid aparılmış müxtəlif təcrübələr göstərir ki, seçmə çox olduqca tədqiqatın nəticəsi də daha həqiqətə daha yaxın olur.

Cümlənin intonasiyaca bölünməsi məsələsinin həlli ilə əlaqədar tərtib olunacaq materialda həm cümlələrin sintaktik tərkibinə, həm də sintaqmların sintaktik quruluşlarına fikir verilməlidir. Bu zaman elə cümlələr seçilməlidir ki, sintaqm bölgüsündən asılı olaraq, cümlə müxtəlif mənalar ifadə etmiş olsun. Bu üzvlənmədə həlledici rol oynayan sintaqm vurğusunun yeri də mütləq nəzərə alınmalıdır .

Qeyd etmək lazımdır ki, səs siqnallarının elektron-akustik təhlili sintaqmların və cümlənin intonasiya qəlibini müəyyənləşdirərkən müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çünki ossilloqramlar danışıq səslərinin akustik parametrləri haqqında tam təsəvvür yarada bilirlər. Ossilloqramlar danışıq səslərinin ünsiyyət prosesində fonetik mövqe və əhatədən asılı olaraq məruz qaldıqları keyfiyyət və kəmiyyət dəyişmələrini əyani şəkildə əks etdirir və tədqiqatçının nəticələrini subyektivizmdən sığortalayır. Kompüteroqramlar səs siqnalının hər üç parametri - tezlik, uzunluq və intensivlik parametrləri haqqında mühüm məlumat mənbəyidir.

Eksperimentatorun rolu yalnız müvafiq tədqiqat yollarının seçilməsi, lazımı cihazların əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi və təcrübənin düzgün yerinə yetirilməsilə bitmir. Onun əsas işi eksperimentin nəticələrinin linqvistik təhlilindən ibarətdir.

Müasir cihazlar səs siqnalları haqqında dolğun məlumatlar verə bilər, lakin bu qeydlər öz-özlüyündə məsələnin linqvistik mahiyyəti haqqında nəsə demək gücündə deyillər. Ossilloqramların keyfiyyətli olması belə özlüyündə heç nə demir, onları «dilləndirmək» yalnız tədqiqatçının məharətidir. Bundan başqa, eksperimental fonetika metodunun tədqiqat-

çılar qarşısında bir sıra tələblər də qoyur. Eksperiment tədqiqatçıdan tədqiq olunan məsələ ilə bağlı səhifəli nəzəri məlumatın olmasını tələb edir.

Eksperimentin nəticələrinin obyektivliyini vurğulayan F.Y.Veysəlli qeyd edir ki, hər hansı fonetik materialın tədqiqi yalnız o vaxt keyfiyyətli ola bilər ki, o, müşahidədən çox eksperimentə əsaslanmış olsun.

Spektroqrafik və ossilloqrafik təhlildə ən çətin məqam danışıq aktının seqmentasiyasıdır, zira bu və ya digər səs üçün mütəmadi ayrılmaq mövcud deyildir. Halbuki təhlilin nəticələrinin dəqiqliyi səslərin dəqiq sərhədlənməsindən bilavasitə asılıdır, çünki biz sərhədləri təyin edərkən bir səsi digərindən ayırırıq və bununla da parametrlərin qiymətlərinin hesablanması müəyyənləşdiririk. Ossilloqramlar və spektroqramlar səsdən səsə, fərddən fərdə, onların danışıq zəncirindəki mövqeyindən asılı olaraq dəyişirlər (F.Veysəlli).

Əsgərova X.
(ADU)

Fransız və Azərbaycan dillərinin rəng bildirən sifətlərinə xas dərəcə kateqoriyası

Hələ antik dövrlərdən kateqoriya problemi filosof alimləri maraqlandırmış, onların irəli sürdüyü müddəalar əsrlərlə maraqlı kəsb etmişdir. Dünya dilçiliyində dərəcə kateqoriyasını tədqiq edən alimlərin arasında E.Sapir və D.Bolincerin adları xüsusilə qeyd edilir. Dilçilikdə dərəcə kateqoriyasına həsr edilmiş tədqiqat işlərinin əksəriyyəti sifətin leksik materialları üzərində aparılmışdır ki, bu da müstəsna özəllikli nitq hissəsi olan sifətin asanlıqla dərəcələnmə bilməsi ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, fransız və Azərbaycan dilləri müxtəlif leksik tərkibə və müxtəlif qrammatik quruluşa malik olmasına baxmayaraq onlarda universallar, universal kateqoriyalar da mövcuddur. Əgər rəng bildirən sifət bu dillər üçün universal hesab edilirsə, demək, ona xas olan dərəcə kateqoriyası da universal olmalıdır.

Erkən türk dialektologiyasının yazılı abidəsi “Divanü lüğət-it-türk” (bundan sonra – DLT) əsərində sifətin üç dərəcəsi – azaltma və çoxaltma dərəcələri müşahidə edilir və adi dərəcə heç bir dərəcə əlaməti və şəkilçi qəbul etməyən, digər dərəcələr üçün meyar hesab olunan dərəcə kimi təqdim edilərək *ak, kara, kök, sarıq, yaşıl, kızıl, boz* və s. rəng bildirən sifətləri misal göstərilir. DLT-də sifətin çoxaltma dərəcəsinin isə *süm,*

tüm, çim sözlərinin köməyi ilə düzəldildiyi qeyd edilir: *tüm kara at, tüm toruğ at*.

Mövcud dilçilik ədəbiyyatı göstərir ki, dilimizdə sifətə xas olan dərəcə kateqoriyası haqqında ilk fikir söyləyən şəxs Aleksandr Mirzə Kazım Bəy olmuşdur. Onun 1839-cu ildə nəşr etdirdiyi məşhur “Грамматика турецко-татарского языка” əsərində verilmiş misallar arasında rəng bildirən sifətlər yer almamışdır. M.Kazım Bəy həmin kitabında türk (yəni, Azərbaycan – X.Ə.) dilində sifətin adi dərəcəsinin mövcudluğundan danışmış, onun iki dərəcəyə malik olduğunu deyir: müqayisə və üstünlük. Mirzə Kazım Bəy dilimizə xas olan sifətlərin müqayisə və üstünlük dərəcələrinə malik olmasını deməklə sifətin dərəcə kateqoriyası məsələsinə öz xələflərindən daha doğru yanaşmışdır.

Aparılmış araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, bu sahədə yaranmış anlaşılmaqlığın başlıca səbəbi dilçilərin Azərbaycan dilində mövcud olan *-raq, -rək, -ca, -cə, -sov* şəkilçilərinə və xüsusilə də rəng bildirən sifətlərə əlavə edilən *-(i)mtül, -umtul, -ümtül, -(i)mtraq, -umtraq, -şın* suffikslərinə və *qıp-, sap-, qap-, göm-, bom-, yam-* hissəciklərinə yanlış yanaşmaları olmuşdur. Məsələ burasındadır ki, bu qəbildən olan morfemlərin sifətin dərəcə kateqoriyasına, demək olar ki, heç bir aidiyyəti yoxdur. Onlar sözdüzəldici morfemlərdir. Bu isə o deməkdir ki, bu şəkilçilər vasitəsilə düzəldilən sözlərin hamısı düzəltmə sifətlərdir və digər sifətlər kimi dərəcələyə bilirlər: *ağımtül/qırmızımtraq – daha ağımtül/ qırmızımtraq – nisbətən ağımtül /qırmızımtraq – ən ağımtül/qırmızımtraq – lap ağımtül/qırmızımtraq* və s.

Bu qəbildən olan rəng bildirən sifətlər, yəni nominativ mənasında dərəcə çaları olan sifətlər, müasir fransız dilində *-asse, -âtre, -aud, -et, -té, -é, -éen, -escent* şəkilçiləri vasitəsilə reallaşır: *jaunasse, verdâtre, rougeaud, blanchet, bleuté, ocré, céruléen, rubescent*. Fransız dilçiləri haqlı olaraq bu sifətləri sifətin dərəcə kateqoriyası ilə əlaqələndirmir, onlardan ayrıca leksik vahid kimi bəhs edirlər.

Fransız dilçiliyində rəng bildirən sifətlərin *positif, comparatif* və *superlatif*, Azərbaycan dilçiliyində *adi, müqayisə* və *üstünlük* dərəcələrinə malik olduğu qeyd olunur. Bununla belə, fransız dilində müqayisə dərəcəsinin üç növü fərqləndirilir: eyniliyin müqayisəsi (*comparatif d'égalité*), üstünlüyün müqayisəsi (*comparatif de supériorité*) və əksikliyin müqayisəsi (*comparatif d'infériorité*) və bu müqayisələr müvafiq olaraq *aussi ... que ... (Ses yeux sont aussi noirs que ceux de sa mère), plus ... que ... (Il est très rouge, et sa barbe plus blanche que neige), moins ... que*

... (*Ses dents sont moins blanches que les tiennes*) zərfləri ilə ifadə olunur.

Bənzər müqayisəyə Azərbaycan dilində də təsadüf edilir. Belə ki, eyni rəngə malik şeyləri müqayisə edərkən *kimi, qədər* analitik morfevdən istifadə olunur; bu morfem adi dərəcədə işlənən sifətin əvvəlində işlədilir: *Onun gözləri anasının gözləri kimi /qədər qaradır*. Lakin semantik analiz nəticəsində nəşət tapan bu müqayisə Azərbaycan dilçiliyində yetərincə öyrənilməmiş sahələrdəndir.

Azərbaycan dilində rəng bildirən sifətin üstünlük dərəcəsi isə məntiqi vurğu daşıyan *daha* və ya *daha da* sözləri ilə ifadə edilir: *Mənim yağışlarım daha şıdırğı, Qarım daha təmiz, daha da ağdı*.

Hər iki dilin rəng bildirən sifətlərində üstünlük dərəcəsinin 2 növü fərqləndirilir: mütləq və nisbi.

Mütləq üstünlük qeyd edilən hallarda təzahür edir:

- fr. dilində *extra-, super-, sur-, ultra-, archi*; Azərb. dilində *ultra-*prefisklərinin köməyilə;
- dildə hazır şəkildə mövcud olan müqayisə xarakterli ifadələrdə;
- rəng bildirən sifətin reduplikasiyası ilə;
- rəng bildirən sifətin müəyyən intonasiya və vurğu ilə tələffüzündə;
- intensivləşdirici zərflər vasitəsilə;
- emfatik cümlələrdə.

Nisbi üstünlük fransız dilində *le/la/les plus/moins ...* müqayisə sözləri (*Je m'interromps ici pour observer ce matin une araignée qui tisse dans le coin le plus noir de ma cellule*), Azərbaycan dilində isə *ən, lap* söz-morfemləri (*Bu, ən qırmızı almadır*) vasitəsilə ifadə edilir.

Rəng keyfiyyətinin doyma, aydınlıq və parlaqlıq dərəcəsinin ifadəsi isə fransız dilində *clair, foncé, vif, intense, sombre, pâle, sale, profond, mat* sözləri, Azərbaycan dilində *tünd, zil, açıq, düm, parlaq, tutqun, solğun, ala, acı* və s. söz-morfemlərinin köməyi ilə öz əksini tapır.

Beləliklə, tutuşdurulan dillərin rəng bildirən sifətlərindəki dərəcələrdən hər birinin özünəməxsus ifadə, üsul və vasitələri mövcuddur. Bu haqda konfransda edəcəyimiz çıxışda bəhs etməyə çalışacağıq.

Dil vahidlərinin sahə nəzəriyyəsi baxımından tədqiqi

1. Məlumdur ki, F. de Sössür dilə sistem kimi yanaşmış, ona görə də istər formal (F. de Sössür), istərsə də mənanın (S. Ulmann) tədqiqində sistem və struktur münasibətlərinin mühüm rolunu qabartmağa çalışmışlar. H. Gekeler yazır ki, leksematik strukturları bildirmək üçün Y. Trir söz sahəsi terminindən istifadə etmişdir ki, bu da fransız dilində “champ lexical”, ingilis dilində isə “lexical field” terminlərinə uyğun gəlir. “Semantik sahə” termininin (ingiliscə “semantic field”) istisnasız olaraq “leksik məna” anlamında işlənilməsi heç bir etiraz doğurmur. Ancaq unutmaz olmaq ki, bəzi mənbələrdə “dil sahəsi” (“Linguistisches Feld”) termini də işlənir ki, buraya “sintaktik sahə” də aid edilir. Ona görə də o, termin kimi sırf leksik vahidləri bildirmək üçün məqbul sayıla bilməz.

Bəzi müəlliflər bu iki termini “anlayış sahəsi” (Begriffsfeld) və ya “dil sahəsi” (Sprachfeld) terminləri ilə fərqləndirməyə çalışırlar. Hətta bəzən “semantik sahə” (semantisches Feld) və “leksik sahə” (lexikalisches Feld) terminlərinə də rast gəlmək olur. Bunlar üçün isə ümumi “dil sahəsi” termini təklif olunur. Bundan başqa burada “qrammatik sahələr” termininə də rast gəlmək olur.

2. Söz sahəsi nəzəriyyəsinin metodoloji əsaslarını XX əsrin əvvəllərində G. İpsen (1924), 30-cu illərin əvvəllərində isə Y. Trir qoymuşdur. Ancaq Y. Tririn yazdıqlarına görə, sahə anlayışına E. Tegnerin (1874), K. Baldingerin və G. Abelin (1885) əsərlərində də rast gəlmək olur.

Y. Trir təsdiq edir ki, məna sistemi (Bedeutungssystem) terminini ilk dəfə R. M. Meyer 1910-cu ildə işlətməmişdir. Ancaq razılaşmaq ki, Y. Tririn məna problemində tədqiqləri xüsusi yer tutur. S. Ulman almanın tədqiqatına xüsusi əhəmiyyət verərək yazırdı ki, onun (Y. Tririn) əsəri semantik nəzəriyyə sahəsində yeni mərhələdir. Daha sonra S. Ulman yazır ki, Y. Tririn əsəri bütün semantik tədqiqlərin perspektivini dəyişdi, “semantikada Kopernik inqilabı etdi. Ancaq söz sahəsinin sistem kimi anlaşılması artıq K. V. L. Haysenin 1856-cı ildə çap olunan “System der Sprachwissenschaft” (Dilçilik sistemi) əsərində “Schall” (səs) söz sahəsinin təhlilinə rast gəlirik. H. Gekeler bununla bağlı yazır ki, biz bu əsərdə

“söz sahəsi” birləşməsinə rast gəlməsək də, “səs” sözünün təhlili metodiki baxımdan struktur semantikanın inkişafına töhfə hesab edilə bilər

Ancaq Y.Tririn özü də G.İpsenin tədqiqatlarının terminologiyasının ona təsir göstərdiyini xüsusi qeyd edir.

3. Bəzi dilçilər mənanı formadan ayırmış, dilçiliyin obyektivi kimi yalnız formanı götürmüş, dil vahidlərinin formasının sistem və struktur əlaqələrini geniş və əhatəli öyrənmiş (L.Blumfeld), bəziləri isə dilə sistem kimi yanaşmış, ona görə də istər formal (F.de Sössür), istərsə də mənanın (S.Ulmann) tədqiqində sistem və struktur münasibətlərinin mühüm rolunu qabartmağa çalışmışlar.

Əsgərova Z.
(ADU)

Eksperimental fonetikada koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri

Fənlərarası araşdırmaların sahəsi kimi koqnitiv dilçilik nəticələrin müxtəlif üsullarla toplanmasına, işlənilib hazırlanmasına və şərhinə imkan verən kompleks metodları özündə birləşdirir. İstifadə olunan metodların arsenalına təkcə dilçilər deyil, digər elm sahələrinin, məsələn, psixologiya, koqnitiv dilçilik, neyrodilçilik, informatika və s. elm sahələri öz töhfələrini verməkdədir. Təəccüblü deyildir ki, koqnitiv dilçiliyin inkişaf vektoru qısa zaman kəsiyində bir neçə dəfə dəyişmişdir.

Dilçilikdə “eksperiment” anlayışı müxtəlif cür şərh edilir. Dilin ənənəvi araşdırılması üçün introspektiv tədqiqat metodu xarakterikdir. Eksperiment dedikdə, adətən linqvistin öyrənilən dilin mətninin qəbul edilən və ya qəbuledilməz, düzgün və ya səhv, sinonimlik-qeyri-sinonimlik nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirilməsinə yönəlmiş şəxsi intuisiyalarının nəticələrinin öyrənilməsi başa düşülür.

Koqnitiv dilçilikdə introspeksiya nəticəsində alınmış nəticələr subyektiv hesab olunur və empirik nəticələr üçün etibarlı əsas kimi çıxış edə bilmirlər. Təbiət elmlərinin nümayəndələrindən fərqli olaraq, linqvistlər belə metodları eksperimental metodlara aid edirlər və bu tam əsassız deyil, çünki “obyektiv” və “subyektiv” metodları fərqləndirmək elə də sadə deyildir.

Müasir koqnitiv dilçiliyin eksperimental istiqamətləri indi daha çox diqqət cəlb edir. Eksperimentə əsaslanan sahələrin siyahısı olduqca geniş-

dir və konseptual təcəssüm nəzəriyyəsini öyrənilməsini, məkan xarakterli dil vasitələrinin tədqiqini, kateqoriyalaşdırma və prototopik effektləri, uşaqların koqnitiv təsəvvürlərini, multimodal kommunikasiyanı, lak-karların jest dillərini və s. araşdırılmasını əhatə edir.

Qeyd edək ki, koqnitoloqlar arasında orta q mövqe ondan ibarətdir ki, bu və ya digər məsələnin həllində müxtəlif mənbələrdən alınan nəticələrə, məsələn, introspektiv, korpus, psixolinqvistik, tipoloji, neyrolinqvistik, kompüter dilçiliyin nailiyyətlərinə əsaslanmaq lazımdır. Bu cür kompleks araşdırmalarda eksperiment xüsusi əhəmiyyət qazanır. Canlı və cansız təbiətin bütün sahələrini əhatə edən eksperimental metod təfəkkürün özünün də yüksək nailiyyətlərinə doğru fəal şəkildə irəliləməkdədir (E.Titçener).

Koqnitiv dilçilik sahəsində eksperimental araşdırmalar statistik metodların istifadəsinə əsaslanır. Statistikanın tətbiqinin əsas məqsədi öyrənilən obyektin xüsusiyyətləri arasında korrelyasiyaların aşkar etmək və öyrənməkdən ibarətdir. Tədqiqat situasiyasından asılı olaraq korrelyasiyalar fərqli şərh oluna bilər: səbəb-nəticə əlaqələri, sistem və ya assosiativ əlaqələr və s. Statistik metodların tətbiqindən əvvəl öyrənilməsi nəzərdə tutulan materialın ilkin göstəricilərinin müəyyən düşünülmüş prosedurunun yaradılması gəlir. Bundan ötrü müxtəlif müşahidələrdə ölçü obyektləri ola bilər fərqli göstəricilər qəbul edən xüsusiyyət və atributları ayırd etmək lazımdır. Nəticələrin ölçü üsulu tədqiqatçını maraqlandıran korrelyasiyalara uyğun gəlməlidir.

Rus alimi İ.P.Pavlovun 1-ci (hissi idrak) və 2-ci (abstrakt, məntiq və nəzəri) siqnal sistemlərini fərqləndirməsi koqnisianı öyrənməyə real zəmin yaratdı. İndi kompüter tətbiqlə insanın fəaliyyət prosesinə nəzarət etmək və informasiyanı necə seçməsi prosesini öyrənmək imkanı yaranır. Burada məqsədin müəyyən edilməsi, kompüterdə onun həllinə yanaşma, faktın toplanması, informasiyanın alınması, qaydaların müəyyən edilməsi və nəticələrin şərhini istənilən eksperimentin tərkib hissələrinə daxildir. Bu zaman 3 məqam xüsusi diqqət cəlb edir:

a) elmin proqram təminatı (software). Kompüterdə istənilən elmi problemi həll etmək üçün aparılan tədqiqatların proqramı olmalıdır:

b) elmin avadanlıq təminatı (hardware). Təcrübələrin aparılması üçün avadanlıqların olması vacibdir;

c) elmin linqvistik təminatı (lingware). Linqvistik təminat deyəndə eksperimentdən alınan nəticələrin elmi izahını vermək üçün xüsusi təsvir proqramı işlənilib hazırlanmalıdır.

Bu üç məqamı dərindən öyrənməklə hələ də vahid elm sahəsi kimi formalaşmamış koqnitiv dilşiliyin hüdudlarını və imkanlarını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Hacıyeva A.
(ADU)

Qədim türk derivasiyasının koqnitiv və struktur-tipoloji şərtlənməsi haqqında

Məlumdur ki, “insanı məlumatın “emalı” sistemi kimi tədqiq etməli olan, insan davranışının isə onun daxili vəziyyətini səciyyələndirən terminlər çərçivəsində izah edilməli olan koqnitivizm” ardıcılları bu məqsədlər üçün insan dilinin, dil koqnisiyasının mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi qənaətində yekdildirlər. Y.S.Kubryakovanın da qeyd etdiyi kimi, koqnitiv elm üçün açar anlayışlar “ADİ OLANA, GÜNDƏLİK OLANA, başqa sözlə desək, insanın gündəlik həyatında dünya ilə qarşılıqlı əlaqəsinin vacib və təkib məqamlarına” istinad edir və bir çox halda “MENTAL MAHİYYƏTLƏR”in təsiri həlledici olduğundan “koqnitiv” termini “mental”, “idraki”, “daxili” kimi terminlərlə sinonim olaraq nəzərdən keçirilir (kursiv müəllifindir. – A.H.). Bu baxımdan, qədim türk derivativ sistemində baş vermiş struktur-tipoloji dəyişimlərin koqnitiv mexanizmlər kontestində təhlilinin maraqlı faktlar ortaya qoyması anlaşılındır. Belə ki, türk dillərindəki **sağ – sol** koqnitiv oppozisiyasına qazandırılan semantik yük bilavasitə koqnitiv mexanizmlərlə şərtlənir və həmin oppoziyadan şaxələnən semantik “düyünlər” empirik olan, mental olan anlayışların əlaqəliliyini təmin edir. Məsələn, **sağ ol, sağlam ol, sağlıq, solmaq, solaxay, çolaq** və s. Bu əlaqəlilik koqnitiv dilçiliyin əsas araşdırma predmetinin dil semantikasının, dil və koqnisiya arasındakı həlqənin təşkil etməsilə bağlı fikirlərin doğruluğunu, koqnitiv semantika və koqnitiv dilçilik terminlərinin semantik korrelyativliyini əyani şəkildə sübut edir.

Derivasiyanın koqnitiv mexanizmlərini araşdırmış tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, “derivasiya kateqoriyası koqnitiv əhəmiyyətlik baxımından dilə ... öz sərhədlərindən kənara çıxmağa imkan verir və ...dilin mümkün növbəti inkişaf və təkamülünün nəhayətsiz imkanlarını təsvir edir”. Konkret olaraq, bir çox dillər üçün universal olan **sağ “müsbət konnotasiya” – sol “mənfi konnotasiya”** şərtləndirməsindən doğan koqnitiv derivasiya mexanizminə görə, sağ tərəfin gündəlik, fiziki, daha dəqiq desək, neyrofizioloji şərtlənməli idraki assosiasiyaları “haqlılıq”, “sağlam-

lıq” və s. və müvafiq olaraq sol tərəfin isə “fiziki qüsurluluq”, “yanlışlıq” və s. kimi məna keçidlərinə yol açmışdır. Məsələn, rus dilində: *правая (сторона) – правое (дело), правильно*; ingilis dilində: *right (rightly)* “sağ (tərəf), haqlı, doğru, düzgün”, ərəb dilində: [*yəmin*] “sağ (tərəf), haqlı, düzgün”. Təqdim edilən faktlar koqnitiv dilçiliyin “informasiyanın sinifləndirilməsi, qruplaşdırılması və onun (informasiyanın) insanın həyat və fəaliyyəti üçün ən vacib və əhəmiyyətli olan anlamlar üzrə derivasiya modellərinin və derivasiya kateqoriyalarının yaradılmasına” gerçəkliyini ortaya qoyur.

Göründüyü kimi, koqnisiya mexanizmlərinin təqdim etdiyi koq-nistiv derivasiya modelləri müvafiq sinifləndirməni, qruplaşmanı mümkün edir: sağ → müsbət, sol → mənfi keçidi bilavasitə sağ əlin işləkliyi, yararlılığı haqqında empirik psixo-emosional məlumatla əsaslanır. İstənilən dil daşıyıcılığına malik insan toplumunda solaxayların say nisbətinin azlığı sol tərəfin qeyri-işləkliyini mənfi konnotasiya keçidi üçün münbit koqnitiv derivasiya zəmininə çevirir. Maraqlıdır ki, erkən türk dili dönəmi üçün xarakterik olan kökdaxili səs əvəzlənmələri sol sözündən təkə ilkin kök variantına uyğun *solmaq* felinin deyil, *çolak, salak* kimi fiziki qüsurluq, fəaliyyət yarasızlığını əks etdirən sözlərin meydana gəlməsini mümkün etmişdir. Sonuncu ilə bağlı onu da əlavə etmək istərdik ki, bir çox etimoloji lüğətlərdə, zənnimizcə yanlış olaraq, *salak* sözünün “*salmaq*” türk feli ilə, eləcə də yunan dilindəki “axmaq, ağıldan kəm” anlamlı *saloz* [Salak. S. Nişanyan sözlüyündə peyorativilə bağlılığı fikrində israr edilsə də, biz, həmin leksik vahidin sol kökündən törədiyini güman edirik.

O da maraqlıdır ki, erkən türk dilinin derivasiya mexanizmlərində koqnitiv dilçiliyin ortaya qoyduğu postulatlarla linqvokulturoloji zəminli dəyərləndirmələrin kəşiməsi bu iki sahənin “koqnitiv elmlər federasiyasını” təşkil etməsilə bağlı fikirlərin həqiqətdən uzaq olmadığını düşünməyə əsas verir.

Hacıyeva A.
(ADU)

Allüziya və onun işlənmə xüsusiyyətləri

Maraqlı üslubi ifadə vasitələrindən biri olan allüziya az işlənmiş, lakin çox maraqlı doğuran bir sahədir. Allüziya hər hansı bir tarixi, ədəbi, mifoloji, siyasi, dini fakta birbaşa deyil, dolayı yolla olan bir eyhamdır, istinaddır. Dolayı yolla istinad dedikdə mənənin göstərilməməsi nəzərdə

tutulur. Yəni allüziyanı işlədən şəxs həmin faktın orda olan insanlara aydın olmasına əmin olmalıdır. Məsələn, azərbaycan auditoriyasında “O olmasın, bu olsun” ifadəsini işlətsək bu onlara aydın olacaq, belə ki, hər bir azərbaycanlının “O olmasın, bu olsun” əsərindən xəbəri vardır. Lakin bu ifadəni (allüziyanı) ingilis auditoriyasında işlətsək, bu onlar üçün anlaşılıq olmayacaqdır. Bu halda bu, yerində işlədilməmiş bir allüziya hesab edilir. Belə ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, allüziyada istinadın mənbəyini göstərmək olmaz. Bu halda bu allüziya deyil, adi istinaddır.

Allüziya ilə istinad arasında digər bir fərq onların struktur xüsusiyyətlərindədir: istinad hər hansı bir mənbənin dəqiq təkrar edilməsidir, allüziya isə hər hansı bir faktı, ədəbi istinadı, kəlamı yalnız bir söz və ya ifadə ilə xatırlatmaq, ona eyham vurmaq deməkdir. Məsələn, “I’m ready to meet my Waterloo!” – bu, Napoleonun Vaterlo döyüşündə məğlub edilməsinə aid bir allüziyadır.

Allüziyanı işlətmək və anlamaq insandan mifologiya, tarix və coğrafiya haqqında müəyyən biliklərə malik olmasını tələb edir. Belə biliyə malik olmayan insan allüziyanı anlaya bilməz. Məsələn: Shakespeare talks of the Herald Mercury

New lighted on a heaven-kissing hill;
And some such visions cross`d her majesty
While her young herald knelt before her still. (Byron)

Allüziya üslubi ifadə vasitəsi kimi həm mətnə bəzək verir, həm də ədəbi qəhrəmanların daxili aləmini daha dərinədən açır. Allüziya müəyyən keyfiyyət və ya kəmiyyət xüsusiyyətlərinə malik olan obrazlar əsasında formalaşır. Obrazlar haqqında danışdıqda qeyd etmək lazımdır ki, müəllif öz ədəbi qəhrəmanına bu və ya digər allüziyanı aid etdikdə bu ifadənin yaranmasına prototip olan obyektin xasiyyət və xüsusiyyətlərini də həmin qəhrəmana keçirir. Məsələn, “If you are busy, another time will do as well,” continued the bishop, whose courage, like *Bob Acres`*, had *oozed out* now that he found himself on the ground of battle (Trollope, Barchester Towers). Bob Akr – Riçard Şeridanın “Rəqiblər” komediyasının personajıdır. Qorxaq kənd zadəganı olan Bob dueldə döyüşməli olduğu halda qorxudan bu döyüşdən boyun qaçırmağa çalışır və by ədəbi fakt allüziya şəklində bədii əsərdə işlədilmişdir.

İngilis ədəbiyyatında qəhrəmanların, personajların xarici görünüşünə əsaslanan allüziyalar az deyil, belə ki, insanda bizi cəlb edən ilk cəhət – xarici görünüşdür. İnsanın xasiyyəti isə sonradan, ünsiyyət qurarkən, müxtəlif situasiyalarda üzə çıxır. Aşağıdakı misalda biz Qrim qardaşları-

nın nağılından götürülmüş bir personaj əsasında işlənmiş allüziyaya rast gəlirik. Rapunsel adı dedikdə, bu nağıl qəhrəmanına xas olan və metaforik köçürməyə əsas verən əlamət, uzun saçlar insanın gözündə canlanır: “I have kept mine. I can still sit upon it.” She added surprisingly, “*Rapunzel, Rapunzel, let down your hair, Not that I could have ever let it down from a second-floor flat.*” (Greene. *Travels with my Aunt*). Qrim qardaşlarının nağılında Rapunselin uzun gözəl saçları olur. Cadugər ögey ana onu hündür, qapısı olmayan və yalnız bir pəncərəsi olan qülləyə həbs edir. Rapunsel uzun hörüyünü aşağı atar və cadugər onunla yuxarı çıxardı.

Q. Qrinin əsərində Avqusta xala qardaşı oğlunun seyrəkləşən saçlarını görərkən ona öz Rapunseldə olduğu kimi hələ də uzun və gözəl olan saçlarını göstərir və əsərdə Avqusta xala ilə Rapunselin saçlara görə zahiri oxşarlıqları üzə çıxır. Amma Avqusta xala saçlarının üçüncü mərtəbədən aşağı sallamaq üçün kifayət qədər uzun olmadığını da qeyd edir.

Allüziyalar dini mənbələrə istinadən də işlənilə bilər və yenə də bu cür allüziya oxucunun və ya dinləyicinin həmin faktı bilməsini tələb edir. Məsələn, “Adam ate the apple, and our teeth still ache” (Adəm cənnətdə almanı yeyib, bizim dişimiz hələ də ağrıyır). Bu allüziya Adəmin cənnətdə almanı yeməsi kimi dini bir fakta əsaslanır. Ümumiyyətlə, ingilis dilinin üslubiyyatında dini, xüsusilə də, teonim və demonim səciyyəli allüziyalara tez-tez rast gəlinməsinin çox sadə izahı mövcuddur. İlk olaraq, müəyyən emosional məqamlarda insanların Tanrıya və ya (qeyri-monoteist dinlərdə) müvafiq müqəddəslərə müraciət etməsi bəşər tarixinin ən erkən dövrlərindən müşahidə edilən bir hadisə kimi səciyyələndirilə bilər. Belə ki, hətta ən qədim dövrlərdən etibarən insanlarda inancları ilə bağlılıqları qüvvələrin, tapındıqları tanrıların, İlahi qüvvənin gücündən yararlanmaq, nəhayətsiz gücün köməyinə sığınmaq ehtiyacı vardır. Buna görə də müəyyən çətin məqamlarda, yəni xəstəliklərdə, dar ayaqda, hərbi meydanında və ya sadəcə hər hansı bir arzu və ya istəyin reallaşması ilə bağlı həmin müqəddəslərin və ya İlahi varlığın adının zikr edilməsi ən müxtəlif dil daşıyıcısı olan cəmiyyətlər üçün xarakterik orta qəhətdir. Ən müxtəlif situasiyalara şamil edilə biləcək, “İncil”dən götürülmüş çoxlu sayda sitat, personaj və süjetlərə aid allüziyalar yüksək işlənmə tezliyində malikdir. Məsələn, wash one’s hands of smth., to eat one’s own flesh, to hide a napkin (hərfi: tənziyə, salfetdə gizlənmək); Land flowing with milk and honey (hərfi: süd və balla) və s. Qeyd etmək lazımdır ki, Britaniya ərazisində yayılmış xaçpərəstliyin konfessional özəlliyi emotiv dini allüziyalarının tərkibinə də təsir etmişdir. Belə ki, ingilis dilinin frazeoloji siste-

mində GOD teonimi ilə yanaşı, Jesus “İsa Peyğəmbər” teonimi ilə də işlənmiş çoxlu sayda allüziya faktları vardır. Məsələn, by Jesus!, Jesus wept!, Jumping Jesus və s.

İngilis dilinin frazeoloji sistemində yer tutan allüziyalı fonun formalaşmasında ingilisdilli ədəbiyyat və mədəniyyət, habelə antik tarix və mədəniyyət, eləcə də digər xalqların mədəni və ədəbi irsi mühüm rol oynamışdır. Həmin faktorları ümumiləşdirilmiş şəkildə tarixi-filoloji əsaslı və tarixi-sosial xarakterli kontekst çərçivəsində izləmək olar.

**Hacızadə A.
(ADU)**

Müasir ingilis dilində şəxs əvəzliliklərinin mətnyaratma imkanları

Artıq əksəriyyət tərəfindən qəbul edilmiş bir faktdır ki, əvəzliliklərin ifadə etdiyi məna yalnız konkret nitq situasiyasında və mətn səviyyəsində reallaşır. It əvəzliyinin mətnyaratmada rolundan danışarkən, şübhəsiz, şəxslə *it* nəzərdə tutulur. It əvəzliyinin funksional imkanlarından danışmadan əvvəl bəzi məsələlərə aydınlıq gətirək.

İlk növbədə müəyyənləşdirək ki, mətn deyəndə nə nəzərdə tutulur. Mətnə dilçilik ədəbiyyatında verilən təriflər çoxdur. K.Abdullayevin mətnə verdiyi tərifə nəzər salaq: “Mətn bir sıra komponentlərin, cümlələrin müəyyən şəkildə qurulmuş qarşılıqlı əlaqəsindən yaranır. Komponentlərin kəmiyyəti baxımından mətnin sərhədləri prinsip etibarlı ilə sonlu deyil. Amma o da var ki, mətn öz tərkibinə müxtəlif strukturlu cümlələr qəbul edir və bu müxtəlif strukturlu sintaktik vahidlər mətnin tərkibinə daxil edilərkən müəyyən mənada özlərinə məxsus struktur-semantik sərhədləri itirir və bütöv mətnin kompozisiya-semantik və struktur sərhədlərində əriyirlər”. Daha sonra K.Abdullayev göstərir ki, mikro-mətn tərkibindəki komponentlərin sayına və kəmiyyətinə görə iki yerə ayrılır: 1) sadə - iki komponentli mətn, 2) mürəkkəb – çox komponentli mətn.

Sadə mətn iki komponentdən, sintaktik planda iki cümləyə bərabər olan tərkib hissələrindən ibarətdir. Mürəkkəb mətn isə üç və ya daha artıq komponentin, yəni cümlələrin birləşməsindən ibarətdir.

Məlum olduğu kimi, ünsiyyət prosesində iki tərəf – danışan və dinləyən iştirak edir. Məhz danışanın və dinləyənin obyektiv reallıq haqqında biliyi dilçilikdə presuppozisiya kimi qeyd edilir. Bu münasibətlə F.Vey-səllinin söylədiyi fikir olduqca maraqlıdır. O qeyd edir ki, presuppozisiya

üçün əsas amillər danışanın danışıqı, həmsöhbətin dili bilməsi, onun fiziki durumu, danışanla dinləyənin eyni məkanda olması və digər sosial göstəricilər və sairədir. Bunlar dilxarici faktlardır. Belə nümunə verə bilərik: İranın indiki prezidenti gəncdir. Bu o deməkdir ki, İranın prezidenti var.

Digər bir nümunəyə nəzər salaq. Bakı şəhərində yaşayanlar üçün *Nadir dənizə getdi* cümləsində hamı üçün aydındır ki, *dəniz* dedikdə *Xəzər dənizi* nəzərdə tutulur. Lakin *Nadir kəndə getdi* cümləsində *kənd* sözü yalnız danışana və dinləyənin məlum ola bilər ki, hansı kənddən söhbət gedir.

Deməli belə qənaətə gəlirik ki, heç bir əvəzlik presuppozisiya zəmində işləmə bilməz. Məsələn, danışan heç vaxt *O gəldi* cümləsini işlədə bilməz. Belə ki, *o* əvəzliyinin kimə aid olması aydın deyil. Həyatda minlərlə, milyonlarla *o*-lar var. Lakin danışan o zaman *o* əvəzliyini işlədə bilər ki, a) *o* kimi əvəz edir; 2) *o* kimə aid edilir, yəni sonrakı cümlə vasitəsilə dəqiqləşir.

Dilçilik ədəbiyyatında belə bir fikir var ki, mətn üç prinsip əsasında formalaşır: 1) deysis (bilavasitə göstərmə); 2) presuppozisiya (obyektiv reallıq haqqında biliklər); 3) dil konteksti (cümlələrin ardıcıl sıralanması).

Əvəzlilərin, xüsusən də III şəxs əvəzlilərinin işlənməsi bilavasitə göstərməyə və dil kontekstinə əsaslanır. Qeyd etdiyimiz kimi I və II şəxs əvəzliləri yalnız bilavasitə göstərmədə çıxış edir. Hər bir halda danışan və dinləyən nitq situasiyasında bilavasitə iştirak edir, yəni onlar *deyktik sözlər* kimi işlənir.

“I hope I am learning to talk,” he stammered. There seems to me to be so much in time. I want to say I can’t find ways to say what is really in me. I feel – oh, I can’t describe it – I feel the bigness of it, but when I speak, I babble like a child See I bury my face in the grass, and the breath I draw in through my nostrils sets me quivering with a thousand thoughts and fancies (J.London).

It şəxs əvəzliyi verilən nitq situasiyasında dinləyənin diqqətini cəlb etmək üçün nəəyinsə haqqında ona məlumat verir. Hər bir halda *it* əvəzliyi bir qayda olaraq verilən mətnə xüsusi ismi əvəz edir.

Eyni zamanda dil faktlarının təhlili göstərir ki, III şəxs əvəzliləri, o cümlədən *it* əvəzliyi mətnin formalaşmasında daha geniş şəkildə işlənir. Bu əvəzlilər istər sadə, istərsə də mürəkkəb mətnlərdə cümlələrin bir-birinə bağlanması əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Həmin əvəzlilər vasitəsilə cümlələr arasında zəncirvari əlaqələr yaranır. Əvəzlilərlə

işlənən cümlələr mətn xaricində müəyyən dərəcədə öz müstəqilliyini itirir, çünki əvəzliliklərin mənası yalnız verilən mətndə reallaşır. III şəxs əvəzliyi mətnin əsas formal əlamətlərindən biri kimi çıxış edir. Mətnin məzmun vahidləri kimi isə katafora və anafora üstünlük təşkil edir.

İbadova L.
(ADU)

İspan dilində işlədilən ərəb alınmalarında leksik kompressiya

“Kompresiya” termini informasiyanın toplanması üçün səmərəli vasitələrdən biri sayılır və bu da dilin inkişafı və fəaliyyəti üçün dil vasitələrinin qənaəti meylinə yönəlmiş unuversal proseslərdən biridir. Kompresiya nəticəsində məzmun planının tam saxlanması ilə ifadə planında söz qısalır. Nitqdə kompresiya nəinki dil (nitq) qənaəti prinsipi ilə şərtlənə, həm də sözləmə ekspressivliyinə yönələ bilər.

Tədqiqatımız ispan dilində işlədilən ərəb leksik alınmalara həsr olduğundan biz leksik kompresiya üzərində dayanmağı məqsəduyğun sayırıq, çünki müxtəlif sistemli dillərdə bu kateqoriyanın öyrənilməsinə böyük ehtiyac var və leksik kompresiya anlayışı altında aşağıdakıları başa düşürük:

a) bir leksik vahidin səs və ya qrafik formasının kiçildilməsi prosesi və ya bir söz daxilində bütöv bir söz birləşməsinə yerləşdirmək;

b) leksik kompresiya nəticəsində elə leksik vahidlər yaranır ki, özündə inisial birləşmələri (abreviaturalar), qısaldılmış sözlər və teleskop yaranmaları birləşdirir.

isp. *errai* *m* < ər. الراعي [‘ar-ra’i] çoban. Cepheus (Sefey) bürcündən olan ulduzun adı; isp. *galanga* *f* < جلنجان [calanca:n]. Qərbi Hindistanda bitən bəzi bitkilərin kökümsovu, ana kökü. (tibbi mənşəli ekzotik bitki); isp. *guarismo* < الخوارزمی [‘al-xəbər:ri:mi:] 1) ərəb rəqəmi; 2) ədəd, miqdar, say, rəqəm; isp. *jabalı*//*jabalın* *m* “çöl qabanı” < ər. خنزير جبلي [xınzır cabali:] (*xınzır* “donuz”, *cabali* “dağlar”) və başqaları.

Abreviaturaların yaranmasına doğru olan meil yeni yaranmış elmi-texniki terminlərin ispan leksikoloji tiplərinə uyğunlaşdırmaq lüzumundan doğmuşdur. Bu abreviaturaların yayılmasında əsas rolu aktiv bilinqvizmlə yanaşı, müxtəlif növ əlaqələr, və təbii ki, dilin daxili qanunauyğunluqları öz üzərinə götürür. İnisial qısaltmalar prosesi dilin inkişafı üçün heç də yeni bir şey deyil. Antik dövrdə abreviaturalarla hərbi terminlər ifadə

olunurdu, qısaldılmalara qəbr daşlarının üzərində, pul sikkələrində rast gəlinirdi. Bu cür abbreviaturaların bir çoxuna epiqraflarda (roma yazılı-rında) rast gəlmək olur: SPQR - Senatus Populusque Romanus (Roma Senatı və xalqı-Roma dövlətinin standart adı), DN – Dominus Noster (bizim ağamız) və qeyriləri. (Bax Ü.Z. İbrahimov)

O ki qaldı qısaldılmış sözlərin inkişafına – *apokopa* və *afereza*- ispan dilində bu üsul Orta əsrlərdə, ərəblərin gəlişi dövründən bəlli idi və ən çox insan adları və familiyaları qısalmağa məruz qalırdılar:

Abalhajj < Abu al-Hajj, Abdelaoui < Abdellaoui, Abdelazim < Abd el Azim, Abdelaziz < Abd el `azi:z, Abdelkhalek < Abd el xa:liq, Abdelkrim < Abd el Karim və bir çox başqaları.

Tədqiqatımızla əlaqədar olaraq leksik kompressiyanın mövcud üç növündən yalnız birini-inisiyal qısaltmaları- nəzərdən keçirdik və aşağıdakıları aşkarladıq :

1) *İnisiyal qısaltmalar*.

İnisiyal qısaltmaların yaranması dildə qənaət prinsipinin təzahürü kimi nəzərdən keçirilir. Bu da leksik –qrammatik kompleksdə informasiyanın, bir kompakt vahid kimi, ötürülməsi imkanına əsaslanır.

a) *abbreviaturalar*- tədqiqat materisllərində onların sayı 200 leksik vahiddən çoxdur, bu da ümumi söz korpusunun 30% -dan artığını təşkil edir. Bunlar əsasən “ال”-ərəb artikli ilə başlayan sözlərdə və iki və ya üç sözdən ibarət astronomiya terminlərində, həmçinin ən yeni ərəbizmlərdə müşahidə olunur:

ərə. الرأس سمت [sa:mt ar-ra:s] “baş üzərində yol, istiqamət” mənasında olan fadə > ispan dilinə *cénit m* orfoqrafik formasında Orta əsrlərdə səhv oxunuşundan yaranmışdır. XIV əsrdə əski ispan dili vasitəsilə Avropaya yayılmışdır. Bu ərəb sözü Müdrik Alfonso-nun əlyazmalarında *zemt* (= *semt*) sözünün yerinə qədim dövrdə yanlış oxunma nəticəsində *cénit* deyə meydana gəlmişdir.

ərə. نظير [naDi:r] – “nadir” sözü >I span dilinə *nadir* forması altında gəlmiş və “göy qübbəsinin zenitlə qarşı-qarşıya duraraq kəsişdiyi nöqtəsi”ni bildirir. Hərfi mənası- “eyni dəyərli, identik”. İspan “*nadir*” m. *astr.* sözü ərəb dilində daha çox نظير السميت [naDi:r as sa:mt] “zenitə əks olan nöqtə, günəşə əks olan nöqtə” kimi işlədilir. Astronomiyaya aidiyyatı olmayan mənalar: *nəyinsə ən aşağı nöqtəsi, ən yüksək depressiya vaxtı, yeri*, və s., çünki günəş başımızın üstündə olanda bizim kölgümüz yox olur. Astronomiyaya aidiyyatı olmayan mənalar: *nəyinsə ən aşağı nöqtəsi, ən*

yüksək depressiya vaxtı, yeri, və s., çünki günəş başımızın üstündə olanda bizim kölgümüz yox olur.

isp. **Deneb Kaitos** < ər. *نُذْبِقَيْطُسُ الْجَنُوبِي* [zanab qi:tos al-canu:bi:] “cənub kitinin (balığının) qutruğu”. Cetus (Kit) beta-ulduz bürcünün adıdır.

isp. **Deneb Kaitos** ər. *نُذْبِقَيْطُسُ الشَّمَالِي* [zanab qi:tos aş-şama:li:] “şimal kitinin (balığının) quyruğu”. Cetus (Kit) beta-ulduz bürcünün adıdır.

isp. **Marfic** < ər. *مَرْفِقُ الْجَزَاءِ* [marfiq (mirfaq) al-couza] “əkizlərin dirsəyi”. Ophiucus bürcündə lambda –ulduzun adı.

isp. **Mizar** < ər. *مِيزَارُ الْعَنَاقِ الْأَزَارِ* [al'nāq alizār] “gizli (gizlənmiş) çəpiş. Ursa Major (Böyük ayı) bürcündə dzeta-ulduz.

isp. **Caph** < ər. *الْكَفُ الْخَضِيفِ* [‘al kqf al xaDi:b] “boyanmış ovuc içi”, həmçinin ər. *الْكَفُ الشَّرِيَا* [‘al kqf as sureya] “Pleyada ovucu” . Cassiopea (Kassiopeya) bürcündə beta-ulduzun adı

sp. Menkalinan < ər. *مَنْكَبُ نِي الْأَعْنَةِ* [mankib zi ‘al- ‘ayne] “yedəkli (cilovlu) çiyin”. Auriga (Arabaçi) bürcündən olan beta-ulduzun adı.

isp. **Sceliak** < ər. *الثَّانِي مِنَ الشَّلَاقَاتِ* [as-sani min aş-şalivaqa:t] “parçalanlardan ikincisi”. Lyra (Lira) bürcündən olan beta-ulduzun adı.

İspan dövrü mətbuatında və internet ünvanlarında özünə yer almış ən yeni ərəbizmlər ərəb media mənbələri sayəsində ispan dilinə gəlirlər, çünki ərəb dünyasında baş verən ictimai-siyasi hadisələr barədə informasiya bolluğu bəzi terrorçu qruplaşmaların adlarının alınmasına gətirib çıxarır. Ərəbizmlərin bu qrupu lüğətlərdə hələ vətəndaşlıq hüququna malik deyillər və onlara yalnız tematik saytlarda rast gəlmək olar.

Aşkarlanmış bu və digər ərəbizmlər ispan dilinə bu gün tam inteqrasiya olmamışlar və onların assimilyasiya prosesində iştirakı barədə çox mülahizə yürütmək çətindir. Bu yeni ərəbizmlər leksik-qrafik assimilyasiyaya uğramadan ərəb dilinə xas orfoqrafiya və strukturlarını qoruyub saxlayırlar.

Leksik-qrafik assimilyasiyanın olmaması bir daha onu sübut edir ki, ən yeni ərəbizmlərin mənimsənilməsi bir növ xaoslu xüsusiyyət daşıyır. Ən yeni ərəbizmlərin tam mənimsənilməsi onların işlənmə tezliklərinin aşağı olmasını sübut edir. İndi isə bəzi misallara müraciət edək:

el Hezbolá (Hizbulá/Hizbullah/Hezbollah) - حزب الله [Ḥizbu 'llāh(i)] "Allahın Partiyası",

Al Yazira asegura además que el pasado miércoles ya se produjo un ataque israelí contra un convoy que transportaba armas para Hezbolá.

b) akronimlər (mürəkkəb ixtisar, sözlərin baş hərfləri və ya ilk səsləri şəklində söz birləşmələrini təşkil edən ayrı-ayrə sözlərin düzəlməsi):

Hamás *m* - حماس, [Hamas]; Harakat al-Muqáwama al-Islamiya, حركة المقاومة الإسلامية - Movimiento de Resistencia Islámico və s.

2) Kəsilmiş sözlər:

Hermanos Musulmanes/Hermandad Musulmana
جماعة الإخوان لمسلمين [Yami'at al-Ijwan al-Musulimin], literalmente *Sociedad de los Hermanos Musulmanes*.
Məlum oldu ki, leksik kompressiyanın digər formalarını yalnız ən yeni ərəbizmlərdə axtarmaq lazımdır.

İsrafilova G.
(ADU)

Təkrar üslubi fiqur kimi

Son illərdə dilçiliyin bir sahəsi kimi mətn linqvistikası bədii mətnin kateqoriyalarının və onun qurulmasında iştirak edən vasitələrin müəyyən-ləşdirilməsində çoxsaylı tədqiqatlara cəlb olunmuşdur. Həmin vasitələrdən biri də təkrarlardır. Dilçilikdə təkrar anlayışı həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Mətn linqvistikası sahəsində kifayət qədər araşdırmalar aparılsa da (İ.Arnold. Q.Solqanik, N.Astafyeva, İ.Qalperin, K.Abdullayev, N.Novruzova və b.), indiyə kimi tədqiqatçılar mətnin bu kateqoriyasının müəyyən-ləşdirilməsində yekdıl fikrə gəlib çıxmamışlar. Ş.Balli təkrarı, hər şeydən əvvəl, «ideyalar təkrarı». emosional pulsasiyalarla idarə olunan psixoloji hadisə kimi qiymətləndirmişdir. Q. Solqanikin fikrincə, təkrar bu və ya cümlə üzvünün, eyni sintaktik konstruksiyanın, bu və ya digər sözün iki, hərdən isə üç dəfə təkrarı ilə şərtlənən üslubi fiqurdur. Z.Xovanskaya görə isə təkrar konstruktiv baxımdan üslubi vasitədir. Bu üslubi fiqur eyni bir sözün müxtəlif sintaktik mövqelərdə «yenidən hasil olması»dır. İ.Qalperin təkrarı danışanın güclü emosiya təsiri altında olması zamanı istifadə etdiyi ekspressiv vasitə hesab edir. K.Abdullayev təkrarın bir növünə - sintaktik paralelizmə belə tərif vermişdir: «Sintaktik paralelizm mətnin tərkib komponentlərində yer almış sintaktik elementlərin eyni cür yerləşməsi və bir-birini təqib etməsidir. Adətən, belə struktur birgəlik, eyni zamanda da, məzmun planında özünü göstərən birgəliklə müşayiət olunur». Təkrarların belə fərqli qiymətləndirilməsi onların tədqiqinə müxtəlif cəhətdən yanaşmadan irəli gəlir.

Təkrarlara aid tədqiqatlarda daha bir problem onların tipologiyasının müəyyənləşdirilməsində vacib bir fikrin olmamasıdır. Bir sıra müəlliflər təkrarların növlərini müxtəlif hadisə hesab etmiş, yaxud da eyni hadisəni müxtəlif adlarda təqdim etmişlər. Antik dövrdə təkrarlar ritorik vasitələr qrupuna daxil edilmiş, sonralar üslubiyyatın müstəqil elm sahəsi hesab olunması ilə əlaqədar. onlar üslubi hadisə kimi qiymətləndirilmişdir. XX əsrdə bu üslubi fiqura cümlədə bağlayıcı vasitə kimi baxılmış, bir çox tədqiqatlar daha çox poetik material üzərində aparılmışdır, çünki təkrar onların yaranması üçün əsas şərtidir. Son illərdə təkrarlar bədii mətni formalaşdıran əsas vasitələrdən biri kimi öyrənilməkdədir.

Nitqdə təkrarların funksionallıq xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edən məsələlərdən biridir. Təkrarların tədqiqi onların meydana çıxması səbəblərinin öyrənil-məsmi zəruri edir, çünki təkrarın psixoloji, emosional və sosial motivizasiyası onun məndə funksionallıq xüsusiyyətlərinin daha aydın müəyyənləşdirilməsinə şərait yaradır. Bu mülahizə Ş.Balliyə məxsusdur. O qeyd edir ki, şifahi nitqdə təkrarlardan istifadə ilə bağlı faktlar yazılı nitqdə də müşahidə edilir. Təkrar məhz o hallardandır ki, yazılı məndə spontan dilin təşkilində və təbii meyllərin tənzimlənməsində bu üslubi vasitənin rolu əhəmiyyətli dərəcədə hiss olunur. Bununla yanaşı, şifahi nitqə nisbətən yazılı məndə müxtəlif müəlliflərin fərdi yaradıcılıq manerası bir-birindən açıq-aşkar fərqlənir, çünki yazılı nitqdə şüurlu istək başlıca rol oynayır.

Təkrarlardan istifadənin sosiopsixoloji motivizasiyasının təhlili göstərir ki, nitqdə onların yaranmasına danışıqın emosional vəziyyətindən asılı olmayan obyektiv xarici amillər müəyyən təsir edir. Məsələn, elə hallar olur ki, dinləyici, yaxud müsahib ona göndərilən informasiyanı eşitmir, yaxud da başa düşmür Bundan başqa, spontan düşüncə bir sıra hallarda qətiyyətsiz, inamsız formalaşır və tam funksionallaşa bilmir, buna görə də onun ifadəsində qırıqlıq, fasiləlilik müşahidə edilir, insan danış—dığı prosesdə fikirləşir, nəticədə şifahi nitqdə təkrar yaranır. Düşüncəni müşayiət edən və onun ifadəsində özünü göstərən emosional (affekt) vəziyyət də təkrarların yaranmasında rol oynayan faktorlardan biridir Nitqdə, düşüncə, sanki emosional pulsasiyanın sayı qədər təkrar olunur, məsələn qəzəbli, hiddətli şəkildə imtina prosesi aşağıdakı cümlə formasında ifadə oluna bilər: «*Well? Well go and play...* ". Buradakı cümlə strukturuna daxil olmayan nidalar və *no* inkar hissəciyi təkrar zaman yanaşdıqları strukturun emosionallığını gücləndirmişdir. Bu əmr cümləsində də təkrar ondakı emosional tonu artırmağa xidmət etmişdir: "*Speak?*

Father, speak to your little child". Bir sıra hallarda cümlənin təkrarlanan üzvləri təkrar zamar. əlavə sözlərlə əlaqəbndikdə beb sözbrdə emosional-ekspressiv çalarlıq yaradır: *"Love! Sweet love! "*

Təkrarlar kommunikasiya prosesində sosial zərurət və müəyyən ideyanın təlqin etdirilməsi ilə də bağlıdır. C.Xarris qeyd edir ki, çoxsaylı təkrar öz sözlərinin doğruluğunu sübut etməyə çalışan yalançı adam üçün daha xarakterikdir. Əslində, təkrar beynin təbii qıcıqlandırıcısıdır. Buna görə də, təlqin formulasının realizə olunması zamanı ondan müəyyən təsir vasitəsi kimi istifadə edilir. Bir çox tədqiqatçıların fikrinə görə, təlqinetmənin başlıca vasitəsi sənənin təkrarıdır. Bu zaman sadə təkrara nisbətən daha az müraciət olunur. Uğurlu təlqinin əsas şərti təkrarların müəyyən miqdarda olmasıdır. Təkrarın sayı həddindən artıq olduqda «semantik izafilik» baş verir. Dilçilər və psixoloqlar semantik izafiliyi çoxsaylı təkrar prosesi hesab edir və onların fikrincə, izafi dərəcədə təkrar zamanı təkrar olunan söz öz mənasını itirir, nəticədə mənasız səs yığımına çevrilir; sözün semantikasi qurtardıqdan bir müddətdən sonra qayıda bilir. Buna görə də belə halda və həmçinin təkrar kifayət qədər yaranmadıqda təlqin də baş vermir –dinləyici, yaxud oxucu deyilənlərə inanmır, danışığ aktına biganə yanaşır. Deməli, təkrarın miqdarı optimal olmalıdır.

**Ибрагим У.
(Азербайджан)**

Особенности перевода общественно-политической лексики (на материале французской прессы)

Исследование общественно-политической лексики представляет большой лингвистический интерес. В связи с возросшей ролью политической коммуникации и коммуникативной деятельности, в настоящее время возрастает внимание к изучению общественно-политической лексики. Несмотря на большое количество трудов, разнообразие тематик и областей исследования общественно-политической лексики, ряд задач остается нерешенным. Тем более, что процесс трансформации лексического пространства почти непрерывен, в чем и заключается связь языковой системы с другими сферами общественной жизни (политической, социально-экономической, государственной). Совершенно очевидно: чем интенсивнее изменения в политике, тем интенсивнее изменения лексики на каждом этапе ее

развития. Именно в сфере политической лексики наблюдаются существенные изменения, обусловленные общественно-политическими процессами. Поэтому нужно рассматривать особенности перевода такого пласта как общественно-политическая лексика в каждом новом политическом или общественном периоде, анализируя тенденции современного момента. ОПЛ отличается высокой «динамичностью», многообразием жанров, социально-идеологической дифференциацией терминологии, обилием разнообразных эллипсов и метафор. Одной из важнейших характеристик ОПЛ является её стандартизация и наличие устойчивых слов для обозначения организаций, блоков, союзов и т.д.

Общественно-политическая лексика является основным фоном экономической, политической и социальной сфер жизни и семантические изменения, являющиеся результатом языкового контакта рассматриваются как на уровне лексического значения слова, так и его семантической структуры в рамках межкультурной коммуникации французского языка.

Общественно-политические материалы весьма разнообразны в стилистическом и жанровом отношении. В общих чертах их можно разделить на три группы:

- 1) документально-деловые материалы (конституции и законодательные акты);
- 2) информационно-описательные материалы (информационные заметки, справочные материалы, исторические описания и обзоры и т.д.);
- 3) публицистические материалы в узком смысле слова (речи, статьи и т.д.).

У каждой из этих групп материалов имеется своя особенная лексика, так для документально – деловых материалов характерно большое количество клише, специальной терминологии, реалий; информационно-описательные материалы связаны с сообщениями о текущих событиях, соответственно они содержат много терминов, исторических реалий, собственных имен и т.д.; для публицистики характерно обилие эмоционально - окрашенных элементов, образные выражения, синтаксические фигуры, цитаты и т.п.

Соответственно, следует заметить, что при переводе очень важно вывить и передать адекватный смысл, а также экспрессивные

особенности текста. В связи с чем и рассматриваются особенности общественно-политической лексики как состава ОПТ.

Жунисбек А.
(Казахстан)

К проблеме словесной просодики в тюркологии

Более века в мировой лингвистике известен так называемый тюркский «сингармонизм». И стал настолько привычным, что его постепенно перестали замечать: ну, скажем, есть такой сингармонизм и пусть себе будет. Он своим присутствием никого из исследователей не отвлекает и никому не мешает. Его то называют «сингармонизмом», то называют «гармонией гласных», то относят к «серьезной» фонологии, либо относят к «легковесной» ассимиляции. Сингармонизм все стерпит – даже соседство со словесным ударением и его верховенство. В тюркологических трудах о сингармонизме сказано всего в двух словах, зато ударению посвящен целый раздел. Развести их между собой мешает «европоцентристская» традиция, которая оказалась настолько живучей, что до сих пор является исследовательским инструментом у абсолютного большинства современных фонетистов и авторов учебников по тюркским языкам.

Тем не менее, сингармонизм у всех исследователей на уме, так как, забыть нельзя - потому что он есть, не замечать тоже нельзя – потому что он у всех на виду.

Родиной *современной* тюркологии была Европа и первопроездцами в исследовании тюркских языков были ученые индоевропейских лингвистических школ, исследовательским инструментом которых был индоевропейский лингвистический научный аппарат. Следовательно, он и привел, естественно, без злого намерения, ко многим ущербным «европоцентристским» результатам в исследовании тюркских языков, в том числе в тюркской сегментной и суперсегментной фонетике. Теоретико-практические выводы делались не на основе исконно тюркского языкового материала, а, наоборот, тюркский языковой материал привязывался к готовым индоевропейским лингвистическим шаблонам. Процесс бесконечно повто-

ряется и, наконец, появляется «авторитетная» теория по фонетике (и по грамматике) в безгрешности которой никому не дано было усомниться.

Вот так и очень просто утвердился в тюркологии авторитарный «европоцентризм», который тоталитарно проявляется, в основном, в «фонемном» описании звукового состава и «акцентологической» трактовке просодии слова в тюркских языках.

В фонетической системе тюркских языков непонятый сингармонизм заменили индоевропейским словесным ударением. Идентичность функций индоевропейского словесного ударения и тюркского сингармонизма создаёт иллюзорную логичность такой замены, гипнотическое влияние “акцентологических” идей пока остаётся не преодолённым.

Тогда как значение сингармонических (тюркских) языков для общей фонетики (общей лингвистики) не менее важно, чем значение акцентных и тональных языков.

а) Словесное ударение, словесный тон и словесный сингармонизм выполняют аналогичные функции: они скрепляют звуковые сегменты слова в единое целое. Если словесное ударение является просодическим средством достижения единства слова на фонетическом уровне в индоевропейских языках, то словесный тон - такое же средство в таи-китайских, а словесный сингармонизм - в тюркских (и во всех урало-алтайских) языках. Следовательно, каждое из этих средств заключает в себе просодический признак, характерный для определённого типа языков.

б) Указанные три средства как просодические признаки слова регулируют фонетическую градацию слогов в нем: словесное ударение - акцентную градацию (ударный, предударный, предупредарный, заударный и подобные слоги), словесный тон – тональную (низкий, средний, высокий, восходящий и подобные тоны), словесный сингармонизм – тембральную (твёрдый, мягкий, губной, негубной тембры).

в) Каждый из трёх словесных просодик своеобразно регулирует артикуляционное взаимодействие (коартикуляцию) звуков внутри слога: акцентная коартикуляция в индоевропейских, тональная коартикуляция в языках Юго-Восточной Азии, сингармоническая коартикуляция в Урало-Алтайских (тюркских) языках.

г) Каждый из трёх типологически различных просодических средств осуществляет специфическое членение слова на минимальные (в плане функционирования) звуковые сегменты: фонемный, тонемный, сингемный.

д) Общим базовым “полем действия” для всех типов просодии является слог, но фонетическая реализация их различна.

е) Как уже было отмечено выше, в фонетической системе одного языка (группы родственных языков) наличие трёх или двух идентичных по функции и различных по фонетической реализации типов просодии слова исключено.

«Европоцентризм», в частности, «акцентоцентризм», не решил и вряд ли решит кардинальные проблемы тюркской фонетики, ибо принципы и средства фонологического анализа акцентных (асингармонических) языков переносятся на сингармонические (анакцентные) языки.

Стало ясным, что признание минимальной языковой единицей фонемы и словесной просодией ударения справедливо не для всех языков мира. Тюркские языки как сингармослоговая языковая семья таит в себе ещё много нерешённых лингвистической теорией вопросов, для решения которых необходим специальный теоретический аппарат. В результате *сингармологических* исследований устройство тюркских языков предстанет в совершенно новом, непривычном для индоевропеистики, виде. Это будет реальная картина органично присущих этим языкам звукового строя.

**Кванталиани С.
(Россия)**

Интерактивный гипертекст и новые возможности журналистики

Прыжковое развитие компьютерных технологий спровоцировало фундаментальную трансформацию медиаландшафта, что и нарушило принцип масмединой коммуникации и перешло на постмодернистскую метафору - ризому постмодернистских философов Ф.Гваттари и Ж. Делеза. Она стала своего рода философским фундаментом интернета, потому что ее функциональная система выстроилась на принципе ризомы. Ризома – такая форма корня, у

которого нет определенной ветви, она подобна ползучей сорной траве (crab-grass). Функционирование ризомы определяется шестью принципами – коннекцией (connection), гетерогенством (heterogeneity), множественностью (multiplicity), незначительным прорывом (asignfying repture), картографией (cartography), декалкоманией (decalcomania).

Ризомативная конструкция и есть фундамент новой медики – интернетмедики, где гипертекстовыми и гиперлинковыми возможностями бесконечно переходим от одной информации/текста, к другой. Это новая форма текстовой организации, благодаря линкам, дает возможность перехода с одного информационного пространства к другому. Веб-страница является своего рода узлом и у него есть потенциал связываться с бесконечным количеством узлов. Через такие линки возможен доступ к любому тексту.

Так что, вместо классической, одномерной журналистической публикации, получаем многомерный электронный гипертекст. Таким образом, веб-публикация обладает особыми чертами, где есть высокий коэффициент интерактивности - диалог с аудиторией. С этой точки зрения, можем говорить о новом журналистическом жанре – об интерактивной гипертекстовой публикации, которая во время чтения проявляет связи с другими текстами. Так называемым феноменом юзабельности, читатель/пользователь включается в многомерный процесс чтения. Этот Медиа-продукт и есть интерактивная гипертекстовая публикация, у которой имеется несколько полей приема информации, где разум реципиента непрерывно переходит на разные уровни чтения.

Этот новый вид текста является своего рода компенсацией кризиса в аналитической журналистике, потому что, такая публикация предполагает абсолютно другой уровень интроспекций. Так как, для гипертекстового перцепции характерен переход с классического линейного непрерывного восприятия на дискретное.

Поэтому, необходимо правильное адаптирование интернетжурналистики в Грузинском медики, в некотором роде надо изменить вопросы педагогики, так чтобы новый тип журналистской продукции максимально смог проявить свое положительное свойство и исходя из этого, журналист мог бы удовлетворять аудиторию и, таким образом, заполнить пробелы в журналистике.

Fransız dilində hərbi termin yaradıcılığında abbreviaturların rolu

Hazırda dilçiliyin bütün sahələrində abbreviaturların (ixtisarların) köməyi ilə yüzlərlə yeni sözlər, leksik vahidlər yaranır. Onlara aid dərc edilən lüğətlərin sayı isə ildən-ilə artmaqdadır. Abbreviaturlardan diplomatiya, texnika, tibbi, hərbi və s. ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Bu sahələr isə adətən ixtisas nitqində qısa və lakonikliyi tələb edən sahələrdir. Digər dünya dillərində olduğu kimi fransız dilində də hərbi termin yaradıcılığında abbreviaturların vacib rolu danılmazdır və hətta bu sahə üçün cox effektiv sözyaratma vasitəsi hesab edilir. Hərbi terminologiyada isə belə söz yaradıcılığı həm də universallıq tendensiyasının müasir cəmiyyətdə əhəmiyyəti ilə aktualdır. Digər tərəfdən isə anlayışın qısa işarələrlə qəbul olunmasının məqsədə uyğunluğudur. Bu vasitə bir proses olaraq dildə daima inkişafdadır. İxtisarların spesifikasiyası, onun ibarət olduğu komponentlərin biri-biri ilə əlaqəsi ilə də təyin olunur. Abbreviaturların bu özelliği isə onların daha da geniş öyrənilməsi zəruriliyini ortaya çıxarır.

Terminologiyada özünü leksik-semantik bir hadisə kimi təqdim edən “*abréviature*” lüğəti mənasına görə (*abréviatura* lat. - *abbrevio*-ixtisar edirəm, qısaltıram) - hər hansı bir sözdən və ya mürəkkəb söz birləşməsindən kəsilmiş, ixtisar edilmiş söz anlamındadır. Abbreviaturlar dil yarusunun ənənəvi bir hadisəsi kimi də qiymətləndirilir. V.V. Borisovun fikrincə “abbreviaturlar söz yaradıcılığı nəzəriyyəsində heç də az problem yaratmır”.

Dilçilərin əksəriyyəti abbreviaturları söz yaradıcılığının xüsusi əhəmiyyətli bir yolu hesab etsələr də, digərləri onları söz yaradıcılığının bir yolu kimi qəbul etmirlər. Belə ki, bu üsulla leksik qatın zənginləşməsi baş verdikdə dilə yeni bir söz, lüğət vahidi deyil, dildə artıq mövcud olan vahidin eyni məzmunlu, lakin fərqli orfoqrafiyada təqdim edilən modeli meydana çıxır. Əslində abbreviasiyalar yeni söz deyil dildə artıq mövcud olan sözün yeni variantını, üslubi çalarını yaradır. Kubryakova E.S. -nin fikrincə desək, “abbreviaturlar nitq ünsiyyətində qənaət prinsipinin ən parlaq ünsürü kimi, seqment vasitələrin ixtisarı ilə zamana qənaətə şərait yaradır”. Başqa bir dilçi D. İ. Alekseyevə görə “qənaət ixtisarın baş verməsi üçün həlledici səbəb deyil. Beləki, abbreviasiyalar geniş yayılıb

və söz yaradıcılığında effektiv vasitə olaraq həm də ona görə mühüm rol oynayırlar ki, onlar bəzən mənanın sözlə təsviri ilə verilən ifadələrin sonralar bütöv, tək lüğət vahidini, sözü yaratmağa imkan verirlər.. .

Bundan başqa abreviaturlar mövcud olan söz birləşmələrinə nəzərən daha qısa ifadə vasitələridir və onlar dildə kompressiv funksiyanı həyata keçirirlər. Şadiko S.- nin təbirincə desək, "abreviaturlar sözlər semantik mənanın qısaldılması, ixtisarı yoluyla deyil, məhz lüğət vahidinin ixtisarı ilə baş verir.

Şübhəsiz tədqiqatçıların abreviaturların linqvistik statusu haqda münasibətləri birmənalı deyil. Əksər dilçilərin iddiasına görə dil vahidinin istənilən qısaldılma, ixtisar prosesi abreviasiya adlanır. Çünki abreviaturlar vahid qəbul olunan, seçilən dil vahidinin ixtisarı, reduksiyası ilə yaranır. Bu ixtisarlara isə öz növbəsində müxtəlif strukturlu olur. Strukturlarına görə abreviaturların aşağıdakı növləri var:

- *İxtisarlara*. Sözlərin qısaldılması, ixtisarı ilə yaranır. Bu zaman əsasən sözdəki saiflərin ixtisarı baş verir. *Məs:* mes-message; ADJT – adjoint, adjudant; ART- artillerie; AFNOR- Association Francaise de Normalisation.

- *Kontraksiya (contraction)* (seçmə, kiçiltmə). Sözlərin ilk və son hərflərinin saxlanılması ilə sözlərin ixtisarı. Bu qısaltmalarda baş hərf böyük yazılır. *Məs:* Bde-Brigade; Bie – Batterie; Btn – Bataillon; AL - Amiral.

- *Akronimlər (acronymes)* Bu tipli ixtisarlarda ancaq baş hərflər tələffüz olunur. *Məs:* AMa-Artillerie de Marine; P.C.A - Poste de Commandement Air.

- *Baş hərflərdən ibarət abreviaturlar (Siglaison)* Sözlərin ancaq ilk hərfləri götürülür və birgə yazılır. Bu tip daha çox ümumi isimlərə aiddir. Bir vurğu ilə də tələffüz olunur. *Məs:* A.A52- Arme Automatique modele 1952.

- *Baş hərflər (Initiales)*. Bu siglaison- nun bir tipi olub ancaq xüsusi adlara aid olur. *Məs:* PPDA- Patrick Poivre d'Arvor.

- *Kəsmə, Kəsib qısaltma (Troncation)*. Bu ixtisar ediləcək sözlərin sonunun kəsilib "o" hərfi ilə əvəzlənməsidir. Bu həm də ixtisarlara ən geniş yayılan formasıdır. *Məs:* Auto-Automobile, Camaro-camarade.

- *Çarpaz sözlər (Mot-valise)*. Bu tip ixtisarlara sözlərin bir hecasının və ya bir hərfinin başqa bir sözlə birləşməsindən düzəlir. *Məs:* Anx.T.G.- Annexe des Travaux du Genie; Ant.S.A-Antenne de Sécurité Air; Ant. Anal. Arm - Antenne d'Analyse des Armements.

Beləliklə, dildəki digər hadisələr kimi abreviaturlar da öz-özündən deyil, müəyyən qanunauyğunluqlarla baş verir. Bundan başqa abreviasiyalar söz yaradıcılığının sözdüzəltmə, konversiya və s. kimi bölmələri ilə əlaqədərdir. Bu proses məntiqə əsaslanır və sadə, effektiv informasiya ilə nitqi təmin edən dil vahidlərini yaradır. Bundan başqa cəmiyyətin müasir səviyyəli inkişafına təkan verəcək beynəlxalq ünsiyyəti də sadələşdirir.

Qənbərli J.
(ADU)

Lope de Veqadan tərcümələr Azərbaycan mədəni mühitində

Dünya dramaturgiyasında adı V.Şekspir və J.Molyer kimi dahi sənətkarlarla bir sırada çəkilən və ispan milli dramaturgiyasını banisi olan Lope de Veqa müxəlif janrlarda 2200-dən artıq səhnə əsərlərinin yaradıcısıdır.

Dünya ədəbiyyatı tarixində bu qədər məhsuldar bəii yaradıcılığa malik olan bir dramaturq tapmaq çox çətindir. Dramaturq ölümündən bir neçə il əvvəl tərtib etdiyi siyahıda 1500-ə qədər pyesinin adını çəkmişdir. Teatrı böyük məhəbbətlə sevən dramaturq daha çox səhnə üçün yazıb-yaratmış və sağlığında əsərlərinin çap olunması qeydinə qalmamışdır. Bununla əlaqədar olaraq, onun zəngin ədəbi irsindən yalnız bir hissəsi bizə gəlib çatmışdır. Məhz tədqiqatçıların səyi nəticəsində böyük dramaturqun təqribən 500-ə qədər əsəri tapılaraq, nəşr edilmişdir. 200-ə qədər əsərinin isə yalnız adı məlumdur. Əsərləri öz ölkəsinin hüdudlarından kənarda, hətta İstanbulda Sultan Sarayında, ispan dilində tamaşaya qoyulmuşdur.

Təqdirəlayiq bir haldır ki, dramaturqun bir çox əsərləri – “Rəqs müəllimi” , “Seviliya ulduzu” , “Nə yardan doyur, nə əldən qoyur” , “Quzu bulağı” , “Valensiya divanələri” və s. dilimizə tərcümə edilərək, Azərbaycan oxucularına çatdırılmışdır.

Böyük sənətkarın əsərlərinin Azərbaycanda tanınaraq sevilməsində xalqımızın mədəni inkişafının səviyyə və vüsətini göstərən amillərdən biri olan teatrın da böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan tamaşaçısını Lope de Veqa ilə tanışlığı R.Rza tərəfindən tərcümə edilmiş və 1940-cı ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının səhnəsində böyük müvəffəqiyyətlə göstərilən “Rəqs müəllimi”

komediyası ilə başlamışdır. Musiqisi ölməz bəstəkarımız Q.Qarayev tərəfindən bəstələnmiş komediyanın quruluşcu rejissoru Mehdi Məmmədov olmuşdur.Tamaşada baş rolu – Aldemaro obrazını Əjdər sultanov ifa etmişdir. Əsərdə digər rolları isə Fatma Qədri, Barat Şəkinskaya, Ağazadə Gəraybəyli oynamışdır.

“Seviliya ulduz” dramaturqun 1953-cü ildə Azərbaycan Dövlət Dram teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuş ikinci əsəridir. Tamaşanın quruluşcu rejissoru Tofiq Kazımov əsərin ideya məzmununu düzgün göstərməyə müvəffəq olmuş, Bəstəkar Zakir Kazımov isə orta əsrlər İspaniyasının plaş və qılınc cəngavərlərinə layiq dəbdəbəli bir musiqi vermişdir.Tamaşada əsas rolları İsamayıl Dağıstanlı, Sofa Bəsirli, Əli Zeynalov oynamışdır. 1963-cü ildə “Dəlilər” (“Valensiya dəliləri”) əsəri Tofiq Kazımov tərəfindən tam səhnələşdirilmiş, böyük tamaşaçı rəqabəti qazanmışdır.

Qeyd edək ki, Lope de Veqanın dramları yalnız Bakıda deyil 1953-də Kirovabad (Gəncə) teatrında tamaşaya qoyulmuş (“Nə yardan doyur, nə əldən qoyur”) və böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün pyeslərin Azərbaycan səhnəsində ifaçıları Lope de Veqa pyeslərinin ideya məzmununu açmağı bacarmış, onların humanist mahiyyətini və xəlqiliyini tamaşaçılara çatdırmağa müvəffəq olmuşdur. Çünki, məhz bu xüsusiyyətləri Lope de Veqa əsərlərini əbədiyaşar edir.

Quliyeva A.
(ADU)

Dilimizdə işlənən yeni söz və ifadələrin ədəbi dilə təsiri

Müasir dünyada dillərin əksəriyyətində, həmçinin Azərbaycan dilində işlənən yeni söz, ifadələrin çoxu güclü iqtisadiyyatı, yüksək mədəniyyəti və idarəetmə sisteminə yiyələnmiş xalqların dilindən gəlir. Bu gün nə qədər güclü müqavimət göstərsək də, elm və texnikanın inkişafı ilə meydana gələn yeniliklərin özlərilə bərabər gətirdiyi sözlərin və ifadələrin dilimizdə istifadəsinin qarşısını tamamilə almaq qeyri mümkündür.

Bu baxımdan fikrimizcə Dilçilik elmi dilçiliyin başqa elmlər içəri-sində yerini müəyyənləşdirməlidir. Ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətini uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

cənab İlham Əliyev dilimizə və dilçiliyimizə böyük qayğı göstərir. 23 may 2012-ci il tarixdə verilən birinci sərəncam "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələbinə uyğun istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" adlanır. Sərəncamın adından da görüldüyü kimi, söhbət təkcə Azərbaycan dilinə qayğıdan getmir, həm də diqqəti çəkən digər əsas məsələ ölkəmizdə bu elm sahəsinin inkişafı ilə bağlı tədbirlərdir.

Bu gün dilimizin müxtəlif səviyyələrdə, xüsusilə KİV-lərdə işlənməsində fonetik, sintaktik və semantik normalardan ciddi yayınmaların olmasından danışılır. Çox doğru olaraq göstərilir ki, ilk növbədə dilimizin bütün imkanlarından hər zaman və hər yerdə lazımınca istifadə edilmir, yerli-yersiz yad ünsürlər dilimizə gətirilir. Bu yad ünsürlərə qarşı ciddi mübarizə aparılmalı, mətbuat orqanlarında baş alıb gedən ədəbi dil normalarından yayınmalar əksər hallarda təhlil olunub konkret nəticələr əldə olunmalıdır. Bundan savayı, tərcümə olunmuş xarici filmlərin dublyajında və xarici dillərdən edilən bədii və elmi tərcümələrdə nöqsanlar müşahidə olunur, küçə və meydanlardakı reklamlarda dilimizin adı qrammatik qaydaları gözlənilmir. Hazırda xarici ölkələrdə Azərbaycan mədəniyyəti, dili, ədəbiyyatı və tarixi ilə bağlı zəngin materiallar vardır. Onların üzə çıxarılaraq araşdırılması və dilimizə tərcümə edilib yayılması gələcək nəsillərə ötürülməsi çox mühüm bir məsələdir. Ölkəmizdə dilçiliyi inkişaf etdirmək üçün dünyada məşhur əsərlərin Azərbaycan dilinə və Azərbaycanın zəngin ədəbiyyatını dünyanın aparıcı dillərinə tərcümə edilib çap olunması biz tərcüməçilərin qarşısında duran mühüm tələblərdəndir. Çox təəssüflə qeyd etməliyik ki, son dövrlərdə xarici dildən tərcümə olunmuş əsərlər kibirbaşə originaldan deyil, digər ikinci bir dildən tərcümə olunur. Bu da öz növbəsində istər əsərin yazıldığı dilə, istərsə də, təbii olaraq tərcümə olunan dilə böyük ziyan vurur. Çünki, tərcüməçi artıq tərcümə etdiyi əsərin dilinə deyil ikinci bir dilin özəlliklərinə uyğun tərcümə edir. Bu da təbii ki, tərcümə olunmuş əsərin keyfiyyətində öz əksini tapır. Ümumiyyətlə tərcümə problemlərindən danışarkən onu qeyd etməliyik ki, tərcüməçi ilk növbədə öz ana dilinə mükəmməl yiyələnmişdir. Ana dilimizdə səlis, düzgün danışmalı, fikrini dəqiq ifadə etməyi bacarmalıdır. Ana dilimizə olan əvəzsiz qayğının nəticəsi kimi qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik elminin inkişafı son illərdə geniş vüsət almışdır.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin hazırkı şəraitdə maneəsiz işlənməsində və ölkəmizdə dilçiliyin inkişafında dönüş yaranacağına tam əminliklə inanırıq.

Межъязыковые соответствия в аспекте перевода

Семантика – главное, что является центральным звеном в попытке установления межъязыковых соответствий в процессе перевода. В аспекте лексическом, семасиологическом, прежде всего, необходимо разграничивать *понятие* и *слово*, так как процесс перевода имеет целью переводить понятие, значение. Обозначая предмет, процесс, признак, свойство и т.д., слово выполняет свою основную – номинативную функцию, но функции слова этим не ограничиваются, способность слова иметь полисемантическое поле создает трудности в самом процессе перевода.

Человеческое мышление выделяет из множества явлений окружающей действительности те, которые обладают общими характерными признаками. Так, например, слово *хлеб* в его значении: В.И. Даль перечисляет самые разнообразные виды этого кушанья: "Хлеб черный, ржаной, а пшеничный: белый калач, пирог, булка и пр." Знаток современной кухни добавит к этому перечню хлеб белковый, хлеб с отрубями, хлеб барвихинский, бородинский и многое другое, не говоря уже о разнообразной форме выпекаемого хлеба. При всем многообразии видов этого продукта их объединяют общие свойства. Но, в тексте может также возможно значение «совокупность всех видов злаков» (хлеба). В процессе перевода необходимо выявить значение из совокупности понятий, связанных с данной семой. Данное значение переводится на азербайджанский язык как */taxil/*, в англ. в значении */bread/*, а общее понятие */grain, cereal/*. Следовательно, слово называет не только отдельно взятые предметы, явления, но и целые классы явлений, обладающих общими характерными признаками. В этом случае мы говорим, что слово обозначает понятие и выполняет, таким образом, обобщающую функцию.

Так или иначе, полисемантичность языковых единиц имеет место для разграничения значения и понятия в аспекте перевода. При выборе межъязыкового соответствия в процессе перевода основными проблемами выступают разрешение межъязыковой, словарной и контекстуальной многозначности. Словарная многозначность – это

случаи, когда лексеме одного языка соответствует несколько значений, лексических единиц другого языка. Контекстуальная многозначность имеет место тогда, когда ни одно из значений не подходит по контексту. Так или иначе, процесс перевода необходимо производить с опорой на контекст. Например, в случае со словом *плавать* решающим фактором, влияющим на переводческое решение, выступает субъект действия: если речь идет о человеке или другом одушевленном существе, то выбирается эквивалент */swim/*, если плавающее средство, то */float/*. В азербайджанском языке данная сема имеет значение */üzmək/*.

При анализе взаимоотношений значения и понятия в аспекте перевода следует учитывать их двойственные отношения. Понятие относится к слову как к знаку, материально-идеальной единице, будучи само единицей собственно мыслительной, логической. Отношения между словом-знаком и понятием можно определить кратко и коммуникативно-ситуативно однозначно: понятие может быть обозначено как отдельным словом, так и разной формы сочетаниями слов: (*столовая комната - столовая (canteen), сделать ошибку - ошибиться* и (*error, make a mistake, bug, fault*)).

Большинство лингвистов придерживается того мнения, что не все разряды слов выражают понятия. Например, предлоги и союзы не обозначают понятий ввиду отвлеченности и формальности (невещественности) своих значений. По этой же причине лишаются понятий и личные имена (антропонимы), вне отношения к конкретному лицу они не имеют конкретного содержания. Но какая *форма мысли* связана с лексическими значениями этих слов,— этот вопрос остается спорным. В то же время, бытует мнение, что незначительные части речи выражают понятия. Нередко, благодаря такому использованию слов, когда они обозначают целые классы явлений, т.е. понятия, создаются высказывания, имеющие универсальный, афористический характер, в которых формулируются общие, типичные для лиц, предметов, ситуаций, свойства и данные предложений единицы переводятся соответственно «внутреннему понятию»: (*Скупой деньги копит не про себя// - (Yeməyənin malını yeyərlər)*; (*Misers put their back and their belly into their pockets// (посл.) (Чужая жена – лебедушка, а своя – полынь горькая; - Özgə arvadı qız görünər)*; – *The devil puts a touch of honey in a neighbor's wife// (посл.)*. В английском языке подобного рода варианты можно

назвать коммуникативно ситуативно равнозначными. Это объясняется тем, что часто одна и та же экстралингвистическая ситуация в языке оригинала и перевода описывается по-разному, разными номинациями, фраземами. Говоря о межъязыковых соответствиях, следует отметить, что в данной ситуации присутствует одна и та же форма мысли, но в разной степени разработанности и развития, в разных своих функциях. В слове, в результате семантического синтеза, образуются один акт мысли. Внутряязыковые значения, будь то грамматические, лексические или словообразовательные, по отношению к «внеязычному понятию», выступают языковой формой его обработки и выражения под воздействием экстралингвистических факторов.

**Либерт Е.
(Россия)**

Управление и его зеркальное отражение в именной синтагме (на материале германских и тюркских языков)

Управление как один из основных видов подчинительной связи внутри именной синтагмы в германских языках имеет свое «зеркальное отражение» в тюркских языках, известное как *изафет*. Отождествление обеих конструкций в последнее время некоторыми авторами неправомерно ввиду синтаксического характера первой из них и морфологического — второй.

Именная синтагма имеет универсальный общеязыковой характер. В центре рассмотрения в настоящем докладе - атрибутивная синтагма, включающая в себя два существительных, из которых одно (подчиненное) определяет главное. Следует отметить, что в таком типе синтагмы встречаются все известные типы синтаксической связи.

Помимо общеизвестных типов связи в ряде языков, в том числе в тюркских, используется особый тип подчинения - *изафет*, который совершенно чужд индоевропейским языкам.

В германских языках издавна существует оборот, не признаваемый литературной нормой, но широко представленный в диалектах и в разговорной речи. В его основе лежит сочетание существи-

тельного с притяжательным местоимением в третьем лице с другим существительным в дательном падеже в препозиции (нем. *meinem Bruder seine Frau* 'жена моего брата'), обозначаемый в немецкой диалектологии как «дательный притяжательный» [Жирмунский 1956: 399]. Этот оборот отмечен практически во всех германских языках, в том числе и в тех, которые не сохранили дательный падеж (англ. *Mary her hat* [Маковский 1980: 63].

В последнее время в германистике утверждается точка зрения, отождествляющая этот оборот с изафетом в тюркских языках [Берков 2012: 114]. Такое сближение, на наш взгляд, неправомерно. Так, изафет (изафет I и изафет II) представляет собой как бы зеркальное отражение управления, если при управлении специальное оформление получает зависимый член синтагмы (нем. *das Kleid der Mutter* 'платье матери', русск. *друг семьи*), то изафет, наоборот, характеризуется специальным оформлением главного члена синтагмы (тур. *dəniz alсы* 'берег моря', *babанын еви* 'дом отца' [Серебренников, Гаджиева: 262]. При этом изафет представляет собой факт именно морфологии, в то время как германская конструкция изначально была и остается свободным синтаксическим сочетанием, в котором реализуется от одной до трех связей управления.

**Məlikov G.
İbiyev F.
(ADU)**

Konkordans lüğətin hazırlanmasının alqoritm və proqramı

Kompüter dilçiliyinin əsas tədqiqat obyektlərindən biri də kompüter lüğətçiliyidir. Yeni informasiya texnologiyalarının yaradılması və inkişafı, kompüterlərin geniş tətbiqləri ilə əlaqədar olaraq lüğətçilik (leksikoqrafiya) yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Qloballaşan dünyamızda ayrı-ayrı xalqlar, ölkələr arasında əlaqələr də getdikcə artır və bu əlaqələrdə lüğətlər körpü, ünsiyyət rolu oynayır. Həmin lüğətlərin elektron variantının internetdə yerləşdirilməsi istifadəçilərin işini qat-qat asanlaşdırır. Lüğətçiliyin inkişafında yeni mərhələ həm də lüğət və onun tərtibi məsələlərində yeni baxışın yaranması və formalaşması ilə səciyyələnir.

Müxtəlif elmi mərkəzlər tərəfindən müxtəlif məqsədlərlə tərtib olunmuş çoxsaylı lüğətlərin kağız və elektron variantlarının mövcuddur.

Onlardan biri də inkişaf etmiş ölkələrdə dillərin tədrisində geniş istifadə olunan konkordans lüğətlərdir .

Konkordans lüğət anlayışı müxtəlif mənbələrdə aşağıdakı mənalarda işlədilmişdir: sözün ayrı-ayrı kontekstlərdə işlənməsini göstərən mətn yaxud mətnlər korpusunda bütün sözlərin əlifba sırası; ədəbi əsərdə əsas sözləri kontekst və mənası ilə sıralayan lüğət; tədqiqat əsərinin terminlərinin və ya mövzularının kontekstlə birləşdirilmiş siyahısı; hər hansı müəllifin əsər və ya əsərləri külliyyatında bütün sözlərin (kontekstlə birlikdə) əlifba siyahısı və s.

Kompüter erasından əvvəlki dövrlərdə Vedaların, Bibliyanın, Quranın, eləcə də Şekspir və digər klassik Latın və Yunan müəlliflərinin əsərləri kimi xüsusi əhəmiyyətli əsərlərin konkordansı hazırlanmışdır.

Konkordans lüğət anlayışının müxtəlif mənbələrdə işlədilmiş mənalərini ümimiləşdirərək aşağıdakı nəticəyə gələ bilərik: konkordans lüğət dedikdə müəllifin əsərində və ya əsərləri külliyyatında minimal kontekst ilə (bir neçə sözlə) rast gəlinən sözlərin və ya ifadələrin əlifba sırası ilə düzülüşü başa düşülür. Bu tip lüğətlər verilmiş mətnə nəzərən bütün hallarda istifadə olunan sözlərin və ya mənası ilə göstərilmiş məlumatın əlifba sırası ilə düzülüşü siyahısından ibarət olur. Konkordanslar təbiiqi linqvistikada, leksikoqrafiyada, mətnlərin təhlilində, dilin təlimi və öyrənilməsində, həmçinin tərcümədə tez-tez istifadə olunur.

Konkordans lüğətin geniş tətbiqlərini nəzərə alaraq [4]-də Azərbaycan dilinin mətnləri əsasında həmin lüğətin istifadəçi səviyyəsində tərtibi üçün bir üsul verilmişdir. Həmin üsul MS Office proqramlarından və qismən makroslardan istifadəyə əsaslanır.

Lakin operativlik baxımından həmin lüğətin peşəkar səviyyədə hazırlanması da az əhəmiyyət kəsb etmir. Bunu nəzərə alaraq müəlliflər konkordans lüğətin hazırlanmasının alqoritm və proqramını hazırlamışlar. Həmin alqoritmi mərhələlər ardıcılığı şəklində aşağıdakı kimi vermək olar:

1. Mətdəki cümlələrdən ibarət birözlü cümlələr massivi hazırlamalı;
2. Hər bir cümlədəki sözlərdən təşkil olunmuş birözlü sözlər massivi hazırlamalı;
3. Yazısı sözlər massivin elementləri və həmin elementləri (sözü) özündə saxlayan cümlədən ibarət olan fayl yaratmalı (maqnit diskində);
4. Bu işi sözlər massivin bütün elementləri üçün təkrar etməli;
5. Alqoritmin 3) və 4)- cü addımlarını mətnə daxil olan bütün

cümlələr üçün təkrar etməli.

Alqoritmin addımlarını bir qədər geniş şərh edək. Mətndəki cümlələrin formal olaraq tanınması üçün cümlənin sonunu bildirən durğu işarələrindən (,;!?) istifadə olunur və həmin işarələrin köməyiylə mətndəki cümlələrin sayı müəyyənləşdirilir. Bu isə cümlələrdən ibarət massiv yaradılmasına imkan verir. Cümlələr massivin yaradılması isə sonrakı mərhələlərdə istənilən cümləni sərbəst şəkildə emal etməyə imkan verir.

İndi isə hər bir cümləyə daxil olan sözlərdən ibarət massiv yaradılmasına baxaq. Alqoritmin bu addımında cümləyə daxil olan sözlərin formal olaraq tanınması üçün probel (boşluq) işarəsindən istifadə edilir və hər bir cümləyə daxil olan sözlərdən ibarət sətir massivi yaradılır. Bundan sonra isə xarici məlumat daşıyıcısında konkordans lüğətin məqaləsinin strukturuna uyğun olaraq fayl yaratmaq olar. Belə ki, faylın yazısı sözlər massivin elementi və həmin elementi (sözü) özündə saxlayan cümlədən ibarət olacaq. Bu işi sözlər massivin bütün elementi üçün təkrar etmək lazımdır. Mətnin bütün cümlələri üçün bu prosesi təkrar etməklə xarici yaddaşda fayl kimi təşkil olunmuş konkordans lüğəti almış olarıq. Faylın hər bir yazısı konkordans lüğətin məqaləsinə uyğun olacaq. Lazım gəlsə həmin faylı Excel pəncərəsinə çağırmaqla lüğətin strukturu ilə əlaqədar müəyyən emal işləri apara bilərik, məsələn, lüğətə daxil olan sözlərin əlifba sırasına görə artan və ya azalan ardıcılıqla düzülməsi. Həmçinin Excel-in mətn funksiyalarının köməyiylə sözləri eyni bir registrə çevirmək və s. mümkündür.

Onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, cümlənin daxilində də (“.”) işarəsi işlənə bilər (məsələn, və s. kimi). Belə halları aradan qaldırmaqla növbəti fəsadlardan yaxa qurtarmaq mümkündür. Baxdığımız halda mətndəki bütün “və s.” simvollar ardıcılığını “və sair”-lə əvəz etməklə mətnin mənasına xələl gətirməməklə istəyimizə nail ola bilərik.

**Məmmədova Ə.
(ADU)**

Müasir fransız yazılı KİV-lərində teleskop sözlərin yaranması

Bir çox dilçilər analitik və teleskop sözləri mürəkkəb sözlərə aid edirlər. Onlardan Maruzo və Qilberti göstərmək olar. L.Qilbert sintaqmatik sözdüzəltmə nəticəsində yaranan analitik sözləri mürəkkəb

leksemlər kimi dəyərləndirir. Bu tədqiqat çərçivəsində «S1+S2» modelinə əsasən qurulan mürəkkəb sözlərin müasir fransız publisistikasında işlənməsini nəzərdən keçirərək, biz Z.N. Levitin mürəkkəb sözlər barədə təklif etdiyi kriteriyalara qoşulur və onları qəbul edirik.

Onların tərkib hissələri kök morfemlərdən ibarət olan sabit mürəkkəb vahidlərdir. Bəzi tədqiqatçılar (Paul, 1960; Velskaya, 1978) teleskop sözləri söz birləşmələrinin növlərindən birinə aid edirlər. Bununla belə dilçilərin əksəriyyəti (Timoşenko, 1976; An, 1984 və başqaları) teleskop yolu ilə sözlərin yaradılmasını xüsusi sözyaratma tipinə aid edirlər. Alimlər teleskop sözləri mürəkkəb sözlərdən fərqləndirən bəzi spesifik əlamətləri sadalayırlar. “*Reverso*” adlı lüğət “*télescope*” sözünü məcazi mənada “*action de s'interpénétrer*” kimi şərh edir. Teleskop yolu ilə sözlərin yaradılması termininə müəlliflər müxtəlif elmi əsərlərdə müxtəlif adlar verirlər: teleskop sözlər, çarpaz sözlər (mots valise).

Fransız dilinin ən etibarlı leksikoqrafik mənbəyi sayılan “*Le Grand Robert*” “mot-valise” anlayışını bu cür xarakterizə edir: “Mot résultant de la réduction d'une suite de mots à un seul mot, qui ne conserve que la partie initiale du premier mot et la partie finale du dernier (par exemple, français)”. Yəni “sözlərin qısaldılaraq bir söz şəklinə salınmasına çarpaz söz deyilir. Bu zaman birinci sözün ilk, ikinci sözün isə sonuncu hecası saxlanılır (məsələn, français yəni “français” və “anglais”). Bu tezisdə biz göstərilmiş terminləri sinonim kimi qəbul edirik. Müasir fransız dilində teleskop sözlər leksik kompressiyanın üçüncü növüdür. I.I.Borisenko, E.D.An kimi alimlər qeyd edirlər ki, teleskopiya elə bir sözyaratma üsuludur ki, bu vaxt yeni söz iki tammənəli sözün birləşməsi vaxtı birinin və ya hər ikisinin qısılması (kəsilməsi) prosesi baş verir. Yeni leksik vahid formal və semantik vəhdət təşkil edir. Məs: Francafrigue (f) sözü “français” və “Afrique” sözlərindən yaranmışdır. Leksik kompressiyanın bu tipi müasir fransız yazılı KİV-lərində geniş tətbiq edilir. Məs.: ...je n'ai entendu aucun propos sur le démontage de la «*Francafrigue*»... (*Elle*, 4 juin 2007, № 3205, p.58).

Fransız yazılı mətbuatında işlədilən birləşmiş sözlər iki, bir-birinə əks olan funksiya yerinə yetirirlər. Birincisi sözü bir əşya və ya hadisə sinfindən ayırma funksiyası, ikincisi isə onu məndən asılı olaraq digər əşyalar və ya hadisələr sinfinə aid etməkdir.

Teleskop sözlərə verilən tərifdən, teleskop vahidlərə aid edilən termin funksiyasından çıxış edərək deyə bilərik ki, müasir fransız yazılı mətbuatında üslubi cəhətdən neytral sözlər kimi yayılmışlar və nadir

hallarda zəif ekspressivliyə malikdirlər. E.D.An hesab edir ki, bu tipli çarpaz sözlərin yaranmasında səs morfemlərin üst-üstə düşməsi mütləq deyil. Əksər hallarda birləşdirici səslər [o], [i], [e] səsləridir. Məsələn, **Téléparis** sözündə bu səs [e]-dir - télévision + Paris.

Faktiki materialın təhlili göstərdi ki, müasir fransız yazılı KİV-lərində mütəmadi olaraq **applaudimetre** (m) sözü “alqışların köməyiylə populyarlığın (məşhurluğun) təyin edilməsi” mənasında işlədilir. Bu leksik vahid lüğətdə (*danış. zarafat*) işarəsilə işlədilir və onun əsasında standart **à l'applaudimètre** “alqışlara əsasən” ifadəsi yaradılıb. Bu teleskop sözün yaranması iki söz əsasında baş verir və burada birləşdirici səs [i]-dir: **applaudimètre** = **applaudissement** və **mètre** sözləri. Məs.:

A l'applaudimètre du public, c'est le signataire des œuvres qui est adulé. (Le nouvel Observateur, 16 août 1996, № 1657, p.9).

Üslubi çalarlı nominasiyalar teleskop sözlərin digər növünə oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün işlədilir. Bu növdə teleskop birləşmələrini yaratmaq üçün birləşmiş morfemlərin fonetik oxşarlığı şərt kimi çıxış edir. Məs. **savanture** (f)-elmi fantastika - **savant** və **aventure** sözlərindən yaranıb. Bu termin K.L.Yeçorovaya məxsusdur. Bu növ yaranmalarda teleskop sözlərin komponentlərinin ardıcılığı «təyinedici+təyinedilən» müşahidə olunur. Teleskop üsulu ilə yaranan sözlərin xüsusiyyəti onun sintaksisinin gizli təbiətli olması ilə bağlıdır. Buna misal olaraq **sabot** (f) - ayaqqabı, dırnaq, fırfıra, qəlib, ülgü sözünün strukturunun tarixi inkişafını izləmək kifayətdir. **Savate** (f)-«köhnə, nimdaş ayaqqabı,» və **bot** (m) (**botte** (f)) - «çəkmə» birləşərək (sa(vate + bot)te) > sabot (f) sözünü yaradıb.

Fransız dilində teleskop sözlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq alimlərin fikirləri heç də biri-digərinə uyğun gəlmir. A.Darmesteter, L.Qilber teleskop sözlərin yaranması hadisəsin qədim dillərə (sanskrit, yunan, latın dillərinə) şamil edirlər. Bu dillərdə teleskop sözlər cümləyə bərabər tutulurdu və müasir fransız dilinin sintaktik strukturlarındakı söz sırası komponentlərinin (mübtəda+xəbər+tamalıq) əksinə olaraq düzülürdü. Əgər təyinedici mürəkkəb söz kimi fransız dilində ön vəziyyətdə durursa, məhz onun mənası əsasında mürəkkəb sözün semantikasi formalaşır. N.N.Lopatnikova, J.Dübua iddia edirlər ki, fransız dilində teleskop üsulu ilə sözlərin yaranması ona ingilis dilinin təsiri ilə bağlıdır. Bu bağlılıqla əlaqədar «motel» (motoriste+hôtel) sözünü də misal gətirirlər. Tamamilə mümkündür ki, ingilis söz birləşmələrinin bu spesifik strukturu fransız dilində teleskop sözlərin yaranması xarakterinə təsir

etsin. Beləliklə tədqiqat göstərir ki, teleskop sözlər iki tammənəli sözün birləşməsilə xarakterizə olunur, onlardan birinin və ya hər ikisinin qısaldılması ilə müşayət olunur.

Məmmədova T.
(ADU)

Hüquqi leksika, dil, tərcümə

Hüquqşünaslıq elminin özünəməxsus terminlərinin olması hüquq dilini hər kəsin asanlıqla anlamadığı bir dilə çevirir. Hüquqşünaslar ictimaiyyəti qorumaq məqsədi altında qanunları “ anlaşılmaz dildə ” şərh edirlər. Şübhəsiz ki, bunun bir səbəbi də hüquq qanunlarının qədim və mürəkkəb düşüncələrin məhsulu olmasıdır . Hüquqşünaslar öz sahələrinə aid olan sahə terminlərini qorumaqla, məhz hüquqşünaslar tərəfindən asanlıqla anlaşılan xüsusi terminlər işlədirlər. Ona görə də, hüquq elminin öyrənilməsi yüksək professional və arxaik leksikanın öyrənilməsini tələb edir .

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis hüquq dili üslubi cəhətdən və leksikası, baxımından çox mürəkkəbdir . Hər iki dildə müəyyən bir informasiyanı əhatə etmək üçün cümlələr uzun, mürəkkəb quruluşlu, paralelizmlərlə ifadə olunur. İngilis dilində çoxəsrlik tarixi zənginləşmə yolu keçmiş ingilis hüquq leksikasında çoxlu miqdarda arxaizmlər işlənir . Ancaq həm Azərbaycan, həm də İngilis dilinin hüquq leksikasında adi danışq dilində işlənməyən leksik vahidlər öz təzahürünü hələ də müasir hüquq dilində işlədilir . Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əgər İngilis hüquq dilində bu tarixi inkişaf mərhələləri, anglo – sakson tayfaları, qədim fransız dili, orta əsrlərdə Latın dili ilə bağlıdırsa, Azərbaycan hüquq dilində bu mərhələ ərəb və fars mənşəli sözlərin işlənməsi ilə bağlıdır .

Arxaik leksika və qədim rəsmi mətnlərin təsiri hələ də müasir ingilis hüquq dilinə öz təsirini göstərməkdə davam edir . Hüquq leksikasında arxaik sözlərin işlənməsi ingilis hüquq dilini daha da möhtəşəm edir . Tiersma öz əsərində qeyd edir : “ arxaik terminlərin işlənməsi hüquqi sistemin qədimliyini səciyyələndirir”.

Azərbaycan və İngilis hüquq dillərində işlənən elə terminlər vardır ki , onlar öz adi mənalarından çox fərqlənir . Tiersma hüquq leksikasını hüquq sahəsində işlədilən sözlərin adi nitqdə oxşarlığı olan , ancaq müxtəlif mənaları olduğuna görə “hüquqi terminlər omonimlər”

adlandırmışdır . Bu da tərcümədə problem doğuran məsələlərdən biridir. məs : Party (hüquq leksikasında “ tərəf ” “ tərəflər ” kimi verilir)

Bundan başqa sinonimlərin işlədilməsi bu dilin anlaşılmasını və tərcümə edilməsini çətinləşdirir . Qeyd etmək lazımdır ki , terminlərinin yaradılması hər bir dilin özünəməxsus olan müstəqil söz yaradıcılığı prosesidir. Terminologiya yaradılmasında əsas baza dilin öz daxili imkanları götürülməlidir. Bununla belə, yuxarıda apardığımız araşdırmalar nəticəsində belə qərara gəlmək olar ki, terminlər dilin leksik tərkibinin xüsusi bir təbəqəsini təşkil edir .

Bu mövzuya həsr olunmuş ədəbiyyat nümunələri isə, hüquq elminin və onun sahələrinin durmadan inkişaf etdiyindən , bu mövzunun və onun sahələrinin çoxsahəli olduğunu sübut edir . Elmin müxtəlif sahələrdə inkişafı isə, şübhəsiz yeni terminlərin yaradılmasına gətirib çıxarır .

Terminlərə və onunla bağlı olan nəzəri məsələlərə gəldikdə isə, çoxsahəli fikirlər mövcuddur .

Faktiki materialların öyrənilməsi göstərdi ki, terminlər və professional – sahəvi leksika arasında müəyyən fərqlər vardır. Bu fərq ondan ibarətdir ki, terminlər dəqiq, məhdud mənası olduğu halda, digər leksik vahidlərin müxtəlif məna çalarları mövcuddur.

Məmmədzadə R.
(ADU)

Dilin mənimsənilməsi problemi

İnsanların dilə olan tələbatı hər zaman hər şeydən önəmli olmuşdur. Cəmiyyət üzvləri arasında dilə müraciət etmədən, dinib-danışmadan yaşayan hər hansı bir fərdə rast gəlmək mümkün deyil. Çünki insan daima düşünmək, öz arzu və istəklərini digərinə çatdırmaq, ətrafdakı hadisələri öyrənmək və onları mənimsəmək həvəsində olur. Dildən istifadə dairəsi çox əhatəlidir və ondan insan həyat və fəaliyyətinin hər bir sahəsində geniş şəkildə istifadə olunur. İnsan yaşadığıca onun dilə olan tələbatı daha da artır, başqaları ilə daha çox ünsiyyətdə olmaq istəyir, bir sözlə dil insan həyatının mənasını təşkil edir və cəmiyyətin inkişafı onsuz mümkün deyildir. Dil insanların dərk etmə bacarığını inkişaf etdirərək, kainatın sirlərini aşkar etməyə şərait yaradan vasitədir. İnsanlar dildən istifadə etməklə təbiət hadisələrini və onun xüsusiyyətlərini öyrənir və bunun əsasında da elm yaranmış olur.

Dilə dair bilikləri inkişaf etdirməklə, yeniyetmə və ya gənclər orta və ali məktəblərdə dilin fonetik sistemi, qrammatik quruluşu və lüğət tərkibi haqqında biliklər əldə edirlər. Onların biliklərini artırmaq üçün istinad etdikləri əsas mənbə kitabdır. Kitab vasitəsi ilə nəzəri biliklərə yiyələnən tələbə Yer kürəsinin müxtəlif qitələrində yaşayan insanlarla öyrəndiyi dili təcrübə vasitəsi ilə sınaqdan keçirir o duyduğu, hiss etdiyi, düşündüklərini başqasına çatdırır və fikir mübadiləsi aparır.

Hər hansı bir dilin mənimsənilməsində müşahidə və təcrübə mühüm yer tutur. Müşahidə qavrayışın bir növü olan idrak prosesidir. Dilin mənimsənilməsində tədqiqatçıdan davamlı diqqət, öyrəndiyi sahəyə aid mükəmməl bilik, əldə edilən faktlar üzərində düşünmə bacarığı, müqayisə aparmaq və s. tələb olunur.

Dilin qavranılması və anlaşılması insanın dilə nə dərəcədə yiyələnməsindən, başqa sözlə nitq prosesində istifadə olunan dili nə dərəcədə mənimsəməsindən asılıdır. Dili, onun fonetik,leksik,qrammatik qanunlarını mükəmməl mənimsəyən tələbə həmin dil vasitəsilə həyata keçirilən nitq prosesini asanlıqla və düzgün qavrayır və anlayır. Məs: tələbə öyrəndiyi dilin cümlə üzvlərinin (mübtədə, xəbər, tamamlıq və s.) sırası üzrə biliklərə müəyyən zaman müddətində sahib olur. Əgər tələbə bu bilikləri mükəmməl mənimsəməzsə o mübtədə ilə vasitəsiz tamamlığı, vasitəli tamamlıqla zərfliyin müxtəlif növlərini qarışdırma bilər. Bunun nəticəsində də cümlədəki söz sırası üzrə aparılan müşahidə müsbət nəticə verə bilməz.

Dilin tədqiqi üsulları haqqında yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, nəzəriyyə və təcrübənin vəhdəti vacibdir. Son dövrlərdə xarici dilin tədrisində yeniliklər əldə edilmiş və tələbələrin xarici dilə böyük maraq göstərməsi təlim prosesinə də təsir etmişdir. Avropa standartlarına inteqrasiya edərək ingilis dilinin tədrisi zəngin və maraqlı resursların istifadəsinə yer vermişdir. Bu gün xarici dillərin tədrisində fənn kurikulumlarına istinad edərək məzmun standartlarının, strategiyaların tətbiqi, yeni metodlardan istifadəsi onların mənimsənilməsində ən uğurlu vasitədir.

Xarici dillərin tədrisi prosesində öyrənilən dilin dərk edilməsi baxımından kommunikativ (ünsiyyət) üsul geniş yayılmışdır. Kommunikativ üsul kommunikativ oyunlarda istifadə olunur. Bu oyunların başlıca məqsədi, qarşıya qoyulmuş problemin həlli prosesində xarici dildə münasibətə, danışığa nail olmaqdır. Bu oyunlar təbii şəkildə yaranmış prosesdə, rəngarəng əyani vəsaitlərdən, dil materiallarından, danışıq situasiyalarından geniş şəkildə istifadə etməyə imkan yaradır. Metodik

nöqteyi nəzərdən, kommunikativ oyunlar, təlim dili kommunikasiyası fəaliyyətini özündə birləşdirən tapşırıqları əhatə edir. Kommunikativ tapşırıq, oyunçular arasında qarşılıqlı danışıq prosesində yaranmış fikir və informasiya mübadiləsidir. Müasir təlim metodikasının tədris prosesində geniş şəkildə tətbiqi tələbələrə tədris edilən fənnin qavranılmasında, dərk edilməsində oyunlarla, qruplarla, cütlərlə işləməyə imkan yaradır. Məs: xarici dillərin tədrisi prosesində ziqzaq metodu qruplarla iş üçün çox əhəmiyyətli metoddur. Tələbələrin əldə etdikləri məlumatları həm fərdi, həm də qrup halında müzakirə edərək, xarici dildə ifadə etmələri, şifahi nitqin, düşünmənin, dərk etmənin və eyni zamanda yadda saxlanmanın inkişafına təkan verir. Hər bir şagird həm düşünür, həm də düşündürür. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, təlim və tədris prosesində müasir, o cümlədən interaktiv təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyanın tətbiqi ilə tədrisin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir müəllim öz tədris etdiyi fənnin təlimi prosesində bütün yeni metod və üsullardan istifadə etməlidir. Müasir dərslər pedaqoji –psixoloji elmlərin ən yeni biliklərinə söykənməlidir. Yəni dərslərdə təfəkkür, hafizə, təxəyyül, hisslər formalaşmalıdır. Tələbə təlim –tərbiyə prosesinin subyekti kimi götürülməlidir, müəllim interaktiv metodla işləməlidir. Müəllim hər bir tələbənin çatışmamazlığını, dərk etməsini, qabiliyyətini, gücünü və s. nəzərə alaraq fərdi işləməlidir.

Dilin qavranılması, anlaşılması və mənimsənilməsi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, dilin qavranılması qavrayış zamanı qarşıya qoyduğumuz məqsəddən, fəaliyyətimizin gedişində onun hansı funksiyaları yerinə yetirməsindən, qavranılan dilin məzmunu, anlaşılıqlığı, emosionallığından, dili qavrama şəraitindən və qavrayanın şəxsi təcrübəsindən asılıdır.

Məmməd zadə S.
(Azərbaycan)

İngilis dilinin standart dil variantı

İngilis dili hind-avropa dilləri ailəsinin qerman qrupuna daxil olan bir dildir. Bu dilin yaranma tarixi uzaq keçmişə söykənir. Bizim eranın birinci minilliyində Keltlərin bura köçməsi, VII-X əsrlərdə Anqlo-saksonların, sonralar Vikinqlərin bura gəlməsi Britaniya ingilis dilinə

təsirini göstərmişdir. Demografik tədqiqatların nəticəsinə görə bu dildə hal-hazırda dünyada bir neçə yüz milyondan çox insan danışır. Müasir dünyada ingilis dili beynəlxalq dil səviyyəsinə ucalaraq son 10 ildə beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə çevrilmiş və “qlobal dil” adını almışdır.

XVII- XIX əsrlərdə ingilis səyahçılarının çox sayda yeni ərazilər aşkar etməsi tezliklə bu əraziləri Böyük Britaniyanın müstəmləkələrinə çevirdi. Çox keçmədən bu yeni torpaqlarda məskunlaşmış insanların dili ilə ingilis xalqının dili qarışmış və yeni variativlər yaranmışdır.

Böyük Britaniyanın hər 4 tərəfində danışılan ingilis dilinin öz xüsusiyyətləri və fərqli cəhətləri vardır. Bu dil dünyanın bir çox ölkələrində əsas dil hesab edilir və onun çox sayda dialektləri mövcuddur. Britaniya ingiliscəsi leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ənənəvi olaraq standart ingilis dili hesab edilir. Standart dil dedikdə fonetik nöqteyi nəzərdən Sakson elementi ilə qarışığı olan və London ərazisində yaşayan əhalinin, xüsusən yuxarı təbəqədən olan əhalinin danışdığı nəzərdə tutulur. Bu dil məktəblərdə tədris olunur, rəsmi çıxışlarda bu dildən istifadə edilir və ən əsası isə informasiya mübadiləsi bu dildə aparılır. Londonun aşağı təbəqəsinin dialekti sayılan kokni dialekti isə İngiltərənin ən təmiz sosial məhəlli dialekti sayılır. İngilis dilinin standart forması əsasən London və onun ətraf bölgələrinin dialektlərini əhatə edir. “ Şimal bölgələrə aid dialektlər cənublulara görə daha çətin və geridə qalmış sayılaraq daha aşağı səviyyəli insanların dili kimi qəbul edilirdi”.

II dünya müharibəsindən əvvəl ingilis dilinin standart formasını yaxşı bilməyən britaniyalılar üçün bir çox iş yerləri bağlı idi. İngilis dili tədris olunan bütün müəssisələrdə - məktəblərdə, universitetlərdə ingilis dilinin standart formasını öyrətməyə çalışırdılar. Müharibədən sonrakı dövrlərdə urbanizasiya zamanı təhsillə əlaqədar standart ingilis dilinin dialektlərə təsiri getdikcə artmağa başladı. Böyük Britaniyada sosial-dialektlərdən danışarkən həmişə aşağı təbəqə, yaxud, yuxarı təbəqənin danışdığı ingiliscədən bəhs olunur. Prof. Arnold yazır: “Standart ingilis dili Böyük Britaniyanın rəsmi dilidir. Məktəb və universitetlərdə, dərslərdə bu dildən istifadə olunur, eyni zamanda radio və televiziya verilişləri bu dildə aparılır. Bu dil hamı tərəfindən qəbul olunmuş, başa düşülən, əsərlərin yazıldığı bir dildir. Yerli dialektlər ingilis dilinin müxtəlif kiçik regionlarda danışılan və normal ədəbi forması olmayan məhəlli variativləridir”.

S.K.Alan isə aşağı və yuxarı təbəqələrin ingiliscəsini araşdırarkən həmin təbəqələrin xüsusiyyətlərini əks etdirən sözlərin uzun bir siyahısını

vermişdir. Məsələn, verilmiş sualı eşitmədikdə aşağı təbəqənin işlətdiyi “pardon?” (üzr istəyirəm) əvəzinə yuxarı təbəqə “sorry?” sözündən istifadə edir. Aşağı və yuxarı təbəqələr bir-birlərindən nitqi, stol arxasında davranış mədəniyyəti ilə də fərqlənirlər. Odur ki, sosial variativlik nöqtəyi nəzərindən bunlara da diqqət yetirilməsi tələb olunur. XVII-XIX əsrlərdə kokni dialekti London ərazisindən kənara yayılmağa başladı. Beləliklə, kokni dialekti öz məhəlli xüsusiyyətini dəyişdi. Bu dövrdə standart Britaniya ingiliscəsi sosial təbəqələrin göstəricisinə çevrildi və xalqın bütün təbəqələri qəbul olmuş aksentdə (Received Pronunciation- RP) danışmağa başladı. Hər yerdə yuxarı təbəqənin adamları aşağı təbəqədən olanların tələffüzünə irad tutmağa başladılar. Çünki, tələffüzə dünyanın heç bir yerində, hətta ABŞ- da belə irad tutulmadığı halda, Britaniyada hal-hazırda da buna böyük önəm verilir. Bununla bir insanın harada yaşadığını, nə işlə məşğul olduğunu, hansı təbəqəyə mənsub olduğunu müəyyən etmək olar. “Britaniyada hər hansı bir insan nitqinə başlayan zaman onun hansı təbəqəyə mənsub olduğunu, nə işlə məşğul olduğunu müəyyən etmək olar. Hansı dialektə danışdığından asılı olaraq o insanın cəmiyyətdə hansı yer tutduğunu başqa heç bir ölkədə bu qədər dəqiq müəyyən etmək, yəqin ki, olmaz”.

Belə variativlər və onların getdikcə artması, inkişafı sosial- linqvistik qarşısında dilin perspektiv inkişaf variativliyi, metod və texnologiyası haqqında daha çox informasiya toplamaq problemini qoyur. Bunlara diqqət yetirmədən dil variativliyinin mükəmməl tədqiqatından danışmaq olmaz.

Mikayilova A.
(ADU)

Hiponimlər əsas nitq vahidi kimi

Bütün dillərdə sözlər arasında universal paradigmatik münasibətlərdən biri daxiletmə münasibətidir, bu bir tərəfdən obyektin adının ümimiliyinin müxtəlif dərəcələrini və onların dildə siniflərini, yəni cins-növ münasibətini, digər tərəfdən obyektlərin adları və onların hissələrini, yəni tam və hissəni əks etdirir. Daxiletmə münasibəti semantik münasibətdir, növ və hissəni bildirən sözlər cins və tamamı bildirən sözlərə münasibətdə tabe olundir. Məsələn, ağac adlarını bildirən sözlər (pine, oak, ash) cins adlanması olan (tree) ağac sözünə tabe olur. Bu zaman ağac sözü (cins

adlandırması) növ adlandırmasına münasibətdə tabe edən funksiyası daşıyır. Tabe olma xarakteri tamın hissəsini adlandıran sözlərlə (leaf, brunch, root) bu tamı adlandıran sözlər (tree) arasında da müşahidə olunur. Cins-növ və hissə-tam münasibətini fərqləndirməyə kömək edən əsas göstərici ondan ibarətdir ki, növ anlayışlı sözü cins anlayışlı sözlə adlandırmaq mümkün olduğu halda hissə anlayışlı söz tamı ifadə edən sözlə adlandırıla bilməz. Daxiletmə münasibətində əlaqələnen sözləri həmçinin sinonim və antonimə uyğun olaraq daha çox hiponimlə adlandırırırlar. Hiponim digər sözə münasibətdə tabe olандır. Məsələn ailədə övlad ona verilmiş addan (Aytən) savayı müxtəlif cür adlandırıla bilər (gul, bülbül, kəpənək, övlad, qız, Aytən, insan). Bu zaman gül, bülbül, kəpənək adları Aytən adına tabedir. Hiponimlik ötürücü xüsusiyyətə malikdir, yəni, “a” və “b”, “b” və “c” arasında daxiletmə varsa, onda “a” və “c” daxiletmə münasibətilə əlaqəlidir. Yuxarıda göstərilən nümunədə “gül” digər sözlərlə hiponim münasibətindədir, “övlad, qız, insan, Aytən” sözlərinə münasibətdə hiponimdir. Digər sözü özünə daxil edən söz, yəni onu tabe edən hiperonimdir. Beləliklə, qız və Aytən sözləri bülbül, gül, kəpənək sözlərinin hiperonimidir və övlad, insan sözlərinin hiponimidir.

Hiponimlik paradigmatik nöqtəyi-nəzərdən leksikanın sistemli təşkilinin fundamental vasitəsi kimi xidmət göstərir: sözlər arasında sinonim, antonim münasibəti, həmçinin sözlərin tematik qrupları bir qayda olaraq hiponimlik daxilində açılır. Məsələn, “feeling” hiperoniminə çoxsaylı hiponimlər arasında tematik ümumiliyə malik sözləri (love, friendship, respect), sinonim sözləri (patiality, sympathy, affection), antonim sözləri (love-hate) ayırmaq olar. Sözlərin hiponim münasibətini yalnız nitq səviyyəsində sinonim hesab etmək olar.

...She had baths built in the *courtyard* in the shade of the chestnut tree, one for the women and another for the men, and in the rear a large stable, a *fenced-in chicken yard*, a shed for the milk cows, and an aviary open to the four windows so that wondering birds could roast there at their pleasure (Gabriel Garcia Marquez “One hundred years of Solitude” s. 60).

Göründüyü kimi, hiponimlərin paradigmatik xüsusiyyətləri, onların semantik strukturu sintaqmatik xüsusiyyətlərdə, əhəmiyyətli mətn funksiyalarında öz əksini tapır.

İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrin aktual üzvlənməsinə dair

Danışıq aktında istifadə olunan sadə cümlələr tərkib hissələrinə görə tək və cüttərkibli olduqlarından onların strukturları da fərqli olur. İngilis və Azərbaycan dillərində cümlələrin tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə cümlə üzvlərinin tipologiyasına aydınlıq gətirilməlidir. Ona görə də biz ilk növbədə hər iki dildə cümlələrin qrammatik və aktual üzvlənməsinin xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətiririk.

Şübhəsiz ki, hər iki dil üzrə yerinə yetirilən tədqiqat işlərində cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə yanaşı, cümlənin aktual üzvlənməsinə də diqqət artmışdır. Dilçi alimlərin (U.L.Çeyt; H.Xomski, K.Abdullayev, F.Y.Veysəlli Ə.Abdullayev, və b.) bu problemlə bağlı yerinə yetirdikləri tədqiqat işləri xüsusi maraq doğurur. Kommunikativ vahid kimi işlədilən hər bir cümlənin aktual üzvlənməsi onun semantik strukturu ilə bağlıdır. Cümlənin bu üzvlənməsi informasiyanın ötürülməsində danışanla dinləyən arasında yaranan əlaqədə özünü göstərir. Aktual üzvlənmə adlandırılan bu prosesdə cümlənin sintaktik qatı ilə yanaşı, onun məntiqi qatı da əhəmiyyətli rol oynayır. Ona görə də bu üzvlənmə məntiqi-psixoloji, funksional-kommunikativ imkanları nəzərə alan məntiqi sintaktik üzvlənmə, başqa sözlə desək, aktual üzvlənmədir. Dilçilikdə bu nəzəriyyənin bünövrəsi çex alimi V.Matezius tərəfindən qoyulmuşdur. Onun aktual üzvlənmə nəzəriyyəsinin əsas qayəsi cümlənin iki qütbə - rema və temaya ayrılması ilə bağlıdır, yəni hər bir ifadə olunan cümlə özündə rema (yeni) və temanı (məlum) cəmləşdirir. İnformasiyanın ötürülməsində rema həlledici rol oynayır, tema isə remanın çatdırılmasında köməkçi rola malikdir. Deməli, tema cümlənin çıxış nöqtəsini təşkil edir, rema isə cümlədə ifadə olunan əsas mənanı bildirir və cümlədə kommunikativ mərkəzi yaradır. Məs.: “*O, Bakıda doğulmuşdu*” cümləsi aktual üzvlənmə baxımından dilin işlənmə normasına əsasən bir neçə variantda özünü göstərə bilər. Məs.: 1. *O, Bakıda doğulmuşdur*. 2. *Bakıda o doğulmuşdur*. Birinci variantda tema mübtədadır, rema kimi isə xəbər qrupu (*Bakıda doğulmuşdur*) çıxış edir. İkinci variantda isə tema funksiyasını “*Bakıda doğulmuşdur*” birləşməsi ifadə edir. “O” isə ifadə

olunan fikirdə yeni (rema) kimi təqdim olunur. Birinci variantda aktual üzvlənmənin rema hissəsi “*O harada doğulmuşdur?*” sualına cavabdan irəli gəlirsə, ikinci variantda bu, “*Kim Bakıda doğulmuşdur?*” sualı ilə müəyyənləşir. Şifahi nitqdə bu üzvlənmə ekstralingvistik faktorlarla yerinə yetirildiyi halda, yazılı nitqdə bu əsasən, söz sırası vasitəsilə baş verir. Deməli, təhlil göstərir ki, aktual üzvlənmə cümlənin informativliyə görə bölgüsü ilə bağlıdır. V.Mateziusun bu nəzəriyyəsinə görə hər bir dil vahidi (cümlə) iki hissədən: tema və remadan təşkil olunur. Dilçilikdə bu bölgünü başqa formada izah edən H.Paul da cümləni iki qütbə ayırır və məlum psixoloji subyekt, yenini isə psixoloji predikat kimi şərh edir. Kommunikativ prosesdə tema dinləyəne əvvəlki danışmaq məqamından və kontekstdən məlumdur, rema isə fikrin özəyi haqqında verilən yeni məlumatdır. Qeyd olunan cümlədə söhbətin kimdən, yəni ondan getdiyi, söhbətin onunla bağlı olduğu istər danışana istərsə də dinləyəne əvvəlcədən məlumdur. Ünsiyyət prosesində rema danışmaq məqamı ilə bağlı olub yenini bildirir. Nümunə kimi qeyd olunan cümlədə də şairin həmçinin Bakıda yaşaması qabardılır. Bu səbəbdən də *Bakıda* sözü informativlik baxımından cümlədə yeni kimi qəbul olunur. Həmin cümlənin 2-ci variant aktual üzvlənməsində 1-ci variantdakı *O* tema kimi deyil, rema kimi, *Bakıda* sözü isə rema kimi deyil, tema kimi verilmişdir.

Rema cümlənin bir hissəsi olub informasiyanın özəyidir. Temadan fərqli olaraq rema informasiyanın daşıyıcısıdır. Rudi Konradın fikrincə, generativ qrammatikada işlənən fokus termini remaya nə qədər yaxın olsa da onunla tam eynilik təşkil etmir. Elə bu səbəbdən də bu fərqi göstərmək üçün bəzən “rema-tema” cütlüyü əvəzində “topik-fokus” cütlüyü işlədilir. Rema danışanın ünsiyyət məqamından, temadan çıxış edərək dinləyiciyə çatdırmaq istədiyi yeni və yaxud vacib məlumatdır. Rema cümlədə temadan sonra işlənməklə informasiyanın yeni hissəsi kimi nəzərdə tutulur. Daha dəqiq desək, ünsiyyət iştirakçılarının rema haqqında əvvəlcədən məlumatları olmur. Lakin bəzən danışanın pragmatik niyyətindən asılı olaraq məlum informasiya da bəzi aktualizatorların köməyi ilə remaya çevrilir. K.Abdullayev hər bir cümlə üzvünün rema kimi işlənməsinə xüsusi diqqət yetirərək qeyd edir ki, aktuallaşma zamanı remalaşmış üzv cümlənin mütləq sonunda olmalıdır. Kommunikativ prosesdə cümlənin aktual üzvlənməsi bütün dillər üçün xarakterik olan bir problemdir. Cümlənin aktual üzvlənməsində biz məlumdan naməlumla doğru gedərək deyiləni anlaşılıqı etməyə çalışırıq. Aktual üzvlənmənin xüsusiyyətini müəyyənləşdirərkən V.Matezius yazmışdır ki, biz bilir ki,

danışan cümlənin köməkliyi ilə hər hansı bir gerçəkliyə öz aktual münasibətini bildirir. Eyni zamanda V.Matezius və bir sıra başqa tədqiqatçıların da (Raspopov İ.P., Maslov Y.S., Kasmelson S.D., Abdullayev K., Abdullayev Ə.Ə., Veysəlli F. və b.) qeyd etdikləri kimi, qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə arasında kəskin fərq qoymaq olmaz, çünki bu cür qarşılaşdırmanı (əgər doğrudan da realdırsa) yenə də hər necə olursa olsun bir tam bütöv obyektin, yəni cümbünin içində baş vermiş hadisə kimi qəbul etmək lazımdır. İngilis dilçiliyində “aktual üzvlənmə” termininin müxtəlif variantlarda işlənməsinə təsadüf olunur. Məs.: Theme-remə patition; actual divizion of a sentence; actual segmentation of a sentence.

Mursaliyeva S.
(ADU)

Nisbi zamanın müxtəlif sistemli dillərdə təzahür formaları

Hələ fəlsəfədə zamanın nisbilyi ilə əlaqədar şərhlərdən görünür ki, zaman qavrayana görə dəyişən, sabit olmayan anlayışdır. Bu baxımdan qrammatikadakı zaman bölgüsündən fərqli olaraq koqnitiv linqvistikada mütləq və nisbi zaman anlayışı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Zamanın leksik anlamı dedikdə əksər dillərin qrammatikasında mövcud olan indiki, keçmiş və gələcək zamanlar nəzərdə tutulur.

Nisbi zaman hadisənin məkanına istinad edən kontekstdə öz əksini tapmış zamandır. Bu əsasən müxtəlif dillərdə müxtəlif cür təzahür edir, belə ki, daha çox feilin təsriflənməyən formaları nisbi zamanı ehtiva edir. Məsələn, ingilis dilində feilin təsriflənən formaları mütləq zaman kimi çıxış etsələr də, təsriflənməyən formalarının ifadə etdiyi hərəkətə nisbi zaman xarakterikdir. Baxmayaraq ki, feilin nisbi zamanı əksər dillərdə dəyişməz formada çıxış edir, bunu bütün dillərə şamil etmək olmaz. Məsələn, latın dilində əksər dillərdə olduğu kimi nisbi zaman feilin təsriflənməyən formalarında təzahür edir, lakin ərəb dilində əsinə olaraq nisbi zaman elementlərinə təsriflənən strukturlarda rast gəlmək olur.

Nisbi zamanla mütləq zaman arasındakı fərqi müəyyənləşdirməzdən əvvəl onların müəyyən olunmasında bilavasitə rol oynayan zaman zərflərinin konseptual cəhətdən oxşar fərqlərinə nəzər salmaq lazımdır: *ing. today, yesterday, tomorrow; azərb. bugün, dünən, sabah; rus. сегодня, вчера, завтра* mütləq zamanın zərfləri kimi götürülür. Əlavə

olaraq, müəyyən kontektdə verilən istinad nöqtəsinə uyğun olan vəziyyətin nisbilyini göstərən zərflərə misal olaraq, *ing. on the same day, on the day before, on the next day; azərb. həmin gün, əvvəlki gün, növbəti gün; rus. в тот же день, за день до, на следующий день* zərflərini nisbi zaman göstəriciləri kimi götürmək olar. Həmin zərfləri cümlə daxilində işlətsək:

On the next day Jack looked out of his bedroom – Növbəti gün Cek öz yataq otağından çölə baxdı. – На следующий день Джек выглянул из своей спальни. Bu cümlələrdəki *on the next day/növbəti gün/ на следующий день* zərfləri ona görə nisbi zaman göstəricisi sayılır ki, həmin növbəti günün təyin etmək üçün veriləsi əvvəlki günün dəqiq tarixi naməlum qalır.

Nisbi zamanı nəzərdən keçirmək üçün ingilis dilində feilin təsriflənməyən formalarının göstərildiyi bir nümunə göstərək:

The passengers waiting flight proceeded to departure gate 5. – “Uçuşu gözləyən sərnişinlər 5-ci uçuş qapısına irəlilədilər.” Baxmayaraq ki, *waiting* indiki zaman feili sifətidir və *proceeded* feili keçmiş sadə zamanda verilmişdir, feili sifətin ifadə etdiyi hərəkət əsas feilin ifadə etdiyi hərəkətlə eyni zaman kəsiyində cərəyan etmişdir. Həmin cümlənin əsas xəbəri keçmiş zamandan başqa zamanlarla verilmiş olsa da, indiki zaman feili sifəti yenə də əsas xəbərlə eyni vaxtda cərəyan edən nisbi hərəkəti göstərmiş olacaqdır. Məsələn: - *The passengers waiting flight must proceed to gate 5. (Uçuşu gözləyən sərnişinlər 5-ci qapıya yaxınlaşmalıdır.)*

- *The passengers waiting flight will proceed to gate 5. (Uçuşu gözləyən sərnişinlər 5-ci qapıya yaxınlaşacaqlar.)*

Elə nümunələr vardır ki, burada kontekstual cəhətdən sadalama mövqeyində duran, temporal və xronoloji olaraq biri digərini izləyən hərəkətə rast gəlmək olar. Baxmayaraq ki, ingilis dilində indiki zaman feili sifətinin indiki zaman göstəricisi olması iddia edilir, keçmiş zaman mənalı sadalama konteksti də formaca indiki zaman feili sifəti ilə verilə bilər. Məsələn, *ing. After crossing (having crossed) the street, I turned right; fr. Après avoir traversé la rue, j’ai tournée à droite. (Küçəni keçərək mən sağa döndüm.)* Bu cümlədə feili sifət ilə ifadə olunmuş hərəkət (*crossing/ Après avoir traversé la rue*) əsas feil ilə ifadə olunmuş hərəkət ilə (*entered/tourne*) zaman etibarilə üst-üstə düşmədən, biri digərinin ardınca xronoloji olaraq baş vermişdir.

Dünya dillərinə nəzər salsq, bir sıra dillərdə təsriflənməyən formaların mütləq zamanı ifadə etməsinə rast gəlinir. Rus dili buna misal ola bilər. Belə ki, rus dilində -вш suffiksi bitməmiş keçmiş zaman feili sifəti yaradır. Rus dilində başqa feili sifətlər nisbi zaman göstəricisi kimi çıxış etsələr də, bitməmiş keçmiş zaman feili sifəti mütləq zaman göstəricisi kimi təzahür edir. Məsələn,

- Люди, читавшие журналы, ничего не заметили. (*İnsanlar jurnalı oxuyub heç nə görmədilər.*)

- Люди, читающие журналы, ничего не заметили. (*Jurnalı oxuyan insanlar heç nə görmədilər.*)

Bu iki nümunə arasında yalnız feili sifət fərqi vardır. Belə ki, birinci cümlədə keçmiş zaman feili sifətinə (читавшие) görə mütləq zaman, ikinci cümlədə isə indiki zaman feili sifətinə (читающие) görə nisbi zaman təzahür etmişdir.

Zamanın strukturu vardır. Təpəralılığın kontekstual strukturu ilə əlaqələndirilmiş mürəkkəbliyi düzgün anlamaq üçün zamanın leksik anlayış kimi təzahürünü, onların təkmilləşməsini, onun çoxyönlümlü koqnitiv modelləri ilə birləşməsini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Mürsəlova M.
(Azərbaycan)

Azərbaycan və İngilis dillərində söz sırasının tədqiqinə dair (sərbəst birləşmələr və qoşa sözlərlə ifadə edilən leksik materiallar əsasında)

İstənilən söz birləşməsində söz sırasının ümumi qaydası vardır: Müxtəlif söz birləşmələrində komponentlərin yerləşmə sırası fərqlənir.

Adətən, qəbul olunmuşdur ki, tebesizlik cərgəsi nəzəri cəhətdən məhdudluğu olmadan uzadıla bilər, onları təşkil edən ünsürlərin sayı 10-15 vahiddən ibarət olur. Ancaq, belə böyük tebesiz qruplar okkazional halda mövcud olur.

Sərbəst söz birləşmələrində söz sırası ümumiyyətlə sərbəstdir, daha doğrusu, onlar öz mövqelərini dəyişdikdə, mənaları dəyişmir. Məsələn: *Çənlibel, dəlilər yadına düşdü (Koroğlu) – Dəlilər, Çənlibel yadına düşdü; KeçidlərŞ yollar, rizlər kəsilməmişdi – Yollar, rizlər, keçidlər kəsilməmişdi.*

İngilis dilində: *Only after a hundred years did train stop/ Nicole? Mary and Rosemary wait on the outskirts while Dick fought his way through (E/Scott Fitzgerald), Only after a hundred years did train stop. Rose-mary, Mary and Nicole wait on the outskirts while Dick fought his way through.*

Azərbaycan dilində söz birləşmələri komponentlərinin sırasında aşağıdakı qanunauyğunluqları və ardıcılığı müşahidə etmək olar.

a) Temporal (vaxt, zaman) semantikalı sözlər məntiqi zaman ardıcılığı ilə sıralanır. O vaxtdan artıq neçə günlər, həftələr, aylar keçmişdir (O.Sarıvəlli).

b) Tarixi şəxsiyyətləri (ictimai xadimləri) və hadisələri adlandıran sözlər əksər halda xronoloji ardıcılıqla yerləşdirilir. Məsələn: *Nizami, Füzuli, Vaqif klassik ədəbiyyatımızın görkəmli simalarıdır. Müəllif bizə 1905, 1915, 1918, 1988-ci illərdəki erməni vəhşiliklərindən danışdı. Məsələn: İşıq və kədər, xeyir və şər, mərdlik və riya rəngləri burada qarıb ahəng, vəhdət, nizam təşkil edir.*

ç) Sıra sayları ilə ifadə olunan tabesiz söz birləşmələri komponentlərinin düzülüşündə sıra ardıcılığı prinsipi əsas olaraq götürülür:

Məsələn: Birinci, ikinci, üçüncü sinif şagirdləri yolka şənliyinə dəvət edilir.

Sərbəst söz birləşmələrinin söz sırasının sabitliyi müxtəlif səbəblərlə əlaqədardır. Müşahidələr göstərir ki, iki sözdən ibarət olan tabesiz söz birləşmələrində birinci yer üçün az hecalı və yaxud qısa sözə üstünlük verilir. Məsələn: ingilis dilində *men and women, red and green*. Azərbaycan dilində *ağ və qara, elm və həyat*.

Müasir ingilis dili üçün söz qruplarını təşkil edən ünsürlərin düzülüş prinsipləri hamıya məlumdur: “ağır ünsürlər” strukturun axırında, “yüngüllər” isə əvvəldə, daha doğrusu, müəyyən sintaktik ünsürün strukturunda söz sırasının yeri ilk növbədə söz qrupunun həcmindən asılıdır (3,s.109).

D.L.Volincerin işi bu planda xüsusi maraq dığurur. O göstərir ki, nəyə görə komponentlərin ardıcılıq sırası həmişə Joan and Margery olur və heç zaman Margery and Joan olmur. D.L.Volincer bu vəziyyəti dəqiqləşdirərək qeyd edirdi ki, binomların yerləşməsi həmçinin kombinasiya olunan ünsürləri şəkilçilərinin tipindən asılıdır. Həqiqətdən də belə birləşmələr hamıya məlumdur, məsələn; *men and women, boys and girls, red and green* və s. Azərbaycan dilinin materiallarının əsasında

həmcins üzvlərin verilmiş sıralanmasını nəzərdən keçirək. Həmcins üzvlər müəyyən prinsiplərə əsaslanan qanunauyğunluqla sıralanırlar.

a) Həmcins mübtədalar subyektlərin ictimai vəziyyəti, vəzifəsi, hüququ cəhətdən daha əsas mövqə tutmasına görə düzülür, məsələn: Konsertdə Azərbaycan xalq artisti Ağaxan Abdullayev, əməkdar artistlərdən Mələkxanım Əyyubova, Simarə İmanova, Gülüstan Əliyeva, Kamil Səfərov, Əli İbadov iştirak edirdilər.

b) Hərəkətin icrası və ya əlamətin meydana çıxmasına görə: Məsələn: Baş nazir, onun birinci müavini, nazirlər və komitə sədrləri Prezidenti yola saldırlar.

Subyektlərin (ardıcillığı) ilə əlaqədar olaraq söz sırası. Məsələn: *Sədr, onun ardınca müavin və müşavirlər içəri girdi.*

ç) Əşya və ya şəxslərin tarixi qədimlik dərəcəsinə görə; Məsələn: *Tövrət də, İncil də, Quran da bizə, sahil babalardan yadigar qalmış (S.Vurğun).*

d) Əşyaların keyfiyyətinə görə söz sırası; Məsələn: *Universitetimizdə 20 professor, 150 dosent, 200 baş müəllim və 100 müəllim var.*

e) Əşyaların mənasına görə söz sırası ; Məsələn: *Bu dünya qalmamış ulu şahlara, zülüm də, zalım da var ola bilməz!*

Qoşa söz birləşmələrində tabesizlik əlaqəsi o deməkdir ki, burada qrammatik cəhətdən bərabərhüquqlu sözlər birləşir:

1. Qoşa sözlərdə azhecalı sözdən əvvəl gəlir. Məsələn: *qol-budaq (budaq-qol yox), qab-qaşığı (qaşığı-qab yox).*

2. Qoşa sözü təşkil edən komponentlərin hər ikisində hecanın miqdarı eynidirsə, saitlə başlanan söz birinci yerdə, samitlə başlanan söz ikinci yerdə durur. Məsələn: *üst-baş (baş-üstə yox), ata-bab (bab-ata yox), ögey-doğma.*

3. Qoşa sözləri təşkil edən komponentlərin hər ikisi samitlə başlanırsa, cingiltili samitlə başlanan component kar samitlə başlanan komponentdən əvvəl gəlir: Məsələn; *dərə-təpə (təpə-dərə yox).* Fərmana həyat güllü-çiçəkli bir bağça kimi gözəl və xoş görünürdü.

İngilis dilində qoşa sözlərdə söz sırası aşağıdakı şəkildə olur:

Cinsə görə - *men and women*

Pozitiv xüsusiyyətə görə - *plus or minus; all or none...*

Canlı əşyanın olmasına görə - *men and machines*

Sərbəst söz birləşmələrində ünsürlərin düzülüş qaydasını, həcmi və onların morfoloji tərkibini idarə edən müəyyən qanunauyğunluqların mövcudluğu bu birləşmələrin qrammatik cəhətdən təşkil olunmuş strukturu

olmasını hesab etməyə imkan verir. Yuxarıdakıların əsasında belə nəticəyə gəlmək olur ki, sərbəst söz birləşmələrində söz sırası, sözlərin düzülüşü təsadüfi olmayıb, ciddi təsbit olunmuş mövqeyə malikdir və dəyişikliyə məruz qala bilməz.

Mürsəlova P.
(ADU)

**Koqnitiv dissonans–hibrid identiklik yaşayan toplum
fərdlərinin etik-əxlaqi və psixο-emoşional oriyentiri kimi
(M.Kinqstonun “Döyüşən Qadın” romanı əsasında)**

Məlumdur ki, “müasir Qərb koqnitiv tənqidi – koqnitiv paradigmanın tərkib hissəsi olmaqla 1970-1980-ci illərdə ABŞ-da meydana gəlmişdir və bu ədəbiyyatşünaslıq cərəyanının əsasını (heç şübhəsiz ki, ədəbiyyatşünaslığın özü ilə bərabər – P.M.) koqnitiv dilçilik və koqnitiv psixologiya təşkil edir”. Koqnitivistikanın (latın dilində: *kognitio* “idrak, dərkətmə”) özlüyündə koqnitiv psixologiyayı, neyrofiziologiyayı, idrak təlimini, koqnitiv dilçiliyi və habelə süni intellekt nəzəriyyəsini ehtiva etdiyini nəzərə alsaq, bu zaman bilavasitə insanın ətraf aləmlə münasibətlərini, onun daxili təlatüm və etik-əxlaqi təbəddülatlarını, cəmiyyətlə konflikt və şəxsiyyət ziddiyyətlərini əks etdirən ədəbi fikir təcəssümü olan fərdi narrativlərin koqnitiv elmin xüsusi diqqət mərkəzini təşkil etməsi tam anlaşılan görünür. Koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq istiqamətli dəyərləndirmələrin maraq obyektini təşkil edə biləcək ən başlıca problemlər sırasında isə heç şübhəsiz ki, ən fərqli aspektli koqnitiv dissonans yaşayan fərdin daxili şəxsiyyət problem və ziddiyyətlərinin bədi inikasını məsələsi, habelə həmin problemlərin toplum dəyərləri müstəvisində təklif edilən həll variantlarına münasibət məsələsidir. Xatırladaq ki, koqnitiv dissonans dedikdə, 1957-ci ildə Leon Festinger tərəfindən irəli sürülmüş və ziddiyyət təşkil edən yanaşma və mövqələrin arasında daxili harmoniyanın pozulmasına (*kognitio* “idrak”, *dissonantia* “uyarsızlıq, disharmoniya”) yol açan durum (McLeod, S. A. (2014). *Cognitive Dissonance*. www.simplypsychology.org/cognitive-dissonance.html) nəzərdə tutulur. Koqnitiv dissonans insanın daxili harmoniyanın bərpası məqsədilə uyaqsız olan əks qütblərin idrakı planda “barışdırılması” məqsədilə özünütəhqin, özünə aşılma məqamlarını da ehtiva edir. Koqnitiv dissonansı izah edən nəzəriyyə müəllifi qeyd edir ki,

koqnitiv dissonansa biz əvvəlcədən mümkün olan bir şərt kimi baxa bilərik, hansı ki bu da öz növbəsində dissonansın azalmasına gətirib çıxardır, necə ki aclıq o fəaliyyətə səbəb olur ki, burada aclığın baş aldığı yerlər azalmağa başlayır. Əlbəttə bu psixoloqların adət etdiyi motivasiya sistemindən fərqlənir, lakin hər halda gördüyümüz kimi heç də az gücə malik deyil. (Kendra Cherry What Is Cognitive Dissonance? <https://www.verywell.com/what-is-cognitive-dissonance-2795012>). Bu əsasda qeyd edək ki, koqnitiv dissonansa yol açan təzadlı situasiyalar, qütblü yanaşma ortaya qoyan vəziyyətlər arasında hibrid identikliyə malik olan şəxslərin daxili psixosomossal təbəddülatları və cəmiyyətlə münasibətlərdə nümayiş etdirdikləri əxlaqi-etik dezoriyentasiya, yəni yanaşma, dəyərləndirmə prinsiplərinin haçalanması problemi xüsusi yer tutur.

Maksin Honq Kinqstonun şah əsəri hesab olunan avtobioqrafik səciyyə daşıyan romanı “Döyüşən Qadın” koqnitiv dissonansı bilavasitə özündə əks etdirən romanlardan biridir, bir halda ki, koqnitiv dissonans hibrid identiklik və şəxsiyyət problemini ehtiva edir, məhz bu mövzular ətrafında baş qəhrəman öz təhkiyəsini təqdim edir, identiklik konfliktini özünəməxsus nəql üsulu ilə təsvir edir. M.M. C. Fişer etniklik konsepsiyasını xatirə konstruksiyalarına və yuxu yozumu psixanalitik anlayışına əsaslanaraq açıqlayır və işıqlandırır. (Writing Outside the Nation, Princeton University Press, Azade Seyhan, 2001, 188 p) Phillip Brian Harper öz elmi əsərində “Döyüşən Qadın” əsərinin 1977-ci il Vintaj buraxılışında üz qabığında koqnitiv dissonansın olduğunu qeyd edir və şərh edir ki əgər kitabın üz qabığında “memoirs” (memuar) sözündən istifadə edilirsə kitabın son qabığında isə avtobioqrafiya olduğu qeyd edilir. Bu iki ziddiyət Amerika və Çin mədəniyyətinin üz-üzə qoyulmasından irəli gəlir. əgər Çin mədəniyyətinə təmamilə zidd olan avtobioqrafik səciyyəli əsərlər individualizmi təbliğ edən Amerikada həddən artıq aktual səslənir. Əsərin qəhrəmanı eyni zamanda nəqlçi həm real dünyanın həm də ruhlar aləminin insanlara ilə ünsiyyət qurur, Amerika mədəniyyəti ruhları başa düşmür bu yalnız onun üçün ekzotik bir nağıl ola bilər. (Framing the Margins: The Social Logic of Postmodern Culture, Oxford University Press, N.Y, 1994, 232 p)

Hər iki mədəniyyətin ona təlqin etdiyi prinsiplərin arasında qalan baş qəhrəman öz kimliyinin axtarışındadır, əsər boyu biz onun daxili narahatlığının, təzadlı fikirlərinin şahidi oluruq, anasının ona nəql etdiyi Çin dünyası və özünün can ataraq bir parçası olmaq istədiyi Amerika

mədəniyyəti: məhz bu gerçəkliklər ziddiyətlərin əsasını təşkil edir. Kingston anasının “cut my tongue” (dilimi kəsdi) mövzusunda bir neçə aspekt-dən yanaşaraq müxtəlif yozumlar təqdim edir bu prosesi etnik və yaxud sosial baxımdan izah etməyə çalışır, əslində isə Kingston dilinin haçalandığına işarə edirdi, əslən Çinli olmasına baxmayaq xarici bir dildə danışmağa məcburdur.

Beləliklə Çin əsilli yazıçı öz ailə xatirələrini ingiliscə tərcümə etməyə məcbur idi və bu tərcümə elə edilməli idi ki, Amerika vətəndaşlarına başa düşülən olsun eyni zamanda öz həmvətənlərinin də etnik və hibrid identikliyi özündə təcəssüm etdirə bilsin. Göründüyü kimi, burada da müəyyən mənada koqnitiv dissonans məqamı izlənilir.

Mustafayeva S.
(ADU)

Məna və formanın fərqləndirilməsində intonasianın rolu

Məlumdur ki, bütün təbii dillərdə sözlər mövcuddur və həmin sözlərin forması və mənası vardır. C.Layons yazır: “Bütün təbii dillərin cümlələri vardır və həmin cümlələrin forma və mənalı vardır; cümlənin mənası cümlədə işlədilən sözlərin mənalı ilə müəyyən olunur”. Bu gümanların hər biri doğru səslənir. Amma qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin mənası nəinki onu təşkil edən sözlərin mənası ilə aydınlaşır, eyni zamanda onun qrammatik quruluşu da burada böyük rol oynayır. Belə ola bilər ki, eyni sözlərdən ibarət olan iki cümlə işlədilən qrammatik qaydaya uyğun olaraq fərqli mənalı ifadə etsin. Belə bir nümunə verək:

/It is snowing now// (İndi qar yağır.)

¿Is it snowing now? (İndi qar yağır?)

Birinci nəqli cümlə, ikinci isə sual cümləsidir. Bunlar arasındakı qrammatik fərq onların əks etdirdiyi müvafiq qrammatik strukturda görünür.

Digər nümunə:

/John admires Mary// (Con Meriyə heyrandır.)

/Mary admires John// (Meri Cona heyrandır.)

Bu cümlələrin ikisi də nəqli cümlə olsa da, onlar arasında yenə də forma və məna fərqliliyi vardır. Bu fərqliliyə C.Layons söz mənası və cümlə-mənası kimi bölgü verir.

Vurğulamaq istərdik ki, F.Y.Veysəlli məna və formanın cümlə daxilində fərqləndirilməsində prosodik elementlərin də rolu olduğunu vurğulayır. O, xüsusilə də prosodik elementlərdən intonasiyanın rolunu qeyd edir. F.Y.Veysəlli intonasiya barədə yazır: “İntonasiya danışanın tələffüz etdiyi müxtəlif tonlu, tembrli və güclü səslərin qanunauyğun ardıcılığı olan fonoloji vasitədir. Onun köməyi ilə sözlər və söz birləşmələri bütöv fikirə çevrilir və dinləyən tərəfindən bütöv bir fikir kimi dərk edilir”. Qeyd etdiyimiz kimi, semantika və qrammatika kimi, fonetika da məna fərqləndirilməsində vacib rol oynayır. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

“He is `not driving to class tomorrow.” (O, səhər dərsə maşınla getməyəcək)

1. Əgər bu cümlədə vurğunu “class” (dərs) sözünün üstünə salsaq, o halda *onun səhər nə iş görəcəyi, nə planlaşdırdığı* barədə məlumat vermiş olarıq.

2. Əgər vurğunu “`driving” (maşın sürmə) üzərinə salsaq, məna tamamilə dəyişəcək. Bu vurğu diqqətimizi onun hansı *nəqliyyat vasitəsilə* getməsinə yönəldir. Yəni ki, *o, səhər dərsə maşınla deyil, məsələn, velosipedlə* gedəcək.

3. İndi isə vurğunu “he” //o (kişi c)//-nin üzərinə salaq. Bu zaman isə *gedənin digər şəxs deyil, məhz o (kişi)* olduğu vurğulanır.

Gördüyümüz kimi, vurğunu müxtəlif sözlərin üzərinə salmaqla mənəni dəyişə bilərik.

C.Layons danışıda və yazıda prosodik vasitələrə diqqət çəkməklə yanaşı, metalinqvistik funksiyaya da diqqət yetirməyin vacib olduğunu qeyd edir. Nümunəyə baxaq:

/John said it was raining// (Con dedi yağış yağır.)

Bu cümlə müxtəlif cür tələffüz oluna bilər. Burada vurğu /said/ və /it/ sözləri üzərinə düşərək prosodik keçid yazı və danışmaq arasında fərqləndirilə bilər.

/John said /that/ it was raining// (Con dedi (ki) yağış yağır) Və

/John said, “It was raining”// (Con dedi: Yağış yağır)

Qeyd etmək lazımdır ki, yazıda struktural əlaqələri göstərmək və cümlə mənasının düzgün alınması üçün durğu işarələrinin rolunu da danmaq olmaz. Adi dil metalinqvistik cümlələrlə danışmaq cümlələri arasında durğu işarələrinin yaratdığı fərqliliyi müşahidə edə bilərik:

! I can not stand, Sebastian!

/I can not stand “Sebastian”//

Fərq aydın görünür.

Birinci cümlədə danışan adı Sebastian olan şəxslə danışaraq onun adını işlədir; ikinci cümlədə danışanın Sebastian adını məfhum kimi xoşlamaması diqqətə çatdırılır.

Araşdırmalar göstərir ki, söz mənasının müəyyən edilməsi barədə bir neçə nəzəriyyə mövcuddur. Onları belə sıralaya bilərik:

- 1.Referens (denotant) nəzəriyyəsi;
- 2.Göz qabağına gətirilən, yaxud mentalistik nəzəriyyə;
- 3.Biheyviorist nəzəriyyə;
- 4.İstifadədə-yaranan məna nəzəriyyəsi;
- 5.Təsdiqləyici nəzəriyyə;
- 6.Həqiqi-şərti nəzəriyyə.

**Малагурадзе Т.
(Грузия)**

Некоторые аспекты изучения эффектов коммуникации

Исследования массовой коммуникации являются ареной борьбы двух основных направлений, отличающихся идейной базой, набором гипотез и методами. Традиционно эти два потока называют эмпирическим и критическим, хотя эти термины весьма условны. Первый подход сформировался в Америке и характеризуется количественным эмпиризмом, прагматизмом, функционализмом и позитивизмом.

По мере накопления данных становилось ясно, что концепции «магической пули» ошибочны и для проведения более реалистических исследований необходимы новые теории массовой коммуникации. Как и раньше, новые подходы заимствовались из парадигм, разрабатываемых в психологии и социологии для объяснения индивидуальных поступков и коллективных или интерактивных действий во всех аспектах, включая поведение под воздействием массовой коммуникации.

В 1930-х годах в центре внимания исследователей масс-медиа оказались убеждения, а не информация или развлечения. Интерес был сконцентрирован на краткосрочных эффектах.

Теория массового общества не могла быть отправным моментом в этих исследованиях. Лазарсфельд разработал широкую

программу научных изысканий в области массовой коммуникации, в которой эффективность была лишь частью. Именно в рамках школы Лазарсфельда были проведены исследования аудитории, анализ содержания и даже специфики канала. Очень важно, что Лазарсфельд дал типологию эффектов — немедленные, краткосрочные, долгосрочные и институционные.

С помощью очень длинной и подробной анкеты Лазарсфельд хотел выяснить, знакомы ли люди с конкретным содержанием масс-медиа, например, выступлениями кандидатов в президенты. Если пропаганда так сильна, как утверждают теории массового общества, влияние медиа было бы очевидно.

Но данные, полученные Лазарсфельдом, откровенно противоречили постулатам теории массового общества: 53% избирателей определились со своим выбором в самом начале и никогда его не меняли; 24% сделали предсказуемый выбор и остались ему верны; 15% все время колебались, поддерживая то одного кандидата, то другого, но, в конце концов, вернулись к первому варианту; и только 8%, сохраняя в ходе кампании лояльность одному кандидату, на выборах все-таки голосовали за другого.

Обобщая эмпирические данные, Лазарсфельд пришел к выводу, который в конечном итоге оказался крайне важным: самое важное воздействие масс-медиа заключается в том, что они укрепляют в избирателях уверенность в правильности уже сделанного выбора.

Одним из важнейших аспектов при обсуждении проблемы лидеров мнения является ее связь с моделью многоступенчатого потока информации, согласно которой массовая коммуникация доходит до людей не в виде одной гигантской волны, а в несколько этапов, когда информация как бы просачивается между подгруппами населения.

Хотя Лазарсфельд никак не называл свою теорию, в дальнейшем она получила название теории ограниченных эффектов.

В данной теории можно выделить три основных положения. Во-первых, в каждой подгруппе свои лидеры мнения, равно как и в разных темах. Во-вторых, лидеры мнения происходят из всех слоев общества, следовательно, медиасообщения в различных социальных группах могут быть интерпретированы и использованы по-разному. В-третьих, ясно, что сообщения на пути к массовой аудитории проходят через различные фильтры и поэтому, чтобы медиа достигли

разных аудиторий, источник сообщений должен модифицировать его с учетом конкретных групп.

Одним из результатов изучения изменений в установках, сыгравших важную роль в понимании людьми медиа, была идея когнитивного соответствия и связанных с ней понятий когнитивного диссонанса и селективных процессов. Исследователи обнаружили, что люди выбирают сообщения, соответствующие оценкам и убеждениям ближайшего окружения. Это означает, что человек стремится сохранить свои мнения, избегая сообщений, которые могут их изменить.

Исследования изменения установок в целом укрепили мнение о том, что медиа обладают ограниченным воздействием по той причине, что от влияния медиа людей защищают индивидуальные различия и их групповая принадлежность.

Nağıyeva Ş.
(ADU)

**Koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq və tərcümə problemləri
(Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsində
koqnitiv sxem fərqliliyi və ortaqlığı məsələlərinə dair)**

Məlum olduğuna görə, müasir koqnitiv elmin ortaya qoyduğu mühakimə və ümumiləşdirmələr “ədəbi mətnlərin interpretasiyası zəminində koqnitiv elmin prinsiplərini tətbiq etmək imkanı yaradır” ki, bu əsasda da fərqli araşdırmalarda koqnitiv poetika və koqnitiv stilistika kimi terminlərlə fərqləndirilən xüsusi tədqiqat sahəsi formalaşdığını təsbit etmək mümkündür. Koqnitiv poetikanı maraqlandıran problemlər çərçivəsində koqnitiv metafor, koqnitiv sxemlərin fərqlilik və paralellikləri kimi məsələlər xüsusi yer tutur. Həmin məsələlərin bilavasitə ədəbi mətnin fərqli genealogiyalı verbal interpretasiya zəminində təqdimatı problemilə kəsişməsi tərcümə nəzriyyəsinin koqnitiv ədəbiyyatşünaslıqla ortaq platformlu məsələrlə məşğul olduğunu söyləmək imkanı verir.

Məlum məsələdir ki, tərcüməçinin işi orijinalda olan sözün mövcud vəziyyətdə işlənmə dairəsini müəyyənləşdirməkdən başlayır. Danılmaz faktdır ki, heç bir əcnəbi dildə hiss, həyəcanımızı, zehni düşüncəmizi bütövlükdə ifadə edən kifayət qədər sözlər yoxdur. Bəzi dillər sözlərin

sayına görə başqalarından daha zəngindir. Bəzən bir dildəki sözün digər dildə dəqiq ekvivalentini tapmaq qeyri-mümkün olur. Bu isə tərcüməçiyə həm çətinlik yaradır, həm də onu dilemma qarşısında qoyur. Bu halda tərcüməçinin ilk və ən vacib vəzifəsi tərcümə etdiyi hər sözün əhatə dairəsini və poetik elementlərini müəyyənləşdirməkdir. Tərcümə mütəxəssislərinin təəbirincə desək “tərcüməçi bu işi həm mənbə dilində, həm də hədəf dil olan ingilis dilində görməlidir. Belə demək olar ki, tərcüməçi hər bir sözün heç vaxt bucaqları aydın görünməyən rəsm əsərinə çevrilən imicini yaradır. Bu zaman bir sözün yazılmasında işlənmiş boya axıb digərinə qarışır”. Fikrimizcə, tərcümənin keyfiyyətinə təminat verən başqa bir etibarlı üsul orijinal dilin daşıyıcısı olan tərcüməçi ilə hədəf dilin mütəxəssislərinin müştərək fəaliyyəti ola bilər. Bu qənaətə gəlməyimizdə müxtəlif illərdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının iki nüfuzlu universitetində poeziya tərcüməsi ilə əlaqədar apardığımız tədqiqatlar mühüm rol oynamışdır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bir nümunəyə diqqət edək. Bir neçə il əvvəl tanınmış şair Hökümə Billurinin zəngin milli koloriti özündə əks etdirən “Azərbaycanım” şeirini ingilis dilinə tərcümə etmişdik.

Orijinal: *Doğmadan doğmasan, ey ana yurdum,*

Yolunda başımla, canımla durdum.

Sinəndə əbədi bir yuva qurdum,

Dolanım başına, bir də dolanım,

Mənim ömrüm, günüm, Azərbaycanım!

“Azərbaycanım” şeirini hələ Amerka mütəxəssisləri ilə birgə iş təcrübəsi olmadığı zaman aşağıdakı kimi tərcümə etmişdik: *My native home, My motherland,*

For your favour all we stand,

On your nest we built nest grand.

Take my love and warm embrace,

Azerbaijan! My holy place.

Orijinalda işlənən “başına dolanım”, “qurbanın olum” kimi milli koloritin daşıyıcısı olan ifadələri ingilis dilində çatdırmaq asan deyildir. Təbii ki, dilimizdəki bu ifadələrin məna yükünü daşıyan və dilimizdəki kimi şirin səslənən müvafiq sözlər ingilis dilində yox dərəcəsidir. Bu halda həmin sözləri ingilis dilində qismən ifadə edən sözlərlə əvəz edərək tərcümədə milli koloriti qoruyub saxlamağa çalışsaq da, Amerika Birləşmiş Ştatlarındakı Şimali Karolina Universitetinin poeziya tərcüməsi ilə məşğul olan mütəxəssisləri ilə təcrübə mübadiləmiz zamanı haqqında danışdığımız tərcümənin uğurlu tərcümə olmadığı aşkar oldu. Bu nümunə

bir daha göstərdi ki, sadəcə sözlərin ingilis dilində səsləndirilməsi hələ şeirin tərcüməsi demək deyildir. Xüsusən sırf milli koloritin daşıyıcısı olan ifadələrin tərcüməsində diqqətli olmaq, şairin fikrini çatdırmaq üçün ingilis dilinin bütün imkanlarından istifadə etmək lazımdır. Bu, həm də heca vəznində yazılmış şeirin tərcüməsində poetik forma və qafiyə quruluşuna sadıq qalmağın asan olmadığını göstərir. Sərbəst vəzndə yazılan şeirlərin tərcüməsində sərbəst şeirin müasir Amerika poeziyasında da aparıcı şeir növü olduğuna görə vəziyyət bir qədər fərqli olur. Hər şeydən əvvəl sərbəst şeirin tərcüməsində mütərcim forma və qafiyə buxovu ilə rastlaşmır. Rəsul Rzanın “Xanım” şeirini ingilis dilinə tərcümə edərkən heç bir mania ilə qarşılaşmadıq. Bəşəriyyətin bir-birinin mədəniyyətindən, ədəbiyyatından bəhrələnməsi isə insanları bir-birinə yaxınlaşdırır, insanlar arasında anlaşmaya yardımçı olur. Poeziyanın tərcüməsini də belə bəşəri fəaliyyətin bir hissəsi hesab etmək olar. Bu sahədəki labüd nöqsanların aradan qaldırılması üçün isə poeziya nümunələrinin tərcüməsi zamanı mənbə və hədəf dilin tərcümə mütəxəssisləri əməkdaşlıq etməlidirlər. Belə halda forma baxımından müəyyən itkilərə məruz qalan tərcümə əsərinin ərsəyə gəlməsində bağışlanılmaz səhvə yol verilməyəcəyini düşünürük.

**Namazova S.
(Azərbaycan)**

Azərbaycan dilinin çağdaş dövrdəki inkişafına dair

Dilin imkanları yalnız onun strukturunda, quruluşunda, leksik baxımdan zənginliyində təzahürünü tapmır. Bu daha çox dilin malik olduğu məna yükündən asılıdır. O baxımdan xalqın milli varlığının ən mühüm göstəricilərindən biri kimi, millətin tarixi taleyində dilin daşdığı funksiyanın önəmi xüsusilə qeyd olunmalıdır.

2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın əsas vəzifələri sırasında Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi ümumi informasiya bazasının yaradılması, ana dilinin təkmilləşdirilmiş yeni orfoqrafik, izahlı, frazeoloji, terminoloji, tər-

cümə, ensiklopedik və tezlik elektron lüğətlərinin hazırlanması yer almışdır.

Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində internet resursların, elektron və interaktiv dərsliklərin yaradılması istiqamətində fəaliyyətin getdikcə gücləndirilməsi və internet portalın yaradılması məsələləri də sənəddə öz əksini hərtərəfli şəkildə tapmışdır. Layihənin əsas məqsədi həmin istiqamətləri bilavasitə diqqətdə saxlamaqla “Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi ümumi informasiya bazasının yaradılması”ndan ibarətdir. İnformasiya bazasının isə vahid internet portalında cəmləşməsi nəzərdə tutulur.

Məlumdur ki, insanların cəmiyyətdə sahib olduqları imkanların genişlənməsinə şərait yaradan amillərdən ən vacibi dilin yaxşı mənimsənilməsidir. Dil insan həyatında fərqli statuslarda iştirak etməsi ilə də şərtlənir. Mövcud mühit, içərisində yaşadığımız həyat məhz dilin sayəsində daha da canlanır, aktuallığını, bütövlüyünü artırır.

Bu baxımdan Azərbaycan dilinin çağdaş dövrdəki inkişafı dilə dair üsulların formalaşması istiqamətində işlərin miqyasının genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Dilin subyektivi kimi millətin tərəqqisinə rəvac verən əlamətlər də məhz buradan qaynaqlanır. Hər bir kəs öz fəaliyyətinin ən müxtəlif sahələrində dil üslubuna yiyələnməklə ondan istifadəni reallaşdırmış olur.

Dilin inkişafı yalnız yazıçı, publisist, dilçilik sahəsində çeşidli tədqiqatlar aparan alimlərdən asılı deyil. O istiqamətdə işlər bütün qurumlarda fəaliyyətin prioritetinə çevrilməli, daha dəqiq desək, Azərbaycan dilinin inkişafına əsl vətəndaş mövqeyindən yanaşılmalıdır. Bu sahədə, ilk növbədə, kütləvi-informasiya vasitələrində çalışan şəxslərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Çünki insanlar daha çox informasiyanı onlardan alır və bəzən burada olan yanlışlıqları da olduğu kimi qəbul edirlər.

Milli dili zənginləşdirən mənbələrdən biri də bədii dildir. Bədii dilin imkanları hesabına dil öz məna çalarını daha da artırmış olur. Bu mənada, heç şübhəsiz, dilin gözəlliyi həm də onun səslənmə xüsusiyyətləri və bədii ifadə imkanları ilə müəyyən olunur.

Hər hansı bir xalqın müstəqilliyini qorumaqla tərəqqiyə qovuşmasında dilinin “dövlət dili” kimi qəbulu ilə yanaşı, bu istiqamətdə yaradılan şərait, dövlət səviyyəsində görülən genişmiqyaslı işlər də önəmli rolə malikdir. Belə ki, dilin inkişaf səviyyəsi aşağı olduqda millət bu və ya digər fəaliyyət sahələrində uğura nail ola bilmir, onun gələcəyi yönündə müxtəlif maneələr yaranır. Tarixdən bəllidir ki, bir sıra ölkələr öz

fəaliyyət sahələrində inkişafı təmin etmək üçün buna əlverişli zəmin olan vahid dildən istifadəyə üstünlük vermişlər. Bəzi ölkələrdə müəyyən tarixi dövrlərdə onların ərazisində dövlət dili bir, elmi dil başqası, poeziya dili isə digər dil sayılmışdır. Hətta orta əsrlərdə bir sıra ölkələrdə fars dili daha çox poeziya dili kimi, ərəb dili elmin dili kimi qəbul edilmişdir. Çağdaş dövərdə isə həmin funksiyaları ingilis dili öz üzərinə götürmüşdür.

Əlamətdar haldır ki, Azərbaycan dili çətin sınaqlardan şərəflə çıxaraq bir çox yönərdə dil üslublarını yarada bilmişdir. Ədəbi dilimizin malik olduğu daxili potensial, zəngin söz ehtiyatı, həmçinin tarixin ayrı-ayrı dövrlərindən üzübəri yol alan dövlətçilik ənənələrimiz bu gün bütün fəaliyyət sahələrində uğurların əldə olunmasına zəmin yaratmış, milli dilin tərəqqisinə geniş imkanlar açmışdır. Xalqın iqtisadi, siyasi, hüquqi, mədəni-mənəvi problemlərinin dövlətçilik mövqeyindən həllində müstəqil Azərbaycan dövlətinin elan etdiyi dilin inkişafına yönəlmiş fəaliyyət proqramlarının rolu xüsusi qeyd edilməlidir.

Müstəqilliyin əldə olunması Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi, diplomatik dil kimi işlənmə imkanlarının genişlənməsinə rəvac verməklə yanaşı, rəsmi üslubun inkişafına real zəmin yaratdı. Dövlət dilini inkişaf etdirmək üçün yüksək dövlətçilik təfəkkürünə malik olmağın, eyni zamanda bu fikrin formalaşmasında əhəmiyyət daşıyan bir sıra məsələləri daha çox düşüncə müstəvisində saxlamağın zəruriliyi zaman-zaman əməli fəaliyyətdə sübuta yetirildi.

Dil xalqa məxsusdur və dilin subyekti, əsas hərəkətverici qüvvəsi ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində çalışan şəxslər, bütövlükdə xalqdır. Dilin tərəqqisi naminə həlli vacib məsələlərin icrasına nail olmaq üçün də bütün strukturlarda, qurumlarda çalışan vətəndaşlar üzərlərinə düşən missiyanı fəal vətəndaş mövqeyindən çıxış etməklə yerinə yetirməlidirlər.

Nuriyeva S.
(ADU)

Müasir ingilis dilində “shall” feilinin işlənmə xüsusiyyətləri (köməkçi və modal feil kimi)

Mövzu müasir ingilis dilində işlədilən **shall** feilinin işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Ənənəvi və pedaqoji qrammatikada **shall** köməkçi feil kimi öyrənilir. Ancaq bir çox dilçilər gələcək zamanın ingilis

dilində mövcudluğunu inkar edərək onun xüsusi forma ilə ifadəsini qəbul etmir, **wil I** və **shall** feillərinin köməkçi feil kimi işlənməsini inkar edirlər. Məsələn, O. Yespersen, B.Strənq ingilis dilində indiki və keçmiş zamandan fərqli olaraq xalis gələcək zaman mənası ifadə edən formanın olması fikr ilə razılaşmır, **shall** feilini modal feil kimi dəyərləndirirlər. Onlar ingilis dilində gələcək zaman olmasını inkar edir, ancaq gələcəkdə baş verəcək situasiyaları əks etdirmək üçün bir sıra ifadə vasitələrindən istifadə olunduğunu qeyd edirlər. Aleksandr Berqs isə latın və türk dillərində olduğu kimi, ingilis dilində vahid gələcək zaman əmələ gətirən morfemin olmadığını qeyd edir və Azərbaycan dilinə məxsus **-acaq, -əcək** şəkilçisini misal gətirir. O, ingilis dilində gələcək zamanın ekstralingvistik (praqmatik və kontekstual) faktorlar əsasında formalaşaraq müxtəlif vasitələrlə ifadə olunduğunu qeyd edərək gələcəyi ifadə edən vasitələrə shall, will, (modal feil kimi) be going to, to be to, the Simple Present və the Present Continuous zaman formalarını aid edir. Rus dilçisi N.M.Rayevska isə onların fikri ilə qətiyyənlə razılaşmır və nümunələrə əsasən sübut edir ki, əksər hallarda **shall** feilinin modallıq ifadə etməsi qətiyyənlə nəzərə çarpmır.

B.S. Khaimovich, B. I. Rogovskaya görə gələcək zaman indiki və keçmiş zamanla qarşılaşma əmələ gətirir və bu səbəbdən gələcək zaman ayrılıqda zaman kateqoriyasının bir hissəsidir. Biz də bu fikir ilə razılaşıyıq, çünki kateqoriya məna və formanın vəhdətindən ibarətdir. Əgər hər hansı mənanı ifadə edən forma varsa, deməli o, kateqoriya kimi mövcuddur, bu baxımdan gələcək zamanı inkar etmək olmaz, çünki **I shall do it tomorrow**. dedikdə gələcək zaman mənası **tomorrow** zaman zərfi ilə şərtlənir və bu məna feilin **shall do** forması ilə ifadə olunur. Beləliklə, **shall/will** gələcək zamanın əsas qrammatik ifadə vasitəsidir. İngilis Ancaq biz müxtəlif situasiyalarda rəngarəng modallıq ifadə edən **shall/will** feillərinin modal feil kimi işlənməsini inkar etmirik və onları gələcək zaman əmələ gətirən köməkçi feillərlə qrammatik omonim hesab edirik. **shall** modal feil kimi məsdərlə birləşərək gələcək zaman ifadə edir. Ancaq bu feillrin ifadə etdiyi modallıq öndə, yəni əsas məna kimi, gələcək zaman isə arxa planda, yəni əlavə məna kimi çıxış edir. Bu baxımdan biz **shall** feilini həm hə gələcək zaman əmələ gətirən köməkçi feil kimi, həm də modallığın ifadə vasitəsi kimi tədqiq edəcəyik. Azərbaycan dilçisi O.Musayevin “Qrammatik mənalarnın analitik və sintetik ifadə vasitələri arasında qarşılıqlı əlaqə məsələsinə dair” məqaləsində **shall** feilinin köməkçi feil kimi işlənilməsindən

bəhs edərək qeyd edir ki, shall feili ilə **will** feili arasında fərq itir, yəni shall bütün şəxslər üzrə ya will köməkçi feili ilə, ya da **'ll** ilə əvəz olunur. O, 'll formatının artıq fonetik, leksik və qrammatik bütövlüyə malik olmadığı üçün köməkçi feil kimi deyil, gələcək zaman mənası ifadə edən qrammatik morfem kimi işləndiyini qeyd edir və şəkilçi adlandırır. . Məlumdur ki, müasir ingilis diində bir sıra köməkçi feillər, məsələn **had-'d, have-'ve, it is-it's** şəkildə qısaldılmış formada işlədilir. Biz belə düşünürük ki, köməkçi feillərdən **had- 'd, have - 've** kimi işləndiyi kimi shall də qısaldılmış şəkildə 'll kimi işlədilir. Bizim fikrimizcə **shall** köməkçi feilinin əmələ gətirdiyi zaman formaları gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitəsidir, modal feil kimi işlənərkən modallıqla bərabər gələcək zaman ifadə etdiyi üçün o gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsidir. “Shall” köməkçi feilinin əmələ gətirdiyi zaman formalarının paradiqması dörd zaman forması çərçivəsində özünü göstərir:

1. shall do
2. shall be doing
3. shall I have done
4. shall have been doing

Əgər nəzərə alsaq ki, bu zaman formalarından ikisi feilin gələcək zamanının məchul növündə işlənir, onda bu köməkçi feilin əmələ gətirdiyi zaman formasının məchul növ paradigması özünü aşağıdakı şəkildə göstərir:

1. shall be done
2. shall have been done

Shall modal feil kimi əksər dilçilər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Məsdərin qeyri-müəyyən forması ilə işlənən **shall** modal feilinin gələcək zaman ifadə etməsi həm onun işlənən zaman zərflərindən, həm də kontekstdən məlum olur. Gələcək zamanın **shall** ilə ifadə olunan qrammatik ifadə vasitələri sırf gələcək zaman ifadə edirsə, o, modal, yəni leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi gələcək zamanla bərabər müxtəlif modal çalarlıq ifadə edir. Shall modal feilinin cümlə və mətn səviyyəsində ifadə etdiyi mənalardan pardiqmini aşağıdakı kimi verə bilərik: Kiminsə arzu və istəyinə görə hər hansı bir işi görmək təklifi. Məsələn;

Shall I open the door? (=Do you want me to open the door?)

1. Kiməsə hədə-qorxu gəlmək. Məsələn;

You shall regret it before long. You are too arrogant. One day you shall regret it.

2. Əmr, qadağa. Məsələn;
You shall not pass! (=I won't let you pass here.)

3. Kimisə dilə tutma, söz vermə.Məsələn;
You shall never be alone again.
You shall have a sweet. (= I'll see that you get a sweet.)

Shall modal feili qeyd edilən hər bir mənanı daşımaqla bərabər, gələcək zaman üçün icrası nəzərdə tutulan hərəkəti ifadə edir. Aparılan araşdırmalara əsasən belə qənaətə gələ bilərik ki, feilin gələcək zaman formalarının əmələ gəlməsində birinci şəxsin təki və cəmi üçün işlədilən **shall** köməkçi feili, həm də mətn və ya cümlə səviyyəsində müxtəlif, rəngarəng mənə çaralarını ifadə edən modal feil kimi də işlənir.

**Озона А.
(Россия)**

Взаимодействие категорий эвиденциальности и миративности в алтайском языке

В алтайском языке представлены семантические категории эвиденциальности (категория, указывающая на источник или способ получения информации) и миративности (категория, обозначающая неожиданность информации для говорящего). Их ядро выражается морфологическими средствами (синтетическими и аналитическими), периферия также синтаксическими. Средства их выражения частично пересекаются, поэтому ставится вопрос об объеме этих категорий в алтайском языке, являются ли они отдельными или это одна категория, которая реализуется в зависимости от контекста в том или другом семантическом варианте.

В алтайском языке прямую эвиденциальность выражают две синтетические формы: 1) форма прошедшего времени на =ДЫ; 2) форма настоящего эвиденциального времени на =АдырЫ, а также специализированные аналитические конструкции с грамматическим компонентом *эди* (служебный глагол э= 'быть, становиться' в форме прошедшего времени на =ДЫ).

Косвенную эвиденциальность выражают синтетическая форма на =нтыр и аналитические конструкции со словами эвиденциальной семантики *болунтыр / болтыр* 'оказывается' и *эмтир* 'оказывается'.

Форма прошедшего заглазного на $=(\text{Ы})\text{нтЫр}$ и аналитические конструкции сказуемого с частицами *болуптыр* / *болтыр* (форма $=(\text{Ы})\text{нтЫр}$ от глагола *бол*= ‘быть, становиться’) и *эмтир* (форма $=(\text{Ы})\text{нтЫр}$ от глагола *э*= ‘быть, становиться’) в зависимости от контекста могут выражать значения косвенной эвиденциальности и миративности.

Миративность выражается причастными конструкциями с частицей *тур*=*у* (от глагола *тур*= ‘стоять’, *=у* – показатель настоящего времени), обязательно в сопровождении частицы *не* и частицей *тур*=*бай* (от *тур*= ‘стоять’, *=БАй* – отрицательная форма деепричастия на $=(\text{Ы})\text{н}$): *Тv=прич. туру не*, *Тv=прич. турбай*. Эти конструкции передают семантику неожиданности независимо от ее источника.

Оруджева И.
(АУЯ)

Игра слов в произведениях Эрнеста Хемингуэя

Основной функцией художественной литературы является эмоционально-эстетическое воздействие на читателя. Адекватная передача прагматического аспекта оригинала является наиболее сложной задачей для переводчика вследствие культурных и типологических различий исходного и переводящего языков. Поэтому во избежание переводческих потерь переводчикам приходится прибегать к трансформациям и компенсациям потерь лингвистического и стилистического характера.

Межкультурные различия предполагают как лингвистические типологические расхождения в языках, так и разницу в некоторых понятиях, имеющих словесное выражение в таких стилистических приемах, как метафора, сравнение, метонимия, ирония и игра слов. Для адекватной передачи логического и эстетического аспектов оригинала необходимо знание экстралингвистических, невербальных факторов и культурных реалий.

Юмор является неотъемлемым элементом произведений Э.Хемингуэя, несмотря на всю серьезность и даже трагичность сюжетов его романов и рассказов. Смешные выражения сквозят в речи многих персонажей, а комичные ситуации перемежаются с трагическими.

Пародийность или комичность высказываний заключается в добродушных подтруниваниях и саркастически замечаниях, как героев, так и самого автора. Если ирония или иные стилистические приемы в большинстве случаев не составляют труда для перевода, то игра слов зачастую требует особого подхода. Игра слов является самым трудным для перевода стилистическим приемом, так как реализация значения отдельных слов приводят к эффекту несовместимости общего значения высказывания.

Так, например, в рассказе «На сон грядущий» («Now I Lay Me») обыгрывается слово «fish» в функции существительного и глагола, как в прямом, так и в переносном значении:

“I would think of a trout stream I had fished along when I was a boy and fish its whole length carefully in my mind... But some nights I could not fish, and on those nights I was cold-awake and said my prayers over and over...” – «У меня было несколько способов занять свои мысли, когда я лежал без сна. Я представлял себе речку, в которой мальчиком я удил форель, и мысленно проходил ее всю... Но были ночи, когда я не мог думать о ловле форелей; и в такие ночи я лежал с открытыми глазами и твердил молитвы...»

В данном примере слово «fish», употребленное в двух разных значениях, стилистический прием под названием «антанаклезис», передан на русский язык путем нивелирования игры слов, и глагол в переносном значении «fish» переведен фразой «мысленно проходил».

В примере из романа «Фиеста», приведенном ниже, игра слов «well» и «see» сочетается со стилистическим повтором, что также не удалось перевести аналогично на русский язык:

“In the dark I could not see his face very well. – “Well,” I said, “see you in the morning”. – «В темноте я не мог разглядеть его лица. - Ну, - сказал я, - завтра утром увидимся».

В этом же романе можно увидеть и игру слов, основанную на оппозиции, как например, в следующем предложении, где слово “stand” используется метафорически, а антитеза “stand” и “lay” не передается в переводе и звучит нейтрально:

“I can’t stand it any more.” He lay there on the bed. - «Я не могу этого вынести». Так он и лежал на кровати».

Во многих случаях, игра слов в сочетании с другими стилистическими приемами переводится адекватно. Как, например, в

следующем примере, где обыгрываются противоположные понятия света и темноты, построенные на антитезе:

“I figured it all at once and for six months I never slept with the electric light off. That was another bright idea.” – «Когда-то я все это обдумал и целых полгода, ложась спать, не тушил электричества. Нечего сказать - блестящая идея!»

Примеров, где обыгрываются понятия света и тьмы, счастья и несчастья, интеллекта и невежества, являющиеся универсальными для всех культур, в романе «Фиеста», в оригинале «И восходит солнце» множество. Вот один из таких примеров, где переводчику удалось найти адекватный вариант и обыграть понятия света и состояния души героини:

“Brett was radiant. She was happy. The sun was out and the day was bright”. - «Брет сияла. Она была счастлива. Солнце сверкало, день стоял ясный».

Как видно из приведенных примеров, игра слов в произведениях Э. Хемингуэя является важной художественно-изобразительной деталью, выраженной различными языковыми средствами. Разнообразие видов обыгрывания лексических значений предопределяет степень адекватности в переводе игры слов на русский язык.

**Pirnəzərova G.
ADU**

Alman dilində işlənən idiomlar obrazlı ifadə vasitəsi kimi

İdiom gerçəkliyin obrazlı ifadəsi yolu ilə yaranır. İdiomlar əsasən qeyri-sabit söz birləşmələrindən yaranır, əsas mənasını dəyişdirərək yeni məna kəsb edir və nitqi daha obrazlı ifadə etmək məqsədilə işlədilir. İdiomların çoxu sərbəst söz birləşmələrinin məcaziləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu zaman sərbəst söz birləşməsi özünün ilk konkret mənasından uzaqlaşır və yeni məzmun, yeni keyfiyyət alır. Uzun zaman dildə işlənən söz birləşməsinin həqiqi mənası ilə məcazi mənası arasında əlaqə yaranır. Yəni ifadəni əmələ gətirən komponentlər birləşib bir məna verir, fərdi obraz məcaziləşir, həqiqi məna itir və tərkib mənacə parçalanmış xüsusiyyət kəsb edərək sabitləşir. Bu vaxt ifadə öz ilkin mənasından kifayət qədər uzaqlaşır ki, onun həqiqi mənası hiss edilmir, məcazi məna

üstünlük təşkil edir. Məsələn üçün qeyd edək ki, alman dilində işlənən, “jemandem das Gesicht waschen, jemandem die Hände waschen, jemandem den Kopf waschen” söz birləşmələri özlərinin ilkin mənasında qeyri-sabit söz birləşmələridir və Azərbaycan dilində “kiminsə üzünü, əllərini, başını yumaq” mənasında işlənir. Lakin “jemandem den Kopf waschen” qeyri-sabit söz birləşməsi öz ilkin mənasını itirmiş, tamamilə yeni məna (“jemanden tadeln” – “kimisə danlamaq”) almışdır.

Bəzən də sərbəst söz birləşməsi ilə ondan yaranan idiomatik ifadənin arasındakı əlaqə hələ də mövcud olur. Belə ifadələrdə həqiqi mənə üstünlük təşkil edir. Onların məcazi mənada işlənməsi yalnız mətn içərisində müəyyənləşdirilir.

İdiomların əksəriyyəti aid olduğu dilin daşıyıcılarının həyat tərzi və tarixi ilə əlaqədar yaranmışdır. Məsələn, müasir alman dilində işlənən “auf der Bärenhaut liegen” idiomu alman xalqının tarixi və həyat tərzi ilə bağlıdır. Belə ki, keçmiş zamanlarda alman qadınları tarla və ev işləri ilə məşğul olduqları halda, kişilər ancaq ovçuluqla məşğul olurdular və ovdan sonra bütün vaxtlarını ayı dərisinin üstündə uzanmaqla keçirirdilər. Yəni əllərini ağdan-qaraya vurmurdular. Buna görə də “auf der Bärenhaut liegen” idiomu “tənbəllik etmək” mənasında işlənir.

U.Aslanova araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, idiomların əksəriyyətinin həmin dildə danışan xalqın həyat tərzi və tarixi ilə əlaqədar yaranması heç də onu təsdiqləmir ki, hər hansı dildə mövcud olan idiomların hamısı uzun illər bundan əvvəl təsadüf edir. Onların bəziləri lap son zamanlar meydana gəlmişdir. Onların çoxu təsadüf nəticəsində söylənilən müdrik kəlamdır və onun kim tərəfindən yaradıldığı məlum deyildir, çünki onlar tədricən ümumi danışq dilinə keçmiş, əksər hallarda mənasını tamamilə dəyişmişdir.

İdiomlar quruluşuna görə qoşa sözlərdən fərqlənirlər. İdiomları tədqiq edən bir çox dilçilər onların beş mühüm əlamətini – onların müəyyən söz birləşməsindən ibarət olmasını, komponentlərinin vahid məna ifadə etməsini, həmin mənanın idiomun tərkib elementlərinin nominativ mənası olmasını, sintaktik və leksik cəhətdən parçalanmamasını və başqa dillərə təcrüməsinin mümkünsüz olmasını qeyd edirlər. Əslində digər frazeologizmlər kimi idiomları da ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif üsullarla ifadə etmək mümkündür.

Alman dili idiomlarla zəngindir: sich die Beine in den Leib stecken – lange warten (uzun müddət gözləmək), die Augen in die Hand nehmen –

genau zusehen (diqqətlə baxmaq), Pech haben – Unglück haben (bəxti gətirməmək).

Çox vaxt yazıçılar öz fikirlərini daha obrazlı ifadə etmək üçün əsərlərində frazeologizmlərdən, o cümlədən idiomlardan istifadə edirlər. Misal üçün qeyd edək ki, Frans Kafka “Qəsr” romanında xeyli frazeoloji birləşmələr, o cümlədən idiom işlətmişdir: “Ein Bekannter Friedas durfte es nicht sein, nicht einmal einer von den Knechten, er hätte sie wahrscheinlich *mit großen Augen angesehen* und wäre weitergegangen. Bu cümlədə *mit großen Augen* qeyri-sabit söz birləşməsi idiomdur. *Mit großen Augen* qeyri-sabit söz birləşməsinin hərfi tərcüməsi *böyük gözlərlədir*. Əslində insan təəccüblənəndə gözləri böyüyür. *Mit großen Augen* qeyri-sabit söyz birləşməsi *təəccüblənmək* deməkdir.

Dilçilikdə bəzi müəlliflər, ümumiyyətlə, məcazi mənada işlədilən sadə sözləri, bəziləri isə mürəkkəb sözləri də idiom hesab etmişlər. Məsələn, A. Reformatski frazeologiyadan danışarkən frazeologiyanın leksikləşmiş söz birləşmələrindən və idiomlardan ibarət olduğunu qeyd edir. A. Reformatski yazır ki, idiom yalnız leksikləşmiş söz birləşmələrindən deyil, həm də məcazi mənada işlədilən sözlərdən ibarət ola bilər.

**Rəhimli E.
ADU**

Bədii ədəbiyyatdakı rəmzlərin tərcümədə adekvatlığı

Tərcümə ədəbiyyatı milli ədəbiyyatın tərkib hissəsidir. Ədəbiyyatlar bir-birindən bəhrələyə-bəhrələyə inkişaf etməkdədir. Bədii əsərdə informasiya bədii şəkildə təqdim olunur. Bədii informasiyanın daşıyıcılarından biri də rəmzlərdir. Hər bir xalqın ədəbiyyatında onun özünə-məxsus rəmzləri var. Rəmzlər simvollar kimi də tanınır.

Simvolizm XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəlində Fransa və Rusiyanın ədəbiyyatında izm-cərəyan kimi meydana çıxan, mürtəcə mahiyyətdə olan ədəbi cərəyandır. Simvolizm fransızca *symbolisme*, yunanca *symbolon* sözlərindəndir, işarə, rənz mənasını verir. Simvolizm çürüməkdə olan dünya mədəniyyətinin tənəzzülünü müxtəlif şəkildə, yeni üslub-formada, janr-prinsipdə ifadə edir.

Oxucunu dövrün mühüm məsələlərindən uzaqlaşdıran ifrat fərdçilik, mistikanın təbliği, ədəbiyyatın sosial vəzifələrinin inkar edil-

məsi, həyata nifrət hissinin və ölümün tərənnümü, bədii formada mənasız təmtəraq dalınca qaçmaq cəhdləri simvolizm üçün səciyyəvidir. Həyatın təsvirininə həqiqətdən uzaq, şərti, təhrif olunmuş halda, rəmzlər sisteminə yol verilməsi simvolizm üçün səciyyəvidir. Simvolizmin xarakterik cəhətlərdən biri odur ki, istifadə olunan rəmzlərə xüsusi mistik məna verilir.

Bu cərəyanın təmsilçiləri naturalizmin ifratlığından imtina edir, real həyatı həqiqətlərə, faktlara qarşı ümumiləşdirmə kimi rəmzləri qoyur, öz fikirlərinə simvollarla ifadə edirdilər.

Simvolist yazıçılar naturalizmi bayağı görürdülər. Sözlə təsvir olunmuş həyat faktı simvola çevrilirdi. Lakin o zaman bu cəhət əhəmiyyət vermirdilər, çünki semiotika hələ kifayət qədər geniş yayılmamışdı. Simvolizm deyəndə həyat həqiqətlərini simvol dərəcəsinə ümumiləşməyə üstünlük verən və konkret tarixi dövrdə aktual olmuş bir realist fikir və yaradıcılıq məktəbi nəzərdə tutulur.

Simvolizm bütün Qərbi Avropa ədəbiyyatlarında təcəssüm tapmışdı. Fransada Artur Rembo (“Cəhənnəmdə bir yay” əsəri), Belçikada Emil Verxan (“Axşam saatları” əsəri), Moris Meterlinq (“Göy quş” əsəri), Almaniya Herhart Hauptman (“Elqa” əsəri), İngiltərədə Oskar Uayld (“Azadlığa sonət” əsəri) bu cərəyanda məşhur sənət inciləri yaradıblar.

Bu tipli ədəbiyyat nümunələrində sözlə yanaşı heyvan, quş obrazları, təbiət hadisələri, predmetlər, insan hərəkətləri, şəkil və heykəllər... də çıxış edə bilər. Nağil və təmsillərdə heyvanlar insanların simvolu kimi göstərilir.

Qədim yunan dramaturgiyasının klassikləri Esxilin, Evripidin, Sofoklun faciələrində, Şekspirin müəyyən pyeslərində simvollardan istifadə olunub.

Sufi poeziyanın, irfani ədəbiyyatın obrazlar sırası başdan başa rəmzi və simvolikdir. Bu baxımdan XIX əsrin sonlarına xas simvolizmi həm də müəyyən spesifik realist obrazlılıq nəzəriyyəsinin bir şəkli saymaq olar.

Nəsiminin, Nəiminin, geniş mənada hürufi şairlərin irsində gizli, qapalı, çoxmənalı simvollar fəlsəfi fikrin mahiyyətinin açılmasında vacib atribut-obraz kimi istifadə edilib.

Simvolistlərdə insan obrazları həyat faktından daha çox müəyyən ideyaların ədəbi illüstrasiyası kimi verilir. Azərbaycan ədəbiyyatında simvolizm cərəyan kimi təcəssüm tapmayıb. Bununla belə, simvolizm Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər”, Hüseyn Cavidin “İblis”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Pəri cadu” pyeslərində, İsa Muğannanın “İdeal”, Yusif Səmədoğlunu “Qətl günü”, Elçinin “Ağ dəvə” romanlarında müəyyən bə-

dii-estetik təcəssümünü tapıb. Məhəmməd Füzulinin “Bəngu-badə” əsərində, Mirzə Cəlilin “Çay dəstgahı” alleqorik pyesində simvollar çoxqatlı mənə yükləri prinsipində realizə olunub.

Ernest Heminqueyin “Əlvida silah” romanında bədbəxtliyin simvolu yağış, “Frensis Makomberin uzun çəkməyən xoşbəxtliyi”ndə cəsəret və mərdlik simvolu aslandır. Ona görə bu və bu tipli əsərlərin tərcüməsində simvolların bədii yükünün, fikir dərinliyinin çatdırılması əsasdır.

Dünya xalqlarının anlamında göyərçin sülhün, fil əzəmətin, tülkü hiyləgərliyin rəmzidir. Bunların semiantik mənalarının bədii təsvirlərinin prinsipləri, hər müəllifin fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri tərcümə prosesində nəzərə alınmalıdır.

Yazıçının fərdi üslubi ilə bağlı şəkildə hadisələrin təsvirində hansısa detal simvola çevrilə bilər.

Müəyyən hallarda rəmz detal kimi verilir. Ancaq rəmz-detal mətn boyu eyni xarakterli vəziyyətlərdə təkrarlandıqda müəyyən poetik, dramatik, psixoloji simvola çevrilir. Onun düzgün mənimsənilməsi tərcümənin bədiiyi üçün çox vacibdir.

Ədəbiyyatda metonimik simvol ifadəsi mövcuddur. Bu zaman verilən hər hansı simvol mütləq şəkildə əsas hadisə üçün vacib mahiyyət kəsb edir. Həmin simvol müxtəlif vəziyyətlərdə və başqa-başqa kontekstlərdə təkrarlana bilər. Simvolla təsvir olunan psixoloji hadisə arasındakı əlaqə bağları reallığa söykənir.

Bəzi müəlliflərin əsərlərində simvol ambivalent (ikili), hətta bəzən daha çox bədii fikir yükü daşıyır. Bu çoxqatlılığın psixoloj-fəlsəfi dərinliyini açmaq və tərcümə prosesində onların hədəf dilə adekvatlığına nail olmaq yaradıcılıq səriştəsi tələb edir.

“Hamlet” faciəsində Ofelyanın dəlilik səhnəsində Şekspirin müəyyən mətləbləri daha dərin fəlsəfi qatda vermək üçün güllərin (yaddaş-çiçəyi, şüyüd, sırğagül, qız çiçəyi, bənövşə) mahiyyətini sənətkarlıqla simvollaşdırıb.

Ədəbiyyatda səslərin simvol kimi təsviri də xarakterikdir. Bu xarakteriklə dərin mənə, poetik təsvir olunur. Məsələn, Amerika nasir və şairi Edqar Allan Ponun “Zənglər” əsərində bir səsin müxtəlif çalınmaları ayrı-ayrılıqda rəmz-obrazlar şəklində verilib. Səslər təkrarlar üzərində qurulub. Çalınan qızıl zənglər toyun, bürünc zənglər qorxulu, təhlükəli harayın, dəmir zənglər matəmin rəmzi kimi poetikləşib.

Müasir tərcümə nəzəriyyəsində adekvatlıq problemi

Tətbiqi dilçiliyin digər sahələrində olduğu kimi, müasir tərcüməşünaslıqda da yeni yanaşma və nəzəriyyələr hər zaman bir-birini əvəz edir. XX əsrin ilk onilliyindən sonra meydana gələn və təxminən əlli il boyunca hakim nəzəriyyə olan linqvistik tərcümə nəzəriyyələrini artıq funksional, pragmatik nəzəriyyə və yanaşmalar əvəz edir. Məhz XX əsrin əvvəllərindən etibarən tərcümə dilçiliyin bir qoluna çevrildi və buna görə də, müstəqil bir elm sahəsi kimi deyil, dilçiliyin bir sahəsi hesab edilir və meydana çıxan nəzəriyyələr də əsasən tərcümənin linqvistik aspektini daha çox əhatə edir.

Bu rola tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf tarixi boyunca mövcud yanaşma və paradıqları əhatə etməklə yanaşı, tətbiqi dilçiliyin sürətlə inkişaf edən bu sahəsində meydana çıxan fikirlər, nəzəri müddəalar və yanaşmaları nəzərdən keçiririk.

1960-1970-ci illərdə tərcüməyə linqvistik yanaşma daha geniş vüsət aldı. Bunun tərəfdarları həm məxəz, həm də hədəf dildə işarələr və onların birləşmələri arasındakı sistemli əlaqələrin geniş və aydın təsvirini verdilər. Tərcümə zamanı iki dil arasında ortaya çıxan bütün fərqlər həmin dillərin linqvistik sistemlərindəki müxtəlifliklə izah edilir və tərcümə problemləri linqvistik baxımdan təhlil edilərək aydınlaşdırılırdı.

Məlum olduğu kimi, linqvistik yanaşmanın əsas prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir: məxəz mətnin əsasında yeni mətnin yaradılması (reproduksiya), məxəz dildəki mesajın invariantlığı, məxəz mətnə sədaqət və ekvivalentlik. Məxəz mətnlə hədəf mətn arasındakı əlaqə ekvivalentlik və adekvatlıq prinsipi əsasında müəyyənləşdirilir və ekvivalentlik mətnin daha kiçik vahidlərinə (morfem, söz, söz birləşmələri və hətta cümlələr) də tətbiq edilir. Bu vahidlər də öz növbəsində tərcümə vahidləri kimi çıxış edir. Mətn isə ən böyük tərcümə vahidi hesab edilir.

Tərcüməyə linqvistik yanaşma istiqamətində aparılan tədqiqatlarda yalnız dil vahidləri arasındakı əlaqələrə daha çox yer ayrılır. Bu isə doğru hesab edilmir, çünki məxəz dildən müəyyən forma dilin qaydalarına uyğun düzgün tərcümə edilə bilər, amma bu o demək deyil ki, o, hədəf dildə müvafiq situasiya daxilində kommunikativ funksiyanı yerinə yetirə bilər. Çünki biz təkcə söz və qrammatik formaları deyil, həm də müəyyən

kommunikativ funksiyaya xidmət edən mətnləri tərcümə edirik. Mətn üçün kommunikativ funksiya hər zaman əsas meyar kimi götürülür. Bu baxımdan 1970-ci illərdən etibarən, linqvistik yanaşmanı müvafiq ardıcılıqla sosio-linqvistik, praqmatik, mətn-linqvistik və diskurs təhlili kimi yeni yanaşmalar əvəz etməyə başladı.

Adı çəkilən yanaşmalarda da linqvistik tərcümə nəzəriyyəsində olduğu kimi, adekvatlıq əsas amil hesab edilir, lakin linqvistik yanaşmalarda adekvatlıq meyarı məxəz mətnlə hədəf mətn arasında semantik və stilistik ekvivalentlərin təmin edilməsi prinsipinə əsaslandığı və hər iki mətnə linqvistik konstruksiyaların məhz semantik və stilistik uyğunluğu (semantik-stilistik adekvatlıq) prizmasında dəyərləndirildiyi halda, XX əsrin 70-ci illərində kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və kütləvi informasiya vasitələrinə marağın artması yeni meyarın - dilin praqmatik aspektlərinin təhlil edilməsi zərurəti nəticəsində təşəkkül tapmağa başlayan praqmatik yanaşmalar tərcümə nəzəriyyəsinə özül ilə birlikdə adekvatlığın başqa bir formasını, yəni funksional-praqmatik adekvatlıq anlayışını gətirdi.

Semantik-stilistik adekvatlıq ilə funksional-praqmatik adekvatlıq arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, birincidə əsas diqqət mətnin üslubuna yönəlir, sonuncuda isə bu artıq məxəz mətnin praqmatik para-metrlərinə yönəlir və prosesin əsas iştirakçısı kimi tərcüməçinin rolu daha da qabardılır.

Funksional yanaşmaların ən bariz nümunələrindən biri 1970-ci illərin sonlarında Vermeer tərəfindən irəli sürülən skopos nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyədə əsas fikirlərə aşağıdakılar daxildir: tərcümə kommunikativ aktın xüsusi bir növüdür, hər bir kommunikativ aktın ayrıca məqsədi var, ona görə də tərcümə üçün başlıca meyar onun məqsədidir. Təbii ki, tərcümə prosesində əsas obyekt olan məxəz və hədəf mətnin məqsədi (skopos) eyni və fərqli ola bilər. Hər iki halda hədəf mətn elə qurulmalıdır ki, özünün məqsədinə müvafiq və yaxud adekvat olsun.

1978-ci ildə İtamar Eve-Zohar “struktrualizm”, rus mütərcimləri, “kommunikativ nəzəriyyə” və semiotikanı birləşdirməklə “Polisistem nəzəriyyəsi”nin əsasını qoydu. Bu nəzəriyyə mədəni, linqvistik, bədii və sosial anlamları özündə ehtiva etməklə tərcüməni təkə ayrı-ayrı mətnlər kimi deyil, onların mövcud ədəbi sistem daxilində mövcud olan sistemlər toplusunun bir hissəsi kimi nəzərdə tutur. Gideon Toury mövcud linqvistik nəzəriyyələr və məxəz mətnin tipoloji təhlili prinsiplərinə əsaslanan yanaşmalara cavab olaraq “Hədəf yönümlü yanaşma” nəzəriyyəsini irəli

sürdü. Bu yanaşmaya əsasən adekvat tərcümə hədəf dildə məxəz mətnin linqvistik sistemini pozmadan mətndaxili əlaqələrin əks olunduğu tərcümədir. Məxəz dilin normalarına sadıqlıq tərcümənin adekvatlığını, hədəf dilin mədəniyyətinin normalarına uyğun olması isə onun məqbulluğunu göstərir.

Самедова Н.
(АУЯ)

О природе перфективности: перфективность как феномен внимания

1.1. Мысль о том, что видовое значение имеет особую когнитивную природу, была высказана ещё Л.П. Размусеном. Его своеобразие видел и С. Карцевский: «...Перфективация процесса не что иное, как концентрация нашего внимания на одном конкретном моменте процесса, концентрация, исключаяющая все прочие моменты, откуда впечатление, что перфективный процесс вовсе лишён длительности, но – это только впечатление, скажем мы, так как любой процесс неизбежно имеет некоторую протяжённость».

1.2. Впитавшая в себя классические идеи, теория, которой я следую, трактует перфективность как сему 'точечный предел'. Специфика её когнитивной природы заключается в том, что на данной семе концентрируется внимание и, как следствие, она затемняет некоторые семантические характеристики глагола, в частности сему 'процесс'. Чрезвычайно важно, что эта её способность скрывать имеет строго фиксированную силу.

Такой подход подтверждает и объясняет, среди прочего, показания языковой интуиции о семантике следующих классов русских глаголов.

2.1. В отличие от других перфективов, глаголы типа *прыгнуть* традиционно толкуются как моментальные, или мгновенные, точечные, т.е. не располагающие семой 'процесс'. Действительно, ср. *прыгнуть к столу* и *допрыгать до стола*. С другой стороны, нельзя отрицать, что данные глаголы обладают семой 'процесс', см., например, мнение Ю.С. Маслова, а также иллюстрации вроде *Волк медленно прыгнул...*

3. Думается, что полученные результаты представляют интерес для исследователей феномена внимания в языке.

**Селютина И.
(Россия)**

Фонологические системы языков народов сибиря: типологический аспект

Инструментальные исследования языков народов Сибири и сопредельных регионов проводятся в Институте филологии СО РАН с 60-х гг. прошлого века. По мере накопления материала по разносистемным языкам – тюркским, монгольским, тунгусо-маньчжурским, самодийским, обско-угорским, енисейским и палеоазиатским была поставлена задача разработки проблем фонетической типологии.

Консонантные системы в урало-алтайских языках, являясь типологически сходными, структурируются различными сочетаниями конститутивно-дифференциальных признаков, определяющих фонологическую общность групп языков и специфику каждого из них. Сопоставительный анализ позволил выявить четыре типа консонантных систем: 1) системы, структурируемые оппозицией по степени напряженности артикулирующих органов, – представлены двумя подтипами: а) системы с бинарной оппозицией слабых и сверхслабых согласных (уральские угро-самодийские языки: энецкий, ненецкий, нганасанский, селькупский, хантыйский) и б) системы с тройным противопоставлением сильных, слабых и сверхслабых согласных (байкало-саянские тюркские и монгольские языки: тувинский [Кечил-оол 2006: 334], тофский [Наделяев 1969: 236], уйгуро-уряхайский, саларский, сарыг-югурский; халха-монгольский, калмыцкий); 2) системы, базирующиеся на противопоставлении по квантитативному признаку: краткие, долгие и долготнонеопределенные консонанты (тюркские языки алтае-саянского региона: алтайский литературный язык, теленгитский, бачатско-телеутский, кумандинский, чалканский, тубинский языки и диалекты; сагайский диалект хакасского языка [Субракова 2006: 160]); 3) системы с оппозицией по звонкости-глухости (северо-сибирские тюркские языки: якутский, долганский; тунгусо-маньчжурские языки); 4) системы

с оппозицией единиц по глоттализованности / неглоттализованности (шорский-мрасский, барабинско-татарский) [Уртегешев 2002: 264; Рыжикова 2005: 182].

Результаты сопоставительно-типологического анализа вокальных систем в южносибирских тюркских языках – алтайском, теленгитском, бачатско-телеутском, кумандинском, чалканском, тубаларском, сагайском и качинском диалектах хакасского языка, тувинском – свидетельствуют о значительном сходстве инвентарей фонем: все рассматриваемые системы обнаруживают тенденцию к идеальной тюркской симметричной модели, включающей 8 кратких и 8 долгих единиц. Тем не менее, полностью заполнены все клетки системы только в алтайском литературном, тувинском и тубаларском. В остальных диалектах алтайского, а также в хакасском отмечается неполнота подсистем долгого узкого неогубленного вокализма. Кроме того, южносибирские тюркские вокальные системы обнаруживают общность принципов организации фонологических систем: все они структурируются оппозициями единиц по артикуляторному ряду, степени подъёма, огубленности / неогубленности, краткости / долготе. Исключение составляют тувинский [Дамбыра 2005: 196], тофский и тубаларский языки, в которых в число конститутивно-дифференциальных признаков гласных фонем входит характеристика по наличию / отсутствию фарингализованной окраски: в тувинском вокализме это один из основных релевантных признаков, в туба-диалекте фарингализация – дополнительный дифференциальный признак, сопутствующий долготе [Шалданова 2007: 233]. При общих принципах построения систем гласных фонем, в их субстантных характеристиках обнаруживаются как сходства, так и существенные различия.

Таким образом, результаты сопоставительно-типологического анализа звуковых систем в языках Сибири свидетельствуют о различной структурно-таксономической организации консонантных систем. В то же время, вокальные фонологические системы обнаруживают больше сходств, чем различий; специфика, детерминируемая особенностями артикуляционных баз языков-субстратов, отчетливо проявляется на субстантном уровне.

Силантьев И., Широбокова Н.,
Селютина И.
(Россия)

Лингвистические исследования в институте филологии со ран и их роль в сохранении и развитии языков народов Сибири

Новосибирская лингвистическая школа сформировалась в 60-гг. XX века. Первым крупным научным проектом было проведение социолингвистического обследования народов Сибири и Дальнего Востока. Под руководством чл.-кор. АН СССР В.А. Аврорина по специально разработанной анкете была выявлена языковая ситуация у всех коренных этносов. Полученные материалы показали, что успешность обучения детей находится в прямой зависимости от того, на каком языке вводилось начальное образование. Только использование родного языка с постепенным переходом на русский давало положительные результаты и было залогом успешного овладения программой. Итоги обследования [Аврорин 1975] были направлены в Совет Министров РСФСР и национальные округа в виде докладных записок с рекомендациями по исправлению подхода к роли родных языков малочисленных народов в системе школьного образования.

В Институте филологии СО РАН (ИФЛ СО РАН) всесторонними исследованиями охвачены, фактически, все 40 языков коренных народов Сибири с их диалектами и говорами. Изучаемые идиомы относятся к 10 языковым семьям, самая крупная из которых тюркская, и объединяются в три языковые общности – алтайскую, уральскую и палеоазиатскую.

Языки коренных народов Сибири различаются как по своему официальному статусу, так и по числу носителей и по степени сохранности. Степень сохранности языка связана с характером его функционирования и зависит от компактности проживания этноса, социально-исторических и идеологических факторов, использования языка в сферах образования, массовой коммуникации, производства, управления или только в бытовом общении. Языки миноритарных этносов (до 50 тыс. чел.) потенциально находятся в зоне повышенной опасности, занимая различное положение на шкале жизнеспособности (здоровые / больные / мёртвые языки). Наиболее сохранными

являются тюркские и монгольские языки, являющиеся родными более чем для 90% этноса и передающиеся между поколениями. Трансляция языка через школьное обучение на родном языке осуществляется для четверти коренных народов Сибири, чаще язык преподаётся как школьный предмет на начальной стадии обучения, некоторые языки не преподаются совсем.

Для успешного функционирования и развития языка необходимы воля и желание его носителей сохранить родной язык и культуру предков. Задача и долг ученых – помочь народам в их решимости. Осуществляя фронтальную высокопрофессиональную фиксацию и документацию языкового материала в полевых условиях, создавая корпуса текстов разных жанров, электронные базы данных, лингвисты ИФЛ СО РАН в координации с учеными региональных НИИ и вузов Сибири формируют основу для сохранения и развития языкового и культурного разнообразия. Проводя фонетические, грамматические, лексические исследования, создавая академические грамматики и словари различного типа, сибирские лингвисты закладывают теоретическую базу для разработки и совершенствования письменности, создания учебников и учебных пособий для национальных школ и вузов, пропаганды этнической толерантности и многоязычия.

С конца 60-х гг. XX в. в Лаборатории экспериментально-фонетических исследований (ЛЭФИ) ИФЛ СО РАН проводится изучение аппаратными методами различных аспектов звуковых систем языков Сибири и сопредельных регионов. В русле единых теоретических концепций и методологической базы, заложенных основателем ЛЭФИ В.М.Наделяевым, описаны фонетические системы 66 языков, диалектов и говоров. С 2009 г. фонетисты в сотрудничестве с медиками проводят междисциплинарные интеграционные исследования коренных языков, используя современные высокоточные технологии МРТ, дигитального рентгено- и ларингографирования. Полученные данные позволили не только выявить общность и специфику артикуляционно-акустических баз этносов Сибири, построить типологическую классификацию вокальных и консонантных систем, но и сформировать научную платформу для создания и совершенствования алфавитов и орфографических систем, адекватно отражающих фонологическую систему языка. К настоящему времени большинство миноритарных этносов имеют

письменность. В разработке алфавитов для некоторых новописьменных языков – долганского [Наделяев 1982: 3-50], тубаларского, кумандинского, хантыйского, удэгейского – участвовали и лингвисты ИФЛ СО РАН.

Пути формирования лингвистического ландшафта Сибири, проблемы языковых взаимодействий и взаимовлияний, история и диалектология тюркских языков, лингвистическая география всегда находились в центре внимания группы, сформированной крупнейшим тюркологом Е.И. Убрятовой. При изучении контактов сибирских языков с языками древних тюркских народов подчеркивается важность для понимания истории процессов тюркизации иноязычных народов и «вторичной тюркизации» генетически близких тюркских языков. Большое значение в исторических построениях придается проблеме субстрата.

Предложенная Е.И. Убрятовой на материале якутского языка концепция сложного предложения, опубликованная через 25 лет после написания [Убрятова 1976], но, тем не менее, значительно опередившая своё время, легла в основу комплексных изысканий, выполняемых синтаксической группой под руководством М.И. Черемисиной. Коллектив учёных добился больших успехов в разработке методов сопоставительно-типологических исследований и в построении единой синтаксической теории, ориентированной на языки разных систем, что значительно ускорило описание синтаксиса многочисленных малоизученных языков Сибири. На материале тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских, обско-угорских, самодийских и палеоазиатских языков было показано глубокое сходство синтаксических механизмов полипредикации между собой и одновременно качественное отличие их от языков европейских, особенно русского. В сферу научных интересов синтаксической группы входит также изучение простого, осложнённого и элементарного простого предложения, морфологии глагола, сферы служебных слов, словообразования и лексикографии. [Черемисина 2004]. На базе проведённых исследований созданы многочисленные описания как научного, так и практического характера, предназначенные для педагогической практики.

Всесторонние фундаментальные исследования языков коренных этносов Сибири направлены на сохранение языкового и

культурного многообразия, гармонизацию межэтнических отношений как основы общественной стабильности.

**Шакиашвили Е.
(Грузия)**

Значение и назначение жестикуляции и мимики

Невербальной коммуникацией именуют обмен информацией без взаимоотношений, без словесной помощи. Это язык жестикуляций, мимики. Называется она также телесным языком, который порой является более информационным, чем словесное выражение мысли.

Невербальные навыки порой используются необдуманно. Насиловать соматический язык невозможно без тщательного управления мышлением, это очень сложно и требует большого труда и специальной подготовки.

Только чрезвычайно интеллектуальный человек способен контролировать невербальные действия. Если человек способен управлять собственным телесным языком, то он сможет управлять и собственным подсознанием.

«Психологами установлено, до 80% коммуникаций осуществляются невербальными средствами и только 20% информации приходится на долю вербальных коммуникаций».

Выделяются первичная невербальная коммуникация и вторичная невербальная коммуникация. Язык мимики следует считать первичным, поскольку мимика, выражение лица моментально сообщает о пригодности или непригодности высказывания.

Прекрасным примером невербальной коммуникации применяемое нашими предками это передача кодированного сообщения огнём или дымом. Это коммуникация относится ко вторичной невербальной коммуникации, как и язык глухо-немых.

Ко вторичной невербальной коммуникации относится и одежда. Прекрасным примером невербальной коммуникации является театр пантомимы. Соматическому языку большое внимание придают и писатели.

Невербальные поведения могут заменить вербальные сообщения: ребёнок может указать на шоколад вместе того, чтобы сказать: хочу шоколада.

Невербальное поведение может быть и регулирующим элементом вербальной коммуникации: в процессе беседы часто применяются жесты, изменение поз, прикосания.

Люди к невербальным взаимоотношениям прибегают для того, чтобы четко и точно передать свои мысли, чувства, эмоции.

Соматический язык дополняет вербальную коммуникацию и придает ей художественность, уточняет и объясняет её суть.

**Широбокова Н.
(Россия)**

История формирования тюркских языков Сибири и проблема классификации

Сибирские тюркские языки в классификации А. М. Щербака попадают в четыре классификационные группы [Щербак 1994: 27-42]. В последние годы в российской тюркологии появились работы, в которых изучение истории развития тюркских языков, в том числе и уточнение взаимоотношения тюркских языков между собой, получило новое развитие. Результаты исследований в этой области отражены в ряде фундаментальных работ, среди которых серия «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» (СИГТЯ) [1984; 1988; 2001; 2002; 2006]. Путь развития тюркских языков в них представлен в виде общетюркского древа [СИГТЯ 2006: 770-771].

Сибирский тюркоязычный ареал возник в результате перестройки более древнего тюркского ареала. Конфигурация распространения тюркских языков свидетельствует о том, что в прошлом их территория была более компактной. Постепенное расширение её привело к перестройке всей конфигурации тюркоязычного ареала, с созданием в разных его частях своих центров. Сибирский тюркоязычный ареал стал одним из таких центров.

Языки сибирской группы, кроме черт, унаследованных от более раннего состояния в результате длительного существования на контактной территории, сформировали систему общих инноваций на уровне форм, процессов или тенденций. Если проанализировать изоглоссы инновационных грамматических форм, которые охваты-

вают сибирские языки, то их можно предварительно разделить на группы: 1) изоглоссы, охватывающие все языки Сибири + киргизский; 2) изоглоссы, охватывающие южносибирские языки + киргизский; 3) южносибирские языки + кыпчакские языки.

Выделяется третья волна тюркизации: под этим влиянием северные алтайцы, шорцы, хакасы переструктурировали глагольную систему, для которой стало свойственно не только активное введение во временное поле аспектуальных конструкций как базы для новых временных форм, но и высокая степень их стяжения. Тувинский язык знает эти конструкции, но они не стягиваются; якутский язык знает большую часть этих конструкций, но они остаются на периферии глагольной системы и не стягиваются. Ареал этих форм уходит в кыпчакский мир: казахский, ногайский, каракалпакский, диалекты узбекского, т. е. подключается вся центральная зона и карлукские языки.

Южносибирские языки составляют многослойную конструкцию, в базе которой лежит уйгуро-орхонский тип, который явственно сохраняется в якутском, а в тувинском присутствует уже в размытом виде (наличие частиц *эртик* и *ийик*). Этот уйгуро-орхонский тип перекрыт киргизским типом, который приносит смешанную падежную парадигму. Отмечается и более раннее кыргызское влияние, которое приносит на всю территории Сибири (включая Якутию) причастные формы *-кчы*, *-оотчу* и др. Южносибирский тип, имеющий параллели в киргизском, казахском и др., – это смена личных показателей во втором лице множественного числа, когда показатель *-з* меняется на *-лар*. А некоторые сибирские языки начинают добавлять показатели множественного числа два раза и появляется *-лар-ын-лар*.

Таким образом, Южная Сибирь меняла тип от языков типа уйгурского под мощным влиянием киргизского типа, захватившего всю Сибирь и якутов, которые еще не ушли на север, а находятся в Прибайкалье и получают тот же набор причастных форм от киргизов (не позже X в.). Потом вторичная киргизская волна, которая приносит формы типа *-нлар* вместо *-ныз*. И четвертая волна, которая приносит развитую аналитику, тенденцию к стяжению аналитических конструкций и образование на ее базе новых временных синтетических показателей. Эта волна не затрагивает якутов, якуты уже ушли дальше на север на среднюю Лену. Она в

меньшей степени задевает тувинцев, те имеют аналитические конструкции, но они не стягиваются: они знают стяжение (например, форма на *-ыс*, которая становится показателем вида), но не используют эту модель при образовании новых глагольных форм.

Получается, что первая волна – общесибирская, связанная с голубыми тюрками и, особенно, с уйгурами. Вторая волна является киргизской. Третья – уйгуро-киргизского типа, связь с уйгурами этой волны подтверждается самоназванием и некоторыми особенностями языка, историки также связывают становление желтых уйгуров с переселением уйгуров после их поражения от киргизов. Э.Р. Тенишев включает его в базу для реконструкции пракиргизского, убирая собственно киргизский, который уже перестроил тип и для реконструкции праязыкового состояния не годится. Язык желтых уйгуров, лобнорцев, фуйюйцев, хакасский, шорский, среднечулымский языки – это та база, на которой им делается попытка реконструкции киргизского праязыка. Последняя волна, кыпчакская, связывает языки Южной Сибири с кыпчакскими, ее влияние идет с запада и охватывает Южную Сибирь.

Таким образом, тюркские языки Южной Сибири поменяли по крайней мере два-три раза базовые признаки своего языкового типа, еще в большей степени это касается киргизского языка, который за время движения по Восточному Туркестану вошел в другую классификационную группу тюркских языков – кыпчакскую.

**Тазранова А.
(Россия)**

Некоторые аналитические конструкции с аспектуальной семантикой непроцессуальности (на материале алтайского языка)

В современном алтайском языке аналитические конструкции (далее АК) с аспектуальной семантикой непроцессуальности представлен девятнадцатью вспомогательными глаголами: *бер*= ‘давать, дать’, *ий*= ‘отправлять, посылать, отправить’, *кал*= ‘оставаться, остаться’, *ал*= ‘брать, взять’, *кой*=, *сал*= ‘класть, положить’, *сок*= ‘ударять, ударить’, *кон*= ‘ночевать’, *чык*= ‘выходить, выйти’, *кел*= ‘приходить, прийти’, *түш*= ‘спускаться’,

башта= ‘начинать’, *чык*=□‘выходить’, *божо*=□‘кончатся’, *бар*=□‘идти туда’, *жет*=□‘достигать’, *јаста*=, *эт*= ‘делать’, *кѳр*= ‘смотреть’, ‘видеть’ и *де*= ‘говорить’. Это множество противостоит другому множеству, центром которого являются АК с глаголами бытия *јат*= ‘лежать’, *тур*= ‘стоять’, *отур*= ‘сидеть’ и *јүр*= ‘ходить’ с семантикой процессуальности.

Эти конструкции представлены формулой: $Tv = (BI)n/A + V^{всп}$, где *Tv* – основа глагола; $=(BI)n$ – форма соединительного деепричастия; $=A$ – форма слитного деепричастия; *V^{всп}* – один из вспомогательных глаголов с семантикой непроцессуальности.

Термин «акциональная семантика непроцессуальности» используется как условно обобщающее имя для всех тех значений и их оттенков, которые в алтайском языке, характеризуются также термином «точечность» (в противопоставлении «линейности»), «предельность» (в противопоставлении неопределенности) и рядом других, более частных терминов как непротяженность, точечность, краткость, мгновенность, быстрота, внезапность и др., фиксирующих разновидности этой грамматической семантики.

Дифференцирующими значениями для АК этого блока являются способы глагольного действия, которые формируются в зависимости от:

а) принадлежности знаменательного компонента конструкции к классу переходных или непереходных глаголов;

б) выбора ВГ.

ВГ непроцессуальной семантики в составе АК обладают разной степенью десемантизации, что определяет свободу сочетаемости с глаголами разных ЛСГ и частотность употребления.

Наиболее частотными по употребляемости в алтайском языке являются АК, формируемые ВГ *бер*= ‘давать, дать’, *ал*= ‘брать, взять’, *ий*= ‘отправлять, посылать, отправить’, *кал*= ‘оставаться, остаться’, *кой*=, *сал*= ‘класть, положить’, остальные АК с ВГ встречаются реже в равном количестве (за исключением АК с ВГ *кѳр*= ‘смотреть’ в модальном значении).

В этой статье будет рассмотрена АК с семантикой инхотива, образованной сочетанием деепричастия на $=a$ и вспомогательного глагола *бер*= ‘давать’.

АК со вспомогательным глаголом (ВГ) *бер*= ‘давать, дать’ в составе АК имеет 2 значения:

1) бенефактив (направленность действия в пользу другого лица);

2) фазовое аспектуальное значение – значение инхоатива, т.е. начинательность (динамика возникновения процесса)

В первом случае ВГ *бер=* сочетается с деепричастной формой знаменательного глагола на *=n* и образует АК $Tv=(BI)n + бер=$, которая не обладает акциональной семантикой.

(1) *Онын учун карманынан кайруны тўрген алып, чалгызын курчид=ын бер=ди* (ЭП, А, 50) ‘Поэтому быстро достав из кармана брусоч, наточил (ему) косу’.

Во втором случае ВГ *бер=* ‘давать, дать’ формирует конструкцию $Tv=a + бер=$, которая выражает как начало совершения действия, так и его завершенность. АК $Tv=a + бер=$ всегда представляет начало и конец совершения действия как точечное и краткое, но никогда – как длящееся и продолжающееся. Двухкомпонентные или бивербальные АК с ВГ *бер=* подробно рассмотрены в алтайском языке М. И. Черемисиной, А. Т. Тыбыковой, Э. Т. Тохниной.

(2) *Мен мыны ончозын кайка=й бер=ди=м* (СС, АКС, 87) ‘Я этому всему удивился (начал удивляться)’.

В алтайском ВГ *бер=* в составе АК $Tv=A + бер=$ полностью теряет свое лексическое значение ‘давать, дать’, являясь полностью десемантизированным компонентом, что и обеспечивает ему высокую частоту появления в текстах.

Инхоативная конструкция $Tv=A + бер=$ практически не имеет лексических ограничений. Исключение составляет акциональный класс пунктивных глаголов типа (*тап=* ‘находить’), поскольку лексическое значение пунктивного глагола не содержит ни одной продолженной фазы ситуации, невозможно и описание наступления такой фазы, что справедливо отмечено для тубаларского диалекта алтайского языка [Шлуинский, 2009: 22].

Уртегешев Н.
(Россия)

Проблема шорской диалектологии: современное состояние

Шорский язык – это язык одного из малочисленных тюркоязычных этносов, населяющих северные предгорья Алтая (Кузнецкий Алатау) в верхнем течении реки Томи и по ее притокам – Мрас-Су, Кондоме, Абе в Кемеровской области, а также в долинах рек Абакан, Таштып, Матур в Республике Хакасия Российской Федерации. Помимо этого, места компактного проживания шорцев отмечаются в странах СНГ.

Численность шорцев по данным Всероссийской переписи 2010г. в РФ – 12888 человек, на территории Кузбасса — 10672 человека, в Хакасии – 1150, в Красноярском крае – 201, Алтайском крае – 165, в Республике Алтай – 87. В Кемеровской области (Кузбассе) проживает 82,8% от всей численности шорцев в РФ. На сегодняшний день примерно только треть шорцев знает родной язык в разной степени: от нескольких слов до свободного владения.

Шорский язык, по классификации Н. А. Баскакова, относится к хакасской подгруппе уйгуро-огузской группы восточно-хуннской ветви тюркских языков [Баскаков 1969: 353-354] или, по его же более ранней классификации – к хакасской подгруппе уйгурской группы [Баскаков 1952: 134], что свидетельствует об относительной близости шорского языка к другим языкам этой же подгруппы – хакасскому, чулымско-тюркскому и североалтайским – кумандинскому, чалканскому, тубинскому.

В научной литературе принято выделять две группы шорцев: «северную» или «лесостепную» — мрасский диалект шорского языка, и «южную» или «горно-таёжную» — кондомский, что для современного состояния не совсем корректно. За последние более чем три столетия территория расселения шорцев сократилась более чем в два с половиной раза. В настоящее время почти все шорцы проживают в горно-таёжной местности.

Кроме того, «северная» и «южная» группы давно смешались, а диалекты – мрасский и кондомский, которые до сих пор выделяют – нивелировались. Более того, наличие кондомского диалекта в

шорском языке вызывает сомнение. Э.Ф. Чиспияков выделял как самостоятельный антропский говор комдомского диалекта шорского языка [Чиспияков 2004: 129-130]. В то время как Н.П. Дыренкова писала, что «земли по Антропу всегда считались чуждыми шорцам» [Дыренкова 1941].

Материал, собранный нами в диалектологических экспедициях, свидетельствует в пользу того, что в состав шорцев по административно-территориальному принципу были включены кумандинцы и чалканцы со своим языком или точнее с их говорами. В пользу этого говорят их самоназвания *чалканды*, *куванды*, а также фонетические и грамматические особенности в языке, нехарактерные для шорского: начальный и медиальный «й» вместо «ч» и «з (с)» соответственно: *йақшы* – *чақшы* ‘хорошо’, *қозан* – *қойан* ‘заяц’ (кроме слов: *пой* – ‘сам’. *айғыр* ‘жеребец’); совместно-орудный падеж *-ла* вместо шорских *-на*, *-пыла* – *атла* – *атпа*, *атпыла* ‘с конём, конём’.

О наличии в шорском языке двух диалектов можно было бы говорить лишь в том случае, если бы следующие признаки были характерны для каждой из локальных групп шорцев, отнесенных к конкретному диалекту:

Мрасский диалект		Кондомский диалект	
‘сам’	<i>поС-</i>	<i>поЙ-</i>	‘сам’
‘жеребец’	<i>аСқыр</i>	<i>аЙғыр</i>	‘жеребец’
‘жеребец’	<i>аСқыр</i>	<i>аСқыр</i>	‘соболь (самец)’
направительно-дательный падеж	<i>-қа</i>	<i>-қа</i>	дательный падеж
послелог направления	<i>саара</i>	<i>-сар (-зар)</i>	направительный падеж
совместно-орудный падеж	<i>-на</i>	<i>-пыла</i>	совместно-орудный падеж

На сегодняшний день совсем исчез абашевский или томский подговор. Особенностью этого подговора являлось замена звука «с» во всех позициях фоном «ш»:

Общешорское	Абашево	Значение
қыС	қыШ	‘девушка’
қаС	қаШ	‘гусь’
туС	туШ	‘соль’

Под вопросом верхнемерасский говор: 2013 году оставалось в местах компактного проживания 5 человек старшего поколения, которые шорский использовали в повседневной жизни. Остальные на уровне слов. Были и другие носители, но за пределами этой территории.

Нижнекондомский также не функционирует в силу разных причин. Более или менее ниже- и среднемерасский говоры, а также два койнэ в Кемеровской области: междуреченский (г. Междуреченск) и таштагольский (г. Таштагол), что касается г. Мысков, то там еще сохраняется среднемерасский говор, правда можно видеть примешивание среднемерасского.

Veysəlli F.
(ADU)

Tətbiqi dilçiliyin əsas istiqamətləri

Dil insan həyatının bütün sahələrində özünü göstərir. Evdə, işdə, səfərdə, ticarətdə, dostlarla münasibət quranda, sevgi macərələrində, düşmənə qarşı mövqe nümayiş etdirində, siyasətdə, seçki marafonunda dil daim insanın əlində bir alət olur. Yaxşı dil sərəştəsi və ondan yerində bacarıqla istifadə bütün uğurların mənbəyidir. Həyatda uğursuqların da kökü dil fəaliyyətindəki inamsızlıqla bağlıdır. Biz dil bilgisini dil haqqında bilgidən fərqləndirməliyik. Dil bilgisi dildə danışmaq bacarığını ehtiva edir. Bu. dildaxili qaydalara əməl etməklə (fonoloji, morfoloji, leksik, qrammatik aspektlərin tələblərinə cavab verən bilik və vərdislər toplusuna yiyələnməklə) ünsiyyətə girmək deməkdir. Dil haqqında bilgi isə hər hansı bir dili elmi cəhətdən öyrənmək, tədqiq etmək, araşdırmaq isə şəxsin dilçilik sahəsindəki fəaliyyətidir. Dilçi alim dil haqqında bilgilərlə zəngin olmalı, çünki o, dilin daxili strukturuna müdaxilə edib onun sistemliliyini üzə çıxartmalıdır. Dil daşıyıcısı isə dildən öz sosial ehtiyaclarını ödəmək üçün bir alət kimi istifadə etməyi bacarmalıdır. Bütün başqa əmək alətlərindən fərqli olaraq dil, insanın və bütövlükdə cəmiyyətin daxili aləmilə bağlı olub, konkret bir dil çərçivəsində uşaqlıqdan formalaşmış ünsiyyət alətidir. V.fon Humboldt demişkən, insanların danışdığı onların ruhudur, canıdır və onların ruhu, canı isə onların ünsiyyətidir. Dil fəaliyyəti daimi insanın həyatı ilə bağlı mental fəaliyyətdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dünya dilçilik tarixində mühüm rol oynamış, lakin oldt, sağlığında F. de Sössürün “Cours”-un onun

adından bu şəkildə çapı ilə heç cür razılaşa bilməyəcəyini mütəxəssislər ötən əsrin 50 – ci illərindən bəri apardıkları araşdırmalarda dəfələrlə sübut etmişlər. Ziddiyyətlərlə dolu olan “Cours” F.de Sössürün dil ideyalarını deyil, nəşirlərin (Ş.Balli və A.Seşeye) xəyallarını əks etdirir. Semioloji vahidlərin (işarələrin- F.V.) identikliyinə müşahidə olunan əlamətlərinə (substansiyasına-F.V.) görə olmadığını vurğulayan F.de Sössür yazırdı: “... əksinə, onların identikliyi ruhun sintetik fəaliyyətinin, identiklik üzrə hökmün nəticəsidir.” (F. de Saussure. Linguistik und Semiologie. Notizen aus dem Nachlaß- Suhrkamp_ 1997, s. 298). Yalnız belə olduqda dil vahidlərini distinktiv və özü kimi dərk etmək və tədqiq etmək olar. Bugünkü koqnitiv dilçiliyin köklərini V.von Humboldt, İ.A. Boduen de Kurtene, L.V.Şerba və onlarca klassiklərin irsində axtarmaq lazımdır.

Dillərin və ya dilin tədrisi digər tətbiqi dilçilik problemləri kimi daima cəmiyyətin diqqət mərkəzində olan məsələdir. Artıq 3000 ilə yaxındır ki, dilçiliyin inkişafı bir növ dillərin öyrənilməsinə, başqa xalqların mədəniyyətlərlə tanış olmaq, yaxşı cəhətləri əxz etmək tələbatından irəli gələrək formalaşmışdır. Böyük M. Kaşğarlının, dahi S.C. İbn Mühənnanın, hələ XIX əsrin ortalarında xaricilərə Azərbaycan dilini öyrədən M.Ş. Vazehin və ya Şərqdə komediya janrının banisi M.F.Axundzadənin və başqalarının elmi-pedaqoji fəaliyyətləri türk dili, mədəniyyət və ədəbiyyatlarını başqa xalqlara öyrətmək və təmasda olduqları xalqların təmsilçilərindən onların dilini, mədəniyyətini və ədəbiyyatını öyrənmək məqsədinə yönəlmişdi.

Qeyd edək ki, tətbiqi dilçiliyin əhatə dairəsi çox genişdir. Buraya daxil olan problemləri qısa şəkildə belə sıralamaq olar:

1.Dünyada ilk əlifbaları tərtib edən və sonralar əlifbası olmayan xalqlar üçün əlifbanın tərtibi. Məlumdur ki, Azərbaycan xalqı uzun müddət ərəb əlifbasından istifadə etmişdir. Sovet dönəmində biz kiril əlifbasına keçməli olduq. Lakin 1926-cı ildə Bakıda keçirilən 1-ci Türkoloji Qurultay Azərbaycanın latın əlifbasına keçməsi barədə qərar qəbul etdi. 1929-cu ildə biz latına keçsək də, bu, uzun sürmədi. İmperiya ideologiyasına ləbbəh deyən “ziyalılarımızın səyi” sayəsində biz 1939-cu ildə yenidən kiril əlifbasına qayıtdıq. Ancaq əlifba uğrunda dartışmalar 1991-ci ilədək davam etdi və yalnız müstəqilliyimiz elan edildikdən sonra biz, nəhayət, ədaləti bərpa edib M.F.Axundzadənin ideyalarını bərqərar edə bildik. Sovet dönəmində yazısı olmayan xalqlar üçün yeni əlifbanın yaradılması tətbiqi dilçiliyin ən böyük nailiyyətlərindən idi. İndi istifadə etdiyimiz latın əlifbasında 26 hərf var. İlkin variantda bu əlifbada 25 hərf

olmuşdur. Orada “zet” olmayıb. Məlum olduğu kimi, əlifbada hər hərf öz yerində müəyyən rəqəmə uyğun yerləşdirilmişdir. 24- cü “x” və 25-ci “y” hərfləri olub. “Z”-in yerində isə “Gen” sözü olub, çünki ayrı-ayrı hərflərin əlifbada yeri “gen” üçün 26 mənasını verirdi. “G” əlifbada 7-ni, “e”-5-i, “n” isə 14-ü bildirirdi. “Gen”ə daxil olan hər hərfin bildirdiyi rəqəmlərin cəmi 26-ya bərabərdir. Geyd edək ki, əlifbada “gen” əvəzinə 7-5-14-də ola bilərdi.

2.Müxtəlif lüğətlərin tərtibi prinsiplərinin hazırlanması tətbiqi dilçiliyin ən böyük nailiyyətlərindən hesab olunmalıdır. Buraya izahlı, ikidilli, ensiklopedik, sahə lüğətlərinin, terminoloji lüğətlərin hazırlanmasını aid etmək olar. Dünyada leksikoqrafiya sahəsində Y.Qrimmdən başlanan böyük işlər tezliklə Avropada geniş yayıldı və bir-birinin ardınca yeni lüğətlər hazırlanıb çap olundu. Azərbaycanda lüğətçilik sahəsində əldə olunan nailiyyətlərin çoxu ötən əsrin ikinci yarısından sonrakı dövrə təsadüf edir. Ə.Orucovun (1905- 1987) lüğəti, M.Tağıyevin (1921-1994) Rusca- azərbaycanca və Azərbaycanca-rusca lüğətləri böyük kartotekaların hazırlanması ilə ərsəyə gəlmişdir. C.Cəfərovun (1904-2087) Almanca-azərbaycanca, M.Quliyevanın (1934) Fransızca-azərbaycanca, O.Musayevin (1929) İngiliscə-azərbaycanca və Azərbaycanca- ingiliscə ikidilli lüğətləri və s., F.Veysəllinin (1943) redaktəsi ilə hazırlanmış “Dilçilik ensiklopediyası” və “Azərbaycanca- almanca” lüğətləri tətbiqi dilçilik sahəsində irəli atılmış uğurlu addımlar sayıla bilər. Buraya sahə, ensiklopedik, terminoloji və s. lüğətlərini də əlavə etsək, təkcə bizim respublikada tətbiqi dilçiliyin bu sahəsinin necə inkişaf etdiyinin şahidi olarıq. Ən çətin sahələrdən biri, təbii ki, dilin orfoqrafiya və orfofoniya normalarını əks etdirən lüğətlərin hazırlanmasıdır. Azərbaycanda orfoqrafiya lüğətinin hazırlanmasına ötən əsrin 40-cı illərindən başlanmış və sonralar bu lüğət bir neçə dəfə təkmilləşmiş şəkildə çap olunaraq oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Axıncı dəfə bu lüğət 2014-cü ildə çapdan çıxsada, onun hazırlanıb nəşriyyata verilməsi bundan bir neçə il əvvəl olmuşdur. Həmin lüğətdə bəzi yeniliklər nəzərə alınsa da (məsələn, kompüter, meyil, feil, şeir və s. kimi sözlərin yeni variantda verilməsi), avtoritar lüğət olduğundan onda bir sıra məsələlərin həllində dilimizin müasir səviyyəsi öz əksini tapmayıb. Burada Azərbaycan dilinin orfofoniya lüğəti haqqında da söhbət açmaq yerinə düşərdi. Bu lüğət bir neçə dilçidən ibarət qrup tərəfindən fonetik əsaslara söykənərək işlənib hazırlanmışdır və yəqin ki, yaxın vaxtlarda işıq üzü görəcəkdir. Bütün bunlarla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, leksikoqrafiya və leksikologiya elmlərində son illərdə əldə

olunmuş nəzəri və praktik bilgilər lüğətlərin tərtibində leksik- semantmik sahələr, semantik əlamətlər və ya semlər, habelə prototip nəzəriyyələrinin işığında dilin leksik səviyyəsində sistemliliyin tədqiqinə yeni təkan verərdi.

3. Tətbiqi dilçiliyin qarşısında duran aktual məsələlərdən biri də transliterasiyadır. Dünya xalqlarının şəxs, yer, dağ, dərə, məhsul və s. adlarının başqa dillərdə adekvat verilməsi ciddi elmi problemdir. Burada elmi cəhətdən iki yol vardır: a) Sözün yazıldığı kimi başqa dildə verilməsi; b) sözün deyildiyi kimi verilməsi. Bunların hər ikisi ciddi mübahisə mövzudur. Birinci fikrin tərəfdarları iddia edirlər ki, hər bir ad etimon dildəki kimi saxlanılmalıdır. Belə olduqda biz “Reyters”, “Wien”, “München”, “Rain”, “London” və s. kimi sözləri etimon dillərdə yazıldığı kimi saxlamalıyıq, hərçənd ki, onlar başqa cür səslənir. Ancaq bu, problemin həllindən qaçmaq deməkdir. Şübhəsiz, bu yol daha asan başa gələn yoldur. Ancaq təsəvvür edək ki, biz Şekspir sözünü ingilis dilində olduğu kimi, yəni “Shakespeare” yazsaq, onu heç kəs oxuyub eyni-ləşdirə bilməz. Bizim ölkəmizin adının almanca “Azerbaidshan” kimi verilməsi qəti düzgün deyildir. İkinci yerdə gələn qrafem alman dilində /ts/ səsini bildirir. “dsch”qrafem birləşməsi isə bu dilin orfoqrafik qaydasına görə /dj/ affrikartını verir ki, alman dilində belə bir affrikat yoxdur. Bunun əvəzinə “Asərbaidshan“ yazılsa, bu, elmi cəhətdən düzgün və əsaslandırılmış olar. Məsələ burasındadır ki, almanlar sadəcə olaraq vaxtilə rus qrafikasına əsaslanaraq bu sözü götürüblər və indi ənənəni qırmaq istəmərlər. Başqa dillərdən dilimizə keçən sözləri də diqqətdən kənardə saxlamaq olmaz. Məsələn, alman şairləri Y.V.Qöte, H. Hayne və s. dilimizə təhrif olunaraq “Höte” və “Heyne” kimi transliterasiya olunur. Belə misallardan çox gətirmək olar. İkinci yol, yəni sözün etimon dildə deyildiyi verilməsi daha məqsədə uyğun sayıla bilər. Fikrimizcə, bu deyilənlər də məsələnin mahiyyətini başa düşməkdə bizə köməklik edər.

3.Tətbiqi dilçiliyin ən vacib sahələrindən biri də tərcümə problemdir. Bizim ölkədə tərcümə işinə çoxdan başlanılıb. Bir zamanlar tərcüməni əsasən rus dilindən edirdik. Bu da tərcümənin keyfiyyətinə təsir göstərməyə bilməzdi. Müstəqillik illərindən sonra bizdə bədii ədəbiyyat nümunələrinin orijinaldan tərcüməsi geniş vüsət aldı. Eyni zamanda bu dövrdə sahə ədəbiyyatının, xüsusilə dünya dilçiliyinin şedevr əsərlərinin orijinaldan tərcüməsi buna nümunə ola bilər. Tərcümənin iki növü də tətbiqi dilçilik problemi kimi ciddi maraq kəsb edir. Bunlar sinxron və ardıcıl tərcümələrdir. Sinxron tərcümənin həyata keçirilməsi üçün xüsus

qurğuların olması vacibdir. Bu zaman məruzəçi öz çıxışını edir, xüsusi kabinələrdə oturmuş peşəkar tərcüməçilər isə məruzəni eyni vaxtda tərcümə edərək ötürücülər vasitəsilə zala ötürürlər. İştirakçılar da, qulaqcıqların köməyiylə məruzəçinin çıxışını öz dillərində dinləyə bilirlər. Artıq bu gün belə tərcümə qurğuları Azərbaycanın ayrı-ayrı qurumlarında yerləşdirilmişdir. Digər növ tərcümə isə ardıcıl tərcümədir. Məruzəçi xarici dildə öz çıxışını başlayır, yanındakı tərcüməçi isə onun mətnini hissə-hissə tərcümə edir. Burada ardıcıl tərcümə zamanı cümləbəcümlə tərcümədən başqa bir də əsas fikirlərin şərhini də mümkündür. İstənilən halda tərcüməçi həm tərcümə dilini, həm də orijinalın dilini yaxşı bilməlidir. Uzun illərdir ki, mütəxəssislər avtomatik tərcüməni reallaşdırmaq arzusunda olsalar da, bu sahədə hələlik ciddi bir nəticə əldə olunmayıb, çünki burada proqram və texniki təminatla yanaşı linqvistik təminat da olmalıdır. Dünyada hazırda bu sahədə iri mərkəzlər fəaliyyət göstərir, amma nəticə hələ də qaneedici deyildir.

4. Tətbiqi dilçiliyin digər qollarını dil və təhsil, dilin əmək fəaliyyətində və hüquqi sahədə yeri və rolu, nəhayət, dilin informasiya, KİV-də və reklamlarda işlənməsi problemi təşkil edir. Bunlardan birincisinin üzərində bir qədər sonra dayanacağıq, hələlik isə digər iki sahəni burada ətraflı araşdırmaq lazımdır. İlk növbədə iş yerində hansı dildə danışmağın və dil seçiminin görülən işin keyfiyyətinə necə təsir göstərdiyini tədqiq etmək lazımdır. Bu gün Azərbaycanda xarici şirkətlərin hamısında işlək dil kimi ingilis dili çıxış edir. Əksər şirkətlərin rəhbərləri ingilis dilində danışdığı üçün əməkdaşların hamısı ingilis dilində ünsiyyətdə olur. Bu şirkətlərə işə qəbul edəndə 3 şərt irəli sürülür: iddiaçı 30 yaşından yuxarı olmamalı, kompüteri və ingilis dilini mükəmməl bilməlidir. Bundan başqa şirkətlər məlumatları və hesabatları əksərən ingilis və bəzən də rus dillərində yazırlar. Bu bizim Respublikada sövət dönəmindən qalma ənənədir. Sovetlərin vaxtında müəssisə rəhbərləri və məmurlar rusca danışdıqları üçün bütün əmək kollektivləri də bu dildə danışmağı üstün tuturdu. Bu gün, xüsusilə hüquq sahəsində sənədləşmədə və ya yazışmalarda rus dilinin təsiri açıq-aydın hiss olunur. Bu sahənin adamları tele- və radioverilişlərində çıxış edəndə bunun şaghidi oluruq: tərəfimizdən tədbir görüldü və ya filankəs saxlandı, cənab nazirə məruzə edildi, cənab nazir bizi hər zaman dinləyir və s. və i. a. Buradakı sözləmlərdə “tərəfimizdən”, “məruzə” sözü yerində deyil, rəhbər şəxsə birbaşa müraciət etməyəndə “cənab” sözü işlənməz və s. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil dövlət olmağımıza baxmayaraq, ölkəmizdə yaranan qurum adları və onların adlarını bildiren

qısaltmalar dilimizdə yaranmır. Məsələn, götürək “SOCAR “ və “AZAL” qısaltmalarını. Birincisi, ingilis sözlərinin (“State Oil Company of Azerbaijan Republic”-Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti) baş hərflərindən yaranıb. “AZAL” müstəqilliyimizin ilk illərində rus dilindəki “Азербайджанская Авиалиния» söz birləşməsindən düzəlmişdir. O zaman rus təsirindən hələ tam xilas olmamışıdıq. Biz bu gün bunları müvafiq olaraq ARDNŞ və “Azərbaycayol” kimi də düzəldib işlədə bilərdik. Dilimizin işlənməsində təəccüb doğuran digər hal odur ki, ingilis dilində tərcümə ədəbiyyatında isimlər böyük yazılır və ya Prezident Sərəncamlarında sadalamalarda rəqəm və nöqtədən sonra kiçik hərflə yazma adi hala çevrilmişdir. Bu gün hüquq sahəsində Azərbaycan dilinə cinayət ekspertizasında daha çox təsadüf olunur, bu da kriminal aləmdə şəxsiyyətin tanınması, müəllif hüququnun təyin edilməsi üçün vacibdir. Məsələn, bir neçə vaxt bundan öncə bir nəfər Amerikanın Azərbaycandakı səfirliyinə telefonla zəng edərək terror aktından xəbər vermişdi. Səfirlik zəngin yalançı olduğunu bilsə də, mütəxəssis dəvət edib səs yazısına görə zəng edənin şəxsiyyətini öyrənə bilmişdi. Belə işlər Azərbaycanda Məhkəmə- ekspertizası institutunda tez-tez olur. Tətbiqi dilçiliyin ən maraqlı sahələrindən biri dilin KİV-də, tele-radioverilişlərində və reklamlarda işlənməsi və informasiya kanallarının, portalların və saytların dililə bağlıdır.

Wöhrl T.
(Germany)

Corpus generation and key-phrase extraction: a pragmatic workflow

This talk will elaborate on a pragmatic workflow to generate a part-of-speech tagged corpus from a web-based open access journal. Methods to extract key phrases semi-automatically from this corpus will be summarized. It will be further shown how those structured contextual fragments can be accessed from a database with a faceted classification scheme. The following questions will be addressed: 1) How publications and their metadata were retrieved programmatically from an open access journal; 2) How the files were converted into a different format; 3) How the text data were sanitized; 4) How texts were tagged with part-of-speech annotations; 5) What kind of filters were designed to retrieve keyphrases;

6) How the retrieved information were stored in a database with a faceted classification scheme.

Without doubt, the above-mentioned are not new problems in computer linguistics and much research has been done in natural language processing over the last decades. Many computer programs are available and can be combined to semi-automate the workflow from web scraping to database generation. In the absence of learning algorithms, the design of filters will play a key role in extracting contextual fragments. This relies strongly on linguistic knowledge about term formation patterns and linguistic signals.

Sophisticated search options are required to aggregate relevant information from the increasing number of available digitized text. In research for instance, full text searches in part-of-speech tagged corpora of whole journal and library archives are required to evaluate novelty or completeness of ideas. Furthermore, constant creations and updates of ontologies are necessary to understand the evolving knowledge structures. However, most libraries provide only searches in the metadata and abstracts of publications, whereas full text search functions and ontology-based searches remain rare or restricted to certain groups and institutions. Therefore, the main goal of this talk will be to provide a pragmatic workflow on the steps to generate a termbase from an open access journal archive with a combination of existing tools.

Yunusov D.
(AUL)

Elliptic forms of complex syntactic units in the English and Azerbaijani languages

The elliptic forms of complex syntactic units are those complexes which the missing of either principal or the subordinate clause – in transform – construction doesn't seem to be incomplete either structurally or semantically.

Like the simple sentences, here the component undergone by ellipsis is not needed to be restored . It should be mentioned that not in all cases the ellipsis of any component of complex syntactic units happens. On this account A.M.Mukhin writes: "Incomplete sentences are not only those sentences one of which components is missed/ usually the

previous and the following parts of the text can be reconstructed/ but also are those which have no in reality the missing of the component but have the colouring of outer content in them”.

The elliptic forms of different complex syntactic units happen in different situations. This difference of form, furthermore, is closely connected with those constructions and out of which structural forms they have been sourced. The initial semantic-grammatical characters of structural forms and their ways of expressing lexically affect on their later development of the transformation process. In some complex syntactic units the subordinate clause of the first component is parallel to the predicate of different mood, tense and person paradigms of the second component. The predicates of these parallel components are expressed by the same lexical unit. In these constructions the predicate of the principal clause in the first component is usually expressed by the verbs “say” (“tell”) in English but “демяк” in Azerbaijani. Sometimes they may be expressed by the verbs close in meaning to them. Two elliptic forms are possible in such kind of complex syntactic units in compared English and Azerbaijani languages.

I. In the first case consisting of a subordinate clause of object, the first component, i.e. the principal clause undergoes the ellipsis.

In English

E.g. We are obeyed the order; pull down this building, we pull down, ruin this street, we ruin, build a new building, we build a new one.

In Azerbaijani

Биз ямря табейик; бу бинаны суюк, биз дя суюкцрцк, бу кцчяни дабыт, биз дя дабыдырыг, йени бина уьалт, йенисини уьалдырыг

In the above mentioned examples the predicate of the principal clause can be expressed by the verbs “say” (tell), “order”, “command”, “ask” etc. in English and “демяк”, “ямр етмяк”, “сяряньам вермяк”, “тапшырыг вермяк” etc. in Azerbaijani. But potentially the content of these structural units exist in elliptic constructions themselves and they are thought to be easily reconstructed.

E.g. 1. We are obeyed the order, they say (order, command, ask) pull down this building, we pull down, they say ruin this street, we ruin, they say build a new building, we build a new one.

2. Биз ямря табейик, дейирляр (ямр едирляр, сярянъам верирляр, тапшырыг верирляр), бу бинаны суюк, биз дя суюкцрцк, дейирляр бу кцчяни даыт, биз дя даыдырыг, дейирляр, йени бина уълалт, йенисини уълалдырыг.

II. In the second case the subordinate clause of the first component which is parallel to the second component is not used. It should be mentioned that this case is not found in the English language.

E.g. Балаш: Ортадан гапыны баъла, бу йана чыхма.

Севил: Йахшы, Балаш, дейирсян, чыхмарам. **(Ъ.Ъаббарлы).**

Analysing the above mentioned complex syntactic unit, we can see that in the second component the subordinate object clause “чыхма” isn’t used here. This complex syntactic unit should be sounded like this.

E.g. Севил: Йахшы, Балаш, дейирсян, чыхма, чыхмарам.

It should be mentioned that though there is informatic likeness between complete and incomplete forms, we can’t find the semantic identity between them. So the semantic shade of colouring in incomplete forms, especially emotional-expressive shades of colouring shows definite semantic separation. In such kind of complex syntactic units there are some puzzled types which exist not only two parallel components but more than two and in this case the previous components remain wholly but the last component undergoes the ellipsis.

E.g. Ат дедин, вердик, ата арпа дедин, вердик, атын йящяр-ясбабы йохдур, ону да алдыг. **(С.Кяримов).**

There are three parallel constructions in the above mentioned complex syntactic unit. While comparing them in paradigmatic line, we may observe that the principal clause of the third parallel construction undergoes ellipsis. In comparison with two previous parallel construction, that component must be reconstructed, like this: “атын йящяр – ясбабы йохдур, дедин, ону да алдыг”.

The ellipsis of the principal clauses happens to be widely used in direct speech. So using the proverbs and sayings in our speech we usually use before them the author’s words: “there is such a saying / proverb”, “бея мясял вар”, “father said” “аталар дейибляр”, “they say so” “бея дейирляр” etc. and according to those expressions the sentence constructions are used like this.

E.g. 1. There is such a proverb – “A bird in the hand is worth two in the bush”

2. Atalar дейиб ки, “соьан олсун, няьд олсун”.

3. They say so “don’t look a gift horse in the mouth”.

4. Бея дейирляр “бяй верян атын дишиня бахмазлар” etc.

Unlike the English language, in Azerbaijani even both of these stable constructions “мясял вар, дейярляр” are used simultaneously and they perform the function of homogenous principal clause.

E.g. Бизлярдя бея бир аталар мясяли вар, дейярляр: Эюздя узуг, кюнцляндя ираг.

There is a proverb in our language, they say “out of sight, out of mind”.

Proverbs and sayings are widely used among the creators of that language and there is no any additional information of showing the source of the expression and there is no need of using separate sentence structure (the principal clause). On this account M.Adilov writes: “The effect of proverbs is stronger than the above mentioned principal clauses. It should be mentioned that the quantity of words used in sentences and the effective feeling of words are non proportionate”. In reality the missing of that mentioned standard sentence gives the lightness to the complex syntactic unit and increases its effective force, emotional shades of colouring.

Zeynalov F.

(ADU)

Tələffüzdə enerji və kütlə münasibətlərinə dair

Qeyd edək ki, fonoloji səviyyədə aparılan tipoloji tədqiqatlar struktur fonologiyanın əsasında daha da sürətlə və uğurla inkişaf etməyə başladı. Belə ki, fonoloji sistemlərin tipologiyasının məqsədi dünya dillərində artikulyasiya və fizioloji faktorlar əsasında sait və samitlərin sayının birinin digərinə nisbətdə az və çox olmasını fərqləndirməkdən ibarət olmuşdur. Aparılan tədqiqatlar dillərin vokalik və konsonant dillər olmaqla iki tipini müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, dillərin fonoloji sistemində saitlərin sayının samitlərə nisbətən çox olan dillər vokalik, samitləri çox olan dillər isə konsonant dillər kimi müəyyənləşdirilir. Vokalik dillərin bəzilərində nümunəsi kimi daç dili qeyd edilir və bu dildə 23 sait və 20 samit fonem vardır. Daç dili ilə yanaşı, vokalik dillərə ingilis, alman, fransız dilləri aid

edilir. Konsonant dillərə rus, ərəb, fars, iber-Qafqaz dillərinin hamısı daxil edilir.

Azərbaycan dilinə gəlincə, bu dildə samitlər çoxluq təşkil etdiyindən bu dili konsonant dillərə aid etmək olar.

Dillərin vokallıq dərəcəsinin dəyərləndirilməsində paradiqmatik planla yanaşı, sintaqmatik planda sait və samitlərin işlənmə tezliyinin nəzərə alınması da zəruri hesab edilir.

Sait və samitlərin işlənmə tezliyi sintaqmatik planda vokallıq baxımından fərqli ola bilər. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, rus fonologiyası ilə müqayisədə fransız fonologiyası praqmatik planda əhəmiyyətli dərəcədə vokalik səciyyəlidir, ancaq sintaqmatikada bu fərq xeyli azalır.

Vokalik və konsonant dillərin kombinatorikasını nəzərdən keçirdikdə elə hallara rast gəlinir ki, paradiqmatik planda vokallıq olan dil, sintaqmatikada konsonant dilə meyilli olur. Burada iki hal özünü göstərir. Belə ki, paradiqmatik planda konsonant dillərinə aid olan rus dili sintaqmatikada, yəni kombinator planda çoxüzvlü samit birləşmələrinə meyilli olduğundan sintaqmatikada da konsonant dilə meyilli olduğunu büruzə verir.

Lakin vokalik dil olan ingilis dili sintaqmatik planda kombinator baxımdan vokallığa deyil, daha çox konsonant dilə meyilli olduğu özünü göstərir. Belə ki, bu dildə anlautda iki və üçüzvlü, auslautda isə iki, üç, dörd, beş, hətta altüzvlü samit birləşməsinə rast gəlinir. Azərbaycan dili paradiqmatik planda samitlərinin saitlərinə nisbətən çoxluğuna görə konsonant dillərə aid edilir. Sintaqmatikada, kombinator planda bu dil konsonantlıqdan daha çox vokallığa meyillidir. Belə ki, bu dilin öz sözlərində iki samit yanaşı işlənmir, həmin mövqedə /r,ğ,j/ samitlərinə yol verilmir, /l,m,n,z,v/ samitlərinə az təsadüf edilir. Auslautda isə işlənən ikiüzvlü samit birləşməsində samitlərdən biri adətən sonor, yaxud novlu samit olur.

Qeyd edək ki, fonoloji səviyyədə dillərin tipologiyası nəzəri baxımdan nə qədər əhəmiyyətlidirsə, praktiki baxımdan istər paradiqmatik, istərsə də sintaqmatik planda, xüsusilə xarici dillərin fonetik-fonoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və onların tələffüz normalarına tətbiqi bir o qədər vacibdir. Bu baxımdan kombinator fonologiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, vokalik dil olan ingilis dili sintaqmatik planda hər iki mövqedə çoxüzvlü samit birləşmələri ilə səciyyəvi olduğu halda, konsonant dilə aid olan Azərbaycan dili çoxüzvlü samit birləşmələri ilə səciyyəvi deyildir. Sintaqmatik (kombinator) planda olan bu kontrastlıq, tərs mütənasiblik ingilis ədəbi tələffüz normalarının mənimsənilməsində ciddi

çətinliklər yaradır. Ancaq konsonant dilinə mənsub olan rus dilində həm paradiqmatik, həm də sintaqmatik (kombinator) planda konsonant dilə mənsub olma statusunu saxlanıldığından ingilis dili öyrənən rus dili daşıyıcıları çoxüzvlü samit birləşmələrinin realizasiyasında müsbət transferlərlə üzləşirlər. Lakin azərbaycanlı dil daşıyıcıları isə bunun əksi olaraq, çoxüzvlü samit birləşmələrinin realizasiyasında mənfi transferlərlə üzləşdiyindən iki və çoxüzvlü samit birləşmələrində istər söz, istərsə də cümlə (söyləm) səviyyəsində ciddi interferensiya səhvlərinə yol verirlər. Belə ki, azərbaycanlı tələbələr iki və çoxüzvlü samit birləşmələrinin realizasiyası zamanı onların arasında sait çalarlı səslər əlavə edirlər. Bu qəbildən olan interferensiya səhvləri, fikrimizcə, artikulyator, yəni samitlərin tələffüz məxrəcələrinin yerindən çox, fonasiya xarakterlidir. Belə ki, Azərbaycan dilini öz sözlərində anlautda yalnız bir samit hecanı başlaya bilər. Belədən bir samitin səs kütləsinə sərf olunan enerji (hava axını) ilə iki, və ya üçüzvlü samit səs kütləsinə sərf olunan enerji eyni ilə deyildir. Odur ki, Azərbaycan dilində bir samitə sərf olunan fonasiya ilə iki və üçüzvlü samitlərin səs kütləsinə sərf olunan fonasiya arasında fərqlər tələffüzdə də özünü göstərir.

Anlautda ingilis dilinə xas olan CCV-, CCCV- və auslautda –VCC, -VCCC, -VCCCC, -VCCCCC, -VCCCCC heca modelləri azərbaycanlı tələbələrin tələffüzündə samit birləşmələrinin arasına sait çalarlı səs artırıldığından samit birləşmələrinin sıxlığı elastikləşir, yaygınlığı artdığından samit birləşmələri üçün lazım olan enerji (hava axını) da kompaktlığını itirərək diffuzlaşır. Səs kütləsinin bu yaygınlığını, elastikliyini aradan qaldırmaq üçün samit birləşmələrinin kompakt tələffüzünü lazım olan enerji ilə təmin etmək məqsədəuyğundur.

Zeynalova G.
(ADU)

İntonasiya performativ feilin eksponenti kimi

Məlum olduğu kimi, danışmaq aktı nəzəriyyəsində performativ feillər xüsusi yer tutur. Performativ feil söyləmədə illokutiv gücü (illocutionary force) göstərmək üçün işlədilir (C.Ostin). Performativ feillər danışanın məqsədini açıq-aşkar (eksplisit) şəkildə ifadə edilməsi məqsədini güdür. Belə ki, söyləm vasitəsilə icra olunan danışmaq aktları qrammatik baxımdan iki hissədən-baş və budaq cümlədən ibarət olur. Hər söyləmədə işlənən

performativ feil budaq cümlədə illokutiv gücü eksplisit (açıq mənalı) edir. Söyləmin illokutiv gücü, yaxud funksiyası hərəkətə təhrik etmə, xahiş, əmr, məsləhət, vəd, sual, üzrxahlıq, hədələmə, etiraz, xəbərdarlıq və s. məzmununa malik ola bilər. Danışiq aktlarının funksiyası, yaxud illokutiv gücü eksplisit və implisit ola bilər: I advise you to see a doctor. Mən sizə məsləhət görürəm ki, həkimə gedəsiniz.

Bu söyləmdə danışiq aktının illokutiv gücü, yaxud funksiyası leksik vasitə olan performativ feillə (advise) açıq mənada (eksplisit) ifadə olunur.

“I would see a doctor if I were you” söyləmində isə danışiq aktının funksiyası gizli, implisit olur. Eksplisit danışiq aktları xüsusi qrammatik quruluşlu performativ söyləmlərlə realizə olunur. Performativ söyləmlərin quruluşuna (düsturuna) aşağıdakı elementlər daxil edilir: Mən (I şəxs) + performativ feil = (indiki zaman, xəbər şəkli, məlum növ) + sənə/sənə + budaq cümlə, yaxud məsdər. Bu strukturadan ibarət olan söyləmləri C.Ostin eksplisit performativlər adlandırır. Qeyd edək ki, danışığımızı təşkil edən cümlələr, söyləmlər bir-birindən fərqlənən müxtəlif məqsədlərlə işlədilir. Belə ki, biz cümlələrin bir qrupunda bizi əhatə edən əşya və hadisələr, o cümlədən maddi və mənəvi aləm haqqında əldə etdiyimiz məlumatları, xəbər vermək, bir qrup cümlələrdə bilmədiyimizi öyrənmək, yaxud təxmini bildiklərimizi dəqiqləşdirmək məqsədilə, başqa bir qrup cümlələrdə birisini müəyyən işə, hərəkətə yönəltmək, təhrik etmək, məsləhət, xahiş, əmr və s. məqsədləri icra etmək üçün işlədirik və nəhayət, başqa bir qrup cümlələrdə, söyləmlərdə biz duyğumuzu, hiss və həyəcan, təəccüb, sevinc, şadlıq, arzu kimi psixoloji durumumuzu ifadə etmək məqsədilə işlədirik. Bu cümlələr həm quruluşuna, həm də intonasiyasına görə bir-birindən fərqlənir. Bu baxımdan cümlələrin kommunikativ tipləri ilə danışiq aktlarının növləri arasında bir uyğunluq müşahidə edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, nəqli cümlələrdə, performativ feillərin tələffüzdə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq, bütün hallarda performativ feil implisit olaraq birinci şəxs əvəzliyini (I, mən) və vasitəli tamamlıq kimi çıxış edən (you, sənə/sənə) təzahür etdirir (Ross, 1970). Belə ki, “Qar yağır!”, “Qar yağır.” kimi söyləmlərində birinci cümlə yük-səkdən enən tonla ifadə edildiyindən nida cümləsi, ikinci cümlə alçaqdan enən tonla ifadə edildiyindən nəqli cümlə kimi formalaşır. Bu söyləmlərdə intonasiya müxtəlif olduğundan onların semantik quruluşu da fərqli olur. Belə ki, birinci söyləm danışiq aktının ekspressiv növünə, ikinci cümlə isə

representativ növünə aiddir. “Qar yağır!” cümləsinin performativ feilə quruluşu aşağıdakı kimi olacaq:

Mən deyirəm ki, qar yağır.

I tell you that it is snowing.

“*Qar yağır.*” nəqli cümləsinin performativ feilə quruluşu isə belə olacaq:

Mən istəyirəm ki, sən bu haqda biləsən, mən deyirəm: Qar yağır.

Eyni leksik tərkib və qrammatik quruluşu malik olan əmr cümlələrin mənası intonasiyadan asılı olaraq xahiş, yalvarış, xəbərdarlıq ifadə edə bilər: *Come here!* - əmr cümləsi ənənə tonla ifadə edilərsə əmr, qalxan tonla – xahiş, düşən və qalxan tonla yalvarış, enən-qalxan tonla – xəbərdarlıq ifadə edir. *'Come here!* (əmr); *'Come here* (xahiş); *'Come here* (yalvarış); *'Come here* (xəbərdarlıq).

Bu cümlənin performativ feilə quruluşu – *Mən sənə əmr edirəm....., Mən xahiş edirəm....., və s.* olacaq. Sual cümlələri məzmun baxımından direktiv danışıq aktına uyğun gəlir. Burada danışanın istəyi, arzusu, ehtiyacı ifadə edilir. Sual cümlələrində əsas komponent kimi bir şeyi bilmək arzusu götürülür: “*Tell me what has happened.*” Sual cümləsində seqment komponentlər iştirak etmədikdə söyləmin ifadəsində intonasiyanın rolu artır. *'What has happened?*

Nida cümlələri behabitiv (termin C.Ostinindir); yaxud ekspressiv danışıq aktı növünün realizasiyasını ifadə edir. Bu danışıq aktı növündə intonasiya geniş imkanlara malik olur. Belə ki, bu akt növünü məzmununu ifadə edən salamlama, minnətdarlıq, üzrxahlıq, təbriklər, habelə danışanın sevinci, kədəri, zövqü və s. etiketlər müşayiət etdiyindən burada müxtəlif səviyyəli tonlar, ton birləşmələrindən geniş istifadə edilir.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müxtəlif tip söyləmlərin (bildiriş, sual, əmr, xahiş, məsləhət, təşəkkür və s.) semantik strukturu (mənası) müxtəlif olduğu kimi onların intonasiya baxımından ifadəsi də müxtəlifdir.

Danışıq aktlarının növləri ilə cümlənin kommunikativ quruluşu arasında bir uyğunluq vardır. Danışıq aktının növlərində performativ feillər iştirak etmədikdə belə, intonasiya bir növ onun eksponenti kimi çıxış edir, fərq ondan ibarətdir ki, performativ feillər iştirak etdiyi söyləmlərdə illokutiv güc, yaxud funksiya eksplisit, intonasiya vasitəsilə reallaşan danışıq aktı növlərində illokutiv funksiya implisit olur. Buna baxmayaraq, hər iki halda intonasiyanın söyləmlərin semantik quruluşunda aktiv bir faktor kimi çıxış etdiyini söyləmək olar.

IV BÖLMƏ

Dilin mənimsənilməsi prinsipləri: nəzəri və praktik təkliflər

İnkarlıq kateqoriyasının müəyyənlişdirilməsi haqqında

İnkarlığın linqvistik təbiəti nisbətən geniş tədqiq edilmiş məsələlərdən biridir. Bu məsələnin öyrənilməsi ilə bağlı S.Ə.Abdullayev, A.M.Aslanov, Ş.V.Aslanova, B.R.Məmmədov, S.O.Rəhimov, E.Q.Yusifov, A.I.Baxaryev, V.N.Bondarenko, A.V.Bondarko, N.A.Bulax, M.N.Orlova, E.V.Paduçeva, A.M.Peşkovski, Y.İ.Şendels və başqaları tədqiqatlar aparmışlar. İnkarlıq həm ümumi aspektlərdən, həm konkret dilin materialları üzrə, həm də müxtəlif dillərin materialları əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Bütün bu tədqiqat işləri inkarlıq probleminin müxtəlif tərəflərini əhatə edir, bir çox məsələlərə bu və ya başqa tərəfdən aydınlıq gətirir. Bununla belə, inkarlıq kateqoriyasının öyrənilməsinə ehtiyac azalmamışdır.

Qeyd edək ki, elmi ədəbiyyatda inkarlığın kateqorial mənsubluğu haqqında yekdil fikir yoxdur. Bir sıra müəlliflərin işlərində inkarlıq qrammatik, məntiqi-qrammatik, sintaktik, semantik-qrammatik anlayış, kateqoriya kimi izah olunmuşdur. Aydınır ki, inkarlığın kateqorial mənsubluq məsələsinə münasibətdə fikirlərin haçalanması boş yerdən yaranmamışdır. Adları çəkilmiş tədqiqatçılar inkarlığın kateqorial mənsubluğunu təyin edərkən konkret faktlara, müxtəlif dillərin materiallarına, başqa tədqiqatçıların fikir və mülahizələrinə əsaslanmışlar. Onu da göstərmək lazımdır ki, kateqorial mənsubluğun təyini məsələsinə yanaşma formasının özündəki fərqlər ümumi qənaətin hasil edilməsinə təsir göstərir. Bu məsələni bir qədər də dəqiqləşdirdikdə inkarlığın qrammatik kateqoriya kimi qəbul edilməsi, ona sırf qrammatik yəndən yanaşılaraq sintaktik kateqoriya hesab edilməsi aydınlaşır. Göstərilənlər fikir ayrılıqlarının məsələyə sırf sintaktik aspektdən baxılmasından irəli gəlməsini müəyyən mənada təsdiqləyir.

Şübhəsiz ki, inkarlığın kateqorial mənsubluğunun təyini, ilk növbədə belə bir kateqoriyanın mahiyyətini aydınlaşdırmağı tələb edir.

S.Ə.Abdullayev son illərdə dilçilikdə ayrı-ayrı dillərin müxtəlif aspektləri haqqında çoxsaylı dissertasiyaların yazılmasının dildə təsdiq və inkar probleminin qənaətbəxş şəkildə öyrənilməsinə əsas yaratmadığını, bu problemlə bağlı kifayət qədər mübahisəli məsələlərin həllini gözlədiyini qeyd etmiş və belə bir vəziyyəti doğuran səbəblərə aydınlıq gətir-

mişdir. Təsdiq və inkarın linqvistik şərhindəki mübahisəli cəhətlər onun fikrinə görə, bir tərəfdən, təsdiq və inkarın kompleks və çoxaspektli xarakterindən, digər tərəfdən baxılan qlobal kateqoriyanın mürəkkəb məntiq-qrammatik strukturundan, onun dərk etmə prosesindəki mühüm rolundan irəli gəlir [Abdullayev, 2004: 69].

Məlum olduğu kimi, inkarlıq öz statusuna görə dilin funksional-semantik kateqoriyalarına mənsubdur. Bu kateqoriyanın ifadə və reallaşma vasitələri arsenalı kifayət qədər geniş və rəngarəngdir.

Şübhəsiz ki, dilçilik tarixində dildəki inkarlığın təbiətinə və mahiyyətinə müxtəlif münasibətlər mövcuddur. İnkarlığın psixoloji konsepsiyasının tərəfdarları neqasiyanı insan psixikasının subyektiv təzahürü kimi şərh edirlər [Belous, 2004: 21]. Praqmatik konsepsiyaya görə isə inkarlıq resipientin fikrini rədd edən, onu dəqiqləşdirməyə xidmət edən funksional kateqoriya kimi izah edilir [Qriqoryeva, 2004: 310]. Müasir dövrdə tədqiqatçılar arasında geniş maraq doğuran, qəbul edilən əsas konsepsiyalardan biri inkarlığın obyektiv əlaqənin yoxluğunu bildirən vasitə olması ilə bağlıdır. Y.İ.Şendels, E.V.Paduçeva, M.Ş.Rəhimov, V.N.Bondarenko bu konsepsiyayı daha çox qəbul edilən hesab edirlər. Onların fikrinə görə, inkarlıq nəyinsə obyektiv gerçəklik olmadığını, yoxluğunu ifadə edir [Rəhimov, 1973: 11].

İnkarlığı predikativliklə də bağlayırlar. Onu predikativliyin xüsusi növü, predikativliyin təzahür forması hesab edirlər.

İnkarlıq kateqoriyasının tədqiq edilməsinə münasibətin dəyişməsi, ona müxtəlif aspektlərdən yanaşma cəhdlərinin artması, bu kateqoriyanın təkrar-təkrar diqqət mərkəzinə çəkilməsi, təbii ki, müəyyən elmi əsaslar, elmi müddəa və fikirlərə əsaslanır. Qeyd olunduğu kimi, bu problemə aid tədqiqatlar çoxdur və həmin tədqiqatlar kifayət qədər materialın toplanıb işlənməsini, material zənginliyini təsdiqləyir. Qohum və qohum olmayan dillərin, müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında inkarlığın öyrənilməsi bu sahədə ümumi faktoloji materialı artırmış, problemin daha geniş müstəvidə araşdırılması üçün zəmin yaratmışdır.

Xarici dillərin tədrisi metodları tarixinə bir nəzər

Xarici dillərin tədrisində daha səmərəli metodları tapmaq və tətbiq etmək yönündə xarici dillərin tədrisi metodikası tarixi çoxsaylı cəhdlərlə zəngindir. Bunlardan ən qədimi, eyni zamanda ən sadəsi sonralar rus sovet dilçisi, Leningrad fonologiya məktəbinin banisi Şerba tərəfindən “mürəbbiyə metodu” adlandırılan təbii metod idi. Bu metod uşağa öz ana dilini öyrədilməsindən hec də fərqlənməyən bir üsuldur. Xarici dil hazır nümunələrin təqlidi yolu ilə, yəni öyrənilən yeni materialın dəfələrlə təkrarı və xatırlanması yolu ilə mənimsənilir.

Təbii metod praktik məqsədləri hər şeydən əvvəl danışıq bacarıqlarının açılmasını, asan mətnlərin oxunmasını önə çəkir. Xarici dilə bu cür reproduktiv yiyələnmə uzun müddət cəmiyyətin yüksək təbəqəsinin ehtiyacını ödəmiş və üstünlük hesab olunmuşdur. Məktəblərin meydana gəlməsi və ümumtəhsil fənni kimi ilk dövrlərdə bir və ya iki xarici dilin məktəblərdə immanent üsulu ilə tədris olunmasına cəhd edilmişdir. Dərslər kimi latın dilində yazılmış qrammatika kitablarından istifadə olunurdu. Xarici dillərin tədrisi metodikasında söz *tərcümə* sözünün antonimi kimi işlənir. Bu o deməkdir ki, tədris zamanı tərcümə yox, bir başa xarici dilin özü sinfə gətirilir. Bu metod məktəblərdə uğur qazana bilmədiyindən tezliklə tərcümə metodu ilə əvəzləndi.

XIX əsrin ortalarına qədər artıq tərcümə metodu məktəblərdə tam hökmranlıq pilləsinə çatdı.

Növbəti XX əsr boyunca təbii metodun, sonralar isə birbaşa metodun və tərcümə metodunun tərəfdarları arasında daim mübarizə getmişdir.

Klassik metod və ya qrammatika - tərcümə metodu kimi müxtəlif adlar daşıyan bu metod yeni metodlar sırasına daxil deyil. Bu metod klassik dillərin (latın və yunan dillərinin) tədrisində istifadə olunmuş və həmin dövrdə klassik metod adı daşımışdır. XX əsrin əvvəllərində isə bu metod öyrəncilərə xarici dildə də yazılmış ədəbi əsərləri oxumaq vərdişlərini aşılamaq məqsədilə istifadə olunurdu. Hətta belə bir inam var idi ki, tədtis olunan xarici dilin qrammatikasını öyrənməklə öyrəncilər öz ana dillərinin qrammatikası ilə də yaxından tanış olacaqlar və bu bilgi, nəticədə onların öz ana dillərində daha yaxşı şifahi nitq və yazı bacarıqları nümayiş

etdirmələrinə yardımçı olacaq. Nəhayət, belə fikirləşirdilər ki, xarici dilləri öyrənmə öyrəncilərin zehni qabiliyyətlərinin inkişafına yardımçı ola bilər. D.L. Friman bunu belə ifadə edir: “Hətta onlar öyrəndikləri xarici dili gələcəkdə istifadə etməsələr belə, xarici dili öyrənmə zamanı yerinə yetirilən zehni məşq necəsə faydalı ola bilər. Yeni sözlərin öyrənilməsi zehni məşqin bariz nümunəsidir”.

Qrammatika - tərcümə metodunun tətbiq olunduğu dərslərdə verilmiş mətn cümlə-cümlə oxunur və tərcümə edilir. Müəllimlər tələbələrin çətinlik çəkdikləri sözlərin tərcüməsini verir və tərcümə etməyə kömək edir. Mətn oxunub tərcümə edildikdən sonra mətnin məzmununa uyğun verilmiş suallara cavab verilir. Çoxumuz bu mənzərənin şahidi olmuşuq. Orta məktəblərdə xarici dil dərsləri məhz bu cür tədris olunurdu.

Xarici dil dərslərində qrammatika - tərcümə metodunun tətbiq olunmasında əsas məqsəd həmin dildə yazılmış ədəbi əsərləri oxuya bilmək bacarığını önə çəkirdi. XIX əsrdə bu metodun məşhurluğu heç də onun asan olmasında deyil, əksinə öyrənilən dilin ədəbi əsərlərinin mənimsənilməsinə yönəlməsində idi. Həmin dövrdə öz nitqində ədəbi əsərlərdən, xüsusilə şeir parçalarından istifadə etmək bacarığı yüksək təbəqə insanları arasında üstünlük hesab olunurdu. Qrammatika - tərcümə metodunun uzun müddət kök salması da məhz bu səbəblə izah oluna bilər.

Babayeva M.
(ADU)

Xarici dil dərslərində yazılı mətnlər üzərində iş

Öz ölkəsində hər hansı bir xarici dil öyrənən öyrəndiyi dillə autentiv əlaqə yarada bilmək üçün nə etməlidir? Bu sual xarici dil dərslərini tədris edən hər bir müəllimi məşğul etməyə bilməz. Çünki, dil öyrənən dil daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır, öyrəndiyi dili təkcə öz ölkəsində yox, hər hansı xarici bir ölkədə də tətbiq etməyi bacarmalıdır. Xarici dil dərslərinin qabaqcıl sayılan metodlarından biri olan audiovizual metod keçən əsrin 70-80-cı illərindən başlayaraq tətbiq olunmağa başlanmış və bu metoddan istifadə edən xarici dil müəllimləri şifahi ünsiyyət bacarığının inkişafını öz dərslərində əsas məqsəd kimi qoymuş olsalar da, dil öyrənənlə xarici dil arasındakı əlaqənin yaradılması yazılı mətnlər vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Onlar öz dərslərində autentiv mətnlərdən (nağıllar, hekayələr, romanlardan parçalar, qəzet və jurnallardan məqa-

lələr) geniş istifadə etmişlər .Beləliklə dil öyrənən öyrəndiyi dilin mədəni sferasına daxil ola bilməmişdir . Bu gün buraya interneti də əlavə etmək yerinə düşər. Hal-hazırda həm təhsildə ,həm də iş aləmində xarici dildə oxu bacarığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə xarici dilin öyrənilməsində oxuyub-anlamanın rolu, xarici dil dərsi üçün mətnlərin seçilməsi , dərstdə oxu tapşırıqlarının formaları haqqında danışımdan əvvəl , ilk öncə xarici dil dərslərində oxu prosesinin əsas əlamətlərinə nəzər salmaq lazım gəlir.Biz xarici dil dərslərində oxuyarkən nə edirik ? Adama elə gəlir ki , bu sualın cavabı çox sadədir: biz verilmiş mətndəki hərfləri tanıyıyıq, onların oxunuşunu bilirik, əgər bizim söz ehtiyatımız və qrammatik biliyimiz imkan verirsə ,mətnin mənasını da başa düşürük. Bu aydındır ,yəni oxu dekodlaşma hadisəsi kimi başa düşülür , lakin əgər xarici dil öyrənən xarici dil koduna əminliklə sahibdirsə. Lakin oxu prosesinin tam izahı bununla bitmir. Oxu prosesi təkcə dil işarələrinin dekodlaşmasından ibarət deyil . Bu zaman müşaətedici proses kimi əvvəllər yaddaşımızda olan bilgilərimiz aktivləşir və istifadə olunur :

1. Oxu zamanı verilmiş mətnə uyğun olan ümumi və kontekst çərçivəsinə aid olan bilgilər aktivləşir.

2. Müəyyən tematik mətn növləri (əvvəllər oxunmuş qəzet məqalələri, tərcümeyi-hal, informativ mətnlər) yada düşərək oxuyub- anlamaları asanlaşdırır.

3.Mətdəki beynəlxalq və ya dilimizdə olan alınma sözlər (məs. Aero. Sankt, telefon, fax, text, Kanzler, europäisch, marschroute, Bürgermeister, Boeing və s.) mətnin qavranılmasını asanlaşdırır.

4. Mətdə rast gəlinən hərf birləşmələri (sch, ch , st,sp ,ck , tsch) yalnız bir dəfə izah edilir , hər dəfə rast gəldikcə izaha ehtiyac olmur.

Xarici dil dərslərində dil ünsiyyəti mətn formasında həyata keçir, ona görə mətn dilin kommunikativ vahidi hesab edilir. İstər bu bir kitab və ya məktub ,söhbət ,lətifə yaxud köməyə çağırış sözləri olsun ,bütün bunlar nisbi bitmiş kommunikativ hadisə olaraq mətn sayılır.Mətn dil baxımından sistematiklik və kommunikativlik aspektlərini özündə birləşdirir.Dil sistematikliyi aspektində mətn sintaqmatik və semantik nöqtəyi –nəzərindən bir-birindən asılı olan cümlələrin ardıcılığından ibarətdir , kommunikativ aspektdə isə mətn bir tam olaraq müəyyən funksiyaya malikdir. Xarici dil dərsləri üçün nəzərdə tutulan mətnlər dərslin çıxış nöqtəsi və məqsədidir, çünki mətnlər işlənir və bununla məşq fazasından sonra dil öyrənən artıq yeni və daha mürəkkəb mətnləri başa düşmək və onları ifadə etmək iqtidarında olur. Kommunikativ aspektdən mətn xarici dil dərslərində başa

düşmə və ifadə etmə bacarığını inkişaf etdirir , çünki dil öyrənənlər məhz mətn vasitəsi ilə öz reseptiv və produktiv bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirə və tətbiq edə bilirlər. Mətnlərə dil öyrənmə aspektindən yanaşdıqda onların xarici dil vasitələrinin və formaların, yəni lüğət, nitq vasitələri, qrammatik forma və strukturların öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu funksiasında xarici dil dərsi üçün seçilən mətnlər model, nümunə kimi istifadə olunurlar. Xarici dil dərsi üçün seçilən mətnlər məzmun etibarilə dili öyrənilən ölkə haqqında informativ xarakter daşıyaraq ölkəşünaslıq bilgilərin ötürücüsü kimi mühüm funksiya daşıyırlar.

Didaktik aspektdən xarici dil mətnlərini iki qrupa bölürlər: öyrənilməli mətnlər və başa düşülməsi kifayət edən mətnlər. Öyrənilməli mətnlər dərstdə bütünlüklə , yəni bütün detalları ilə işlənən mətnlərdir . Bu mətnlər üzərində işləyərkən dil öyrənən dərsin gedişatında mətnin dil vasitələrini özünün aktiv dil bacarığına əsaslandıraraq produktiv şəkildə tətbiq edə bilməlidir. Başa düşülməsi kifayət edən mətnlər müəyyən qədər çətin mətnlərdir və onları oxuyub başa düşmək kifayət edir və dil öyrənəndən onları detallara bölmək tələb olunmur. (3. 160) Əslində hər bir mətn ilk öncə başa düşülməlidir: Öyrənilən mətn bütün detalları ilə , başa düşülməsi kifayət edən mətn isə yalnız özünün daşdığı vacib informasiyası ilə. Beləki mətnin oxunub başa düşülməsi mətn üzərində hər bir iş üçün vacib bünövrədir. Öyrənilən mətnlərin başa düşülməsi üçün aşağıdakı metodik addımlar vacibdir: mətnin dinlənilməsi, sonra mətnin hissələrlə oxunması, fonetik izahatların verilməsi, qrammatik qaydaların izahı ,mətnə aid suallarla onun başa düşülməsinə əmin olmaq, mətnə aid dialoqların yazılması və oynanılması, tanış olmayan sözlərin əsaslı izah olunması , mətndəki vacib informasiyaların verilmiş cədvəllərə bölünməsi və s. Başa düşülməsi kifayət edən mətnlər iki tapşırıqla verilə bilər: birinci tapşırıqda dil öyrənən verilmiş ifadələrin mətndə olub-olmadığını müəyyənləşdirir. İkinci tapşırıqda isə öyrənci verilmiş ifadələrin hansı sətirdə olduğunu müəyyənləşdirir.

Bağirova R.
(ADU)

Qrammatik metodun alman dilinin tədrisində rolu

Qrammatika, fonetik, leksik və semantik aspektdən alınan biliklərin nitqə çevrilməsinin mühüm vasitəsidir. Auditoriya, yazı, kitab və müəlli-

min iştirakı ilə olan xarici dilin tədrisində mövcud metodlar içərisində qrammatik metod mühüm yer tutur. Orta və ya ali məktəbdə qrammatika ilə bağlı olmayan, tərkibində qrammatik materiala yer ayrılmayan alman dilinin tədrisi qeyri-mümkündür. Bunu həm alman dilinin quruluşundakı qrammatikanın spesifikliyi, həm də dərslərin düzgün təşkili üçün zəruri olan didaktik və metodik prinsiplər, fikrin bitgin və düzgün ifadəsi tələbi ilə çıxış edən şüuri və psixoloji amilləri tələb edir. Alman dilini ana və ya ikinci dil kimi mənimsəyən şagirdlər məktəb qrammatikası ilə tanışlıqdan cox-cox əvvəl (2-6 yaşlarında) bu dildəki şifahi nitqlərini forma və məcmunca qura bilmələrinə baxmayaraq, qeyri-şüuri işlətdikləri vərdişlər məktəbdə qrammatik əsaslarla şüurlu şəkildə öyrənməli olurlar. Amma onlar yaşda olan və alman dilini xarici dil kimi yenidən öyrənməyə başlayan həmyaşdıllarına elə ilk dərslərdən onun leksika, fonetika, xüsusilə də qrammatikası dərsləşdirilmiş və müəllimin bilavasitə iştirakı ilə mənimsədilir. Birincilər danışa-danışa nitqlərinin qrammatik əsasını öyrəndikləri halda, ikincilərə bu qrammatikanı mənimsədəndə onun qayda-qanunlarının tələbi ilə danışmaq diktə edilir. Birincilərə qrammatika danışıqla birlikdə (qeyri-şüuri, dil mühiti ilə əlaqəli şəkildə), ikincilərə isə yalnız məktəb təhsili, müəyyən prinsiplərlə danışıqları korrekt edən qaydalar, üsullar, vasitələr, təsvir və təriflərlə mənimsədilir. İkincilər alman dilini öyrənən-öyrənən qrammatikanı dilin vacib aspekti olduğunu dərk etməklə qəbul etdikləri halda, anadillilərlə praktik cəhətdən sahib olduqları dilin yenidən müəyyən nizamlarla öyrədilməsini ağır yük, əzablı iş, özlərinə bir "işgəncə" hesab edirlər. Alman dili ana dili olan, onu məktəb yolu ilə öyrənənlər bu dili onun qayda-qanunları ilə birlikdə öyrənməyə səy etsələr də, yenə də nitqlərində qrammatik səhvlərə yol verirlər. Bu səbəbdən də xarici dil kimi alman dilinin qrammatikasının mənimsədilməsi müəllim üçün məsuliyyətli axtarış və yaradıcılıqdır. Dərslərin köləsi olmamaq, hansı qrammatik hadisənin əsas və ya qeyri-əsas, hansının çətin və ya asan, hansı üsul və vasitələrdən istifadə etməklə asan mənimsədə bilmək dərslə hazırlıq prosesində müəllimi narahat edən tərəflərdir.

Müəllimin iştirakı (müdaxiləsi) ilə alman dilini öyrənənin danışıqlarında və ya yazılı nitqində dil biliklərinə əminliyi, uzun illər bu dilin danışıldığı ölkədə yaşaması, aldığı təhsil belə onun nitqini qrammatik səhvlərdən xali də bilmir. Onda belə bir sual doğur ki, ümumiyyətlə qrammatikanın tədrisi alman dilini öyrənməyə öz payını verə bilirmi, qrammatikanın tədrisi olmadan alman dilini öyrətmək daha tez və daha səmərəli olmazmı? Alman dili dərslərinin qrammatik üsulunun (metodun) müda-

xiləsi olmadan qurulması kommunikativliyə daha tez nail olmağın yeganə yoludurmu?

Xarici dili ənənəvi öyrənmədə dərsin gedişinin 40-60 % -nı qrammatika aparırdı. Bu səbəbdəndir ki, Azərbaycanda bu tərzdə tədris olunan xarici dil- alman dili sistem və struktur halında öyrədilirdi. Bu öyrənmənin özülünü qrammatik biliklərin mənimsədilməsi təşkil etdiyindən, neçə-neçə bu dili elm kimi bilən, onu təsdiq edən, almanların özlərinin bu dildə yazdıqları işlərdən geri qalmayan, elmi işlər ortaya qoyan alimlər pleyadası yarandı, germanistika məktəbi formalaşdı, təcrübəsi, öyrətmə üsulları, səriştələri ilə nümunə olan yerli müəllimlər və onların qələmindən çıxan dərslilər yazıldı. Bu, məhz o illərdə xarici dilin tədrisinin qrammatik yönümdə aparılmasının nəticəsi idi. Bu günün xarici dil tədrisi başqa maraqlar, niyyətlər, planlar üzərində qurulur, bununla da tədris başqa üsullar, metodlar əsasında aparılır. Fikrimizcə, alman dilinin istər predmet kimi (sistem və struktur halında), istərsə də onun geniş dairələrdə, geniş məkanlarda planlaşdırılmış və ya azad situasiyalarda şifahi nitq kimi kommunikativliyi müəyyən qaydalarla idarə edilir, hər ikisi fikrin təzahür formasıdır. Bu fikirlərin düzgün ifadəsində, şəxsin düşüncə tərzlərini ifadə tərzinə çevirməkdə qrammatik biliklər əsas meyar olaraq qalır.

Dərs üçün seçilən qrammatikanın ünsiyyəti təmin etməsi, fikri korrekt gerçəkləşdirməyə xidmət etməsi əsas məsələdir. Yəni dərsin tərkib hissəsi kimi planlaşdırılmış qrammatika bir tərəfdən tədris olunan materialda üstünlük təşkil etməli, digər tərəfdən mövzu ilə əlaqədar dərstdə və dərskənənər aparılacaq didaktik işlərin, söhbətlərin kommunikativ yönümdə aparılmasına, canlı, situativ və ya qeyri-situativ danışıqların spontanlığını və tezliyini təmin edən instrument rolunu oynamalıdır. Yəni dil özü tam halda ən mühüm ünsiyyət aləti olduğu kimi, qrammatika da nitqdə dili gerçəkləşdirməyə alət kimi başa düşülməlidir. Dərs üçün seçilən qrammatika vaxta qənaət prinsipini gözləməli, tələbələr üçün cansıxıcı olmamalı, ünsiyyət üçün fikri bitginliyinə, anlaşılmağa xidmət etsin deyə təhlil deyil, təkmlil xarakterli olmalıdır. Beləliklə, “qrammatikadan ayrı”, “qrammatikasız” xarici dili öyrədib-öyrənmə proses kimi, xarici dildə danışıq fəaliyyət növü kimi ola bilməz, mümkünsüzdür. Dilin qrammatikasına söykənmədən bu dilə qismən də olsa yiyələnmə qeyri-mümkündür. Dil biliyi dil bacarığına qrammatikasız keçə bilmir. Alman, Azərbaycan, rus dilləri isə morfoloji-sintaktik elementləri baxımından zəngin dillər olduğundan, bunların xarici dil kimi tədrisində qrammatik

metod kommunikativ metodla bərabər tutulmalı, onlar bir-birini tamam-lamalıdır.

Əliyeva Ə.
(ADU)

V-VI siniflərdə ingilis dili dərslərində “Spelling test” yazı bacarıqlarının formalaşdırılması zamanı şagirdlərin buraxdıqları bəzi tipik səhvlər

Xarici dilin tədrisi zamanı ana dilinin öyrənilən dilə danışıq zamanı və ya yazı zamanı mənfi müdaxiləsi- interferensiya prosesi adlanır. İnterferensiya əsasən bir dilin digərinə təzahür etməsi və təsir göstərməsidir. Bu proses iki dilin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı gedən bir prosesdir ki, bu zaman dil normaları pozulur və bir dil digər dilin təsirinə məruz qala bilər. V-VI siniflərdə də ingilis dilinin öyrənilməsində yeni dil materialının mənimsənilməsi və ingilis dilinin müxtəlif elementlərinin öyrənilməsi həmin dilin fonetik, leksik və qrammatik normalarının dəyişməsi əsasında baş verir. İlk vaxtlar ingilis dilində oxumağı, yazmağı öyrənən şagirdlər həmin dilin xüsusiyyətlərini doğma dil normalarına uyğun öyrənməyə çalışırlar.

V-VI siniflərdə də ingilis dili dərslərində yazı bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi zamanı çətinlik törədən amillərdən biri də interferensiya prosesidir. Bu zaman V-VI sinif şagirdləri azərbaycan dilində qarşılığı olmayan bəzi səsləri yazı zamanı ingilis dilindəki hərf birləşmələri ilə ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Məsələn, ingilis dilinin əlifbasında olub azərbaycan dilinin əlifbasında qarşılığı olmayan “W” hərfi və azərbaycan dilinin əlifbasında olan, amma ingilis dilinin əlifbasında olmayan, lakin səs kimi mövcud olan “Ç, Ə, Ö, Ş,” hərfləri isə şagirdlərdə çaşqınlıq yaradır.

Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə yeni təhsil proqramının (kurikulumun) yazıya verilən tələblərinə əsasən V sinif şagirdləri ingilis dili dərsi zamanı düzgün yazı bacarıqları nümayiş etdirməli, VI sinif şagirdləri isə sözləri orfoqrafiya qaydalarına uyğun yazmalıdırlar.

Belə ki, aparılan təcrübələrə əsasən dəfələrlə müşahidə etmişəm ki, V-VI sinif şagirdləri ingilis dili dərslərində yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə yazdırılan “Spelling test” (lüğət imlası) zamanı

mənimsənilməsi nəzərdə tutulan sözləri interferensiya səbəbinə görə çox vaxt düzgün yazma bilmirlər.

1. İngilis dilindən fərqli olaraq azərbaycan dilində eyni bir hərf, xüsusilə samit hərflər bir neçə cür səslənir. Ona görə də V-VI sinif şagirdləri ingilis dilində “Spelling test” yazmağa başlayanda sözün yazılış qaydasına bələd olmadıqda, hansı hərflərdən ibarət olduğunu bilmədikdə onu yazmaqda çətinlik çəkirlər. Məsələn, ingilis dilində [f] səsi- “**f**” hərfi kimi, “**ph**” hərf birləşməsi kimi, bəzən isə “**gh**” kimi yazıla bilər. “**Photo**” sözünü yazmaq üçün şagirdlər bu sözün spellingini yada salıb bilməlidirlər ki, burada əvvəldə “**f**” deyil “**ph**” hərf birləşməsi yazılmalıdır. Yaxud “**laugh**” sözünü yazmaq üçün şagirdlər bu sözdə [f] səsinin “**gh**” hərf birləşməsi ilə ifadə olunduğunu bilməlidirlər.

2. Spelling yazısını düzgün yazmaq üçün V-VI sinif şagirdlərinin qarşılaşdıqları ən böyük çətinliklərdən biri də ingilis dilində olan hərf birləşmələridir. Belə ki, şagird “**car**” sözünün düzgün yazılış qaydasını bilmirsə bu sözü eşidən zaman [ka:] onun iki hərfdən ibarət olduğunu düşünə bilər. Eyni zamanda V-VI sinif şagirdləri “**aw**” və “**ow**”, “**ee**” və “**ea**” hərf birləşmələrini də qarışıq salırlar. Məsələn: **see-sea, law-low**.

Bundan əlavə V- VI sinif şagirdləri azərbaycan dilində qarşılığı olmayan hərf birləşmələrinə ingilis dilində rast gəldikdə də çox zaman səhvə yol verirlər. “**ch, sh, th, ph, ck, tion, er, ture**” hərf birləşmələri buna misal ola bilər.

3. Səssiz hərf (silent letter) də V-VI sinif şagirdləri üçün “Spelling test” zamanı problem yaradır. İngilis dilində bir çox sözlər var ki, onların tərkibində səssiz hərflər mövcuddur. Bu hərflər tələffüz olunmadığına görə, onları transkripsiyada görmək mümkün deyil.

Məsələn: “**daughter**” sözü tələffüz zamanı [dɔ:tə] dörd səsdən ibarətdir, çünki “**au**”- [ɔ:] kimi tələffüz olunur, “**gh**”- səssiz (oxunmayan) hərf birləşməsidir, “**er**” isə [ə] kimi səslənir.

Bundan başqa bir çox sözlərin sonunda oxunmayan hərf- “**e**” hərfidir. V-VI sinif şagirdləri bilməlidirlər ki, “**e**” sözlərin sonunda yazılır, lakin tələffüz olunmur. Eyni zamanda şagirdlər sözün sonunda işlənən “**e**” hərfinin özündən əvvəlki hecədə işlənən saitə əlifbadakı adı kimi oxunmasına təsir göstərdiyini bilməlidirlər. Çünki əgər “**e**” hərfi həmin sözün sonunda işlənməsə, bu, sözdə məna dəyişikliyinə gətirib çıxarır. Məsələn: “**hide-hid, [haɪd-hɪd], tape-tap [teɪp-tæp], hate-hat, [heɪt-hæt]**”.

Spelling yazı zamanı şagirdlərin buraxdıqları səhvlər sırasına tələffüz zamanı bir səs kimi eşidilən, lakin qoşa samit kimi yazılan hərflər aiddir. Məsələn: **“dress- [dres], grass-[gra:s], pepper-[pepə] ”**

V-VI siniflərdə ingilis dili dərslərində yazılı nitqin inkişafı zamanı uğurlu nəticələrə nail olmaq üçün ingilis dilinin və azərbaycan dilinin tədrisi müqayisəli şəkildə sıx qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməlidir.

Əliyeva S.
(ADU)

İspan dilinin öyrənilməsində rast gəlinən tipoloji səhvlər haqqında qeydlər

Dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi konfrontativ dilçiliyin nəzəri bazasının yaradılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür yanaşma dillərin hər biri üçün umumi və fərqli xüsusiyyətləri aşkar etməyə imkan verir ki, bu da eyni zamanda nəzəri və praktik baxımdan əhəmiyyətlidir. Danışq aktı seqment vahidlərin fasiləsiz ardıcılığıdır və fonemlərin birləşməsi həmin dil üçün əhəmiyyət kəsb edən qayda və qanunlara tabedir və hər bir dil üçün ayrıca müəyyən edilməlidir.

Hər bir dil öz arxitektikasını əsasında öyrənilməlidir. Bir dilin distributiv xüsusiyyətlərini digər dilin həmin xüsusiyyətləri ilə müqayisə edərək onlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək olar. Dillərin öyrənilməsinə bu cür yanaşma qeyri-ana dilin tədris prosesini də xeyli yüngülləşdirir. Xarici dilin öyrənilməsində ana dili üçün səciyyəvi olmayan birləşmələrin çətinlik yaratdır. Qohum olmayan dillərdə fərqli xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi müqayisə olunan dillərin fonetik sistemlərinin xüsusiyyətlərini, fərqləri maksimum dərəcədə üzə çıxarmağa, qeyri-ana dilinin fonetik sistemini mənimsənilməsindəki perspektiv çətinlikləri müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Qeyd edək ki, xarici dillərin mənimsənilməsində ortaya çıxan çətinliklər metodik mənbələrdə daima diqqət mərkəzində olmuş və dillərin öyrənilmə strategiyasının aktul problemi kimi qamaqdadır. Məqalədə ispan dilini ana dilinin bazası əsasında öyrənən azərbaycanlı tələbələrin yol verdikləri səhvlərin təhlilinə və sistemləşdirilməsinə cəhd edilir. Xarici dili öyrənərkən dilöyrənənin “dil kimliyi” heç də həmişə kommunikativ vəzifələri həll etmək iqtidarında deyil və danışq prosesində aksent yaradan bəzi səhvlərə yol verir. Danışqda yol verilən səhvləri aşağıdakı

kimi qruplaşdırmaq olar: fərdi, aradan qaldırıla bilən, tipik, dayanıqlı, çətin aradan qaldırılan. Bu səhvlər həm başlanğıc, həm də sonrakı mərhələləri üçün də xarakterikdir. Mövcud nəzəri mənbələr, habelə ikinci dilin öyrənilməsinə dair təcrübələr göstərir ki, dilöyrənənlərin danışmaq prosesində yol verdikləri səhvlərin əsas səbəbləri aşağıdakı amillərlə şərtlənmişdir: a) dillərarası interferensiya; b) dildaxili interferensiya; c) səhv etmək qorxusu – psixoloji dil səddi; ç) inkişaf etmiş linqvistik təfəkkürün olmaması.

Səhvlərin tipologiyası həm də qarşılıqlı münasibətdə olan dil sistemlərindən, dil əlaqələrinin reallaşma şəraitindən də asılı ola bilər. Dillərarası interferensiya dilin bütün səviyyələrində - fonoloji, morfoloji, leksik və sintaktik səviyyələrdə özünü göstərir. Dilöyrənmədə yol verilən səhvlər arasında dominantlıq təşkil edən səviyyələrdən birincisi fonetik-fonoloji səviyyədir. Tələffüzdə və intonasiyada tipik səhvlərin aradan qaldırılması başlanğıc mərhələ üçün olduqca vacibdir. İspan dilindəki səslərin dəqiq tələffüz edilməsinə, müvafiq intonasiya növlərinə yiyələnmək üçün məhz başlanğıc mərhələdə ciddi səylə çalışmaq lazımdır.

İspan dilini öyrənən tələbələrin tələffüzdə fonetik-fonoloji səviyyədə yol verdikləri tipik səhvləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

- /a/o/ saitlərinin reduksiyası, məsələn, /calor/ color, mala/ malo; chico bueno/ chica buena;

- /e/i/ saitlərinin reduksiyaya məruz qalması, məsələn, España, peso / piso. İspan dilində bütün saitlər dəqiq və aydın tələffüz edilir. a/o; e/ i saitlərinin ispan dilində reduksiyaya uğraması əsas tipik səhv kimi dəyərləndirilə bilər;

- /ue/, /ua/ zəif diftonqları, məsələn, “suerte, duermo, muerto, puerta, bueno; cuarto, guapo, cuadrado”;

- bəzi samitlərin də tələffüzündə və oxunuş qaydasında müəyyən çətinliklər müşahidə edilir, məsələn:

- ll [ʎ] llanto, calle, llave, se llama;

- /r/ rr/ [r - rr] toro - torre, leer - rama;

- c > i, e [θ] cine, faz, once, manzana;

- /g i, e/ [j] genio, girar, gemir; n/ ñ [ñ] niño, España, mañana;

/s/ – kastilya variantında: Cuso cose en su casa.

-/ch/ birləşməsi qalın tələffüz edilməlidir, məsələn, noche, mancha.

- /n/s/ samitlərilə bitən sözlərdə vurğunun qoyulmasında yol verilən səhvlər, məsələn, terminan, tomas, Carmen, cadenas.

Qeyd etmək istərdik ki, tələffüzdə rast gəlinən səhvlər ünsiyyət prosesində qarşılıqlı anlaşmaya tam xələl gətirmək iqtidarında deyil. Hesab edirik ki, tipik səhvlər mərhələli şəkildə aradan qaldırılmalıdır. Bu səhvləri aradan qaldırmaq məqsədilə təklif edirik:

a) səhvlərin kollektiv və özünükorreksiya vərdislərinin müəllimin “ardımca təkrar et” sxemi üzrə vərdişi işləyib hazırlamaq; səhvlərin aradan qaldırılmasında qrupun iştirak etməsi, yol verilən səhvlərin tələbə tərəfindən özünü korreksiyası;

b) linqvistik təfəkkür vərdislərini inkişaf etdirmək;

c) dil və kontekstual duyumu inkişaf etdirmək;

ç) psixoloji baryeri aradan qaldırmaq üçün yaradıcı atmosfer yaratmaq.

Əsədova L.
(ADU)

Xarici dilləri mənimsəmə qabiliyyətinin inkişafı yolları

Dil – ictimai təzahürdür. Dil və onun daşıyıcıları arasında sıx və qarşılıqlı asılı bağlılıq heç bir şübhə doğurmur. Dil – eyni dildə danışan insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir və həmin dildən istifadə edən dil birliyinin həyatı və inkişafı ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Bu mənada ölü dillər – əbədiyyət tozu altında dəfn olunmuş xalqlardan qalan abidədir. İnsanın təfəkkürü (düşüncəsi), fikirləri, anlayışları hansısa konkret bir dil vasitəsilə formalaşır, nəşildən nəslə ötürülür. Bu, çox vacib funksiyaları yerinə yetirmək üçün dil müəyyən işarələr vasitəsilə (əsas və universal işarə – sözdür) ətraf gerçəkliyi əks etdirmək, müəyyən kodlar vasitəsilə (kod qismində işarələrin, simvolların, ieroqliflərin, hərflərin vəhdəti, başqa sözlə, tamamlanmış əlifba informasiyanı saxlamaq və ümumiləşdirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Dil, həmin dildə danışan xalqın mədəniyyəti və tarixi ilə sıx bağlıdır. Görkəmli alman filoloqu, filosofu Vilhelm fon Humboldt dili, həmin dildə danışan xalqın vəhdət halında mənəvi enerjisi, hər bir etnosun fikir və hisslərinin özünəməxsus konsentrasiyası kimi nəzərdən keçirirdi. Lakin müasir dünyada iki- və çoxdillilik cəmiyyətin sosial-siyasi inkişafının müəyyən edici faktoruna çevrilmişdir (məlumdur ki, dünyanın cəmi 22 ölkəsində birdilli əhali yaşayır) və bu tendensiya getdikcə güclənməkdədir. İki və çoxdillilik (məsələn, İsveçrə əhalisi alman, fransız,

italyan və retoroman dilindən istifadə edir) nəzərə alınmaqla, insanın yiyələndiyi dil (və ya dillər) – “ana dili” və qeyri-“ana dili” kimi təsnif oluna bilər.

Hər bir dil öz xüsusiyyətlərində unikaldir. Digər tərəfdən, əgər dillərin demək olar hamısında müəyyən universal prinsiplər yer almasaydı, bəzi hallarda öz strukturu etibarilə kəskin fərqlənən dilləri mənimsəmək, bir dildən istənilən başqa dilə effektiv tərcümə, eləcə də xarici dili öyrənmək mümkün ola bilməzdi. Dillərin əksəriyyətində sözlərin nizamı sahəsində maraqlı universal qanunauyğunluqlar aşkara çıxır, belə ki, ümumiyyətlə və bütövlükdə dillər iki sinfə bölünür. Dillərin təqribən yarısında sözlərin nizamı əsas cümlə üzvündən asılıya doğru uzanır. Məsələn, rus dilində, ingilis dilində və s. sözlərin düzülüşü, müvafiq olaraq, belədir: “*Поставь тарелку на стол*”; ingiliscə həmin cümlə “put the plate on the table”. Azərbaycan dilində, həmçinin yapon və b. dillərdə isə identik ifadədə sözlərin düzülüşü demək olar əksinədir: “*Nimçəni stolun üstünə qoy*”.

“Mənimsəmək” (ing. *acquisition*; rus. *усвоение*) termini ilkin olaraq, dilə yiyələnmə prosesinin şüursuz, təbii xarakterini, dili şüurlu surətdə öyrənmək (ing. *learning*; rus. *обучение*) prosesindən fərqləndirmək üçün işlənsə də, son illərdə bu fərqləndirmə aktuallığını itirmişdir və “mənimsəmək” və “öyrənmək” terminləri bu gün linqvistikada çox vaxt sinonim kimi istifadə olunur. Xüsusi hazırlıq sayəsində və yaxud nisbətən böyük yaşlarında başqa dil mühitində mənimsənilən dil “ikinci dil” adlanır (bu, bir neçə dil də ola bilər).

“İkinci dil”in mənimsənilməsi təbii linqvistikada kifayət qədər yeni istiqamətdir. XXI əsrdə İDM bütün dünyada, o cümlədən də Azərbaycanda geniş yayılmış təzahürə çevrildiyindən, bu təzahür müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərdən öyrənilir. Bununla belə, iki başlıca yanaşma: amerikalı linqvist, siyasi publisist, filosof və nəzəriyyəçi Noam Homskinin universal qrammatika və psixoloji nəzəriyyələri – “vərdişlərin mənimsənilməsi nəzəriyyəsi” və “konnektivizm” linqvistik nəzəriyyələri əsas götürülür. Linqvistikanın bir çox digər sahələri kimi, ikinci dilin mənimsənilməsi də psixologiya, koqnitiv psixologiya və təhsillə bağlıdır.

Amerikalı alimlər Con B.Kerroll və Stenli Sapon xarici dilin uğurla mənimsənilməsinin əsasında duran xüsusi koqnitiv qabiliyyətləri dörd qrupa bölmüşlər: fonetik kodlaşdırma qabiliyyəti; qrammatik hissiyat; mexaniki assosiativ yaddaş ; induktiv qabiliyyət.

Dilin mənimsənilməsi dörd əsas vərdişə yiyələnməyi nəzərdə tutur: eşitdiyini qavramaq; danışmaq; mütaliə və yazı. XD tədrisi ilə bağlı müxtəlif cəmiyyətlər konkret zaman mərhələsində öz qarşısına müxtəlif vəzifələr qoya bilər. XD tədrisi üzrə bəzi metodlara diqqət yetirək.

Kommunikativ metod. Müəllim və şagird/tələbə arasında maneələrin aradan götürülməsini, oyun elementlərinin və s. tətbiqini nəzərdə tutur, məşğələləri yaradıcı və cəzbedici etməyə imkan verir, eyni zamanda da müəllim bütün dərs prosesinə nəzərəcarpmadan tam nəzarət edir.

Qrammatik-tərcümə metodu. Metodun məqsədi qrammatikani öyrətmək və onun vasitəsilə xarici dildə oxumaq və mətnləri anlamaq vərdişi yaratmaqdır.

Audio-linqval metod. Qrammatik və frazeoloji strukturlar, dialoqlar.

Saqqestopediya. Bolqar psixoloqu Georgi Lozanovun tətbiq etdiyi metod özü “təlqin etmək, suqgestiya vasitəsilə müalicə” deməkdir. Bu metodda musiqi, hərəkət, dialoqlar, mahnı, oyun, problemlı situasiyalar, mətbuat-konfransları, müsahibə, məruzə və s. şəklində nitq səsləndirilir.

Susmaq metodu (“*Silent way*”). Metodun tədris prinsipi dili öyrənmək istəyən insanda həmin dilin biliklərinin təbiətən olduğuna əsaslanır, odur ki, ən başlıcası – ona mane olmamaq və müəllimin nöqtəyi-nəzərini sırmamaqdır. İlkin olaraq müəllim heç nə danışmır, yalnız, məsələn, “*table*” sözündəki “t” səsi, ardınca “ey” səsi və s. təsvir edilmiş rəngli şəkillər göstərir...

Fiziki reaksiya metodu (“*Total-physical response*”). Burada ilk vaxtlarda məhz tələbə danışmır. Əvvəl o, kifayət qədər bilik almalıdır. Ardınca onun eşitdiyinə və yaxud oxuduğuna reaksiya verməli olduğu mərhələ yetişir, lakin reaksiya yalnız hərəkətlə verilməlidir. Hər şey fiziki hərəkətlərin adı olan sözləri öyrənməklə başlanır: “əlinizi qaldırın”, “əyləşin” və s.

XD tədrisi üzrə bu gün həm ənənəvi, həm də müasir metodlar kifayət qədərdir. XD mənimsənilməsi prosesində müəllim çox vacib rol oynayır, onun elmi biliklərinin həcmindən, dili mənimsəmək səviyyəsindən çox şey asılıdır, dilin xüsusiyyətlərini və qanunlarını bilmək lazımdır.

On teaching English in job-related or career-related settings

Many English teachers in our country (Azerbaijan) and all over the world are called on to teach English in job-related or career-related settings. In the last decade of XX century our Republic second time in its history gained its independence. For this reason, students, schoolchildren even adults became very interested in learning English for specific purposes.

It is clear that the common factor in all English for Specific Purposes (ESP) is that they are designed for adults who have a common professional or job-related reason for learning English a common context in which to use English, content knowledge of their subject area, and well-developed learning strategies.

We must underline that for these purposes ESP courses are developed through needs assessment that identifies what the students need to do in English (tasks), the contexts in which they will do it (texts), and what their current level of English is. Then the teacher usually selects materials and activities to move from a text to a task or in other words they teach the language connecting with their professional activities.

On the other hand we can inform on program. At the end of courses the teachers try to design programs connected with different sphere of life basically program for economics, for drivers, for hotel workers and finally a program for international business managers.

The program was developed to meet the needs of professional economists who work in oil, industry. Because in 1994 the contract was signed between Azerbaijan and other oil producing countries. This contract later was called the contract of century. It is natural tasks for which they needed English included reading research papers, attending and presenting research finding at conferences, and writing the results of their research. At this period some current problems appeared and the people of Azerbaijan meet this need with interest.

So in the Azerbaijan Republic the study of foreign languages (most noticeably English) by young people is definitely on the rise. Even pre-schoolers and primary- school children, attendance at an English language class after school is usual experience nowadays. We must stress that,

traditionally the English language (even German and French also) in Azerbaijan state school system has been taught as an academic subject at the same time at Universities. But unfortunately that period it was very interesting for learners because there were no opportunities for contact in English outside the classroom and Universities.

On this occasion we must underline present the language in natural chunks. This is probably due to young children's ongoing development in their brain hemispheres, what is important to realize is that children, particularly in a classroom setting, understand things in a much more holistic way than adults and concentrate totally of the message itself and not on the message's individual components, such as speed, grammar and vocabulary.

Another component here is including a cultural component hint for making the classroom more real, more interesting and more motivating would be in those classes. Here basically we can include the seasonal themes and natural holidays. Next necessary thing is ICT. Here in place of reading, we can use flash cards, pictures, and various objects and realia to make the classroom come alive and resemble more closely the outside world.

One of the problems which plays very valuable role is acquisition of the second language and here motivation additionally appears to be affected by such factors as group dynamics, the learning environment, and even the learners' conversational partner's motivation.

We consider next thing in learning English for special purposes and second language acquisition is computational linguistics in other words to learn foreign language with the help of new technology, basically with the help computers. We consider its perspective is very large and expect very much.

First of all computational linguistics seeks to develop the computational machinery needed for an agent to exhibit various forms of linguistic behavior. Here by "agent" we mean both human beings and artificial agents such as computer programs. By "machinery" we mean computer programs as well as the linguistic knowledge that they contain.

Here naturally arises questions what does it mean for a computer to communicate in or interpret a human language? Of course we think first of all computers have no inherent intelligence.

At the beginning of 1990s of computers have become steadily faster and have provided access to increasing quantities of on-line linguistic

data. It is natural methods based on statistical analysis of such data have dramatically improved the accuracy with which systems carry out tasks like understanding the syntactic structure of a sentence.

Summarizing this article we may come to conclusion that during the last thirty years the English language is learned more and more intensively and with the help of new technology, ICT and other methods of learning. The mentioned methods make a great progress in teaching, learning and surely in communication of foreign languages.

Hajiyeva G.
(AUL)

Different Ways to Increase Students' Involvement in Diplomatic Writing Classes

This article deals with the effective tools to conduct diplomatic writing classes and to foster students' interest and active participation during classes. Teachers' role as a facilitator and variety of writing tasks promote to this process and students' careful study of writing rules and steps and enough writing practice prove to be of significant importance in this case.

Teaching how to write effectively is one of the most important life-long skills that language teachers usually find challenging enough to develop in their students. When teaching writing, educators must be sure to select materials and effective techniques that not only aid them in teaching how to write, but that will also be the most useful in helping their students learn to write as in the quotation goes "Writing has rules which we need to recognise and either follow or purposefully flout"(Teeler, 2000 ; 9-10). Writing skills are so closely tied to other language skills especially to reading skills that even for native speakers it is an important issue. To write better, you must learn to read better. To consciously evaluate your writing you must become more conscious of reading behaviors. (Kurland, 2010; 4-5) For developing students' diplomatic writing skills (formal letters of different purposes, note verbals, personal notes, etc.) they should be asked to spend more time reading and analyzing particular vocabulary or sentence patterns in letters. In addition,

the academic and communicative success of a learner may also be affected by the number of words he knows. It has been suggested that moderate L1 readers can recognize about fifty thousand words. Some researchers think if second language learners recognize from 2000 to 7000 words that is adequate. Nation (Nation, 1990) suggests that learners need at least 3000 head-words in order to be able to read unsimplified texts but such a number of words is still much less than the number of words that a native speaker needs for being considered as a proficient reader and writer. Nation (Nation, 1990) considers that knowing about a total vocabulary size is interesting and useful since it is important for a teacher to know whether learners have enough practice to use all this vocabulary productively to compose different pieces of writing. Writing rules should be taught and practiced enough by means of various techniques that help students not to feel discouraged while communicating their ideas. For effective teaching of diplomatic writing students who are going to be future diplomats need not only enough stock of simple words but also effective use of diplomatic vocabulary. Besides, some language teachers unfortunately think that teaching to write is primarily a question of grammar, proper sentence construction, appropriate use of tenses, punctuation, etc. They pay less importance on characteristic features of academic writing such as unity, coherence, and support. However, Wray (Wray, 1999 ; 227-228) suggests quite the opposite” In general, fewer formulaic phrases are found in writing than in speech, and this is why writing in particular has to be both coherent and cohesive.” Coherent writing makes sense because you can follow the sequence of ideas and points.(Harmer, 1983; 246) Students should carefully study how to provide coherence in composing different samples of diplomatic writing : how to start and end letters, present ideas logically in the body part of them. Besides, in the teaching of writing some language teachers don't take serious to make students focus on the product of that writing or on the writing process itself. (Harmer, 1983; 256-257) In reality, the writing process is more complex than this of course, and the various stages of drafting, reviewing, redrafting, and writing, etc. are done in a recursive way: we loop backwards and move forwards between these various stages (Tribble, 1997; 37-39). Ron White and Valerie Arndt (Ron White and Valerie Arndt ,1991;5) are also keen to stress that “writing is re-writing; that revision-seeing with new eyes- has a central role to play in the act of creating text” All these affect negatively and cause poor performance of

students' writing skills. Taking into account all the above mentioned reasons, I would recommend by using different interesting techniques writing classes can be made enjoyable for students, so they don't say "I have no idea to write about it"; on the other hand, they are willingly to shape their thoughts in different forms of writing afterward they analyse the presented model pieces of diplomatic writing.

While teaching diplomatic writing samples teachers should use a variety of writing tasks that not only give a new knowledge of how to write as well as get enough practice and feel confident in producing a foreign language effectively. For example, by analyzing the appropriate salutation and ending parts of the letters as well as sentence structures and words and phrases of formal style students can easily identify formal, semi-formal, or informal styles of letters. Later, with enough practice of the newly learned diplomatic words and phrases it becomes easier to apply them in composing different letter samples. It can also contribute to students' collaborative work and decrease one way communication of getting all necessary information just from the teacher. Students can learn better from one-another and have the equal opportunity of exploring issues and ideas in depth from a variety of viewpoints.

Furthermore, teachers should organize each class which includes opportunities to signal to students which material is the most important, and to help students in advance their knowledge and thinking. Furthermore, creating a classroom atmosphere that will reduce students' anxieties in which they feel comfortable enough to put all newly gained knowledge into practice is essential, too. Teachers also would better to encourage students to respond to one another, rather than merely to the teacher. It will provide students with a model of civil discourse by demonstrating respect for, and interest in, the feedback of others.

In conclusion, active students' involvement does not happen naturally, it has to be carefully planned and encouraged. Therefore, application of different techniques, as well as teachers' role as a facilitator and good organizing skills prove to be very essential in this case.

12 illik təhsil sisteminə keçidlə əlaqədar xarici dil tədrisində imkanlar

12 illik təhsilə keçid zəruridir, çünki bunu Azərbaycan təhsil sistemini dünya standartlarına yaxınlaşmaq kimi qəbul etmək olar. Hazırda dünyada 150-dən çox ölkədə bu sistem mövcuddur. 12 illik təhsil sistemini ölkə əhalisi tərəfindən lazım olan səviyyədə qəbul olunması üçün Təhsil Nazirliyi tam yeni təhsil forması təqdim etməlidir. Bununla əlaqədar bir neçə təkliflərin qəbul olunması zəruridir.

1) Əsas təhsil pilləsi 9 illik yox, 10 illik qəbul edilsin və bu pillə 2 mərhələdən ibarət olsun: ibtidai və əsas

İbtidai təhsil I-V sinifləri əhatə edir və buna keçid bir neçə ildən sonra olmalıdır. Çünki ibtidai sinif müəllimlərinin yalnız 10-15%-nin biliyi müasir tələblərə cavab verir. Tədrisən ibtidai siniflərin maddi-texniki bazası və müəllim kontingenti lazımı tələblərə uyğun olarsa, bu pilləni 5 ilə qaldırmaq olar.

2) VI-X siniflərdə tədris materialları şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq A və B variantlarına uyğun (A –ümumi və B- istedadlı uşaqlar üçün) təqdim olunmalıdır.

A variantında fənlərin tədrisində hər fənnə aid əsas anlayışlar, qanunlar, istiqamətlər, tarixi faktlar və əsas tarixi şəxslər haqqında məlumatlar verilir (nüvə bilikləri). B variantında bu biliklər daha ətraflı şərh edilir, məntiqi təfəkkür, analiz, müqayisə etmə bacarıqları inkişaf edilir.

3) Tam orta təhsil isə XI və XII sinifləri əhatə etməli və bunlar da ayrıca məktəblərdə cəmləşməlidirlər.

Əsas təhsili bitirən şagird kontingenti biliklərinə, qabiliyyətlərinə və istəklərinə uyğun olaraq təhsillərini 3 ayrı istiqamətdə qura bilərlər:

1. Tam orta təhsil üzrə XI və XII siniflərdə ;
2. Kolleclərdə - 3-4 il ;
3. Peşə məktəblərində - 2-3 il ;

Hər 3 istiqamətdən sonra şagirdlərə ali məktəblərə daxil olmaq imkanı verilməlidir.

4) XI siniflərə qəbul zamanı şagirdin əsas təhsil kursu üzrə əldə etdiyi nailiyyətlər, olimpiada və müsabiqələrdəki nəticələr əsas götürülmə-

lidir və burada təhsil istiqamətlər üzrə aparılmalıdır. Bunun müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, şagirdlər sinifdə təqribən eyni səviyyədə və seçdikləri istiqamətlər üzrə qruplaşdırılır. Bununla da artıq repititor yanına getməyə ehtiyac qalmır.

Bu siniflərdə dərs deyən müəllimlərin də məsuliyyəti artır. Çünki dərs dedikləri şagirdlərin əksəriyyəti bu fəndən yüksək nəticə almağa maraqlıdır.

5) Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsas təhsil zamanı (I-X siniflərdə) bütün fənlər ümumi tədris olunur, əsas anlayışlar verilir, tam təhsil sistemində isə (XI-XII siniflərdə) bunlar daha təkmilləşmiş formada dərinlən mənimsədilir.

Bu həmçinin xarici dillərin tədrisi zamanı da özünü göstərir. Belə ki əsas təhsil mərhələsində yəni, V-X siniflərdə şagirdlərdə ingilis dilinin əsas leksik bazası 1500-1800 sözdən çox olmamalıdır. Ən əsası bu bazanı aktiv istifadə vərdişlərini şagirdlərdə aşılamaqla onlara öz fikirlərini çatdırmaq imkanı verməkdir. Bununla bağlı şagirdlər üçün xüsusi lüğət tərtib edilməlidir və bura daxil olan ən çox istifadə edilən ingilis sözləri beş il müddətində aktiv şəkildə mətnlərdə istifadə edilməlidir.

XI-XII siniflərdə şagirdlərə xarici dil xüsusi proqram əsasında dərinləşmiş şəkildə, bir çox hallarda şagirdlərin seçdiyi fənlərin terminlərini və anlayışlarını öyrətməklə keçilməlidir. Bu halda şagirdlər seçdikləri istiqamət üzrə xaricdə təhsil almaqda çətinlik çəkməyəcəklər.

**Hüseynova K.
(ADU)**

Təhsildən gözləntisi yüksək olan birinci kurs tərcüməçi tələbə reallıqdan uzaq olmamaq üçün bunları bilməlidir

Tərcümə fakültəsinə daxil olmuş tələbələrimizi düzgün məlumatlandırmaq, onlarda fakültənin məzmununu barədə aydın təsəvvür yaratmaq lazımdır, çünki bu fakültəyə daxil olmuş tələbələrin demək olar ki, hər birində tərcümə kursunun məzmununu barədə səhv fikir formalaşmışdır. Tələbələr bakalavr dərəcəsinə əldə etdikdən sonra istənilən tərcüməni yüksək səviyyədə yerinə yetirə biləcəkləri ümidindədirlər. Belə gözləntilər universitetimizin tərcümə fakültəsinin verdiyi təhsil barədə yanlış fikir formalaşdırmış, yəni gözləntini reallığa uyğun olmayacaq dərəcədə yüksək tutmaqda tələbələr əldə edilən real nəticəni qəbul etmir və ali təhsil

müəssisəsinin işində qüsurlara axtarmağa çalışır. Müəllimlər tələbələrdə formalaşmış bu yanlış düşüncəni aradan qaldırmalı, dörd illik təhsil çərçivəsində məhsuldarlığın minimum və maksimum dərəcəsini (öndə gedən avropa universitetlərinin tərcümə fakültələrində olduğu kimi) aydın dərk etməkdə onlara kömək etməlidirlər.

Tərcümə kurslarında nizamlı kurikulumların olmasına baxmayaraq universitetlər və bu sahə üzrə mütəxəssislər mükəmməllik üçün minimal standartları təmin etmək məqsədi ilə davamlı olaraq bir çox problemlərin öhtəsindən gəlməlidirlər. Bu problemlərdən biri tələblərin əldə edəcəkləri biliklər barəsindəki gözləntiləri və real olaraq əldə etdikləri biliklər arasındakı uyğunsuzluqdur. Universitetlər heç də professional tərcümə məktəbləri deyillər. Təcrübəli mütəxəssislərin və dəqiqliklə hazırlanmış sillabusların olmasına baxmayaraq onların öyrədə və tələbələrin öyrəmə biləcəkləri məhduddur. Tələbələrin bu sahədə təhsil almazdan öncə müəyyən mulumata sahib olması daha səmərəlidir. Bu heç də tələbələri ruhdan salmaq və ya onların öyrənmək həvəslərini qırmaq deyil, daha çox onları müəyyən uğurlar əldə etmək üçün nə etməli olduqları barədə məlumatlandırmaqdır. Buna görə də aşağıdakı konsepsiyalar bu sahə üzrə təhsil almağa çalışan hər bir tələbə üçün vacib ola bilər:

Universitetdə təhsil alan tələbə təhsil müddəti bitən kimi peşəkar tərcüməçi olacağını, başqa sözlə tərcümənin hər hansı bir növü üzrə səriştə əldə edəcəyini gözləməməlidir. İstər yazılı, istərsə də şifahi tərcüməçi təkcə sağlam zehinə deyil, eyni zamanda sağlam bədənə sahib olmalıdır, yəni tərcüməçilər və dilmanclar əqli və fiziki cəhətdən möhkəm olmalıdırlar. Tərcüməçi tələbə aydın dərk etməlidir ki, başqa dili bilmək tərcümə işini yerinə yetirmək üçün vacibdir, lakin kifayət deyil.

Tərcümə etmək dil öyrənmə prosesinin son mərhələsi və ya nəticəsi deyil, sadəcə olaraq bu prosesin bir hissəsidir. Tərcümə sahəsi üzrə təhsil alan tələbələrin əsas məqsədi informasiyanı başadüşülən tərzdə ifadə etməklə ünsiyyəti təmin etməkdir. Tərcümə fakültəsinin tələbəsi tərcümə dərslərindəki hər bir tapşırığın onun üçün maraqlı olacağını gözləməməlidir, yəni tərcümə edilən mətnlər tərcümə tələbələri üçün maraqsız ola bilər, yaxud ən azı bütün tələbələr üçün eyni marağa səbəb olmaya bilər. Hər zaman tərcümə tapşırığının əsas məqsədini anlamağa çalışın. Ən əsas hesab etdiyimiz tərcüməçilik qabiliyyəti sözü dil vahidi kimi görmə məngənəsindən azad olmaqdır, yəni tərcüməçi tələbə nitq vahidini görməli, başqa sözlə lüğəvi mənalar çərçivəsindən kənara çıxıb kontekstual mənəni tapa bilməlidir. Tərcümə əslində heç vaxt bitmir, yəni bitmiş hesab edilən

tərcümə heç bir zaman həqiqətən bitmiş deyildir. Bütün yuxarıda deyilənlərlə yanaşı tərcümə hər şeydən əvvəl nizam-intizam tələb edir.

İmanova S.
(Azerbaijan)

Teaching Tolerance Through Teaching English

In this paper is discussed the necessity of educating young generation tolerant, open to multiculturalism, ready to love, respect, live in peace with other nations. Teachers of foreign languages have a great opportunities to educate young generation by teaching language, literature, culture of other nations. They must be taught with a sense of openness and comprehension toward other people, their diverse cultures and histories and their fundamental shared humanity.

A peaceful future depends on the education which today's - young generation get. Classrooms have become microcosms of the cultural diversity of global society and cross-cultural understanding has become a primary requirement of a healthy learning climate in schools around the world.

Teachers of high schools, Universities, secondary schools, tutors, trainers and non-formal educators must have special ideas, programs, materials, their own methods on tolerance, methods for achieving a culture of peace of coexistence, capability of living together different races, nationalities, religions, cultures in peace.

All these wars, terrors, conflicts, intolerance, aggressive nationalism, chauvinism, racism, refugees, migration problems, islamophobia, discrimination towards other nations are associated with differences in religions beliefs of the East and the West.

Why? Why all these educated, intelligent people can't stop or don't want to stop wars, tragedies, deaths of millions?

Because all these intelligent, educated people are far from of the love of Creator, of the love to humans.

As Dalai Lama said:

"The planet does not need more successful people. The planet desperately needs more peace makers, healers, restorers, storytellers and lovers of all kinds. It needs people of moral courage willing to join the

fight to make the world habitable and humane”. All these must be taught by teachers.

Being tolerant of each other and caring for each other is what makes us human. By teaching tolerance, we allow individuality and diversity while promoting peace and civil society. Our success in the struggle of intolerance depends on the effort we make to educate ourselves our young generations and our children. “Intolerance can be unlearn. Tolerance and mutual respect have to be learnt”.

President of Azerbaijan Ilham Aliyev pays a special attention to multiculturalism and tolerance. Today it is very important to create the atmosphere of mutual understanding, tolerance, mutual respect of national identities, cultures and valueing them is especially important now, when nationalism, international terrorism, separatist, movements, wars, attacks directed against civilian ethnic conflicts.

People of different nationalities, religions, beliefs, ethnic backgrounds, cultures live and work in Azerbaijan without any problem. Because Azerbaijan is and always has been internationally as polytechnic, multicultural and tolerant country. There has been multiculturalism.

**Ибрагимова З.
(АУЯ)**

«Догма» подход к преподаванию иностранного языка

До недавнего времени среди преподавателей английского языка бытовало мнение, что учебники являются краеугольным камнем в процессе обучения. Написанные профессиональными преподавателями и методистами, разработанные в соответствии с определенными академическими стандартами, составленные с учетом уровня владения языком, учебники и учебные пособия в целом определяют содержание урока и объем знаний, передаваемых учащимся.

Однако в течение последнего десятилетия все больше преподавателей приходят к выводу, что процесс обучения находится в непосредственной зависимости от учебных пособий и учебников, где последние являются своего рода барьером и ограничением для естественного изучения и усвоения языка. Материал, преподносимый педагогом, как бы «фильтруется» сквозь призму учебника.

Эти идеи нашли свое отражение в одном из современных подходов к обучению языку, который носит название «Догма» подход (Dogme ELT), авторами которого являются Скотт Торнбёри и Люк Мэддингс. Данная философия или система убеждений предполагает сосредоточенность преподавателя не на материале обучения, а на субъекте педагогического процесса, которым является студент.

В современное время в ходе глобализации сущность процесса преподавания приобретает несколько отличный оттенок от системы практики, имевшей место десятилетия назад. В данное время преподавание иностранного языка это не просто процесс передачи системы знаний учителем учащемуся, а скорее снабжение студентов навыками успешной коммуникации, развитие умений анализировать и совершенствование культурных знаний и навыков в той или иной области.

Сущность «Догма» подхода к обучению английскому языку заключается в ключевой идее о том, что основным учебным материалом и ресурсом для изучения языка являются сами студенты, и находит свое отражение в десяти ключевых принципах, изложенных ниже.

- Процесс обучения является диалогическим процессом, в котором равноправно участвуют как преподаватель, так и учащиеся.

- Обмен знаниями, убеждениями, опытом учащихся, их проблемы, нужды и интересы должны приветствоваться преподавателем и являться основным содержанием урока.

- Шаблонность учебников и готовых дидактических материалов ограничивает уровень интерактивности между студентами и преподавателем.

- Обучение языку может иметь место в ходе общения преподавателя и учащимися, в особенности, если данный процесс коммуникации грамотно построен и поддерживается учителем в правильном русле.

- Содержание урока должно заинтересовывать и вовлекать студентов в процесс и должно быть инициировано самими учащимися.

- Материалы (тексты и т.д.), используемые на уроке, должны быть уместными и значимыми для студентов, соответствовать их интересам и языковым нуждам.

- При условии создания преподавателем благоприятной учебной среды изучение иностранного языка происходит последовательно и естественно.

- Учащимся предоставляется право требовательно и разборчиво относиться к учебным материалам.

- Освобождение процесса обучения от «искусственных» материалов уполномочивает и накладывает определенную ответственность, как на преподавателя, так и на учащихся.

- Первостепенной ролью преподавателя является поддержание взаимодействия студентов и направление внимания учащихся на язык, возникающий в процессе коммуникации.

Несомненно, данный подход имеет как положительные, так и отрицательные стороны. Одним из минусов является то, что он не вполне эффективен на начальных этапах обучения иностранному языку, где базовые знания языка и о языке играют фундаментальную роль для дальнейшего развития языковых навыков. Более того, использование подхода требует высокой квалифицированной подготовки и наличие профессионального опыта преподавателя. Однако интегрирование на практике «Догма» подхода наряду с коммуникативным подходом в сила обеспечить эффективность процесса преподавания и усвоения английского языка.

**Исмаилова Д.
(АУЯ)**

Развитие межкультурной коммуникации при изучении английской культуре в языковом университете

Особенностью развития мирового сообщества на современном этапе является сближение стран и народов в экономической, политической, образовательной сферах, совместное решение ими глобальных проблем в различных областях науки. В программах и учебных пособиях Азербайджанского университета языков широко представлены материалы страноведческого, культуроведческого характера соответственно изучаемому языку, однако трудно предположить, что в перспективе обучаемый будет использовать английский язык, только при взаимодействии с носителем англоязычной

культуры. Для установления контактов и решения разного рода проблем, английский язык, как средство общения, может быть использован в процессе взаимодействия с представителями разных народов и разных культур. Межкультурная коммуникация решает сложные и актуальные проблемы языкознания XXI века, проблемы взаимодействия мировых культур в области языка. Обращение к новой парадигме в лингводидактике обусловлено рядом объективных обстоятельств. Межкультурная коммуникация трактуется лингводидактами как совокупность специфических процессов взаимодействия партнеров по общению, принадлежащих к разным лингвокультурным сообществам.

В современных условиях процесс обучения английскому языку в Азербайджанском университете языков складывается в рамках социокультурной модели обучения, которая рассматривается как основа осуществления межкультурной коммуникации, т.е. общение языковых личностей, принадлежащих лингвокультурным сообществам. Процесс обучения межкультурной коммуникации направлен на ускорение социализации личности, социальнокультурная и лингвострановедческая компетентность обучаемого станут в этом случае компонентами цельной, гармонично развитой, высококультурной творческой личности XXI века. Личность обучаемого при этом является и субъектом и объектом творчества: процесса обучения английскому языку. Формирование уважительного и позитивного отношения к культуре стран изучаемого языка, широкое представление о достижении общечеловеческой культуры, о роли родной культуры – это задачи обучения межкультурной коммуникации. Цели и задачи межкультурной коммуникации сделали необходимым разработку целой группы прикладных методов, применение которых позволяет сделать изучение межкультурной коммуникации эффективным и целенаправленным. К их числу относятся биографическая рефлексия, полевое наблюдение, интерактивное моделирование, ролевые игры, самооценка, симуляции, и. т. д.

Метод биографической рефлексии предполагает осмысление собственной биографии с целью основ выяснения своей собственной идентичности и форм ее проявления в повседневной жизни. С помощью анализа биографии и воспроизведения прошлых жизненных ситуаций актуализируются чувства и осознаются события, определившие формирование личности человека. Это помогает

оценивать различные стороны человеческой жизнедеятельности, определять природу ценностных ориентаций и интересов и поэтому может применяться при различных методологических подходах.. Значение этого метода состоит в том, что занятия по методу биографической рефлексии помогают получить объяснение собственной культурной принадлежности, идентифицировать личные культурные стандарты и раскрыть механизм культурного самовосприятия. Метод интерактивного моделирования ориентирован на сознательное воспроизведение регулярно возникающих различных индивидуальных и групповых ситуаций межкультурного общения. Благодаря этому интеллектуальная и эмоциональная энергия студентов процесса обучения направляется на анализ и оценку этих ситуаций. Ценность метода интерактивного моделирования заключается в том, что он значительно облегчает начало процесса обучения, поскольку создает более естественную обстановку для знакомства участников; кооперирует и организует участников для совместной деятельности; создает условия для развития более откровенных отношений участников друг к другу; заставляет обращаться к прошлому опыту участников и через это оценивать практические ситуации общения в настоящем. Метод ролевых игр характеризуется исполнением участниками ролей, которые воссоздают часто повторяющиеся ситуации межкультурного общения. Эти роли узнаются, смешиваются и изменяются при их воспроизведении и анализе. В таких случаях происходит восприятие скрытых правил и стандартов, которые лежат в основе норм и ценностей чужой культуры и которые отпечатываются в сознании участников обучения. В изучении межкультурных коммуникаций данный метод порождает игровое переживание, благодаря чему глубже познаются интересы взаимодействующих сторон, их формы поведения, развивается способность к восприятию норм и ценностей чужой культуры. Метод самооценки своей целью ставит выделение определенных типов поведения при межкультурном общении и рассмотрение их под соответствующим углом зрения. Эта цель достигается посредством общественных опросов, структурированных наблюдений и тестов. Полученные результаты становятся темами для аналитических дискуссий и обсуждений о типах межкультурного поведения и их результатах в межкультурном общении. Метод симуляции заключается в искусственном создании конкретных ситуаций меж-

культурного общения и прогнозировании возможных вариантов и результатов исходя из различных точек зрения и аспектов. Ситуации, как правило, являются обобщенным опытом межкультурного общения всех участников процесса обучения. С помощью данных методов могут сравниваться две или более культуры. Внимание акцентируется как на общих трудностях процесса коммуникации, так и на частных случаях межкультурного общения.

Javadova P.
(AUL)

Developing the Communicative Skill of Students in Teaching English

To begin with I would like to point out that means of communication have changed greatly. When we think of it we cannot understand how people who lived 50 years ago were able to keep in touch. Nowadays we cannot imagine human contact without modern technology devices such as mobile phones, smartphones, i-Pods, i-Pads, tablets, laptops and so on. Modern means of communication have made the distance between people unimportant. Unlike 20 years ago we usually call someone, not visit. Now did humans develop the ability to communicate? Are humans the only creatures on earth that communicate? Answers to these historical, and social-scientific questions provide part of diversity of knowledge that makes up the field of communication studies. The origins of communication studies are traced back thousands of years to ancient Greek philosophers and teachers like Plato and Aristotle who were the first to systematically study and write about speech. Communication is simply the act of transforming information from possess. When people communicate they get an energy and emotional charge.

Nowadays, people use modern means of communication when talk with each other. They can communicate even if their dialogue is not face to face. Modern gadgets give us such opportunity. For instance, sending a short message by the mobile phone, you can put different marks, or smiles conveying your emotions. Although I believe that best communication happens when people communicate face to face, so that you can appreciate an a attitude of your partner and see his or her emotions and feeling and behavior even keep silence with the help of his or hers

gestures, eyes and body language. Suitable roles for school classes would be:

People familiar to students from everyday life, e.g. parents, brothers, sisters, teachers, shopkeepers, police officers.

Suitable situations: - Situations which students see or take part in everyday life, e.g. shopping, holiday, transport and so on.

Situations from stories they read, or from the textbook. This can provide self-confidence as speakers and to their motivation to learn more. Language learning depends on listening. Top – down strategies include: listening for the main idea, predicting, summarizing. Bottom – up strategies are text based; the listener relies on language in the message, which is the combination of sounds, words and grammar that creates meaning. Therefore, effective teachers of language provide practices that stimulate rich uses of language. Learning vocabulary is a very important part of learning a language. The more words you know, the more you will be able to understand what you hear and read and the better you will be able to say what you want to when speaking or writing. Here are some suggestions; learn the words that are important to the subject you are studying, learn the words that you read or hear again and again, learn the words that you will often want to use yourself, do not learn the words that are rare or not useful. For the beginning of course the learners have to follow this order. Next you have to decide how you are going to learn them. Here are a few ideas: write the words in a notebook, write the words and definitions on small cards, say the words many times, put the words into different groups, make association, ask someone to test you, use the words in your own speaking or writing. Vocabulary knowledge is not something that can ever be fully mastered; it is something that expands and deepens over the course of lifetime. Students enjoy working with figurative meanings as imagining possible literal meaning for the expressions. They also enjoy finding out about the origins of idiomatic expressions some of which are very old. Tell students that they are going to work together in groups to make a drawing of an animal idiom's literal meaning and then act out its real or figurative meaning. One student will draw the idiom the way it would look if it meant literally what it said: drawing a sketch of a cat leaping out of a paper bag. This student labels the drawing with the idiom, “to let the cat out of the bag “. There are many methods for learning vocabulary, and every learner should experiment with a variety of approaches to see what

comes most naturally. The most important is that you must find a method one is comfortable with. For some people the best way of learning new words is storytelling. Instead of just studying isolated words by rote, new vocabulary can be memorized quicker and deeper because it is linked to characters, places and relationship, just like in real life. We must agree that if learners do not recognize the meaning of words, they will be unable to participate in the conversation, even if they know morphology and syntax. Students should start using EFL dictionary as early as possible from intermediate stage. With enough training, dictionaries are an invaluable tool for learners, giving them independence from the teacher. Now many linguists and ESL teachers agree on that students learn to speak in the second language by “interacting“. Communicative language teaching serves best for this aim. After a lesson, a discussion can be held for various reasons. In this case students come to a conclusion, share ideas about an event or find solutions in their discussion groups.

Kazımova A.
(ADU)

Qeyri-ixtisas fakültələrində işgüzar ingilis dilinin öyrədilməsinin əsasları

Qloballaşma dövründə mədəni və eləcə də işgüzar əlaqələrin genişlənməsi prosesi baş verir və bunun üçün də ən azı bir xarici dil bilmək dövrün tələbinə çevrilmişdir. Bu da linqvodicistik nəzəriyyənin inkişaf edərək təkmilləşməsinə güclü təkan verir.

İşgüzar əlaqələrin reallaşması sahəsində istifadə olunan dillər arasında birincili qazanmış və bu birinciliyi uzun müddət saxlayan ingilis dilinin keyfiyyətli tədrisi və öyrədilməsi sahəsində də xeyli irəliləyişlər nəzərə çarpır. Qeyri-ixtisas fakültələrində işgüzar ingilis dilinin öyrədilməsində və tədrisində aşağıdakı vacib məsələləri nəzərə almaq mütləqdir.

Qeyri-ixtisas fakültələrində (misal üçün, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin texnologiya, dizayn, kommersiya, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və s.) işgüzar ingilis dilinin öyrədilməsində linqvistik əsaslar çox vacib olan amillərdəndir. Linqvistik əsas dedikdə işgüzar ingilis dilinin peşəkar linqvistlər tərəfindən tədrisi nəzərdə tutulur. Bu halda dilöyrənlər belə demək mümkündürsə, “özlərini tam olaraq professionallara

həvalə edəcək” və kursun sonunda müəyyən bir səviyyədə işgüzar ingilis dilinə yiyələnmək şansı qazanırlar. Əks təqdirdə, tələbələr çıxış yolunu fərdi olaraq dil öyrənməkdə tapırlar. Artıq burada ali məktəb peşəkar səviyyədə işgüzar dili tədris edə biləcək kadrları cəlb etməkdə maraqlı olur. Peşəkarlıq özünü müəllimin tədris zamanı hansı vasitələrdən istifadə edərək işgüzar ingilis dilinin dil öyrənenlərə çatdırmasından, pillə-pillə tələbədə işgüzar ingilis dilinə dair məlumat və biliklərin formalaşmasından ibarət olan bacarıqların olmasında göstərir.

Burada ikinci bir məsələ, işgüzar ingilis dilini tədris edəcək müəllimin artıq tələbəyə bu dili necə öyrədəciyiylə bağlıdır.

Qeyri-ixtisas fakültələrində işgüzar ingilis dilinin öyrədilməsində üzə çıxan bu məsələ pedaqoji əsasdır. Burada da əsas güc bir pedaqoq kimi, müəllimin üzərinə düşür. Müəllim və ya işgüzar ingilis dilini tədris edən şəxs bu halda, işgüzar ingilis dilini öyrətmək məqsədilə, tələbələrdə motivasiya yaratmaq üçün səy göstərməlidir və bunun üçün mövcud vasitələrdən maksimum yararlanmalıdır. Bu vasitələr sırasına aşağıdakıları aid etmək olar: müasir texnologiyalar (smartboard, proyektor), internet resursları, şirkət/zavod/fabrik/müəssisə və s.-nin xarici mütəxəssislərlə apardığı danışıqlar, yazışmalar, görüşlərə dair materiallar (audio və video), müəssisələrdə təcrübənin keçirilməsi və tələbələrin danışıqlar prosesində müşahidəçi qismində iştirakının təmin edilməsi və s. Tələbələrdə motivasiyanı yaratmaq üçün dünya səviyyəli məşhur iş adamları, milyonçular, şirkət və ya zavod sahiblərinin həyatı, karyera pilləsində inkişafı, qazandığı uğurlar yardımçı rol oynaya bilər.

Burada artıq qeyri-ixtisas fakültələrində işgüzar ingilis dilinin öyrədilməsində psixoloji əsaslar məsələsi ortaya çıxır. Bu məsələ birbaşa olaraq yuxarıda göstərilən iki amillə əlaqədar bir məsələdir. Məsələn, işgüzar ingilis dilinin tələbələrə öyrədilməsi zamanı bəzi hallar nəzərə alınmalıdır: tələbənin ümumi ingilis dili (General English) səviyyəsi, onun dil qavramaq səviyyəsi, tələbənin işgüzar ingilis dilindən istifadə edəcəyi sahələrin olması (və bu sahədə işləməsi) və s. Tələbənin dil səviyyəsinin olması və bu səviyyənin də yetərli olması məsələsi çox vacib və aktual məsələdir. Kifayət qədər dil səviyyəsinə malik tələbələrdə işgüzar ingilis dilini mənimsəmə prosesi sürətli və effektiv olur. Əks halda dil səviyyəsi aşağı olan tələbələr qrupda proqramdan geri qalır və ən əsası da digər tələbələrin dil baxımından inkişafına əngəllər yaradır. Burada əsas güc müəllimin üzərinə düşsə də, qrupda tələbələr arasında dil bilgisi baxımından yaranan uyğunsuzluq dərsin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir.

Beləliklə, işgüzar ingilis dilinin qeyri-ixtisas fakültələrində tədrisi zamanı dərsin keyfiyyətli alınması üçün yuxarıda qeyd edilən linqvistik, pedaqoji və psixoloji əsaslar və ya faktorlardan kompleks şəkildə istifadə edilməlidir. Bu istiqamətdə mövcud problem və nöqsanları aradan qaldırmaq üçün qeyri-ixtisas fakültələrində dərslər müşahidə edilməli və orada işgüzar ingilis dilini tədris edən kadrların da müəyyən kriteriyalara uyğun olaraq seçilməsi diqqətdə saxlanılmalıdır.

Karimli A.
(ADU)

Types of complex sentences

Complex sentences have at least one dependent clause. It means that this clause cannot be an independent sentence that can exist on its own. It needs to be a part of another sentence, otherwise it doesn't make sense. For example:

When she was younger, she believed in fairytales.

This is a complex sentence. There is a conjunction: “*until*”.

There are two parts of the sentence that can be taken apart:

1. *When she was younger.*

2. *She believed in fairytales.*

There is only the second part is an independent sentence, or clause. The first clause can not exist on its own: “*When she was younger*”. You want to ask “*When she was younger, what?*”. This sentence needs to be finished.

The second clause, on the other hand, can be an independent sentence. “*She believed in fairytales*”.

Complex object can be divided in to following types:

1. Noun clause ; 2. Adjective clause; 3) Adverb clause.

A dependent clause that functions as a noun in a sentence is called noun clause. A noun clause performs same function like a noun in a sentence. For example:

What he did made a problem for his family.

In this sentence the clause “*what he did*” functions as a noun, hence it is a noun clause. A noun clause works as a noun that acts as a subject, object, or predicate in a sentence. A noun clause starts with words

“ that, what, whatever, who, whom, whoever, whomever”. For example:

1. *What he did made me angry.*
2. *Whether he believes me is not clear.*
3. *Why she left him is a mystery.*

A dependent clause that functions as an adjective in a sentence is called adjective. An adjective clause works like adjective in a sentence. The function of an adjective is to modify a noun or a pronoun. For example:

She wears a skirt which looks nice.

The clause “which looks nice” in above sentence is an adjective clause because it modifies noun “*skirt*” in the sentence.

An adjective clause always precedes the noun it modifies. Adjective clause begins with relative pronoun (that, who, whom, whose, which, or whose) and is also relative clause. Adjective (relative) clauses can be restrictive clause or nonrestrictive clause. A restrictive modifying clause (or essential clause) is an adjective clause that is essential to the meaning of a sentence because it limits the thing it refers to. The meaning of the sentence would change if the clause were deleted. Because restrictive clauses are essential, they are not set off by commas.

A nonrestrictive modifying clause (or nonessential clause) is an adjective clause that adds extra or nonessential information to a sentence. The meaning of the sentence would not change if the clause were to be omitted. Nonrestrictive modifying clauses are usually set off by commas.

• *I think my father is the best man I have ever known .*
(restrictive clause)

• *He went in alone to the dining room where the table was laid for one.* (nonrestrictive clause)

A comma is always used before a restrictive clause in a sentence and also after nonrestrictive clause if it is within a main clause. “That” is usually used to introduce a restrictive clause while “which” is used to introduce a nonrestrictive clause.

“A dependent clause that functions as an adverb in a sentence is called adverb clause”.

An adverb clause like an adverb modifies a verb, adjective clause or other adverb clause in a sentence. It modifies the situation in main clause in terms of “time, frequency (how often), cause and effect, contrast, condition, intensity (to what extent).”

The subordinating conjunctions used for adverb clauses are as follows.

Time: when, whenever, since, until, before, after, while, as, by the time, as soon as

Cause and effect: because, since, now that, as long as, so, so that,

Contrast: although, even, whereas, while, though

Condition: if, unless, only if, whether or not, even if, providing or provided that, in case.

**Гасанова С.
(АУЯ)**

Применение учебно-ролевых игр на уроках немецкого языка на втором курсе языкового вуза

Используемые в практике обучения немецкому языку приемы организации ролевого обучения, игровых ситуаций, решение головоломок, мыслительных задач непосредственно направлены на приведение в действие механизмов мотивации и тем самым на повышение эффективности обучения иноязычному говорению. И именно использование на уроках игровых технологий будет, несомненно, способствовать повышению мотивации к изучению немецкого языка студентами второго курса языкового вуза.

Немецкий психолог Р. Шаллер в своей работе “Das grosse Rollenspiel-Buch” определяет ролевою игру как форму обучения, при которой обучающийся в полной мере участвует, чувствует, переживает, действует. Сегодняшние организации, принимающие на работу специалистов, высоко ценят такие качества как гибкость и умение приспосабливаться к условиям работы. Поэтому цель обучения при помощи ролевых игр, согласно Р. Шаллера, – это развитие гибкости, активности, умения слушать и высказываться, вести себя непосредственно, не бояться, избавиться от внутренних зажимов и т.д.

Н.Д. Гальскова и Н.И. Гез подробно описывают технологию ролевой игры, которая по их мнению, предполагает наличие трех этапов: подготовительного, проведения игры и контроля. Проведение же ролевых игр в языковом вузе (в качестве примера можно привести игру по теме “die Bank”) представляет собой четыре этапа:

предварительный, подготовительный, активный и заключительный этапы. На предварительном этапе работы студенты усваивают терминологию, валюты стран мира (“Die Währungen”) и необходимые языковые средства, речевые клише и выражения для обозначения курса валют. Подготовительный этап – рассмотрение ситуации в деталях, распределение ролей, составление плана игры, вопросов и ответов. На активном этапе студенты в группах анализируют ситуацию, а затем представляют свой банк (одна группа – местный, другая – немецкий банк “Deutsche Bundesbank”). Представляют краткую историю создания банка, его задачи и цель, проводят экскурсию по банку. Заключительный этап предполагает обсуждение хода игры, выявление сильных и слабых его сторон.

Преподаватель проводит фонетическую игру “*Кто быстрее и правильнее прочитает?*” Студенты должны правильно прочитать термины и их расшифровки. Учебная группа делится на две подгруппы. Работа проводится следующим образом:

1. Каждая подгруппа получает набор карточек с терминами по изучаемым подтемам темы “Finanzen und Wirtschaft Deutschlands”: “Geld”, “Börsen”, “Bankwesen der Bundesrepublik”, “Unternehmensformen” (z.B. Devisen pl, Wechsel m, Münze f, Bargeld n, Geldmenge f, Börsenkurs m, Wertpapier n, Kassenbudget n, Dividende f, Förderbanken pl, Deutsche Bundesbank f u.s.w.).

2. Студент одной команды читает по толковому словарю определение термина, студенты другой команды отгадывают термин и наоборот.

3. Студентам обеих команд выдаются карточки с терминами по изучаемой теме. Они должны объяснить данный термин, дать определение на немецком языке.

4. Обе подгруппы студентов получают набор карточек с аббревиатурами, которые необходимо правильно прочитать, а затем прочитать и запомнить расшифровку.

5. Затем студенты получают карточки с заданием: Найдите к нижеприведенным сокращениям соответствующие эквиваленты-определения и переведите их:

Затем эту же игру нужно перевести в разряд лексической игры “Кто быстрее?” распределит карточки с терминами и аббревиатурами по изучаемым вышеприведенным подтемам. Выигрывает

та команда, которая качественнее и быстрее прочитает и распределит карточки с терминами и аббревиатурами по изучаемым темам.

6. Студенты получают карточки с заданием: Bestimmen Sie den Oberbegriffen (Найдите лишнее в ряду слово.)

На основании вышеизложенного можно сделать вывод, что ролевые игры являются не только эффективным средством усвоения знаний и развития навыков и умений, но и стимулом повышения интереса к участию в общении, способом их подготовки к профессиональному общению, они демонстрируют умение пользоваться профессиональной терминологией по назначению, а также служат билингвистическому и бикультурному развитию студентов. Необходимо отметить, что метод ролевой игры способствует развитию коммуникативной компетенции студентов, представляет собой уникальную возможность для включения обучаемых в активный диалог культур.

**Гурамишвили З.
Каландаришвили О.
(Грузия)**

Актуальность изучения коммуникативной компетенций в письменной речи при обучении иностранному языку

Современная действительность, темпы развития информационных технологии требуют знание иностранных языков.

Нет сомнения в том, что молодой специалист по инженерии, экономике, культуре, медицине и т. д. должен быть в курсе новейших достижений (Нou-хау) в той сфере деятельности, где он собирается работать.

И, конечно, нельзя не отметить, что методика преподавания русского языка как иностранного претерпела значительные изменения как под влиянием самой методики, так и под действием общественно-политических изменений в жизни грузинского общества.

На сегодняшний день методика окончательно оформилась как самостоятельная научная дисциплина, которая ориентируется на формирование языковой личности, делающей их активными и сознательными участниками международной коммуникации.

К сожалению, следует отметить, что на сегодняшний день выпускники средних школ Грузии, как показал "Тотальный диктант", проводимый во всем мире, мягко говоря, слабо владеют русским языком. Об этом говорят результаты этого диктанта, хотя с поступлением в вузы, студенты больше осознают необходимость знания этого языка, так как переход на рыночную экономику потребовал налаживания экономических, культурных, политических взаимосвязей бывшего Советского Союза.

В XXI веке конкурентоспособному специалисту необходимо практически владеть системой иностранного языка и принципами её функционирования применительно к различным видам письменной коммуникации.

Письмо и письменная речь в методике обучения иностранному языку выступают не только как средство обучения, но и как цель обучения иностранному языку.

Психологи считают, что базой письменной речи является устная речь. "И говорение и письмо можно проследить от замысла (что говорить) к отбору необходимых средств (какие слова необходимы, как их сочетать в высказывании) и до реализации замысла средствами языка устно или письменно".

Основная цель обучения иноязычной продуктивной письменной речи заключается в формировании лингвистической, коммуникативной лингвострановедческой компетенции. В этой связи обучаемые должны в значительной степени знать особенность письменного регистра иностранного языка, что предполагает умение выбрать тип письменного сообщения в соответствии с заданной коммуникативной ситуацией. Надо отметить, что формирование коммуникативной компетенции на иностранном языке будет эффективным при следующих условиях:

- ❖ учет психологического аспекта в обучении письменной речи;
- ❖ методически верная организация процесса обучения письменной речи;
- ❖ способы формирования коммуникативной компетенции.

Выделяются основные типы экспрессивной письменной речи в зависимости от её назначения и сферы функционирования: (академическая письменная речь, деловая письменная речь, письменная речь социальной направленности, письменная речь личной направленности, творческая письменная речь и т. д.) К сожалению,

основная проблема - ухудшение качества русской письменной речи - заключается в том, что обучению русской письменной речи отводится незначительное место в образовательном процессе.

Наиболее эффективными этапами работы по письменной деловой речи являются: необходимость использования письма, правила составления и его структура, правила подбора слов и фраз в деловом письме, типы деловых писем, письма-просьбы, письма-приглашения, информационные письма и письма-извинения, различные заявления.

По мнению Е. Ф. Маслыко, интерес представляет письменные упражнения, типа:

- ❖ найдите в тексте и выпишите необходимую информацию;
- ❖ сделайте письменный обзор по теме или проблеме, используя при этом различные источники на иностранном языке;
- ❖ составьте аннотацию по статьям специального журнала;
- ❖ Обучение письменной речи включает различного рода речевые упражнения:

- ❖ Речевые упражнения для обучения составлению письменного сообщения;

- ❖ Речевые упражнения для работы с печатным текстом, письменно-речевые упражнения.

Вся система, которую мы применяем при обучении письменной речи своих студентов, это письменные изложения, творческие диктанты, составление планов. Итоги такой работы студентов подтверждают необходимость обучению письменной деловой речи, а также то, что совершенствование методов обучения письменной деловой речи в вузах является требованием времени.

Сегодня преподавание русского языка как иностранного в его конечном итоге подчинено прикладной задаче обучения пониманию, обмену информацией.

**О некоторых путях повышения эффективности
обучения речевой коммуникации на иностранном языке
в языковом вузе**

Одной из основных целей обучения иностранному языку в языковом вузе является подготовка высококвалифицированных преподавателей, владеющих языком на уровне, в максимально возможной степени приближенной к уровню лингвистически образованных носителей языка. Весь процесс обучения иностранному языку как специальности должен быть ориентирован на формирование у студентов коммуникативной компетенции, что предполагает формирование грамматической (лингвистической), дискурсивной, социо-культурной и стратегической компетенций.

В процессе обучения речевой коммуникации на изучаемом языке особое значение приобретает отбор способствующих коммуникативному обучению текстов и заданий, провоцирующих студентов к речевому общению. Коммуникативный подход предполагает в качестве неперемного условия непосредственное участие самого студента в управлении процессом изучения языка, обуславливающее большую степень его вовлечённости, большую уверенность в своих возможностях, активность и инициативность, чему в значительной степени содействует социо-эмоциональная атмосфера, в которой происходит изучения языка.

В целях создания условий, в наибольшей степени благоприятствующих созданию системы обучения, где центральное место принадлежит обучаемому, необходимо определить наиболее целесообразные пути создания атмосферы, стимулирующей студентов к участию в процессе иноязычноречевой коммуникации. Следует отметить, что коммуникация подразумевает не только говорение, в комплексной подход к формированию и развитию навыков говорения, аудирования, чтения и письма. Коммуникативная компетенция подразумевает умение воспринимать и передавать информацию о сообщении как в устной, так и в письменной форме. К примеру, студентам следует сначала провесить предъявленный текст или прослушать его самостоятельно, затем обсудить полученную информацию в

парах, далее с участием большего количества людей, и, наконец завершающим этапом должно стать обсуждение с участием всех присутствующих в аудитории.

Работа в парах и группах обеспечивает речевой взаимодействие студентов и, соответственно, значительно уменьшает степень речевого участия учителя. Усвоение, иностранного языка в процессе речевого взаимодействия отводит студентам центральные позиции и в корне изменяет классический, традиционный для наших условий обучения, образец речевого взаимодействия в аудиторных условиях, который предполагает участие учителя в качестве инициатора речевого общения, после чего следует ответная реакция студента. Завершающим же этапом является оценка учителей всего процесса.

Следует отметить, что работа в парах и группах в значительной степени уменьшает возможность учителя управлять процессом и контролировать результат речевого взаимодействия студентов и соответственно, может привести к закреплению ошибок в речевых высказываниях обучаемых. Следует также учитывать трудности организационного характера и фактор времени, значительно осложняющий процесс обучения языку в группах. Следует взвесить все «за» и «против» работы в парах и небольших группах в каждом конкретном случае. Возрастите возможности к усвоению иностранного языка в процесса речевой коммуникации, более комфортная обстановка, содействующая максимальной вовлечённости студентов в процесс коммуникация и активизация лингвистического потенциала и речевых возможностей обучаемых, возросшая свобода, в том числе и свобода оперирования лингвистическим материалом, личная вовлечённость, возможность выбора, как в плане содержательной стороны речевого высказывания, так и его лингвистического оформления, должны быть непременно приняты во внимание.

Небольшая группа стимулирует использование изучаемого языка в качестве естественного средства общения намного более успешно в сравнении с другими видами организации учебной деятельности. Работы в парах и небольших группах позволяет сконцентрировать на видах деятельности, способствующих обеспечению правильности, беглости и адекватности речевого высказывания. Данный вид работы содействует повышению уровня мотивации в использовании усвоенных лингвистических единиц не речевых структур, поскольку усвоение лексических единиц, грамматических

и интонационных структур, а также речевых моделей происходит в процессе естественной речевой коммуникации, где те или иные действия отвечают коммуникативным потребностям студентов. Заинтересованность студентов, являясь мощным стимулом, оказывает самое положительное воздействие и приводит к гораздо более значимым результатам в процесса обучения речевой коммуникации на иностранном языке.

Mahmudova S.
(ADU)

Xarici dilin mənimsənilməsi prinsipləri: müəllim və metodika faktorları

Hər bir insanın dillə tanışlığı ana dili ilə başlayır. Ana dilinin öyrənilməsi ailə, ətraf mühit, cəmiyyət faktorlarının köməyi ilə təbii şəkildə baş verir. Ana dilinin öyrənilməsini şərti olaraq fundamental mənimsəmə adlandırmaq olar. Çünki öyrənilən digər dillərin hamısı məhz ana dilinə əsasən və onla müqayisəli şəkildə öyrənilir. İnsanlar təkcə ana dili ilə kifayətlənmirlər, xüsusilə də müasir dövrdə iki və ya bir neçə dilin öyrənilməsi normal hal kimi qarşılır və bu hətta müasir dünyanın tələblərindən biridir. Dil elə bir məfhumdur ki, onun öyrənilməsi hamıda eyni şəkildə, eyni tezlikdə alınmır. Ana dilinin öyrənilməsi körpəlik dövründə tam təbii şəkildə başlayır. Məktəbdən dilin qanunauyğunluqlarını öyrənməyə başlanılsa da ailə, cəmiyyət faktorları çox mühüm rol oynayır. Belə ki, ətrafda dilin səslənməsinin eşidilməsi gündəlik həyatda bu dillə çox yaxın kontakta olunması dilin mənimsənilməsini asanlaşdırır. Lakin bu xarici dilin öyrənilməsində bir qədər qəlizləşir. Xarici dil nədir? Xarici dil ana dilinə zidd olan bir dil kimi qəbul edilir. Bu ziddiyyət iki dil arasında olan sistem, sintaktik və leksik quruluş fərqi ilə özünü büruzə verir. Deməli ana dilinin və xarici dilin mənimsənilməsi bir birindən fərqlənir. Bəs xarici dil necə öyrənilməlidir? Dil öyrənilməsinin ən birinci kriteriyası maraq, motivasiya və dilə yataqlıq faktorları, hətta biz bunu istedad da adlandıra bilərik, istedad olsa belə dilin tədrisi və mənimsənilməsi üçün müxtəlif üsullar, metodlar mövcuddur.

İstər ana dilinin, istərsə də xarici dilin öyrənilməsi koqnitiv, sosial və linqvistik əsaslara dayanır. Lakin ana dilindən fərqli olaraq xarici dilin mənimsənilməsi başqa səpkidə baş verir. Deməli, onun mükəmməl öyrənilməsi üçün də müxtəlif və daima yenilənən metodlar seçilməlidir.

Daha dərindən təhlil edək: xarici dilin mənimsənilməsi yaş, forma, məqsəd, metod, zaman və məkan faktorları ilə şərtlənir. Başqa sözlə desək, bu faktorlar dilin hansı şəkildə və hansı intensivlikdə mənimsəniləcəyini təyin edir.

Müəllimlə dil öyrənin arasındakı münasibət çox önəmlidir çünki öyrənmə prosesində tələbə :

öyrənmə prosesi barədə düşünür hansı metodun onun üçün daha faydalı və effektiv olduğunu bilmir özü özünü qiymətləndirmə və öz səhvlərini açıq görmə imkanına sahib deyil digərləri ilə lazımı kontaktı qura bilmir.

Bütün bunlar onun dili öyrənməsinə maneə törədir, deməli, müəllimin qarşısında duran əsas məsələ dil öyrənməni yönləndirmək, düzgün strategiyayı seçmək və onu tətbiq etməkdir.

Dilin sistemli şəkildə öyrənilməsi isə, bunu akademik öyrənmə adlandırmaq, dili müəllim, kitab, internet materialları və s tədrisə yararlı vasitələrlə öyrənilməsi deməkdir. Dilin sistemli mənimsənilməsi müxtəlif metodlara əsaslanır. Qrammatik və leksik vahidlərin öyrənilməsi, xüsusi terminologiyanın tətbiqi və s. kimi vacib məqamlar dilin mənimsənilməsinə xidmət edir. Lakin gəlin bir az çərçivədən kənara çıxaraq. İlk öncə dilin hansı məqsədlə öyrənildiyini dərk etmək və etdirmək lazımdır. Bir çox insan xarici dil öyrənməyə başlayır, lakin tez bir zamanda bu işi buraxır, çünki dili hansı məqsədlə öyrəndiyini dərk etmir. Prosesin effektiv olması üçün nə etmək lazımdır və müəllim öyrənməni hansı səmtə yönləndirməlidir?

Dərslərin tezliyini və müddətini müəyyənləşdirmək : təbii ki söhbət « gün ərzində 10 dəqiqə vaxt ayırmaqdan» getmir. Hər bir kəs öz ritmini özü müəyyən edir. Ən əsası təkrar və davamlılıqdır.

Çalışmaları qeyd etmək: yəni istər kompüterdə, istərsə də gündəlikdə özünə cədvəl qurmaq.

Nailiyyətlərinin hesabını tutmaq. Leksik sahədə: məsələn hər gün-10 söz öyrənmək, qrammatik sahədə: dərstdə keçilən mövzuya aid 5 çalışma etmək, dinləyib anlamayı inkişaf etdirmək üçün hər gün 30 dəqiqə xarici dildə radio dinləmək və ya televiziyaya baxmaq, və s.

Müəllim eyni zamanda struktur çalışmalardan kənara çıxaraq dil öyrənməni dillə əylənməyə dəvət etməlidir. O, dilin yalnız kitab, qrammatika, çalışmadan deyil, həm də əyləncəli bir sahə olduğunu da aşılmalıdır. Bunun üçün isə istər dərslər zamanı, istərsə də dərstdən kənar müxtəlif mövzularda danışıq klubu keçirtməli, müəyyən mövzularda inşa

yazdırmalı, müxtəlif oyunlar oynatmalıdır. Müasir dövrdə bununla bağlı bir xeyli resurs və materiallar vardır ona görə də hər bir müəllim və eyni zamanda hər bir tələbə öz öyrənmə üsulunu və metodunu qarşılıqlı şəkildə seçərək dilin öyrənilməsini daha effektiv edə bilər.

Məlikova G.
(ADU)

İtalyan dilinin sosiokulturoloji realilərinin semantik təhlili

İtaliya Avropanın ən böyük incəsənət və mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Bununla belə İtaliya ziddiyətlər ölkəsidir. İtaliyanın cənubu və şimalı arasındakı iqtisadi, sosial fərqlər, hər bir italyana məxsus individualizm hissləri onları digər qərb xalqlarından fərqləndirir. Mədəniyyətə məxsus bu fərqlər, təzadlar təbii olaraq dildə də öz əksini tapmışdır. Bizim tədqiqat mövzumuz italyan dilindəki kulturonimlər-realilər olduğu üçün, müxtəlif sahələrə dair reali nümunələri seçmişik.

İtalyan sosiokulturoloji realiləri arasında İtaliyadan danışarkən ilk təsəvvürə gələn bu anlayışları qeyd etmək olar.

Mafia - bu söz Zingarelli 2011 lüğətinə əsasən aşağıdakı mənada istifadə olunur: Siciliyada XIX əsrin birinci yarısında yaradılmış kriminal qruplaşmanın adıdır və sonralar siciliyalıların xaricə və xüsusilə də ABŞ-a mühacirəti sayəsində İtaliya sərhədlərindən kənara da yayılmışdır. Bu qruplaşma yerlərdə qarşılıqlı ört-basdır etməyə və gizliliyə əsaslanmaqla dövlət orqanlarının işini primitiv ədalət forması şəklində yerinə yetirməyi öz öhdəsinə götürür; bu təşkilat qəsbkarlıq, təhdidlər, insanları oğurlamaqla və qətlər törətməklə öz iqtisadi maraqlarını qoruyur və xüsusilə narkotrafik və podrat sahələrində qeyri-qanuni qazanclar əldə edirlər. *Mafia* sözü mənə baxımından genişləndiyi üçün müxtəlif ölkələrdə Siciliya mafiyasına oxşar qruplaşmaları da *rus mafiyası*, *alban mafiyası*, *çin mafiyası* kimi adlandırılır s. Əlavə olaraq müəyyən maraqlar ətrafında birləşən insan qruplarını da ifadə edə bilər: *şərab mafiyası*, *narkotika mafiyası*.

Mafiya sözü azərbaycan dilində də istifadə olunur. Burada təbii ki, italyan dilində olan mədəni xüsusiyyətləri itirərək ümumi xarakter daşıyır. Azərbaycan dilinin korpusunda *italyan mafiyası*, *mafioz qruplaşma* kimi ifadələrə rast gəlmək olar.

Kriminal aləmdən danışmağa davam etsək *omertà`* sözünü də xatırlatmaq olar. Zingarelli 2011-ə istinadən *omertà* cinayətkar qruplaş-

maların üzvlərinin qarşılıqlı şəkildə günahkarların tapılması üçün istənilən işarəni, dəlili gizlətməklə, susmaqla bir-birlərini qorumaq üçün həmrəy anlaşma mənasını verir. Məs: *Omerta`rende impossibile ogni indagine – Bu anlaşma hər bir tədqiqatı heç eləyir*. Geniş mənada bu davranış qorxudan, həmrəylikdən, şəxsi maraqları qorumaq məqsədilə digərlərinin qanunsuz hərəkətləri, günahlarını bəyan etməkdən imtina edir və ya özünü görməməzliyə vurur. Bu söz ilkin olaraq referensial məna daşıyırdı, çünki məhz İtaliyanın cənubundakı bəzi regionlara məxsus mafioz aləmə münasibətdə müəyyən sosial davranışı ifadə edirdi. Daha sonra isə bu mənfi mənalı söz digər semantik sahələrdə də istifadə olunmağa başlandı. Bu halda isə *omerta`*-digərlərinin günahlarını örtmək üçün bir qrupun üzvlərinin arasında olan pis niyyətli həmrəylik anlaşmasına aid olunur. Azərbaycan dilində *omertà* anlayışı və sözü mövcud deyil, düşünürük ki, Azərbaycan dilində yalnız mafiya sahəsinə aid mətnlərdə rast gəlinərsə mənanı izahlı şəkildə ifadə etmək və ya sözü olduğu kimi saxlamaq olar.

İtalyan cəmiyyətindən danışan zaman “*ozio*” anlayışını da xatırlatmaq maraqlı olar. *Ozio* qədim latın dilindən “*otium*” sözündən gəlir, mənası heç nə etməmək, bekarçılıq, istirahət deməkdir. Müasir dövrdə isə *ozio* anlayışı neqativ çalar daşıyır və bu da təsadüfi deyil. Çünki *ozio* ildən-ilə ağır iş və təhsil dövrlərinin və darıxdırıcı bekarçılığın bir-birini əvəz etdiyi qərb həyatında dəhşətli bir şey kimi qəbul olunur.

Lakin qədim Romada *ozio* izdihamlı, qızmar çimərlikdə şəzlonq üzərində uzanıb krossvord eləməkdən ibarət deyildi. [*L`otium*] [*negotium*]*un* əksinə şəhər kənarında öz təhsilinə, intellektual inkişafına həsr etdiyi vaxt idi ki, bu da şəhərdə öz işləri və öz sənəti ilə məşğul olma zamanının tam əksi idi. Təbii ki, müəyyən müddət işlədikdən və çalışdıqdan sonra enerjinin bərpası üçün intellektual istirahət zərurüdür.

Qədim Romanın yaşam tərzindən 60-70-ci illərin həyat təzi və istirahət növlərinə baxsaq italyan “*dolce vita*”-sını görə bilərik. *Dolce vita* ifadəsi – isə tipik italyan həyat tərzinə aid bir ifadədir. “*La Dolce Vita*” ifadəsinin hərfi tərcüməsi *şirin həyat* deməkdir. Bu bir dövrü, İtaliya kinomatoqrafiyasının şah əsəri olan Federiko Fellinin “*Dolce Vita*” filmindən sonra 50-ci illərdə Romadakı həyat tərzini ifadə edir. Müharibədən sonrakı dövrdə Roma artıq yenidən dirçəlməyə başlayır, iqtisadi boom (partlayış) müşahidə olunur. İnsanlarda dünyanın ən gözəl şəhərlərindən biri olan Romada yaşamaq, gözəlliklərdən, əyləncələrdən zövq almaq həvəsi artırdı. *Cinecitta`*-da yalnız italyan filmləri deyil, amerikan filmləri də çəkilirdi və şəhər aktyorlar, rejissorlar, produs-

serlərin, intellektualların görüş yerinə çevrilmişdir. Beləliklə *dolce vita* ifadəsi sonralar qayğısız, dünya zövqlərinin dadını çıxarmağa həsr olunmuş həyat tərzini mənada istifadə olunmağa davam etmişdir.

“La Dolce vita” filmindən söhbət açan zaman *Paparazzi* fiquru barədə də məlumat vermək maraqlı olardı. Federiko Fellinin *Dolce Vita* filmində iştirak edən fotoqraf personajının soyadı *Paparazzo* idi və məhz buradan da bu ad məşhurluq qazanmışdır. *Paparazzo* termininin italyan fotojurnalistikasında hörmətli bir fiqur kimi dəyərləndirilməsində Rino Barillarinin xidməti olmuşdur. Filmdə bu adın seçilməsində Fellini və filmin ssenaristi Flaiano o zamanlar Fellinin oxuduğu Corc Cissinqin kitabında bir personajdan ilhamlanmışlar: Koriolano Paparazzo ingilis yazıçısının 1897-ci ildə İtaliyaya səyahəti zamanı Katanzaroda qaldığı mehmanxananın sahibkarı idi. *Paparazzi* termini bütün dünya mediası tərəfindən 1997-ci ildə Parisdə Lady Diana və Dodi Al-Fayedın faciəvi avtomobil qəzasında həlak olması zamanı yayılan xəbərlərdə istifadə olunmuşdur. Bu qəza bir qrup jurnalistin izləməsindən yaxa qurtarmaq məqsədilə avtomobilin yüksək sürətlə idarə edilməsi zamanı baş vermişdir. *Paparazzi* adı ulduzların şəxsi həyatı ilə maraqlanan xüsusi peşəkar fotoqraflara həsr edilmiş bir neçə filmin adında da əks olunmuşdur və son dövrlərdə hətta bir fotoqrafdan da bəhs edərkən cəm formasında istifadə olunur.

Sonda yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, İtaliyanın zəngin mədəniyyəti, xarakterik sosial davranışları italyan dilində öz izlərini qoymuşdur ki, bu da dilin tədrisi və tərcümə prosesində böyük maraq doğurur.

Məmmədova L.
(Azərbaycan)

Fars dilində sifətlərin tədrisinə funksional yanaşmaya dair

Fars dilində sifətləri tədris edərkən diqqət yetirilməsi zəruri olan mühüm məsələlərdən biri sifətlərin yerinə yetirdiyi funksiyalar, eyni zamanda bu funksiyaların fars dilinə xas olan xüsusiyyətləri və təsnifat prinsipləridir. Ümumiyyətlə, başqa dillərdə olduğu kimi, fars dilində də əsas nitq hissələrinin hər biri sanki təbiət etibarilə bu və ya digər cümlə üzvünə təhkim olunmuşdur və əsasən də həmin vəzifədə çıxış edir. Sifətlər üçün təyin rolunda çıxış etməsi bu nitq hissəsinin təbiətindən irəli gəlir. Sifətlərin bu sintaktik vəzifəsi dəyişdikdə onun təbiətində semantik

dəyişiklik baş verir. Məsələn, sifət üçün təyin vəzifəsində çıxış etmək spesifik olduğu halda, o, mübtəda və tamamlıq funksiyasını yerinə yetirərkən substantivləşir, zərflik funksiyasını yerinə yetirərkən isə adverbiallaşır

Fars dilində sifətlərin tədrisi zamanı həm də onu nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq fars dilində sifət dilçiliyin morfolojiya bölməsində olduğu kimi, sintaksis bölməsində də təyin vəzifəsində elə sifət (səciyyələndirici sifət) adlanır. Qrammatik təhlil zamanı da bu cəhət diqqət mərkəzində olur (دکتر حسن احمدی گیوی/ دکتر حسن 1377 تهران دستور زبان فارسی. تهران 1364 دکتر محمد جواد شریعت. دستور زبان ,səh. 126; انوری. دستور زبان فارسی. تهران 1364 دکتر محمد جواد شریعت. دستور زبان ,səh.286; və s.). Buna görə də pedaqoq tədris zamanı bu cəhəti əsla diqqətdən qaçırmamalı, tədrisi asanlaşdırmaq üçün fars dilinin qaydalarını mümkün qədər Azərbaycan dilinin qrammatik qaydaları əsasında tədris etməyə çalışarkən, fars dilinin də orijinal sistemini pozmamalı, lazım gəldikcə bu nüansları izah etməlidir. Qeyd edilən cəhətlərə əsasən funksionallıq baxımından işarə əvəzlilikləri, saylar, sual əvəzlilikləri, nidalar da bu kateqoriyaya aid edilir.

Far dilində sifətlərin funksional cəhətlərindən bəhs edilərkən onun cümlədə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirdiyi qeyd edilir: səciyyələndirici, izah edici, mübtəda, xəbər, tamamlıq, zərf (دکتر حسن 1377 تهران دستور زبان فارسی. تهران 1364 دکتر محمد جواد شریعت. دستور زبان ,səh.126;1364 دکتر محمد جواد شریعت. دستور زبان فارسی. تهران 1364 دکتر محمد جواد شریعت. دستور زبان ,səh.286)

Sifətin əsas funksiyası yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, səciyyələndirmək, izah etmək, birlikdə işləndiyi ismin, cümlə üzvünün keyfiyyətini, formasını, vəziyyətini, xüsusiyyətini bildirməkdir. Daha dəqiq desək, sifətlərin əsas məqsədi əşya bildirən üzvlərlə ifadə olunan maddi varlığı məzmun və forma baxımından səciyyələndirmək, obyektiv aləmin forma-quruluş xüsusiyyətləri və mahiyyəti barədə insan düşüncəsini əks etdirməkdir. Sifətlər cümlədə bu funksiyaları yerinə yetirərkən aid olduğu üzvlə izafət əlaqəsində olur. Bu zaman təyin olunanın sonuna kəsə (qısa “e” səsi) əlavə edilir. Məsələn:

دانشیار دلسوز برای دانشجویانش از هیچ چیز فروگذار نمی کند.

Şəfqətli müəllim tələbələri üçün heç nəyi əsirgəmir.

Fars dilində sifətlərin funksional cəhətlərini tədris edərkən onların bu dilin orijinal sisteminə xas olan spesifikliyi diqqətdən qaçırılmamalıdır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq fars dilində sifətlər həm morfolojiya, həm də sintaksisdə eyni ad altında qruplaşdırılır. Bu səbəbdən də saylar, işarə əvəzlilikləri, sual ədatları, qeyri-müəyyən əvəzliliklər sifət bölməsinə daxil edilir.

**Argentina danışq dil variantında
Vos şəxs əvəzlikliyinin yaranması**

Müraciət formasının tədqiqatı qrammatik və sosial linqvistik anlayış kimi dilçilərin marağına səbəb olmuşdur. Sosial linqvistik anlayış kimi sosial və praqmatik kateqoriyaları ilə qrammatik resursları birləşdirir. Hörmətlə müraciət, kommunikativ situasiyanın rəsmiliyindən və iştirakçıların əlaqələrindən asılıdır. Hər iki yanaşmanı nəzərə alaraq yeganə vahid bir müraciət formasının olmadığını qeyd etməliyik. II şəxsin tək *vos/tú* və III şəxsin cəmi *ustedes* əsasən dilaktərdən asılı olaraq dəyişir. Sosial linqvistik yanaşmada bütün sosial qruplarda *inam* mənasında *Vos* –nun işlənməsi ərazilərdə mübahisə səbəb olan *Voceo* müraciət formasının standartlaşmış ideologiyası ilə Latın Amerikasının ölkələrinin özünəməxsus xüsusiyyətini vurğulayır. Argentina danışq nitqinə xass olan qrammatik variantlıq hesab edilən *voseo (voceo)* – haqqında fikirləri üç dəlil əsasında aydınlıq gətirilir: sosial (vulqar xarakterli), tarixi (arxeizm) və məntiqi.

İspaniyada və Argentina da **“voceo”** həm tarixi, həm də extralingvistik amillərdən asılı fərqli xüsusiyyətlə malikdir. XVIII əsrdə aşağı təbəqənin insanlarına müraciətin yeni forması **“Vos”** yayılması ilə **“tú”**-şəxs əvəzliyinin *inam anlayışını* bildirən forması yarandı. Argentina, *Tuteantes (tú* ilə müraciət), *voseantes (vos* ilə müraciət) və hər iki müraciət formasından istifadə edilən üç əraziyə bölündü. Sınıflar arasında fərq qoyan, sosial və iqtisadi baxımdan güclü müstəmləkə altında olan şəhər ucuz əmək qüvvəsinə malik olan kasıb şəhərlərdən fərqlənirdi. Paytaxtda nəzakət və etiket normalarına riayət edən ispanlar *voseo* yayılmasına qarşı çıxmasına baxmayaraq, əvəzlilər sistemi dəyişməz qaldı və sadəcə olaraq *vos* variantı kimi qəbul edildi.

Argentina danışq nitqində nəzakət bildirən şəxs əvəzliləri iki qrammatik prosesə bölünür: **“Vos”** əvəzliyi müraciət formasında ərazilərdə güclənir və onun məna ifadələri fərqlidir. Birinci halda latın dilindən yaranıb **“vos”** əvəzliyindən öz hökəmdarına hörmətini ifadə etmək üçün istifadə edilirdi. Bu zaman cəm şəkli öz hərfi mənasını itirir və tək formada müraciəti bildirirdi. Orta əsr ispan dilində **“vestra merced”** (köhnəlmiş qrammatik variantı *su merce*) və leksik **“merced-señoría’alteza”** variantının işlənməsi ilə yanaşı müxtəlif fonetik

varianlarının **“vuesa merced, vuesaced, vuasted, vusted”** itməsinə səbəb olmuşdur, sonda II şəxsi bildirən, lakin III şəxsin xüsusiyyətlərini saxlayan yeni **“Usted/s”** –nəzakət mənasını bildirən şəxs əvəzliyi yarandı və **“Vosotros”** şəxs əvəzliyinin danışıq nitqində işlənməsi zəiflədi. Argentina ərazilərində sosial linqvistik baxımdan geniş yayılmış *voseo* variantı öz paradigmasında II şəxsin cəmi ilə uyğunlaşaraq etimoloji formalarını birləşməsi ilə xarakterizə olunur. Presente de İndikativo-nun –áis, –éis, –ís sonluqlarında diftonq düşür və –ás, –és, –ís şəkilçi variantları yaranır. Məsələn: ¿Cómo *estái*?- Ya, viejo, no *senái* tan roqao

“Mio Cid nəğmələri”-də qədim ispan dilində dinləyicinin sosial səviyyəsini əks etdirən yüksək təbəqəli, savadlı insanlara **“vos”** ilə, aşağı təbəqələrə isə **“tú”** şəxs əvəzliyi ilə müraciət edildiyini aydın göstərilmişdir. **“Vos”** formasının yayılması danışıq aktında müraciət edilənin sosial təbəqəsinə fərq qoymadan ümumi xarakter daşıyır. İlk baxışdan əvəzlilərin zəifləməsi kimi anlaşılsa da, sonradan yeni oxşar müraciət formasının yaranmasına təkan verdi. Əslində isə sosial təbəqələr arasında fərqi əks etdirmək üçün *vuestra* yiyəlik əvəzliyindən yeni **“vos”** şəxs əvəzliyi yaradıldı. Maraqlıdır ki, müasir dövrdə də *vuestra merced* – cənab, ali cənab mənasını itirməmişdir. *Señoría, excelencia, majestad, alteza* kimi sözlərinin qarşısında *hörmət və nəzakət* formasını saxlayır.

Mebuke T.
(Georgia)

Teaching Language and Culture

While teaching a foreign language, we must remember that language occupies a unique role in the life of human beings. A language as such is not only a means of expression of a particular view of the world by a definite nation (according to Wilhelm von Humboldt); it is of a significance as it is able to express a separate culture.

Culture has been defined as the shared values, traditions, norms, customs, arts, history, folklore, and institutions of a group of people. Why should we be concerned about culture? First, understanding culture helps us to understand how others interpret their environment. We know that culture shapes how people see their world and how they function within that world. Culture shapes personal and group values and attitudes, including perceptions about what makes sense and what does not.

In the paper *The Relationship Between Language and Culture and the Implications for Language Teaching* A. N. Leveridge argues that the relationship between language and culture is deeply rooted. Language is used to maintain and convey culture and cultural ties. Different ideas stem from differing language use within one's culture and the whole intertwining of these relationships start at one's birth. Brooks (1968) argues that behaviours which are acceptable will vary from location to location thus forming the basis of different cultures. It is from these differences that one's view of the world is formed. Hantrais (1989) puts forth the idea that culture is the beliefs and practices governing the life of a society for which a particular language is the vehicle of expression. Therefore, everyone's views are dependent on the culture which has influenced them, as well as being described using the language which has been shaped by that culture. The understanding of a culture and its people can be enhanced by the knowledge of their language. This brings us to an interesting point brought up by Emmitt and Pollock (1997), who argue that even though people are brought up under similar behavioural backgrounds or cultural situations but however speak different languages, their world view may be very different. One is limited by the language used to express one's ideas. Different languages will create different limitations, therefore people who share a culture but speak different languages, will have different world views. Therefore, language is regarded as one of the main bases of national identity. From this, one can see that learning a new language involves the learning of a new culture (Allwright & Bailey 1991). Consequently, teachers of a language are also teachers of culture (Byram 1989).

Speaking about teaching a foreign language, we should consider the policies that help an alien language become really beneficial for the people who learn it. Such policies must not degrade other languages by placing them on a level of lower importance. They should incorporate the learner's first language, the usage, and complexities as a means to create better linguistic comprehension as well as cultural understanding.

The implications of language being completely entwined in culture, in regards for language teaching and language policy are far reaching. Language teachers must instruct their students on the cultural background of language usage, choose culturally appropriate teaching styles, and explore culturally based linguistic differences to promote understanding instead of misconceptions or prejudices. Language policy must be used to

create awareness and understandings of cultural differences, and written to incorporate the cultural values of those being taught.

Language teachers must realize that their understanding of something is prone to interpretation. The meaning is bound in cultural context. One must not only explain the meaning of the language used, but the cultural context in which it is placed as well. Policies for language teaching must encompass and include cultural values from the societies from which the languages are derived as well as being taught. In other words, when making policies regarding language teaching, one must consider the cultural ideologies of all and every student, the teacher, as well as the culture in which the target language is being taught.

Finally, language and culture are intertwined to such an extent whereas one cannot survive without the other. It is impossible for one to teach language without teaching culture. The implications for language teaching and policy making are therefore vast and far reaching. As a teacher of language, one must be culturally aware, considerate of the students' culture, and inform students of cultural differences thus promoting understanding. Language policy must reflect both the target language culture as well as the students', teacher's, and administrative persons' culture thus avoiding any cultural misinterpretations.

A.N.Leveridge mentions the following qualities, which are essential for a multicultural educator: awareness of your own cultural values and biases, attitudes and beliefs; cultural self-awareness and sensitivity to one's own cultural heritage; awareness of how your own cultural background and experiences have influenced attitudes, values, and biases about psychological processes; recognize the limits of multicultural competency and expertise; possession of knowledge about one's social impact upon others.

Cultural competence is rooted in respect, validation and openness towards someone with different social and cultural perceptions and expectations than your own. People tend to have an "ethnocentric" view in which they see their own culture as the best. Promotion of cross-cultural communication may be seen as one way out for overcoming language aggression of one culture. Communication provides an opportunity for persons of different cultures to learn from each other. It is important to build skills that enhance communication. One should try to be open, honest, respectful, nonjudgmental, and - most of all - willing to listen and learn.

Muslumova G.
(AUL)

Cognitive Teaching

Language teaching is a complex and challenging process. Good teaching happens when competent teachers use appropriate methods and techniques for their lessons. This paper investigates the role of cognitive teaching in language teaching and learning which is considered to be one of the preferred in this field. According to Costa A.L. and Garmston R.J. (2002) Cognitive Teaching is a set of strategies, a way of thinking, and a way of working that invites partners to shape and reshape their thinking and problem-solving capacities. A major assumption in Cognitive Teaching is that all behavior is preceded by conscious thought and perception. The teacher works as a mediator, engaging with another person's thinking to enable that person to experience enhanced learning and high performance. This communication style is one in which the teacher uses structured conversation to help a partner achieve more precise thinking, deep reflection, and a sense of resourcefulness.

The use of Cognitive Teaching strategies influences critical thinking of students and help the students to be aware of their own opinions and conceptual constructs. This approach which enables social interaction of students is one of the most important approaches used in comparison of these skills and strategies. Cognitive Teaching guides for learning to think which is a method of independent learning is. When a teacher uses this approach, he/she discusses his/her own education and supports the development of their cognitive awareness by applying different methods. Cognitive teaching enables more effective use of teaching strategies. It is an educational method which helps the students to use the tools which provide their professional improvements by supporting independent learning.

Cognitive teaching is a teaching method based on cognitive awareness in independent learning. It means improving the perceptions, decisions and thinking level of other person, encouraging individuals to expand their capacities, giving feedback when new strategies are used and supporting. Cognitive teaching affects cognitive awareness in three important aspects (Paris S.G. and Winograd P, 1990). The first one is that teachers and students have common objectives in education situation which include cooperation and reciprocal working. Secondly, cognitive

coaching requires permanent assessment of performance levels of students to satisfy varying expectations and difficult work. Thirdly, it requires reciprocal management and trust-based communication. Teachers' listening of student complaints and understanding that they misunderstood each other is an important component of dialogues. Instead of focusing on only a certain section, reciprocation enables the students to share their opinions and emotions about the thinking process they are learning. Although cognitive teaching enables deep learning, it tries to create an interactive classroom environment where the individual can assess his/her knowledge. In addition, cognitive teaching increases the effect of ownership, conformity, structure, cooperation and control transfer which are the five main components of effective learning. Trying to create cognitive awareness skills in students and teachers, cognitive teaching prepares an environment in which they will learn the following: building trust, using activities to facilitate learning, providing effective communication, developing independence and group consciousness. In the approach which involves acquiring cognitive awareness in this manner, a cognitive teacher, in other words, a specialized teacher is required. The most important contribution of cognitive teaching is reflective thinking; another contribution is based on the principle of enabling the students to make discussions and acquisition of cognitive awareness skill through various activities. Cognitive teaching is in fact a mediator who enables the individual to be aware of the activities in his/her mind. It is a cognitive guide helping the students in orientation of their cognitive processes. The concept of cognitive teaching is a teaching method which accepts the power of cognitive awareness and its role in independent learning. Finally, the effect of cognitive teaching in the teaching process is very prominent:

1. Cognitive Teaching is linked with increased student test scores and other benefits for students.
2. Teachers grow in teaching efficacy.
3. Cognitive Teaching impacts teacher thinking, causing teachers to be more reflective and to think in more complex ways.
4. Teachers are more satisfied with their positions and with their choice of teaching as a career.
5. School cultures become more professional.
6. Teachers collaborate more often.
7. Cognitive Teaching assists teachers professionally.

**Некоторые вопросы повышения эффективности
процесса обучения устной речи студентов,
изучающих язык как специальность**

Изменение роли английского языка, получившего в эпоху глобализации статус «lingua franca» - основного языка общения на глобальном уровне – ставит перед специалистами в области методики преподавания иностранных языков задачи уточнения теоретических положений и разработки наиболее оптимальных способов, приемов и методов обучения. В связи с этим особую актуальность приобретает проблема поиска наиболее рациональных способов повышения эффективности процесса обучения английскому языку на языковых факультетах.

Одним из основных способов повышения эффективности процесса обучения иностранному языку как специальности является увеличение времени активной устной речевой коммуникации на уроках английского языка. Оптимизация процесса обучения устной речевой коммуникации на языке специальности может быть достигнута путем коммуникативно – направленного обучения языку, в частности, путем создания общей коммуникативной модели иноязычной устной речи в качестве ее основного компонента.

Следует отметить, что общая коммуникативная модель процесса обучения иностранному языку как специальности предполагает в качестве основополагающего принципа рациональное в методическом плане соотношение всех компонентов речевой деятельности – аудирования, говорения, письма и чтения на всех этапах обучения языку как специальности. Причем на начальном этапе обучения в языковом вузе ведется целенаправленная работа по формированию у студентов навыков и умений во всех видах речевой деятельности, в том числе навыков устной речи. На промежуточном и старшем этапе предполагается проведение работы по развитию и совершенствованию роли и приобретенных навыков и умений. При этом следует подчеркнуть, что формирование языковых (лексических, грамматических, произносительных) и речевых навыков должно происходить в контексте формирования коммуникативной

компетенции и должно быть интегрировано в процесс обучения речевой коммуникации на языке специальности.

Практика и экспериментальные данные свидетельствуют о том, что говорение является важным фактором, оказывающим весьма заметное влияние на развитие всех остальных видов речевой деятельности.

Основной для создания коммуникативной модели устной речи на изучаемом иностранном языке являются психофизиологические и психолингвистические механизмы восприятия и порождения речи. Для обучения студентов языкового вуза умению высказывать мысли и идеи и адекватно воспринимать мысли и идеи собеседников в процессе устного речевого общения на изучаемом иностранном языке необходимо создание методической системы и комплекса заданий и упражнений, направленных на формирование у обучаемых навыков устного речевого общения на языке специальности. Задания и упражнения должны носить целенаправленный, системный, комплексный характер и должны базироваться на принципе коммуникативности, лежащим в основе коммуникативного подхода к обучению иностранным языкам. Все предлагаемые студентам базовые тексты, задания и упражнения должны носить аутентичный характер, должны быть разработаны с учетом трудностей, возникающих в контексте обучения студентов – азербайджанцев устному речевому общению на английском языке, соответствовать уровню лингвистических и коммуникативных возможностей обучаемых, быть интересными и содействовать вовлечению их в процесс устно – речевого общения на английском языке.

Мы полагаем, что организация работы по обучению устной речи на изучаемом иностранном языке с учетом вышеперечисленных факторов будет содействовать оптимизации и повышению эффективности процесса формирования адекватных навыков устного речевого обучения на языке специальности у студентов языкового вуза.

Yazı bacarığının inkişaf etdirilməsi
(reklam tapşırıqları əsasında)

Yazı bacarığının inkişaf etdirilməsi müxtəlif formalarda aparılır. Sadədən mürəkkəbə doğru istər nitqin təşkili baxımından, istər morfo-sintaktik quruluş baxımından, istərsə də ünsiyyətin ifadəliliyi baxımından dəyişilir: 1. Avtocavab üzərində hər hansı bir mesajın yazılması; 2. Mesajların yenidən qurulması; 3. Yay tətili məktublarının, açıqçaların hazırlanması; 4. Reklam başlıqlarının hazırlanması; 5. Hekayənin girişinin və ya sonunun hazırlanması; 6. Şəxsi mesajların hazırlanması; 7. Avtobiografiyaların, tərcümeyi-halların hazırlanması; 8. Gələcək arzular haqqında hekayələrin hazırlanması və s.; 9. Ərizələrin təqdimatların hazırlanması; 10. İşə qəbul və digər elanların ərizə formalarının hazırlanması.

Qeyd etdiyimiz kimi forma baxımından fərqləndirilən bu tip çalışmalarda diqqət çəkənlərdən biri də, şagirdlərə natamam mesajların təklif olunmasıdır, hansı ki, əvvəlcədən bu mesajlarda yarımçıq silinmiş, ləkələnmiş və deşilmiş hissələrin olmasıdır. Şagirdlər mənanı saxlamaq şərtilə yenidən o hissələri özləri bərpa etməlidirlər.

Bu növ çalışmaların içərisində xüsusi yeri tutan reklam tapşırıqlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində reklam tapşırıqlarının xüsusi rolu vardır. Məsələn, açıqçaların və yay tətili məktublarının hazırlanmasında struktur hamısında eyni qalsa da məna, ideya və leksik tərkib dəyişdirilir.

Reklam başlıqlarının hazırlanmasında kiçik elanlar dövrü jurnal-lara abunə haqqında elanların (reklamaların) hazırlanması, kirayə evlərinin reklamalarının hazırlanması, turistik mərkəzlərinin reklamının hazırlanması, otel sifarişlərinin reklamının hazırlanması, müsabiqələrinin və oyunlarının reklamının hazırlanması, kino və tamaşaların elanlarının reklamının hazırlanması. İşlə, təhsillə və digər səbəblərlə bağlı müəssisələrdə reklamaların hazırlanması və reklamın hazırlanmasında əsas fikrin insanların diqqətinin reklam olunacaq obyektə yönəldilməsidir ki, burada da bütün funksional üslublarda qəbul olunmuş adi mənalarda işlədilən ümumdəbi dil elementlərindən istifadə olunmasıdır. İlk növbədə söhbət köməkçi və tammənəli sözlərdən gedir. Misal kimi «Blédina» adlanan uşaq yeməyinin reklamını nəzərdən keçirək: «Découvrez de nouvelles recettes de Blédina pour le répas du soir. Parce que le dîner est une des

clés pour que bébé s'endame bien! Blédina – près de 100 ans du côté des mamans».

Digər bir xüsusiyyət də reklam tapşırıqlarında ümumədəbi dilin sözlərinin işlədilməsidir. Onlar adətən reklamda işlədilmirlər, lakin orijinal reklam arqumentasiyası vasitəsi kimi çıxış etmək qabiliyyətinə dədirlər. Leksik vahidlərin bu kateqoriyası reklam olunan malın növü anlayışla heç də bağlı deyil; lakin hər hansı bir ümumi əlamətlə, oxşarlığının olmasıdır. Bu qrupa aid olan sözlərin əsas funksiyaları konkret situasiyanı təsvir etmək, başqa sözlə reklam haqqında olan məlumatın süjetini bildirmək və istehlakçının diqqətini cəlb etməkdir. Məsələn, «Lipton» şirkətinin reklam sloqanında işlədilən «çay», «dostluq», «məhəbbət» leksemlərini bir-birilərinə birləşdirə bilər. «Dans ma famille on choisit Lipton. Thé Lipton – fort comme l'amitié, chaud comme l'amour» - Mənim ailəm «Lipton» çayını seçin «Lipton» - dostluq kimi möhkəm, məhəbbət kimi istidir.

Digər bir nəzərə çarpan hissə isə reklam tapşırıqlarında reklam olunan malın və ya xidmətin növü ilə əlaqədə olub, insanın müəyyən bir elm sahəsi və ya təsərrüfat sahəsi ilə bağlı olan xüsusi terminologiyadan ibarət olmasıdır.

500-dən çox müasir fransız reklam mətninin praktiki təhlilinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, terminoloji aparata daxil olan leksik vahidlərin işlədilməsi frankofon reklamda kifayət qədər məşhurdur. Belə ki, avtomobillərin reklamın texniki terminlərlə dərman preparatlarının reklamı isə tibbi terminlərlə zəngindir və s.

«Citroen» avtomobil konserninin bir reklamını nəzərdən keçirək: «Vous êtes 6 fois gagnant avec nouvelle C4 Ticasso: a partir de 5,1 L/100 km; faibles consommation et émission de CO2: coffre de pétrole – 65 litres; système-tenue de route et sécurité moderne; Miteur-régulateur de vitesse électronique: Super bonus de 700 € à chaque client en mars». Altı səbəbə görə yeni «Citroen S4 Ticasso» alsanız udmuş olarsınız: 100 km-ə 15.1 litr yanacaq; az yanacaq işlətmə və CO2 maddələrinin zəif tullantısı; benzin bəkinin həcmi – 65 litr, müasir təhlükəsizlik sistemi, sürətin elektron məhdudlaşdırıcısı; mart ayında hər bir müştəriyə 700 € xüsusi bonus endirim.

Bu fransız reklam mətnində avtomobilin texniki xarakteristikasının təsvirində standart terminlər toplusunu müsayət etmək olar.

Özünün məntiqiliyi və rasionallığı ilə seçilən bu reklam məlumatının hazırlanması modelinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Digər xüsusi bir nəzərə qarpan xüsusiyyət isə reklam tapşırıqlarında sözsüz adlanan hissənin olmasıdır. Buraya simvollar, sxemlər, ünvan və telefonlar və digər əlaqələndirici məlumatlar daxildir.

**Поладова С.
(АУЯ)**

Элементы прагматики в межкультурном общении

Понятно, что межкультурное общение предполагает контакт языков на лингвистическом и культурном уровнях. И прагматика является той областью, где они взаимодействуют. Прагматика, как один аспектов семиотики (Ч.Моррис), изучает того, как языковые средства используется участниками коммуникации в специфических контекстах для достижения намеченных целей. Межкультурная прагматика изучает как носители языка, изучающие неродной язык понимают и перерабатывают лингвистическую информацию в изучаемом языке и как они приобретают прагматические знания на том же языке.

Человек, изучающий второй язык, строит новую систему характеристик изучаемого языка на основе родного языка. Влияние родного языка говорящего на изучаемый язык является неизбежным явлением. Следует подчеркивать, что среди этих явлений перенос занимает ведущее место и он может привести к некоторым ошибкам как на лингвистических уровнях - фонологическом, семантическом, синтаксическом, так и на прагматическом уровне.

Те прагматические стратегии, используемые нами в общении, являются привычными этикетными формулами, принятые нами осознанно. Прагматические неудачи основаны на нарушении разговорных правил изучаемого языка и могут иметь серьезную социальную причастность, так как они могут отрицательно влиять на отношении к человеку, сказавшему какое-то высказывание. Его могут охарактеризовать человеком невежливым, не склонным к сотрудничеству и неискренним.

В современной лингвистике различают социо- и прагмалингвистический перенос. Социопрагматический перенос определяется как неумение точно оценить ситуацию и относится к ошибочным представлениям о нормах поведения в обществе. Социопрагматичес-

кие ошибки связаны с неверным представлением о том, какие коммуникативные действия являются обязательными, допустимыми и возможными в каждой конситуации общения в конкретной культуре. А прагмалингвистический перенос касается ошибок, возникающих из неумения определить или выразить значение слова правильно и относятся к ошибочным представлениям о языке. Прагматический перенос можно определить как стремление адресанта использовать правила употребления системы родного языка в коммуникативных ситуациях изучаемой языковой культуры.

Успешность общения может быть сорвана содержательными, прагматическими и языковыми нарушениями. Прагмалингвистическая адекватность дискурса составляет один из важнейших аспектов нормально протекающего акта коммуникации, обеспечивая гармоничное социальное и информативное взаимодействие индивида с другими участниками общения. Проблема здесь в том, что то, что кажется естественным и нормальным говорящему, может восприниматься как неадекватное адресатом. Например, в ситуациях межкультурного общения весьма типичны случаи, когда вполне правильные с лексической, грамматической и семантической точки зрения высказывания иностранцев носители языка воспринимают как неуместные, неадекватные и иногда просто не понимают, что эти высказывания означают в данной ситуации общения.

Эффективным подходом к исследованию прагмалингвистической адекватности дискурса в условиях межкультурного общения оказывается изучение случаев нарушения адекватности дискурса и анализ причин, приводящие к этим нарушениям. При этом под нарушениями чаще всего подразумеваются отклонения от коммуникативных ожиданий. Часто лингвисты обращаются к таким разговорным актам как приветствие, благодарность, извинения, обращения, формы вежливости и т.д.

Анализируя уже имеющийся опыт подобных дискурсивных событий, можно констатировать следующее: носители азербайджанского языка, говорящие по-английски, совершают в дискурсе речевые действия, которые не всегда оказываются уместными и понятными. Например, носители азербайджанского языка, предлагая гостю угощение, использовали такие неуместные и неестественные в этом контексте, с точки зрения англичан, высказывания как /I'll treat you to a nice cup of tea//; ¿Can I offer you a cup of coffee or tea? А такие

выражения как *‘May be a cup of tea?’; /Probably I shall go and make some tea//* определяются англичанами как вообще недопустимые. В подобных случаях англичане в ответ скажут *‘Do you want a cup of tea?’ ‘Would you like anything to drink?’ ‘Can I get you a drink?’*

Носители азербайджанского языка используют в дискурсе такие этикетные, в которых нет лексических и грамматических ошибок, не являются конвенциональными средствами выражения соответствующего значения. Например, предлагая гостю снять пальто, англичане чаще всего скажут *‘Do you want me to take your coat?’ ‘Can I take your coat?’* Тогда как носители азербайджанского языка произносят *‘Could I take your coat please?’ ‘Shall I take your coat?’* и т. д.

Все перечисленные отклонения происходят на прагматическом уровне коммуникации и являются следствием нарушения прагматических норм языкового функционирования. Таким образом, владение языковым кодом не является гарантией правильного пользования им в условиях реальной коммуникации. Важно еще приобрести прагматические знания.

**Sobor A.
(ADU)**

İkidillilik dillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi kimi

İkidillilik bəşəriyyətin bütün dövrlərinə xas xüsusiyyət olmuşdür. Xüsusən Şərq ölkələrində ən qədim zamanlardan belə kifayət qədər bilinçvizm hadisəsinə rast gəlirik. Lakin bilinçvizm ictimai-tarixi hadisə kimi intibah dövründən başlayaraq diqqəti cəlb edir. Bu dövrdə qabaqcıl ziyahılar başqa dilləri öyrənir, yeni milli ədəbi dillər, (məsələn, latın dili əsasında italyan, fransız, ispan və s. milli ədəbi dillər) və müəyyən məqsədə xidmət edən (məsələn, islam dini üçün ərəb dili, Avropa ölkələrində, xüsusən elm aləmində latın dili) dillər yaranır.

Bütün cəmiyyətlərdə elm və din xadimləri, diplomatlar ikidilli olurlar. Təkcə ayrı-ayrı fərdlər deyil, bütöv xalqlar da ikidilli ola bilər. İkidilliliyin təzahür formaları xalqların siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı şəraitindən, cəmiyyətin ictimai-iqtisadi və mədəni-siyasi quruluşundan, bir sözlə, xalqların konkret tarixi inkişafından asılıdır.

Kiçik etnik birləşmələr və xalqlar isə öz ana dilləri və rus və yaxud ingilis dilindən başqa yaşadıkları respublikada əksəriyyət təşkil edən xalqın dilini də öz ana dilləri kimi bilir. Bunu Azərbaycan Respublikasının timsalında konkret şəkildə göstərmək olar.

Azərbaycanda yaşayan talış, tat, kürd və s. kiçik xalqlar və etnik qruplar ailədə, əsasən, öz ana dillərindən, ictimai-siyasi həyatda isə istisnasız olaraq, Azərbaycan dilindən istifadə edirlər. Onlar ölkəmizdə millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olan rus dilin də təxminən Azərbaycan dili səviyyəsində öyrənirlər. Azərbaycan dili təkə azsaylı etnik qruplar üçün deyil, habelə respublikamızda yaşayan rus və tatar kimi çoxsaylı və inkişaf etmiş millətlər üçün də ikinci ana dilinə çevrilmişdir.

L.V.Şerbanın təsnifindəki süni ikidillilik kontaktsiz, təbii ikidillilik isə kontakth ikidilliliyə uyğun gəlir. L.V.Şerba təmiz və qarışıq ikidillilik növləri göstərir. Təmiz ikidillilik elə bir hadisə hesab edilir ki, onda danışanın şüurunda dillər bir-birindən təcrid edilmiş müstəqil sistemlər şəklində mövcud olur, onların arasında heç bir müqayisə aparmaq və paralellik müəyyənəşdirmək olmur, buna görə də bir dildən digərinə tərcümə ya mümkün deyildir, ya da çox çətindir. Belə ikidilliliyə XIX əsr ingilis zadəganlarının dilini nümunə göstərmək olar: onlar rus və fransız dillərində sərbəst danışır, lakin rus dilindən fransız dilinə yaxud əksinə tərcümə edə bilmirdilər.

Qarışıq ikidillilik isə iki dilin ekvivalent vasitələrinin danışanın şüurunda vahid anlayışlar şəklində paralel əlaqəsini nəzərdə tutur. Bu vahid sistem yanaşı mövcud olan hər iki dil üçün ümumi təfəkkür bünövrəsi vəzifəsini yerinə yetirir. Məhz buna görə də bu dillər nəinki yanaşı yaşayır, həm də qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsir göstərir. Qarışıq ikidillilikdə hər məfhuma, anlayışa iki dil ifadə vasitəsi uyğun gəlir-biri birinci dildən, digəri ikinci dildən. Buna görə də nitqin bir dildən digərinə tərcüməsi asanlıqla və, demək olar ki, avtomatik baş verir.

İkidilliliyin iki formasını göstərmək olar, birtərəfli ikidillilik və ikitərəfli ikidillilik. Birtərəfli ikidillilik özünü ən çox kiçik etnik qrupun daha böyük etnik qrupla, xalqla, millətlə eyni ərazidə yaşaması, həmin xalqla, millətlə daimi siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqədə olması zamanı baş verir.

Təbii ki, mədəniyyətin inkişafı, xüsusən tədrisin ikinci dildə aparılması ikinci dilin ailədaxili ünsiyyətə də təsirini gücləndirir və çox vaxt ailədə iki dilin - ana dili və ikinci dilin sintezindən ibarət olan bir dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilir. Tədricən yazısız kiçik xalqın daha böyük xalqla mədəni və etnik cəhətdən birləşməsi prosesi bitir. Bu

birləşmə isə öz növbəsində ana dilinin tədrisən aradan çıxması üçün zəmin yaradır.

**Salierno Simona
(Italian)**

Mastering the Italian language through the oral communication and listening

When we speak about Italian second language, we mean the language learned by an alloglot person in the social environment in which Italian is the daily communication language, that is the primary tool to interact in social life.

The first thing that should reflect a teacher, who wishes to pursue an effective language teaching, is: what does it mean "knowing a language"? The theoretical approach to linguistic knowledge followed in the last few years and that has given remarkable results is surely the communicational approach; in which language is understood as a set of "purposes" to achieve, as a system useful to enter into relationship with each other and with the world. The communicational approach sees language as an instrument to achieve specific communication needs. Inserting the language lessons in authentic contexts, it helps, therefore to bring the learners to the tasks they will face.

The first ability, which is called into question by the learner who is studying a foreign language, is the listening. As pointed out by Widdowson, it is different from simple passive reception of a stream of sounds, because it is accompanied by an active process of interpretation by the listener. Listening and understanding an oral message presuppose a mental complex process that in L1 is almost automatic; but it requires exercise if transferred in foreign language. Widdowson defines the LISTENING process as "searching and selecting relevant parts from the whole to construct our personal coherent interpretation".

In this definition, there are three terms that need further studies to understand the process in its complexity: relevant parts, coherent, and interpretation. Research and selection of the relevant parts of the heard text presuppose a purpose of the listener.

The linguistic skills of listening and understanding a song in a foreign language therefore involves a number of sub-skills rather refined

that, as has already been said, are well established in our adult students regarding mother tongue; but that certainly they require exercise targeted in the foreign language. It is a question to accustom the student to apply oral comprehension in L2 those strategies that are normally used in L1 in an unconscious way.

For this reason, it is proposed different activities for the three phases of pre-listening, listening and following study.

At first, they will organize exercises designed to sensitize students, to urge the formulation of hypotheses on the song and to establish a listening purpose. While listening, it solicit the identification and memorization processes of basic information, through activities that keep alive the student's attention. Finally, in the deepening phase, linguistic material will be analyzed in more detail and then it will be re-used in different contexts, in order to promote the memory storage.

The following research is the result of an experiment carried out in a CPIA, with children newly arrived, with low education, and refugee of Malian, Nigerian and Gambian nationalities.

During testing, we have observed that the communicative approach has led to significant results in the course of a few months.

**Сейидзаде Л.
(АУЯ)**

Особенности преподавания английского языка студентам с высоким уровнем языковой подготовки

Под высоким уровнем владения иностранным языком можно понимать и беглую свободную речь, то есть отсутствие языкового барьера, и отсутствие в речи грамматических ошибок, и богатый словарный запас, и использование большого количества идиом и устойчивых выражений.

Нам представляется, что высокий уровень языка подразумевает в первую очередь высокий уровень коммуникативной компетенции, то есть хорошие лингвистические знания и умения продуктивно пользоваться английским языком во всех видах речевой деятельности: в говорении, в письме, чтении и слушании.

В связи с этим необходимо не просто создание искусственных коммуникативных ситуаций преподавателем на занятии, а такая его форма, которая могла бы превратить всё занятие в подобную ситуацию социального взаимодействия, полностью смоделировав её. В этом помогут интерактивные формы.

Таковыми формами организации занятий являются дискуссия, круглый стол и ролевая, а также деловая игра. Групповая дискуссия – наиболее «чистая» форма группового обсуждения того или иного вопроса. В ней происходит коллективное сопоставление информации, мнений, идей и предложений ее участников.

Дискуссии больше подходят для групп, где все студенты имеют если не общие интересы, то хотя бы хорошо разбираются в каком-то вопросе, который можно было бы обсуждать. Отличие деловой игры от ролевой заключается в том, что в первой присутствует определённая имитационная модель, обусловленная правилами, по которой должны действовать участники. Отсутствие имитационной модели в ролевой игре не предполагает внешней материализованной (в виде системы игровых правил) экспликации ориентировочной структуры и организации деятельности. В ролевой игре участники сталкиваются с неопределённой ситуацией, когда необходимо воспроизводить какую-либо деятельность стихийно. Для того, чтобы решить такую задачу, обучающийся, исполняющий ту или иную роль должен привнести пустую ситуацию содержание реальной деятельности.

Круглый стол можно определить как специфическую форму проведения занятий, занимающую промежуточное положение между ролевой игрой и игрой имитативной.

С одной стороны при обсуждении проблемы в форме круглого стола участники также получают определённую роль, следовательно выступают не от себя лично. С другой стороны, роли не снабжены конкретными предписаниями на ту или иную позицию, так что поведение участника не предопределено полученной им ролью

Ролевые игры особенно эффективны при обучении деловому английскому языку. Специфика содержания данных курсов заключается в относительной ограниченности привязанных к ним ситуаций коммуникативного взаимодействия. Эти ситуации как правило можно обыграть, отрабатывая на них коммуникативные умения и навыки студентов.

В постоянном и активном взаимодействии друг с другом студенты не только обмениваются лингвистическими знаниями если, чтобы помочь друг другу подсказывают нужное слово или грамматическую форму, разъясняют правило своему товарищу, но и обучаются общению.

Мы видим, что процесс обучения коммуникации на иностранном языке является двусторонним. В нём многое приобретают не только студенты, но и преподаватель. Когда он организует общение на иностранном языке и управляет им в группе, он тоже улучшает свои навыки умения общения. Во время взаимодействия со студентами уточняется его личное представление о себе, растёт уровень самооценки, становится более адекватной самооценка.

Таким образом, методическая ценность рассматриваемых форм занятий со студентами с высоким уровнем подготовки обусловлена следующим.

- 1) У студентов высок уровень коммуникативной мотивации.
- 2) Обучающиеся имеют возможность не только приобретать новые знания и развивать умения и навыки, но и активно применять уже имеющийся багаж, что показывает практическую пользу владения языком для современного человека.
- 3) Такие занятия способствуют развитию не только языковых умений и навыков, но и расширению общего кругозора, а также общих коммуникативных умений (доказывать свою точку зрения, грамотно излагать свои мысли, не соглашаться с мнением собеседника, поддерживать чьё-то мнение и т.д.)
- 4) Такие формы занятий позволяют заниматься английским языком максимально интенсивно и охватывать больше материала, поскольку темы в рамках одной дискуссии могут переплетаться.

Şəfiyeva E.
(ADU)

Düzgün tələffüz vərdişləri – xarici dil öyrənmənin əsası kimi

Təbii ki, hər hansı bir xarici dilin tədrisi qrammatik və leksik materialın mənimsədilməsi ilə çərçivələnə bilməz çünki A. Abdullayevin qeyd etdiyi kimi: “fonetika danışiq səslərinin fiziologiyası üzrə şagirdlərə

bilik verir, onlara səslərin təsnifini öyrədir, səslərin əsas qanunları ilə və tələffüzlə yazı arasındakı əsas əlaqələrlə tanış edir”.

Xarici dillərin tədrisi praktik əhəmiyyət daşıdığından tələbələrin şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulur. Şifahi nitqin inkişafı isə düzgün tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Məktəblərimizdə tədris olunan xarici dillərin hər birinin özünəməxsus spesifik çətinlikləri mövcuddur. İngilis dilinin də tədrisində mövcud olan çətinliklərdən biri düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılması məsələsidir. Səsləri düzgün tələffüz etməyən şagirdlərin nitqi səlis olmur və həmin şagirdlər Universitetlərə qəbul olunduqdan sonra da onların tələffüzündə müəyyən problemlər olur ki, bunu da aradan qaldırmaq bir qədər çətin prosesə çevrilir. Sözlər düzgün tələffüz olunmadıqda şifahi nitqi dəanlamaq mümkün olmur.

Orta məktəblərdə ingilis dilinin təliminin ilk mərhələsində fonetika, yəni hərflər və səslər tədris olunur. Fonetika ingilis dilinin və ümumiyyətlə digər xarici dillərin də tərkib hissəsi kimi təlim edilir. Deməli, xarici dillərin tədrisi ayrı-ayrı aspektlər (qrammatika, leksika, fonetika) üzrə təcrid edilmiş halda deyil, kompleks yanaşmanın tələblərinə uyğun olaraq əlaqəli şəkildə tədris edilir.

Orta məktəblərdə şagirdlərin oxuyub-anlama, oxunulan mətni tərcümə etmə, qrammatik və leksik tapşırıqları yerinə yetirmə vərdişləri formalaşdığı halda, düzgün tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılması kölgədə qalır. Beləliklə, şagirdlərin nitqi səlis və rəvan olmur, düzgün tələffüz edilməyən sözlər şifahi nitqin anlaşılmasını çətinləşdirir. Buna görə də, fikrimizcə, düzgün tələffüz vərdişləri hələ ilk dərslərdən aşılmalıdır. A. Tahirov və A. Salayevanın əsərində fikrimizin təsdiqini tapa bilərik: “İngilis dilinin fonetikasını bilmədən, bu dildə şifahi danışmaq mümkün detildir. Fonetik materiallar, səslər, son nəticədə şifahi nitq deməkdir”.

Fonetik materialın tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinlik, əsasən, ana dilimizdə olmayan səslərin tədrisi zamanı müşahidə olunur. Məsələn, diş samitləri adlanan [θ] və [ð] səsləri ana dilimizdə mövcud olmadığından və ingilis dilində spesifik xüsusiyyət təşkil etdiyindən Azərbaycanlı şagirdlər həmin səsləri çox çətin mənimsəyirlər. Bu səslərin tələffüzündə çətinlik çəkir və səhvlərə yol verirlər. [θ] və [ð] səslərini öyrədərkən, müəllimlər həmin səslərin artikulyasiya yerini düzgün başa salmalıdır. Bu səslər **interdental** səslərdir, yəni tələffüz edilərkən dil dişlərin – alt və üst

arasında olmalıdır. Dilin uc hissəsi astaca dişlərin arasına qoyulmalı və əmələ gələn nov vasitəsilə səs çölə çıxmalıdır. [θ] səsinin [s] kimi, [ð] səsinin [z] və yaxud [d] kimi tələffüz olunması yolverilməzdir və müəllimlər bunu kiçik yaşlardan, yəni ingilis dilinin tədris olunduğu ilk dövrlərdən diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Göründüyü kimi, İngilis dilinin fonetikasının yaxşı mənimsənilməsi, şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. İngilis dilinin fonetikasının münasib şəkildə öyrədilməsi, düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılınması məsələləri dil tədrisinin əsasını təşkil etdiyindən buna təlimin ilk günlərindən başlamağın vacib olduğunun birdaha şahidi olduq. Belə olmadığı təqdirdə sonradan tələbələrin ingilis dilinin fonetik normalarını mənimsəməsi işi xeyli çətinləşir və interferensiya hadisəsini - İngilis dilinə xas olan səsləri öz ana dilinə uyğun tələffüz etmə vərdişini tərgitmək çətin prosesə çevrilir. Bütün bunlar fonetikanın əhəmiyyətini nümayiş etdirən konkret faktlardır. İngilis dilinin fonetikasının münasib şəkildə öyrədilməsi, düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılınması xarici dillərin tədrisinin əsasını təşkil etməli və buna təlimin ilk günlərindən başlanmalıdır.

**Şirəliyev Ə.
(ADU)**

Xarici dildə oxunun təşkili

Hazırda xarici dillərin öyrənilməsi fəaliyyəti qarşısında duran əsas vəzifə qısa vaxtda, az enerji sərf etməklə dilə yiyələnmək və öyrənilən dildə ünsiyyət yaratmaqdan ibarətdir. Bu səbəbdən dilöyrənmə bacarıqlarının üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsi, öyrənmə üsullarının və vasitələrinin bu günün tələblərinə uyğun müəyyənləşdirilməsi, öyrətmə materiallarının düzgün seçilməsi, təlim metodlarının konstruktiv istiqamətləndirilməsi önəmli məsələlər sırasına daxildir.

Məlumdur ki, hər hansı dil təlimi beş vacib komponentdən ibarətdir: şagird (tələbə), müəllim, təlim materialı, tədris metod və üsulları, qiymətləndirmə. Göstərilən tərkib hissələrin hər birinin tədris prosesi üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Orta məktəblərdə, xüsusi istiqamətli dilöyrənmə kurslarında və universitetlərdə xarici dillərin öyrənilməsi iki əsas komponent əsasında

formalaşır: bir tərəfdən hər hansı xarici dil materialları (söz və söz birləşmələri, ifadələr, hazır modellər və cümlələr, mətnlər) əsasında təhsil alanlar xarici dilləri öyrənirlər, digər tərəfdən onlar öyrənilən dil vasitəsilə nitq bacarıq və vərdişlərinə yiyələnirlər. Nitq vərdişlərinin yaradılmasının əsasını bütün nitq fəaliyyəti növlərinin birlikdə təsiri nəticəsində formalaşan nitq hərəkətləri təşkil edir.

Hər hansı bir dil sistem şəklində fəaliyyət göstərir və bu sistemdən dilin heç bir elementini süni şəkildə çıxarmaq olmaz (D.Olbrayt). Bizə belə gəlir ki, hər hansı tələbə müvafiq fonoloji, leksik və qrammatik minimuma malik olmadan nitq fəaliyyətinə qoşula, danışa, dinlədiyini və oxuduğunu başa düşə bilməz. Yalnız tədrisin müəyyən mərhələlərində mənimsənilmiş linqvistik biliklərdən düzgün istifadə etməklə xarici dildə nitq fəallığı əldə edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif fənn müəllimləri məşğələlərdə yalnız danışmaq (nitq) vasitəsi ilə ünsiyyət yarada bilirsə, xarici dil müəllimləri isə tələbələrə ünsiyyətin yollarını, üsullarını, bütövlükdə ünsiyyətin metodikasını təqdim edirlər, onlara xarici dildə düzgün oxumağı və danışmağı öyrədirlər.

Metodiki ədəbiyyatda xarici dildə oxu fəaliyyəti həmişə müəyyən təlim materiallarından informasiya alınmasına xidmət etdiyindən, onu reseptiv nitq fəaliyyəti kimi müəyyənləşdirmişlər. Diqqət mərkəzində olan digər məsələ ondan ibarətdir ki, oxu nitq fəaliyyətinin bir növü kimi kommunikativ vəzifənin həllinə, oxunulan materialın başa düşülməsinə və həmin materialdan nitq səviyyəsində istifadə edilməsinə xidmət edir. Bu fəaliyyət yalnız leksik və qrammatik materialların mənimsənilməsi vasitəsinə xidmət edir. İnkə edilməz faktdır ki, oxu prosesində məqsədli olaraq təlim materiallarının yaddaşda saxlanması əməliyyatı həyata keçirilir və onlardan nitq prosesində istifadə olunur. Bu fəaliyyətin nəticəsində oxu bir vasitə kimi çıxış edir və əsas məqsəd alınmış məlumatın tamlığı ilə xarakterizə edilir.

Xarici dildə oxunun təşkili şəraitindən asılı olaraq onun iki qrupa bölünməsi faktı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Birinci halda tələbə oxunulan materialdan məlumat almaq istəyini, ikinci halda isə alınmış informasiyanın başqalarına mətnə olduğu kimi və ya müəyyən dəyişikliklər etməklə çatdırmaq ehtiyacını ödəmiş olur.

Şübhəsiz, hər iki fəaliyyət növü xarici dildə oxu bacarıqlarının yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə xidmət edir və tələbələr onları

müəyyənləşdirilmiş təblər səviyyəsində mənimsəməli, səssiz oxu fəaliyyəti məqsəd kimi tədrisin bütün mərhələlərində əsas götürülməlidir.

Şirəliyeva R.
(ADU)

İngilis dilində qeyri-müəyyən kəmiyyətin bəzi ifadə vasitələri

İngilis dilində qeyri-müəyyənliyin ümumi məsələləri (vagueness, indeterminacy, imprecision) ilə çoxları məşğul olmuşlar: C.Lakoff, C.Çanell, C.Tarnikova və s.

Qeyri-müəyyənlik dedikdə, leskik mənalara konkret miqdar anlayışı təqdim etməyən dil vahidlərindən istifadə nəzərdə tutulur. Qeyri-müəyyənlik bildirən sözlər anlaşmanı çətinləşdirə bilər və belə sözlərin işlədilməsi nitqi daha çox mücərrəd formaya salır. Məsələn, *My officials are monitoring this situation very closely, and I can promise that we shall take all appropriate measures to ensure that the situation is resolved in a way that is fair to all parties involved.*

Digər tərəfdən, qeyri-müəyyənlik ifadə edən leksik vahidlər təbii dillərin ayrılmaz tərkib hissəsidir və həmin anlayışı ehtiva edən sözlər ünsiyyət prosesinə qeyri-formal xarakter daşıya bilər.

Qeyri-müəyyən miqdar çox və ya az, kifayət qədər, həddən artıq, ən çox anlamlarını ifadə edir. Belə saylar ingilis dilində müxtəlif üsullarla yaranır:

- “ish” suffiksi ilə (*numeral + ish*)

“There were two men with bright green coats. One was bald and blond, the other had black hair; both were forty-fivish” (F.Ford).

“I am going to see you at the party about sixish”.

Misallardan görüldüyü kimi, “ish” suffiksi insanın yaşının və vaxtın qeyri-müəyyənliyini göstərir. Yaşın qeyri-müəyyənliyini digər leksik vahidlərlə də ifadə etmək olar: *a twentysomething, a thirtysomething (numeral + something)*. - yarı – affiks kimi qəbul edilən “odd” (*numeral + odd*) vasitəsi ilə də qeyri-müəyyən yaş ifadə etmək olar:

“Cassis, sixty – odd then, ...looked on with barely restrained pride” (F.Ford).

-approximately, about, over, up to, roughly, around, circa, nearly, almost, approaching, like və sair approksimatorlardan istifadə etməklə;

-a couple of, a bit of, a touch of, a hint of, a taste of, a spot of, a scrap of, an ounce of, a sprinkling of, a dash of, a shred of, a speck of, a dab of, a crumb of kimi kvantifikatorlar vasitəsi ilə (I have seen her a couple of times before. I have got a bit of shopping to do. Just have a taste of this cheese. Doesn't she have an ounce of sympathy?)

-a number of, a lot of, thousands of, plenty of, hundreds of, a great deal of, millions of, loads of, dozens of, a bunch of, a pile of, a mass of, scores of, mountains of, heaps of, stacks of, oceans of kimi birləşmələr vasitəsi ilə (She has got loads of friends. We made mountains of sandwiches. I have a whole bunch of stuff to do this morning).

-a + nounful + of modeli ilə düzələnlər a handful of, a mouthful of, a thimbleful of kimi kvantifikatorlar vasitəsi ilə; (Only a handful of people came)

Faktik materialın təhlili göstərir ki, az mənasında qeyri-müəyyən miqdar frazeoloji vahidlərin köməyi ilə ifadə oluna bilər: *can be counted on the fingers of one hand - barmaqla saymaq olar; one or two - bir az, bir neçə; dribs and drabs - çox az, xırda; not one jot or tittle - heç bir az da; a drop in the ocean - dərjada bir damla.*

Tədqiqat göstərir ki, ingilis dilində hələlik müəyyənləşdirə bildiyimiz qeyri-müəyyən kəmiyyətin ifadə vasitələri müxtəlifdir və onlar aşağıdakı kommunikativ situasiyalarda işlənir:

- 1) dəqiq informasiya çatışmazlığı;
- 2) dəqiq informasiyanın verilməsi məqsədəuyğun hesab edilmir;
- 3) dəqiq informasiyanın əhəmiyyəti yoxdur;
- 4) danışmaq prosesinə ekspressiv və emosional xarakter vermək üçün qeyri-dəqiq informasiya verilir.

Şükürova F.
(ADU)

Dil fakültələri tələbələrinə ixtisas dilində yaradıcılıq qabiliyyətinin aşılmasının bəzi yolları

Dil fakültələrində ingilis dilini ixtisas kimi öyrənən tələbələrdə tədris edilən dildə yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsini şərtləndirən ən önəmli amillərdən biri təlim prosesinin kommunikativ-yönümlü

şəkildə təşkil edilməsidir. Kommunikativ təlimin əsas prinsiplərindən biri tələbə və müəllimlərin xarici dilin öyrənilməsi prosesində fəal, təşəbbüskar iştirakçıları qismində çıxış etməsidir. Dillərin tədrisinə kommunikativ yanaşmanın əsasını təşkil edən əsas prinsiplərdən biri kommunikativlik prinsipidir. Kommunikativ yanaşma ixtisas kimi tədris edilən xarici dilin təlimi prosesində məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsində, qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün daha səmərəli olan metod və üsulların seçilməsində, istifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərinin, digər təlim materialları haqqında qərarın qəbul edilməsi zamanı tələbə və müəllimlərin birgə fəaliyyətini mütləq bir şərt kimi nəzərdə tutur. İnteraktivlik və tələbə-yönlülük kommunikativ təlimin əsasını təşkil edən və təhsil fakültələrində ixtisas dili kimi tədris edilən xarici dillər təlimi prosesinin səmərəlilişdirilməsinə xidmət edən ən önəmli prinsiplərdir. Dil fakültələrində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrinin ixtisas dili olan ingilis dilində yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsini təmin edə bilən interaktiv təlim və tələbə-yönlülük prinsipi təlim prosesində tələbələrin bir-biri ilə və müəllimlə konstruktiv əməkdaşlığın və onların qarşılıqlı fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Xarici dillərin tədrisinə kommunikativ yanaşmanı səciyyələndirən əsas amil burada başlıca vəzifənin xarici dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməli olmasıdır. Beləliklə, kommunikativ təlim mənimsənilməli olan hər bir leksik vahidin, qrammatik və intonasiya strukturunun, eləcə də hər bir nitq modelinin kommunikasiya prosesində düzgün, yaradıcı və adekvat şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinin tələbələrə aşılması məqsədini güdür. Məhz buna görə ingilis dili fakültəsində bu dili ixtisas dili kimi öyrənən azərbaycanlı tələbələrini kommunikativ fəaliyyətə cəlb etmək, onlarda ixtisas dili olan xarici dildə kommunikasiyaya girmək, dil sahəsində mənimsənilmiş nəzəri bilikləri praktikaya tətbiq etməyə, mənimsənilmiş linqvistik vahidlər və nitq nümunələrindən real kommunikasiya prosesində yaradıcı şəkildə istifadə etməyə həvəsləndirmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, ixtisası xarici dil olan ali məktəb tələbələrinin məzunları beynəlxalq və mədəniyyətlərarası səviyyədə effektiv şəkildə fəaliyyət göstərmək bacarığına yiyələnəməlidir. Qarşımızda duran əsas məqsədlərdən biri ixtisas dili olan xarici dildə kommunikativ baxımdan səriştəli olan və vəziyyəti linqvistik savada malik olan dil daşıyıcısı səviyyəsinə mümkün qədər yaxın olan mütəxəssislərin hazırlanmasıdır.

Qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün ixtisası xarici dil olan ali məktəblərin pedaqoji fakültələrində ingilis dilinin tədrisi prosesinə radikal dəyişikliklərin gətirilməsi zəruridir. İslahatların səmərəli şəkildə tətbiq edilməsini təmin edən mühüm şərtlərdən biri ingilis dilini ixtisas kimi tədris edən müəllim və dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr arasında olan münasibətlərdir. Təlim prosesinin iştirakçıları olan tələbə-müəllim və tələbə-tələbə arasında qarşılıqlı hörmət və tarazlığın yaradılması dil fakültələri tələbələrinin ixtisas dili olan ingilis dilində yaradıcılıq fəaliyyətini stimullaşdıran motivasiyaedici faktorlardan ən önəmlisidir. Eyni zamanda onu da vurğulamaq lazımdır ki, bu gün xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin öyrədilməsi deyil, dillərin öyrənilməsindən danışmaq daha düzgün olardı. Bu da tələbələrin ixtisas dili olan xarici dilin öyrənilməsi prosesində şüurlu, fəal, müstəqil, yaradıcı qabiliyyətə malik olan iştirakçılar qismində çıxış etmələrini nəzərdə tutur. Dil fakültələri tələbələrinin ingilis dilində yaradıcı fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədinə nail olmaq üçün onlar müzakirə, mübahisələrdə müstəqil, fəal şəkildə iştirak etməli, linqvistik və kommunikativ imkanlarından yaradıcı şəkildə istifadə etməklə özlərinin fikir və ideyalarını, mövqe və münasibətlərini müstəqil, sərbəst, adekvat, mövcud normalara uyğun olan şəkildə bildirməyə hazır olmalı və eyni zamanda həmsöhbətlərinin fərqli olan fikir və mövqelərinə hörmətlə yanaşmağı bacarmalıdır.

Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, dil fakültələrində təhsil alan tələbələrin interaktiv fəaliyyətə könüllü şəkildə cəlb olunmaları üçün müəllim təlim prosesini onların tələbat və maraqlarını nəzərə almaqla təşkil olunmalıdır. İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrin ehtiyac və tələbatlarını ödəmək üçün müəllim müntəzəm olaraq öz üzərində çalışmalı, tədris etdiyi xarici dil sahəsində bilik səviyyəsini artırmalı, təlim materiallarını, təlim prosesində istifadə etdiyi təlim texnologiyalarını yeniləşdirməli, təlim prosesində innovativ metod və üsullardan səmərəli şəkildə istifadə etməlidir.

Some Problems of Reading

Typical adult does not use oral reading very much. Most of the reading done by an adult is silent reading, with the stress placed on comprehension of what is read instead of on completely accurate word identification. Obviously, therefore, silent reading should receive much more stress in the reading improvement program for many, but not all students. Only at the beginning stages of reading oral reading should ever be stressed more than silent reading.

When oral reading is used the students are usually members of a reading achievement group or the entire class. Often all the students read the material silently. The teacher then calls each student in turn to read a sentence or a paragraph aloud. Since the rest of the students do not usually pay attention to the student who is reading aloud, the procedure can become quite meaningless and time-wasting. Most students pay attention only when they are reading aloud. Many students read aloud with very little comprehension since they are focusing too much pronouncing the words correctly. After reading a paragraph aloud the teacher asks the student "What was that paragraph about?" the student's typical answer is "I don't know since I wasn't listening".

When reading orally, some readers try to pronounce each word accurately, though they may skip some unimportant words when reading silently since these words are not essential for effective comprehension. Some teachers place too much stress on completely accurate oral reading, according to the contemporary view of reading. They discourage risk-taking on the part of the learner by placing too much emphasis on word-perfect oral reading. These theorists accurately maintain that comprehension is always the ultimate goal of reading instruction. It can be said that the primary purpose of silent reading is effective comprehension, while a major purpose of oral reading is usually word pronunciation.

There are some reading tests which are used to assess a student's competency in oral reading, in literal comprehension, and in some aspects of interpretive comprehension. The test consists of a series of graded paragraphs for the student to read orally. Copies of the paragraphs that the student read are found in a separate booklet. The teacher has a copy of the

paragraphs in another test booklet. The teacher then marks the errors the student has made in each paragraph that was read aloud. Although the marking system for each test varies somewhat, the usual reading errors are mispronunciations, substitutions, omissions, insertions, repetitions, and hesitations. Dialect-based reading miscues may or may not be considered oral reading errors on an oral reading test.

Example on oral reading paragraph:

“We have a birdhouse in a tree by our house. In the spring two birds flew by it and looked at it. They found little sticks and dry grass. They made a nest in the birdhouse. One day there were two little eggs in the nest. One of the birds sat on the eggs. After a time, two baby birds came out of the eggs. The mother and father birds fed the baby birds. The baby birds got bigger. The mother and father birds flew by the nest. After a time, the baby birds tried to fly too. All of the birds flew away. Then the nest had no birds.”

Comprehension questions:

1. What did the birds make in the birdhouse?
a nest
 2. How many eggs were in the nest?
two
 3. Why do you think that a birdhouse should be put in a tree?
because birds can fly
so animals can't eat the eggs
so the baby birds can learn to fly
because birds have wings
 4. Why couldn't the baby birds feed themselves?
they couldn't fly
they were too little (to fly)
 5. Why do you think that the mother and father birds flew around the nest after the baby birds got bigger?
they were trying to teach the baby to fly
they wanted to help the baby birds learn to fly
they wanted the baby birds to leave the nest.
- Number of words in this selection-110.
Number of new words-
Number of words identification miscues-
Number of comprehension errors-.

**Роль родного языка билингва при освоении
языковой системы иностранного языка**

В условиях глобализации спрос на специалистов различных сфер: экономистов, врачей, инженеров, юристов, переводчиков, программистов со знанием иностранного языка, в особенности, английского как языка межнационального общения, особенно высок. Владея двумя языками, они становятся полезными не только для себя, но и для своего общества. Двужычие можно считать не менее значимым общественным преимуществом специалиста XXI века.

Формирование двужычия и соответственно билингвов на начальном этапе начинается в общеобразовательных учреждениях, которыми являются средние школы, в дальнейшем оно продолжается в высших учебных заведениях, то есть университетах и академиях.

Учитывая когнитивную и познавательную функцию языка, а также коммуникативную функцию речи в современном языкознании уделяется внимание на роль родного языка билингва при освоении языковой системы иностранного языка, что во многом способствует облегчению процесса освоения иностранного языка и превращению его в менее болезненный с психологической точки зрения процесс. Рассматривая особенности изучения второго языка необходимо обратиться к сравнительно-типологическим исследованиям родного и изучаемого языков, их общие черты и расхождения, что необходимо для объяснения трудностей, возникающих при явлениях реальной и потенциальной интерференции в речи билингва.

В целях сравнения учащихся, которые были подвергнуты влиянию иностранного языка до посещения средней школы с теми, которые попали в иноязычную атмосферу без учета их предварительной языковой подготовки, мы исследовали языковую базу азербайджанских детей начинающих первый год общеобразовательной школы в русском или английском секторе и пронаблюдали их языковые знания в начальный периода адаптации приблизительно в течение двух месяцев.

Учащиеся с уже сформированными языковыми навыками иностранного языка сталкивались с меньшими трудностями, нежели те, которым предусматривалось обучаться на иностранном языке без

какой-либо языковой подготовки. Так как родной язык индивид осваивает в естественных условиях общения, этот процесс происходит произвольно в неформальных условиях путем непосредственного аудирования живой речи и общения с носителями языка с раннего возраста, что во времени хронологически опережает изучение иностранного языка. Родной язык осваивается без какого-либо целенаправленного обучения, чего нельзя сказать об освоении иностранного языка, который как во временном, так и в познавательном отношении отличается от условий освоения родного языка.

Возможно, роль родного языка может полностью игнорироваться при наиболее раннем освоении второго языка параллельно с первым как это происходит во многих двуязычных семьях, в которых родители являются носителями различных языков. Однако, в таких случаях речь идет не о формальном изучении иностранного языка, а об освоении в естественных условиях двух языков, которые оба претендуют на статус родного языка. В подобных случаях возможна лишь интерференция на лексическом уровне, которая с возрастом по мере развития когнитивных навыков билингва тоже со временем исправляется.

Роль и непосредственное влияние родного языка на процесс освоения иностранного языка должны учитываться при формальном школьном обучении второму языку, где чаще всего учащиеся сталкиваются со сложностями освоения иностранного языка связанными с расхождениями в языковых системах с родным языком. Учитывая этот фактор, основываясь на данные сравнительно-типологических исследований родственных и неродственных языков, необходимо выявить общие и различные черты между иностранным и родным языком билингов, что, безусловно, может способствовать успешному обучению второму языку, предотвращению потенциальных явлений интерференции на фонетическом, морфемном, лексическом и синтаксическом уровнях языка и преодолению психологического барьера в процессе овладения иностранным языком.

Данный вопрос требует не только теоретического подхода, но и конкретных практических мер (составление методических пособий, соответствующей системы лингводидактических упражнений в зависимости от родного языка учащихся) для облегчения и повышения эффективности обучения иностранному языку начиная с

начальной стадии в средней школе и завершая на стадии высшего образования в высших учебных заведениях.

Тагиева Э.
(Азербайджан)

Инновационные приёмы структурирования лингвистических знаний на основе концепта «спорт»

В условиях всё более развивающихся международных отношений в областях науки, техники, культуры и спорта практическое овладение русским языком становится одной из важнейших характеристик специалиста высшей квалификации любого профиля. *Проблема повышения качества преподавания русского языка как иностранного* сегодня исключительно актуальна. Успех личности в современном мультикультурном обществе во многом определяется её способностью общаться, владеть не только языковой компетенцией, но и коммуникативной, включающей текстовую коммуникацию. Решение этой задачи требует комплексного подхода – исследования и учёта не только лингвистических, но и психолого-педагогических проблем, в частности, когнитивных аспектов коммуникации, а также разработки соответствующих технологий инновационного обучения.

Как указано в Большом психологическом словаре, «структурирование — стратегия организации разрозненной информации в процессе её запоминания, в результате которой элементы запоминаемого материала связываются по смыслу в целостную группу». Структурирование знаний понимается как учебное (познавательное) действие, умение, развитие которого направлено на усвоение новых или преобразование ранее приобретённых знаний посредством приведения их в определённую систему на основе установления логических связей между дидактическими единицами-понятиями. «Первый компонент коммуникативной компетентности (КК)– *знания* – это, прежде всего, лексикон, правила сочетаемости слов и грамматического оформления предложения. Второй компонент структурной организации КК это – *умения*, речевые действия. Третий её компонент – это ценностно-смысловое отношение к предмету

речевой деятельности». Этот компонент выявляется в отборе важных, значимых лексических и грамматических элементов.

Содержание текста «Спорт в Азербайджане» может быть рассмотрено как фрагмент концептуальной картины мира, отражающий реальную действительность. Концепт спорт имеет широкую семантику. В современном языковом сознании концепт спорт складывается из двух его составляющих: спорт как 1) составная часть физической культуры – средство и метод физического воспитания, имеющие целью развитие и укрепление организма человека и достижения им высоких результатов в соревнованиях, 2) система организации и проведения соревнований и учебно-тренировочных занятий. «Нетрадиционные, проблемно-развивающие, личностно-ориентированные уроки предполагают быстрое включение обучаемых в познавательную деятельность. Решению этой задачи способствует использование активных методов и приёмов обучения». Приём обучения – это составная часть или отдельная сторона метода обучения. Для продуктивной организации работы с текстом можно использовать различные приёмы: опорные схемы, мозговой штурм, постановка проблемных вопросов, игровые моменты.

Кластер – это способ графической организации материала, позволяющий сделать наглядными те мыслительные процессы, которые происходят при погружении в ту или иную тему. В итоге получается структура, которая графически отображает наши размышления, определяет информационное поле данной темы. Разбивка на кластеры используется как на этапе вызова, так и на этапе рефлексии, может быть способом мотивации мыслительной деятельности до изучения тем или формой систематизации информации по итогам прохождения материала. В центре схемы-кластера понятие спорт, который ассоциируется со словами: физические упражнения, тренировка, спортсмен, тренер, соревнование, болельщики, награждение.

«Знаю, хочу узнать, узнал» – один из способов графической организации и логико-смыслового структурирования материала. Форма удобна, так как предусматривает комплексный подход к содержанию темы. До знакомства с текстом обучающиеся самостоятельно или в группе заполняют первый и второй столбики таблицы «Знаю», «Хочу узнать». По ходу знакомства с текстом учащиеся

заполняют графу «Узнал». Первоначальный смысл понятия спорт – «игра, развлечение, охота». Самым популярным приёмом, применяемым на стадии рефлексии, стал синквейн (пятистишие), представляющее собой синтез информации в лаконичной форме, что позволяет описывать суть понятия или осуществлять рефлексию на основе полученных знаний. Правилами написания этого стихотворения является определённое количество слов в строке и назначение каждой строки. В центре синквейна слово спорт. Приведём пример:

	Спорт
	Любительский
Профессиональный	
	Укрепляет, развивает,
вдохновляет	
	Спорт – составная часть
физической культуры	
	Залог прогресса

Построение логических схем является примером а структурирование, конструирование своего, которое рождается в процессе инновационного обучения. В этом контексте можно говорить о качестве современного образовательного процесса.

Zeynalova S.
(AUL)

Different communicative tasks which are used to help a learner become a more fluent speaker of English

As English continues to gain popularity as an international lingua franca, the desires and requirements of students have expanded significantly. With the decrease of both technological and financial limitations, more and more people from various cultural, ethnic and economic backgrounds desire to acquire speaking skills in order to communicate properly and freely in a rapidly globalizing world. Thus, in order to find success, the second language learner often pursues the goal of heightened fluency. In this paper I will review different types of communicative tasks and how they help learners feel more confident and independent while interacting in the target language. Before that, however, let's explore what the communicative task is and why it is important.

Communicative tasks are components of language education designed to motivate the process of learning by actually or potentially engaging students in interactive tasks. For effective learning to occur, it is important to motivate students to get involved in given tasks through interaction in the class. Interaction is important for the students to overcome the *speaking barrier* and communicative tasks are developed to encourage students to feel free to make mistakes and learn from them. Essentially, the more errors they make, the more likely they are to coherent and natural language. The key element of reaching peak effectiveness in a communicative task is that everybody gets involved in task. In order to meet this prerequisite, it is highly recommended to turn it into a fun activity for further motivation. All mentioned factors are defined as Affective Filter in linguistics defined by Stephen Krashen that helps to acquire a second language. According to this hypothesis students with low self-esteem and a feeling of uncertain outcome can get a “mental block” that prevents comprehensible input from being used for acquisition.

In order to effectively utilize this technique, it is essential to understand what makes a communicative task a success. A communicative task is a fluency-based activity that results in heightened competency and communication skills in the students. The activities may involve students practicing a particular grammatical form, but often students accomplish significantly more than just that by integrating new vocabulary and speech patterns. It is important that the activity is based around a realistic situation- this could be anything from a garcon in restaurant offering the launch menu to a group of friends discussing holiday plans. Within that context, the students should be required to interact with a focus on communicating meaning rather than following a rote pattern of interaction. These types of tasks may require multiple negotiations or renegotiations among students, which is even better for their active engagement with one another.

The teacher needs to be prepared for the communicative activities' possible shortcomings. He needs to think of a realistic situation where he can use the language forms he is teaching. He also needs to imagine both the location of the conversation and the relationship between those involved. In order to build up an easy-to-follow plan, the teacher must ask few questions to himself like “What is the purpose of the task?”, “How can I generate interest in the task?”, “Will the students require preparation time?”, “What type of groupings will be appropriate for the task?” etc.

There are plenty types of oral communicative activities- the Guessing task, Information gap, Role-Play, Discussion, Problem Solving and Find Someone Who, for example. They vary regarding the students' level and educational objectives. For example, Discussion task is effective for collective work that creates competitive atmosphere and could be applied from Pre-Intermediate level and above. It meets the objectives as improving learner's critical thinking skills. As for Find Someone Who which can be applied for any level, it is a good warming oral activity helping new students adapt to each other and lessen the feeling of anxiety. It will motivate active participation. Another flexible and helpful task is Role-Play that is widely used in the classroom and can be used for any level depending on the teacher's objective. This game aims at establishing the real life interaction and helps learners evaluate their peers. They learn from each other and share experience which is very essential in becoming an independent L2 user. All of these activities can be modified, applied and used by tutor depending on students' current level, context and what teacher expects the learners to gain from these exercises. These free activities motivate learners to interact with their peers and at the same time gain experience. While interacting with each other in an entertaining or funny way, the fear of making mistakes is left behind. They gradually become more confident in communication. Moreover, in this process they learn to recognize the mistakes of their partner and consequently avoid them. One of the most crucial, and difficult, steps doing these activities with them is to grade the language and stage the instructions. The former means to simplify the language in order to be comprehensible for students. The latter is to relay clear and understandable instructions. What is more, in order to perform better, learners should be given preparation time, though the amount of preparation depends on the level of the students and the complexity of the task. Ideally, some activities should be nearly spontaneous. Students should use their English language resources effectively and creatively. Preparation time can help to ease the difficulty of these requirements.

These tasks will go better when students are interested in them, and as such there are many ways you can generate their interests. Providing personal examples may be useful. Building up the activity in an enthusiastic way often leads to a successful lesson. Having students reflect on similar experiences they are familiar with may also work effectively.

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ

Müasir dilçiliyin əsas istiqamətləri: dilçilikdə yeni paradigmlər

Allahverdiyeva A. Linguistic identity in political discourse.....	5
Allahverdiyeva F. Variativliyin müəyyənləşməsində transformasion təhlil metodunun rolu.....	7
Aslanova Ş. Linqvistik sahə modeli.....	9
Aslanova Z. The problem of author's intention in linguistic pragmatics	10
Bayramlı A. İngilis dilində leksik və leksik-qrammatik omonimlər	13
Бекирова А. Определение и типы дискурса.....	15
Cəfərova K. Diqlossiya və onun növləri	17
Cəfərov A. Diskursda koherentlik və frazeoloji intensivator (Fİ).....	19
Cəfərova P. Müasir ingilis dilinin bu günü və gələcəyi ilə bağlı öncəgörmələr	21
Eyvazlı G. Mətnin formalaşmasında aktual üzvlənmə	23
Elvio Ceci Four dimensions of linguistic and information analysis: a theoretical approach	25
Эюбова Н. Роль когезии в формировании текста	27
Əhmədova Ü. Azərbaycan atalar sözlərində qadın stereotipləri	29
Əkbərova F. İqtisadi diskursda paradigmatik və sintaqmatik əlaqələr	31
Əliyeva V. Yarımsəkilçilərin yaranmasında çoxmənalılıq və omonimlik.....	33
Əliyeva N. Feil əsasdən yaranan törəmə isimlər (deverbativlər).....	35
Əyyublu S. Fransız dilindəki yeni neologizmlərin struktur-semantik təhlili	37
Алиева Е. О некоторых вопросах текста	40

Hacıyeva Ə.	
Müxtəlif sistemli dillərdə hərbi slenglər	42
Hüseynova İ.	
Sadə cümlənin yaranması və variativliyi	45
Hüseynova M.	
İmplist əlaqələrin aşkarlanmasında pressupozisiyanın rolu	47
Hüseynova R.	
On some cognitive principles of discourse construction	49
Гусейнова Л.	
Проблемы разграничения текста и дискурса	51
Xanbutayeva L.	
Cümlə təfsirində psixolinqvistik amillərin rolu	53
Xanızadə P.	
Hüquqi diskursun informativ-dinamik modeli	55
İbrahimova D.	
Frazeoloji variasiya və frazeoloji variantlar	57
İmanova N.	
Yeni media diskursunun linqvistik xüsusiyyətləri	59
İsmayılova S.	
Müxtəlif sistemli dillərdə feili sifət tərkiblərinin təhlili	61
Kərimov İ .	
Söz birləşmələri arasında əlaqələr	64
Kərimova K.	
Passivdə agens məsələsi və onun üslubi xüsusiyyətləri	66
Qafarova S.	
Siyasi diskursda kontekstin rolu	68
Qasımova G.	
Cümlənin aktual üzvlənməsində intonasianın rolu	70
Quliyeva A.	
XX əsrin ikinci yarısında fonosemantik araşdırmalar	72
Quliyeva K.	
Frazeoloji vahidlərin diskurs çərçivəsində təsnifi prinsipləri	73
Quliyeva Z.	
Avstriya ədəbi dil variantının linqvistik əlamətləri	75
Kurbanova F.	
Analysing the theories for defining the meanings of words	77
Гулиева В.	
Языковая политика азербайджанского государства, как одна из социолингвистических проблем	79
Mahmudova Ş.	
Deykis praqmalingvistikanın əsaslandırıcı kateqoriyası kimi	82
Mehrəliyeva G.	
İngilis dilinin şəxssiz konstruksiyaları	84
Məhərrəmov M.	
Alman dilində “Haus” konseptinin verballaşmasına dair	86

Məhərrəmovə N.	
Müasir ingilis dilinin formalaşmasında orta əsr Britaniya multikulturalizminin rolu ...	88
Məlikova G.	
İtalyan dilinin sosio kulturoloji realilərinin semantik təhlili	90
Məlikzadə A.	
Müasir ingilis dilində ambiqüvüvliyin işlənmə xüsusiyyətləri	92
Mirişova E.	
Frazeoloji əksmənalılığın mahiyyəti	94
Mustafayeva L.	
İngilis dilində zəvqmanın növləri haqqında	96
Məmmədov A.	
Məmmədov M .	
Contextualizing and conceptualizing time, space and person in discourse	98
Növrüzova G.	
Dildə implisitliyin linqvo-raqmatik təhlili	99
Nur Sena Taşçı, Edanur Sağlam, Alican Özkan	
Yok Olma Tehlikesindeki Türkiye Nogaycası: Belgeleme ve Konuşur Tutum Araştırması Projesi	101
Nuriyev S.	
Danışiq aktında nanolinqvistikanın singulyar və plural xüsusiyyətləri	103
Nəghiyeva S.	
Financial metonymies	105
Rəcəbova S.	
İngilisdilli rəsmi-işgüzar sənədlərdə şəkilçilərin işlənmə xüsusiyyətləri	107
Rəhmanova N.	
Relevant elementlər haqqında üslubiyyatda üslubi fiqurlar	109
Рагимов Г.	
К проблеме изучения внутренней структуры фразеологических единиц	111
Расулова Д.	
Основные концепты в инаугурационных речах американских президентов	113
Səlimova F.	
Subyektiv modallıq məsələsinə yeni baxış	115
Seyidova N.	
Frazeoloji birləşmələrin kateqorial əlamətləri	116
Samadova I.	
The mechanism of metaphor in political discourse	119
Veysəlova D.	
Dilin tədqiqində sinxron yanaşmanın üstünlükləri	121
Yunusova G.	
Xüsusi adların bədii-üslubi funksiyaları	123
Zeynalı G.	
Tabeli mürəkkəb cümlələrin kommunikativ üzvlənməsinə dair	125
Zeynalova A.	
Media diskursunda kommunikativ infotmativlik	128

Zöhrab-Məcid M.	
Variativliyin yaranması səbəbləri və dildə reallaşması	130
Закарашвили Т.	
Проблема дезинформации в условиях информационного прессыщения общества	132
II BÖLMƏ	
Koqnitiv dilçilik:	
müasir vəziyyət və perspektivlər	
Abdullayeva C.	
"Heart" komponentli emosemiyalı frazeoloji vahidlərin semantik-koqnitiv təhlili	136
Abdullayeva Y.	
Koqnitiv sxemlərin paralellik və ziddiyyəti: etnopsixoloji və mental karkas spesifikliyi kontekstində (O'Henri və C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına əsasən).....	138
Ağayeva N.	
"100 ilin tənhəliyi" əsərində arxetiplər və simvollar.....	140
Alışova R.	
Mədəni konsept anlayışı	143
Адышова С.	
Восприятие звучащей речи	145
Sabarova A.	
Rəng adları dünyanın dil mənzərəsində linqvokoqnitiv kateqoriya kimi	147
Sahangirli T.	
"Ailə"/ "family" konseptinin linqvokulturoloji səciyyəsi	149
Sahangirov F.	
Quliyeva N.	
Koqnitivlik və diskurs məsələsinə dair bəzi qeydlər.....	152
Джабарова Ш.	
Языковая личность виртуального мира	156
Dünyamalıyeva K.	
Xarici mənşəli İngilis atalar sözləri	158
Əhmədova X.	
Metaforun diqqətəçəkmə və diqqətdəsaxlama imkanları (İngilisdili turizm reklamları əsasında).....	161
Əliyeva A.	
Azərbaycan pəremiologiyasında "yaxşı" və "pis" anlayışları.....	163
Əliyeva G.	
Məcəzi mənanın qavranılması modelləri	165
Əliyeva H.	
Koqnitiv təcrübədə arxetipik strukturların rolu.....	166
Əliyeva T.	
Zaman konseptinin metaforik eksplikatorları	168

Həsənova N.	
Когнитив дилчиликдә метафор вя онун хцсусийятляри	171
Hüseynli G.	
Koqnisiya mexanizmlərinin “paralel reallığı”: Amerika postmodern ədəbiyyatında “virtual reallıq” problemi	174
İsmayilova A.	
Müxtəlif dillərdə mədəniyyətlə bağlı metaforlar	177
İsmayilova R.	
İspan dilindəki dini məzmunlu frazeologizmlərdə desakrallaşma və onu şərtləndirən koqnitiv və linqvopraqmatik amillər.....	179
İsmizadə S.	
Koqnitiv metafora – yaradıcı şəxsiyyətin təhkiyə modelinin əsas ideya “kondensator”larından biri kimi (C.M.Kutzeenin “Rüsveyçılıq” romanı əsasında)....	181
Qaziyeva M.	
Koqnitiv dilçilik: istiqamətlər və perspektivlər.....	183
Qədimova L.	
Sonet mətninin linqvo-kommunikativ təhlili	185
Qəmbərov V.	
Ruhun intensionallıqla bağlılığında mental səviyyənin aşkarlanması.....	186
Qəmbərova A.	
Koqnitiv dilçilik - zamanın tələb etdiyi istiqamət kimi.....	188
Quliyev T.	
İdiomatik ifadələrə koqnitiv baxış haqqında.....	189
Qurbanova A.	
Dilin kateqorial quruluşu haqqında düşüncələr.....	191
Габидуллаева Н.	
Социо-когнитивный подход к дискурсу	193
Mehdiyeva G.	
Hərbi komanda və etikətlərin praqmatik təhlili	195
Məhərrəmovə T.	
Koqnitivizmin linqvistik ideyalarına dair	197
Məmmədli A.	
Koqnitivizm və ünsiyyət.....	199
Musaoglu M.	
Koqnitiv linqvistika və tarixi türk ədəbi mətnlərinin konseptual-, semiotik-linqvistik özəllikləri.....	201
Məhbəliyeva L.	
Sinonim çoxluğu yaradıcı fəallığın koqnitiv nəticəsi kimi	203
Мамедова Н.	
Когнитивные особенности английских диминутивов в различных фреймах.....	205
Orucova Y.	
İdealizə edilmiş koqnitiv modellər.....	207
Панасова В.	
Основные понятия когнитивной лингвистики	209
Rzayeva S.	
Koqnitiv dilçiliyin Azərbaycanda tətbiqi.....	211

Rzayeva R.	
“In” sözününün bəzi funksiyaları haqqında	213
Рзаева А.	
Развитие и перспективы когнитивной лингвистики и политический дискурс....	215
Salamova Ə.	
Koqnitiv konstantalar və kulturoloji modellər – qadın ədəbiyyatı “tədqiq” obyektini kimi (V.Vulf və M.Drebbin “qadın ədəbiyyatı” – koqnitiv nizamlanmalara etiraz aspektində).....	217
Şəfiyeva A.	
Müasir fransız dilində fitonim tərkibli frazeoloji birləşmələrin milli-mədəni xüsusiyyətləri	219
Vəliyeva V.	
Gələcək zamanın koqnitiv-funksional xüsusiyyətləri	221
Verdiyeva G.	
Zamanın metaforik representasiyası	224
Verdiyeva T.	
Gəncə mövzulu şeirlərdə koqnitiv ünsiyyət.....	227
Виноградова С.	
Конструирование сложного предложения в свете его коммуникативного членения	229
Фаталиева Н.	
Синонимия как объект изучения когнитивной лингвистики	231
Федина Н.	
О языковой ситуации чалканского языка	233
Yusifova A.	
İngilis xalqının (şotlandların) adət-ənənələri	235
Yusifov G.	
Həsənova A.	
Dil və davranış etiketləri.....	238
Zeynalova S.	
Koqnitiv dilçilikdə metafor problemi	239
Zoltán Kövecses	
The role of context in metaphor reconsidered.....	241

III BÖLMƏ

Tətbiqi və tipoloji dilçilik:

nəzəri ümumiləşmələr və praktik tövsiyələr

Ağayeva G.	
İngilis və Azərbaycan dillərində bitki adlarının struktur xüsusiyyətləri	244
Alırzayeva K.	
Tipoloji səviyyədə fonem əvəzlənmələrinə dair	246
Aslanov F.	
Ünsiyyətdə dil və danışq əlaqəsinə dair.....	248
Babayev C., Veysəlli F., Əsgərova Z., Əliyeva Z.	
Azərbaycan dilində söz prosodikasının eksperimental-fonetik tədqiqi.....	250

Baxışova E.	
Kontekstual mənə	252
Bayramova İ.	
Alman və Azərbaycan dillərində sifət əsas nitq hissəsi kimi	253
Babayeva P.	
Səqment və supraseqment səviyyədə fonoloji və fonetik qaydalar kommunikativ sərişdənin tərkib elementləri kimi.....	255
Camalzadə N.	
Alman orfoqrafiya islahatının alınma sözlərin yazılışına münasibəti.....	257
Cumayeva S.	
Kombinator təhlilin metodikası haqqında.....	260
Добринина А.	
Оценка внешности человека в алтайском языке	262
Əbdülrəhimova N.	
İnternetdə yazılı ünsiyyət və dil mədəniyyəti	264
Əhmədova E.	
Terminlərin əsasını təşkil edən əlamətlərə qoyulan tələblər.....	266
Əhmədli M.	
Müasir Azərbaycan dilində feilin şəxssiz növünün ingilis dilində qarşılığı.....	269
Ələsgərov V.	
Fransız dilində çarpaz sözlər vasitəsi ilə yaranan informatika terminləri	271
Əliyeva E.	
Sintaqmatik üzvlənmənin koqnitiv meyarları	273
Əliyeva K.	
İtalyan dilində türkizmlərin mənşəyinə dair	276
Əliyeva S.	
Doris Lessinq yaradıcılığında feminizm mövzusu.....	278
Əliyeva Z.	
Dilin tədqiqində eksperimentin rolu	280
Əsgərova X.	
Fransız və Azərbaycan dillərinin rəng bildirən sifətlərinə xas dərəcə kateqoriyası	282
Əsgərova X.	
Dil vahidlərinin sahə nəzəriyyəsi baxımından tədqiqi	285
Əsgərova Z.	
Eksperimental fonetikada koqnitiv və tətbiqi dilçiliyin aktual problemləri	286
Hacıyeva A.	
Qədim türk derivasiyasının koqnitiv və struktur-tipoloji şərtlənməsi haqqında.....	288
Hacıyeva A.	
Allüziya və onun işlənmə xüsusiyyətləri	289
Hacızadə A.	
Müasir ingilis dilində şəxs əvəzlilərinin mətnyaratma imkanları.....	292
İbadova L.	
İspan dilində işlədilən ərəb alınmalarında leksik kompressiya	294
İsrafilova G.	
Təkrar üslubi fiqur kimi.....	297

Ибрагим У. Особенности перевода общественно-политической лексики (на материале французской прессы)	299
Жунисбек А. К проблеме словесной просодики в тюркологии	301
Кванталиани С. Интерактивный гипертекст и новые возможности журналистики.....	303
Qarazadə X. Fransız dilində hərbi termin yaradıcılığında abreviaturların rolu.....	305
Qənbərli J. Lope de Vega'dan tərcümələr Azərbaycan mədəni mühitində.....	307
Quliyeva A. Dilimizdə işlənən yeni söz və ifadələrin ədəbi dilə təsiri.....	308
Гамидова Л. Межъязыковые соответствия в аспекте перевода.....	310
Либерт Е. Управление и его зеркальное отражение в именной синтагме (на материале германских и тюркских языков)	312
Məlikov G., İbiyev F. Konkordans lüğətin hazırlanmasının alqoritm və proqramı.....	313
Məmmədova Ə. Müasir fransız yazılı KİV-lərində teleskop sözlərin yaranması	315
Məmmədova T. Hüquqi leksika, dil, tərcümə.....	318
Məmmədzadə R. Dilin mənimsənilməsi problemi.....	319
Məmmədzadə S. İngilis dilinin standart dil variativini.....	321
Mikayılova A. Hiponimlər əsas nitq vahidi kimi	323
Mirzəyeva İ. İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlələrin aktual üzvlənməsinə dair.....	325
Mursaliyeva S. Nisbi zamanın müxtəlif sistemli dillərdə təzahür formaları	327
Mürsəlova M. Azərbaycan və İngilis dillərində söz sırasının tədqiqinə dair (sərbəst birləşmələr və qoşa sözlərlə ifadə edilən leksik materiallar əsasında).....	329
Mürsəlova P. Koqnitiv dissonans–hibrid identiklik yaşayan toplum fərdlərinin etik-əxlaqi və psixo-emosional oriyentiri kimi (M.Kinqstonun “Döyüşən Qadın” romanı əsasında).....	332
Mustafayeva S. Məna və formanın fərqləndirilməsində intonasiyanın rolu	334
Малагурадзе Т. Некоторые аспекты изучения эффектов коммуникации	336

Nağıyeva Ş.	
Koqnitiv ədəbiyyatşünaslıq və tərcümə problemləri (Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsində koqnitiv sxem fərqliliyi və ortaqlığı məsələlərinə dair).....	338
Namazova S.	
Azərbaycan dilinin çağdaş dövrdəki inkişafına dair	340
Nuriyeva S.	
Müasir ingilis dilində “shall” feilinin işlənmə xüsusiyyətləri (köməkçi və modal feil kimi).....	342
Ознова А.	
Взаимодействие категорий эвиденциальности и миративности в алтайском языке	345
Оруджева И.	
Игра слов в произведениях Эрнеста Хемингуэя	346
Pirnazrova G.	
Alman dilində işlənən idiomlar obrazlı ifadə vasitəsi kimi.....	348
Rəhimli E.	
Vədii ədəbiyyatdakı rəmzlərin tərcümədə adekvatlığı	350
Süleymanova A.	
Müasir tərcümə nəzəriyyəsində adekvatlıq problemi.....	353
Самедова Н.	
О природе перфективности: перфективность как феномен внимания.....	355
Селютин И.	
Фонологические системы языков народов Сибири: типологический аспект.....	357
Силантьев И., Широбокова Н., Селютин И.	
Лингвистические исследования в институте филологии со ран и их роль в сохранении и развитии языков народов Сибири.....	359
Шакишвили Е.	
Значение и назначение жестикуляции и мимики	362
Широбокова Н.	
История формирования тюркских языков Сибири и проблема классификации.....	363
Тазранова А.	
Некоторые аналитические конструкции с аспектуальной семантикой непроцессуальности (на материале алтайского языка).....	365
Уртегешев Н.	
Проблема шорской диалектологии: современное состояние.....	368
Veysəlli F.	
Tətbiqi dilçiliyin əsas istiqamətləri.....	370
Wöhrl T.	
Corpus generation and key-phrase extraction: a pragmatic workflow.....	375
Yunusov D.	
Elliptic forms of complex syntactic units in the English and Azerbaijani languages...376	
Zeynalov F.	
Tələffüzdə enerji və kütlə münasibətlərinə dair.....	379

Zeynalova G. İntonasiya performativ feilin eksponenti kimi	381
IV BÖLMƏ	
Dilin mənimsənilməsi prinsipləri: nəzəri və praktik təkliflər	
Abdullayeva A. İnkərlıq kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi haqqında.....	385
Abuzərli S. Xarici dillərin tədrisi metodları tarixinə bir nəzər.....	387
Babayeva M. Xarici dil dərində yazılı mətnlər üzərində iş	388
Bağirova R. Qrammatik metodun alman dilinin tədrisində rolu	390
Əliyeva Ə. V-VI siniflərdə ingilis dili dərslərində “Spelling test” yazı bacarıqlarının formalaşdırılması zamanı şagirdlərin buraxdıqları bəzi tipik səhvlər	393
Əliyeva S. İspan dilinin öyrənilməsində rast gəlinən tipoloji səhvlər haqqında qeydlər.....	395
Əsədova L. Xarici dilləri mənimsəmə qabiliyyətinin inkişafı yolları	397
Əliyeva I. On teaching English in job-related or career-related settings	400
Həjiyeva G. Different Ways to Increase Students’ Involvement in Diplomatic Writing Classes ..	402
Hüseynov R. 12 illik təhsil sisteminə keçidlə əlaqədar xarici dil tədrisində imkanlar.....	405
Hüseynova K. Təhsildən gözləntisi yüksək olan birinci kurs tərcüməçi tələbə reallıqdan uzaq olmamaq üçün bunları bilməlidir	406
İmanova S. Teaching Tolerance Through Teaching English.....	408
Ибрагимова З. «Догма» подход к преподаванию иностранного языка	409
Исмаилова Д. Развитие межкультурной коммуникации при изучении английской культуре в языковом университете.....	411
Javadova P. Developing the Communicative Skill of Students in Teaching English.....	414
Qazımova A. Qeyri-ixtisas fakültələrində işgüzar ingilis dilinin öyrədilməsinin əsasları	416
Karimli A. Types of complex sentences	418

Гасанова С. Применение учебно-ролевых игр на уроках немецкого языка на втором курсе языкового вуза	420
Гурамишвили З. Каландаришвили О. Актуальность изучения коммуникативной компетенций в письменной речи при обучении иностранному языку.....	422
Гусейнзаде Г. О некоторых путях повышения эффективности обучения речевой коммуникации на иностранном языке в языковом вузе.....	425
Mahmudova S. Xarici dilin mənimlənməsi prinsipləri: müəllim və metodika faktoru.....	427
Məlikova G. İtalyan dilinin sosiokulturoloji realitərinin semantik təhlili	429
Məmmədova L. Fars dilində sifətlərin tədrisində funksional yanaşmaya dair	431
Məmmədova R. Argentina danışq dil variantında Vos şəxs əvəzlikliyinin yaranması.....	433
Mebuke T. Teaching Language and Culture	434
Muslumova G. Cognitive Teaching.....	437
Мамедова М. Некоторые вопросы повышения эффективности процесса обучения устной речи студентов, изучающих язык как специальность	439
Piriyeva T. Yazı bacarığının inkişaf etdirilməsi (reklam tapşırıqları əsasında).....	441
Поладова С. Элементы прагматики в межкультурном общении	443
Sobor A. İkidlilik dillərin qarşılıqlı təsirinə nəticəsi kimi	445
Salierno Simona Mastering the Italian language through the oral communication and listening.....	447
Сейидзаде Л. Особенности преподавания английского языка студентам с высоким уровнем языковой подготовки	448
Şəfiyeva E. Düzgün tələffüz vərdişləri – xarici dil öyrənmənin əsası kimi.....	450
Şirəliyev Ə. Xarici dildə oxunun təşkili.....	452
Şirəliyeva R. İngilis dilində qeyri-müəyyən kəmiyyətin bəzi ifadə vasitələri	454
Şükürova F. Dil fakültələri tələbələrinə ixtisas dilində yaradıcılıq qabiliyyətinin aşılmasının bəzi yolları	455

Tahmazova M.	
Some Problems of Reading	458
Велиева М.	
Роль родного языка билингва при освоении языковой системы иностранного языка.....	460
Тагиева Э.	
Инновационные приёмы структурирования лингвистических знаний на основе концепта «спорт»	462
Zeynalova S.	
Different communicative tasks which are used to help a learner become a more fluent speaker of English.....	464

***Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.***

Çapa imzalanıb: 14.10.2016.

Format: 60x84 ¹/₁₆. Qarnitur: Times.

Həcmi: 30 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 25.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

**Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru**

www.mutercim.az